ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
L

UDC - 008 YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)

L

Editor in chief
SRDJAN STOJANOVIĆ

Redaction comitee
Srdjan Stojanović, prof. dr Momčilo Pavlović,
prof. dr Aleksandar Kadijević, prof. dr Dušan Janjić,
prof. dr Vujadin Ivanišević, dr Ivan Becić, Živojin Tasić (secretary)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac 2010.

УДК - 008 YU ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

L

Одговорни уредник
СРЂАН СТОЈАНОВИЋ

Редакциони одбор
Срђан Стојановић, проф. др Момчило Павловић,
проф. др Александар Кадијевић, проф. др Душан Јањић,
проф. др Вујадин Иванишевић, др Иван Бецић, Живојин Тасић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац 2010.

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе Републике Србије и Скупштина општине Лесковац*

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ 7

Мирољуб Васић, ХРАНИСЛАВ А. РАКИЋ, ПОКРЕТАЧ ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА 9

Александар Булатовић, НАЛАЗИШТА ИЗ ЛАТЕНСКОГ ПЕРИОДА У ЈУЖНОМОРАВСКОМ СЛИВУ 15

Александар Н. Капуран, НАЛАЗИ ГЛАЧАНОГ КАМЕНА СА ЛОКАЛИТЕТА ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ 33

Јулијана Пешић, НЕКРОПОЛА СПАЉЕНИХ ПОКОЈНИКА У МАЛОЈ КОПАШНИЦИ 45

Вујадин Иванишевић и Соња Стаменковић, НАЛАЗИ НОВЦА 5. ВЕКА ИЗ РУЈКОВЦА 59

Иван Стојановић, КОНЗЕРВАЦИЈА НАУШНИЦА ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 85

Вук Недељковић, ЦРКВА СВЕТОГ ИЛИЈЕ У ВРАЊСКОЈ БАЊИ 113

Јелена Пјевац, ХРАМ СВЕТОГ НИКОЛЕ У ВЛАДИЧИНОМ ХАНУ 125

Ана Костић, ХРАМ СВЕТОГ ГЕОРГИЈА У СУРДУЛИЦИ 137

Владимир Стојанчевић, ЛЕСКОВАЧКИ КНЕЗ МОМИР СТОЈАНОВИЋ И ЛЕСКОВЧАНИ У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ 153

Душан А. Јањић, КЊИЖЕВНИ РАД ДИМИТРИЈА МОМИРОВИЋА СТОЈАНОВИЋА 159

Слађана Рајковић, ПЕШКИР У ТРАДИЦИОНАЛНОЈ КУЛТУРИ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА 169

Драган Д. Видосављевић, ПОСЕТА МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА ЛЕСКОВЦУ 1889. ГОДИНЕ ЖИВОТ И РАД МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА 181

Часлав Динчић, ЦРНОТРАВЦИ У РАТОВИМА 1912 - 1918. 189

Александар Кадијевић, О АРХИТЕКТУРИ СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НА ЗЕЈТИНЛИКУ И ВИДУ 197

Богумил Храбак, ПРИЛОГ ПРИВРЕДНОЈ ИСТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА 1919-1931. ГОДИНЕ 207

Мирослав Александрић, ФОТОГРАФСКИ АТЕЉЕ „ЕНГЛЕЗОВИЋ“ - ЛЕСКОВАЦ 217

Јован С. Миљковић, ЗЛАТНО ДОБА ЛЕСКОВАЧКОГ ШКОЛСТВА 225

Иван М. Бецић, ЛЕСКОВЧАНИ У МИНИСТАРСКОЈ АФЕРИ 247

Хранислав А.Ракић, ПАРЛАМЕНТАРНИ И ОПШТИНСКИ ИЗБОРИ У ПЕЧЕЊЕВЦУ 1931-1938.ГОДИНЕ 261

Никола Илић, ПАРТИЗАНСКО СУДСТВО - ФАКТОР ПРАВДЕ, МОРАЛА И ДИСЦИПЛИНЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941-1942 273

Небојша Ђокић, ВОЈНОУПРАВНИ КОМАНДАНТ У СРБИЈИ И КОМАНДАНТ СРБИЈЕ 289

Живан Стојковић, КУЛТУРНА ПАНОРАМА ЛЕСКОВЦА ПРВИХ ГОДИНА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА III 339

Мирољуб Васић, БРИОНСКИ ПЛЕНУМ ЦК СКЈ 1966. 353

Трајковић Ж. Милан, ПЛАН ОБЈЕКТА ЗДРАВСТВЕНО-РЕКРЕАТИВНОГ ТУРИЗМА СРЕЗА ЛЕСКОВАЦ 1966. ГОДИНЕ 363

Живојин Прокоповић, СЛИКАРСТВО У ЛЕСКОВЦУ ШЕЗДЕСЕТИХ 373

Мира Ниношевић, ЗБИРКА ОРУЖЈА И ВОЈНЕ ОПРЕМЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ 401

Ангелина Грујић, Бранкица Ресан, БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА СА НАУЧНИХ КОНФЕРЕНЦИЈА „КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА БАШТИНА ЈУГА СРБИЈЕ“, ОБЈАВЉЕНИХ У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ ОД 1987-2009 429

ГРАЂА

Станиша Војиновић, КАЗИВАЊА САВРЕМЕНИКА О ОСЛОБОЂЕЊУ ЛЕСКОВЦА, ВЛАСОТИНЦА И ОКОЛИНЕ 1877-1878. ГОДИНЕ 455

ПРИКАЗИ

Иван М. Бецић, О СРПСКОЈ ПОЛИТИЧКОЈ СЦЕНИ ПОЧЕТКОМ 21. ВЕКА 479

Голуб Јашовић, О ЛЕСКОВЧАНИМА И ЛЕСКОВАЧКОМ ГОВОРУ 483

Слађана Здравковић, РАТ У СРБИЈИ ВИЂЕН ОЧИМА СТРАНЦА 487

Иван М. Бецић, ШКОЛА КАО ИЗВОР ЗНАЊА 491

УВОДНА РЕЧ

Срдачно позван и дубоко почашћен да као „првобројац“ – сарадник од почетка појаве лесковачког зборника напишем уводну реч о његовој педесетогодишњици, поздрављајући његове сараднике и све друге присутне, износим своје утиске и мишљење о овом великом постигнућу Народног музеја у Лесковцу

Лесковачки зборник са својим 50-им бројем излажења, који нам у овом часу презентује Народни Музеј у Лесковцу, означава заиста јубилеј од посебне важности и значаја не само за овај град – домаћина већ и далеко шире и дубље. Педесет година редовног излажења по обиму, садржају и вредности радова у њему, представљају – нека ми је допуштено да то кажем – велики подвиг његовог издавача, колико у уредничко-техничком погледу, толико – а ја бих са пуним уверењем рекао – и сарадње, организационе и интелектуалне и стручне спреме, његовох уредника и сарадника истовремено. Један поглед на све ово речено – за период од пола века излажења и опстанка Лесковачког зборника, потврдиће на само значај већ и углед који данас има Лесковац као научно-културни, истраживачки и издавачки центар Југоисточне, па и ‘’дословно ‘’ целе Србије.

Велико питање и још више одговорна оцена о Лесковачком зборнику јесте повод за данашњи свечани скуп и прославу пређеног пута од пуних пет деценија његове појаве, али велике бриге да се стечено сачува, настави и унапреди. Јер, Лесковачки зборник по оном што је досад био, што сад јесте, и што треба да буде унапред, представља и јесте огледало, алиби и обавеза – морална, интелектуална, грађанска и друштвена, да Народни музеј у Лесковцу часно настави и даље са Зборником ради презентације на само свога града већ и због свих облика сарадње на науци, култури и осталим научно-цивилизацијским делатностима.

Ево неколико запажања и констатација о Лесковачком зборнику кроз 50 година његовог стваралаштва:

- Почело се са скромним материјалним, финансијским, логистичким и кадровским капацитетом, али са јасним и уверљивим сазнањем о концепцији и садржају издавања Зборника. А то је значило, и одређивало правац и програм, окупљања сарадника на његовој реализацији. И, да одмах истакнем, све је било добро промишљено и радно организовано. Чак и преко сваког очекивања, отпочело се запаженим и крупним успесима. Музеј је добио нову, репрезентативну зграду, а са њом (-каква случајност, или (спонтани) императив стваралачког инстинкта Лесковчана (кроз ве-

кове и историју?!) и новог директора, предузетног и инвентивног активно - упорног, и широких видика и погледа да свој завичај, заједно са бројним сарадницима, научно истражи и проучи, али и као део шире друштвене и националне средине српског народа. Да одмах будем јасан и децидентан: Хранислав Ракић, нови директор, и иницијатор за покретање Лесковачког зборника, заорао је нову бразду у свеукупној делатности поверене му установе, који ће његови наследници с успехом наставити. У погледу на правац и оријентацију научне делатности Зборника, заобишавши идеолошко – политички догматизам о схватању научног рада и науке, брзо је окупио знатан број сарадника из разних научних области и уже научне професионалности – ударио је, засновао темеље на којима је почео да излази Лесковачки зборник. Око Зборника окупио се велики број сарадника – професора Универзитета и академика, као и других посленика – стручњака на истраживачком послу прошлости и савременог живота и рада Лесковца и његове шире околине, у првом реду. Стотина сарадника и хиљаде страница најразноврснијих прилога објављено је до сада у Зборнику. А за ову прилику сувишно је упустити се у детаљнији приказ, анализу и оцену шта је све и какве је вредности остало завештано у Лесковцу и његовој прошлости и људима у до сада изашлим бројевима Лесковачког зборника.

У овом погледу, може се казати да је Лесковачки зборник, у до сада изашлих 50 бројева је огледало и споменик делатности свих његових сарадника, и више од тога – оних људи који су из оданости науци и струци приступили, са пожртвовањем и дубоким уверењем, да треба помоћи сваку добру иницијативу која доприноси бољем и темељнијем сагледавању и истраживању ствари за које су позвани да изразе своје погледе и сазнања на најбољи начин из своје професионалне надлежности. И не само то, већ и из своје моралне обавезе према своме народу и земљи из којих су поникли и у којој живе и раде.

Јер – мисао је једног великих хуманиста и поштоваоца истине о људском животу и стварању, Ернеста Ренана, да: „прави напредни људи јесу они који као полазну тачку имају дубоко поштовање према прошлости. Све што чинимо, све што јесмо, то је резултат вековног рада“.

Педесет бројева Лесковачког зборника јесу резултат таквог рада његових свих сарадника, ових живих присутних, и оних покојника којих више нема међу нама. Сетимо се, данас, њих и одајмо дужно поштовање њиховој успомени на самом почетку овог значајног јубилеја чији су, међу првима, били одани и врли сарадници.

О овом јубилеју честитам *велику годишњицу* са најлепшим жељама за даље успешно излажење Лесковачког зборника и целокупан рад Народног музеја у Лесковцу. Све присутне још једном срдачно поздрављам.

Академик Владимир Стојанчевић

Мирољуб Васић

ХРАНИСЛАВ А. РАКИЋ, ПОКРЕТАЧ ЛЕСКОВАЧКОГ ЗБОРНИКА

Педесети број Лесковачког зборника значајан је догађај у историји Лесковца, у српској историографији, култури. Својим дугогодишњим, редовним излажењем, разноврсношћу и богатством својих научних прилога он је обогатио и културну баштину југа Србије, српску историју („Историја је сведок времена, весник давнина, живот успомена, светлост истине, учитељица живота“, Цицерон). Сматрамо да тај редак, вредан јубилеј не може, не треба да се обележава без подсећања на његовог покретача, првог, дугогодишњег уредника Хранислава Ракића, на његову личност и дело, чији животни кредо би се могао изразити, сажети у следеће две мисли – „радим, дакле, постојим“ (препев Декарта) и „нека буде борба непрестана, нека буде што бити не може“ (Његош).

Хранислав Ракић научник, културни радник, јавни посленик, део је наше савремене историје, њеног стварања и њеног тумачења, писања. Његов живот и обимно историографско дело, интернационалистичка опредељеност, изражена етичност, траже да се о њему нешто више каже. То је човек велике радиности, неисцрпне енергије, снажне воље, радознао, непоправљиви оптимиста. Живео је, живи и ради у времену у коме се „нико не може сматрати невиним“ (Сартр), био сведок и (са)учесник великог народноослободилачког, антифашистичког, револуцинарног и грађанског рата у Југославији, а потом социјалистичке успешне обнове и изградње земље, која је постала средње развијена и угледна у свету, доживео њену дезинтеграцију, разбијање, изолацију, санкције, грађанске ратове, НАТО агресију. У свему томе, у тим апокалиптичким условима, он је успевао да сачува свој људски интегритет и дигнитет. Рано је схватио, тако се понашао, да живот нема смисла ако се у њему „борбом“ ништа не остварује, да морамо стално учити и трагати за смислом нашег постојања, за истином, за људскошћу, да морамо бити разотуђени од свих отуђења, и бити свесни да је човек сам себи судбина, да она садржи, подразумева и смисао за прилагођавање, за поразе, да своју меру „животне глади“

морамо умети утолити, да се морамо радовати ономе што имамо, што смо створили, а не туговати за оним што немамо, што нисмо остварили, да суштина, вредност живота није у пасивности, чекању, већ у стварању, борби („немоћни су они који немоћ изаберу“ Вергилије). Хранислав је, чини нам се, успео да оствари хармонију са самим собом и да својим знањем, радом, свестраном ангажованошћу остварује своје жеље, снове, да животу подиже смисао, вредност. Иако прагматичар, он је био и остао и нежан сањар, иако то звучи парадоксално, али не зато што „снови“ чине да стварност и пролазност мање боле, већ зато што без снова нема стварања, успеха. Као такав, он је оставио и даље неуморно оставља пуно трагова о себи, у својим многобројним радовима, али и у људима, стекавши много пријатеља (пријатељ је неко на кога можемо рачунати, а он може рачунати на нас).

Хранислав Ракић, музејски и педагошки саветник, сериозан и плодан истраживач савремене историје је рођен 1928. године у селу Печењевци, где је завршио основну школу а гимназију у Лесковцу. Као млади комуниста 1944. године приступио је народноослободилачком покрету, рату, учествовао у операцијама за коначно ослобођење земље, резервни је официр, а данас, дугогодишњи, успешан председник Општинског одбора СУБНОР-а Лесковца.

Филозофски факултет, групу за историју, завршио је у Скопљу, а као професор историје радио је у гимназији у Лесковцу од 1960. до 1994 (када је пензионисан), био један од оснивача и директор Народног музеја у Лесковцу, један од покретача (1961) Лесковачког Зборника и његов одговорни уредник 35 година, као и других многобројних музејских издања. Под његовим руководством Народни музеј у Лесковцу је израстао, постао значајан културни и истраживачки центар у Србији. Најбоље године свога живота и рада поосветио је Народном музеју и његовом Зборнику радова. Добио је вредна признања, наводимо само нека: Орден заслуга за народ, Орден рада са златним и сребрним венцем, Медаљу за изванредне заслуге у развитку Лесковца итд.

Живот Х. Ракића испуњен је радом, борбом, оптимизмом, доследношћу, њега нису уважавали, волели само они који га нису упознали и са њим се нису дружили, сарађивали. Он је увек био на страни доброте, лепоте, љубави; под добротом подразумевам нашу солидарност и бригу о другима, то је мера наше људскости; под лепотом „све оно што равнодушност претвара у немир“ (А. Ками), а под љубављу не само осећања, већ и однос према другима, начин живота, поглед на свет, најпотпуније и најрадосније испољавање живота.

Х. Ракић је био и остао сериозан истраживач и плодан историчар. Његова библиографија радова има око 350 јединица, сам или као коаутор,

написао је око 50 вредних монографија, књига, читаву омању библиотеку. Укупним својим ангажовањем и оствареним резултатима он је „зарадио“, заслужио, одржавање омањег научног скупа (1994), чија је тема била „Хранислав Ракић као историчар“. Резултати тога скупа (20 саопштења) објављени су у издању Народног музеја у Лесковцу под истим именом (1995) као посебна књига.

Да бисмо илустровали разноврсност и комплексност истраживачког интересовања Х. Ракића, селективно наводимо наслове неких његових радова, књига:

„Бомбардовање Лесковца 1944. године“; „Три ослобођења Лесковца“; “Историја Лесковца“; „Водосистем Барје“; „Синдикални покрет у Лесковцу“; „Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком крају 1941-1944. године“; „КПЈ у лесковачком крају“; „Четници у лесковачком крају 1941-1944“; „Револуционарни омладински покрет у лесковачком крају 1941-1944“; „47. дивизија НОВЈ“; „НАТО агресија на Србију 1999.“ и др. Наведни радови, као и укупна истраживачка активност Ракића, показује: а) да је поље његовог истраживачког интересовања пре свега - историја радничког и комунистичког покрета 1919-1941, НОР и револуција 1941-1945, окупациони систем, терор окупатора, домаћих квислинга, али и историја установа/школа и сл. и б) да је он добро, међу првима, схватио значај изучавања локалне, регионалне историје, чији је смисао у откривању оних појава, догађаја, процеса, личости, чије би непознавање значило високу меру осиромашења историје читаве земље, да кроз локалну историју може да се прикаже продукција и репродукција стварног живота.

Х. Ракић је активно сарађивао и објављивао у многим листовима, часописима, зборницима радова, као што су „Наша реч“, „Трибина младих“, „Комунист“, „Мост“, „Наше стварање“, „Нишки зборник“, „Зборник историјског музеја Србије“, „Мост“ (на бугарском), „Лесковачки зборник“; организатор је и учесник у раду многих научних и стручних скупова са запаженим саопштењима - у Београду, Лесковцу, Нишу, Скопљу, Прилепу, Гостивару, Врању, Бихаћу, Загребу.

Радови Х. Ракића садрже реконструкцију, анализу и оцену многих, догађаја, процеса, личности, чинећи их разумљивим и трајно сачуваним од заборава. Кроз те радове пажљиви читалац може да оствари дијалог са прошлошћу, са аутором, са светом који је одавно изван нашег домашаја, али и са самим собом. Ти радови, као и свако добро историографско штиво, релативизирају време и простор, а прошлост нам дочаравају као садашњост. Подсећамо да је сазнавање и спознавање прошлости и рационално размишљање и закључивање о њој веома значајно, јер је то један од важних елемената за формирање самосвести о садашњости и будућности.

Свестан чињенице да задатак историје није само да тумачи прошлост, већ и да доприноси бољем разумевању садашњости и сагледавању, наслућивању, пројектовању будућности Ракић је током свога дугогодишњег научно-истраживачког рада неуморно трагао за истином о прошлости Лесковца, југа Србије („Истина је склад спознаје са њеним предметом“, Кант). Он је читав свој живот посветио Народном музеју у Лесковцу и историји, а говорити о историји значи позивати на размишљање, јер историја је увек изазивала пажњу, задњих деценија посебно, она занима људе, она је чињеница живота у друштву, човек, савремени посебно, занима се за историју, јер је то занимање за људски живот у прошлости, за своје место у променама које испуњавају стварност, јер то занимање нуди увид у многобројна људска искуства, а њих је најлакше наћи, спознати у прошлости, на основу њих се могу стварати знања као таква и користити за схватање садашњости, за грађење претпоставки за будућност, јер садашњост и будућност су сврха историје.

У функцији проучавања и популарисања историје, укупне културне баштине Лесковца, југа Србије, покренут је и већ педесет година плодоносно опстаје Лесковачки зборник. Као његов дугогодишњи уредник Ракић је око њега окупио научне прегаоце, од академика до младих ентузијаста. Захваљујући свима њима у досадашњем педесетогодишњем периоду темељито су проучени многи историографски догађаји, процеси, као и неки антропогеографски проблеми, што је све потврдило незамењиву улогу Народног музеја и његовог Зборника.

Историјска наука, историографија у целини, као израз напора да се спозна сложено биће историје, нуди емпиријска знања о прошлости, садржи праву ризницу знања и омогућава људима да се суочавају са прошлошћу онаквом каква је била и на тај начин снажно утиче на формирање историјске свести, друштвене свести у целини и доприноси остваривању хуманистичке визије света. Укратко, историја је значајна, она учи о стварном Човековом животу у друштву, у оквиру трајања човечанства, а човечанство је укупност човековог живота у друштву.

О тој стварности човек има историјску свест, а о њеној прошлости историјске представе, знања. Та знања нуди историјска наука, без тих знања човек је, а он је предуслов свих садржаја, прави чинилац света, заједница без њега нема садржај, мање вредан. Укупни резултати Ракићевих дугогодишњих истраживања прошлости су у тој функцији, на том трагу, он је стално запитан над свим видовима, садржајима људског постојања и борбе. Он се уврстио у најистакнутије посленике историографског и културног рада на проучавању свога завичаја, коме се одужио као неуморан стваралац.

Са жаљењем можемо да констатујемо да обимно историографско дело Хранислава Ракића, али и др Живана Стојковића, Николе Илића и

Добросава Туровића, пионира и афирмисаних лесковачких историчара, још није адекватно вредновано, јер научна критика историографске продукције код нас скоро и да не постоји, њу треба неговати као важан вид културне комуникације, као облик свести о вредносним разликама без којих нема, не може бити праве историје и цивилизованог живота.

Радови Х. Ракића показују, потврђују да је историја стални дијалог садашњости са прошлошћу, они су прилог, неговању културног идентитета и самосвести српског народа („Сазнање је нужност да би се могло живети“, Епикур). Они подстичу на нова истраживања, допуну постојећих знања и сведоче да слобода нема алтернативу, да је читава историја српског народа на неки начин стална борба за слободу, ту подразумевамо и класну борбу.

Иако је Х. Ракић скоро у свим својим радовима критичан, јер критичко промишљање прошлости је задатак, обавеза и суштинска вредност историјске струке, он је понекада „пристрасан“, а његова рука, „плајваз“ младалачки, и то увек када су у питању слобода и истинске људске вредности и борба за њих.

Својим животом и радом он је следио и престизао своје доба и стално успешно тражио свој „људски завичај“. Он је предано остваривао поруку мудрих Латина – „Verba volant, skripta manet“ (речи лете, написано остаје).

Исписали смо претходне редове о Хранославу Ракићу, о човеку који никада није био на коленима духа, који је био стециште и исходиште многих интересовања, акција, знања, који је својом активношћу, радовима обележио историографију југа Србије и обогатио српску историју и културу у двадесетом веку, да бисмо пружили мали прилог обележавању, излажењу 50-ог броја Лесковачког зборника, који је Ракић покренуо и годинама уређивао (у коме сам и сам сарађивао, објавио око двадесетак прилога и у Музеју промовисао више његових издања).

Подсећамо да је ово време у коме су девалвиране многе вредности, а поготово историографски резултати о двадесетом веку, време тзв. глобализације на међународном плану, кроз коју се спроводи „демократско насиље“, реколонизација, дресура малих народа и држава, и тзв. транзиција, рестаурација капитализма на домаћем плану, када као народ не поклањамо довољно пажње култури, која је у основи идентитета сваког народа, па чак ни свом најважнијем питању, опстанку као народа. Хранислав је знао да морамо имати идеале, да је неопходно увек знати шта се хоће и знати да је то што се хоће нешто племенито и велико, да се за то треба борити. Као културни, научни, јавни посленик, прегелац преко пола века Х. Ракић заслужује поштовање, захвалност, незаборав. Нека и ови редови буду мали прилог томе.

Лесковачки зборник, а нека се Народни музеј и град Лесковац поносе његовим педесетим бројем, треба и даље да излази, и успешно као и до

сада врши своју историографску, културну, цивилизацијску улогу, мисију и оживотворава став да историја није прошлост већ сазнање које имамо о њој, а њен задатак да „пошто је ишчезао оностранu свет истина, успоставимо истине овога света“ (Маркс).

Хранислав Ракић, који је био један од покретача и дугогодишњи одговорни уредник Лесковачког зборника, који је остваривао ону поруку: „Све што немаш позајми од себе самога“, човек кога су увек красили скромност, радиност, етичност, осећај самоостваривања а не само величања, нека и даље буде свестрано успешан, нека га служи здравље на његово и опште добро, нека и даље предано буде у служби свега што уздиже мисао и достојанство човека и унапређује људско знање и разумевање. „Имао се рашта и родити“ (Његош).

УДК

Александар Булатовић

НАЛАЗИШТА ИЗ ЛАТЕНСКОГ ПЕРИОДА У ЈУЖНОМОРАВСКОМ СЛИВУ
- прилог проучавању латенске културе у басену Јужне Мораве -

Последњих година на локалитетима у долини Јужне Мораве евидентирани су налази који припадају познолатенској култури, чији су носиоци, у овом делу Балкана, Скордисци. До недавно се, према броју латенских локалитета у тој регији, сматрало да Скордисци нису насељавали басен Јужне Мораве већ су га користили искључиво као пункт за повремено пљачкање суседне провинције Македоније.[1] Било је чак мишљења да су налази латенске керамике са локалитета из јужног дела басена Јужне Мораве аутохтоног порекла, или да представљају келтски импорт.[2] Латенски налази откривени на бројним локалитетима у басену Јужне Мораве претходних година, нарочито у региону јужно од Грделичке клисуре, међутим, указују да су Скордисци у познолатенском периоду населили ту област и да су се у њој задржали бар неколико деценија.[3] Да би се употпунила слика латенског периода у басену Јужне Мораве, у овом раду поменути су сви индикативни латенски локалитети, а презентовани су, осим необјављених, и недавно публиковани налази, као и неки налази који до сада нису илустративно презентовани.

Списак латенских налазишта у јужноморавском сливу (од севера ка југу):

[1] О Келтима у басену Јужне Мораве видети у: Васић 1911, 97-135; Праисторијске културе 1971, кат. бр. 494-504; Stalio 1972; Тодоровић 1968, 34-36, 107; Vukmanović, Popović 1982, T.IX; Jovanović 1984, 48; Popović, P. 1994, 17; Popović 2001, 83-101, Fig. 6. и др.

[2] Васић 1911, 97-99; Garašanin 1957, 9-11;

[3] Б. Јовановић сматра да је Градац код Лесковца најјужније упориште Скордиска са кога су предузимани напади на Македонију (Jovanović 1987, 848-849). Упоредити: Булатовић 2000, 323-334; Popović 2005, 160-162; Булатовић 2007, 51-56; Булатовић, Јовић, у штампи, 50-52.

1. Маскаре, Бедем;[4] 2. Сталаћ, Град;[5] 3. Рутевац, Окућница Н. Вречића;[6] 4. Бољевац, Чукар;[7] 5. Дражевац, Ограђе;[8] 6. Вртиште, Велика чесма;[9] 7. Ново Село, Бубањ;[10] 8. Брзи Брод, Медијана;[11] 9. Ниш, Улица победе;[12] 10. Доња Топоница;[13] 11. Држановац, Вртача;[14] 12. Вета, Златарица;[15] 13. Бабушница, Стол;[16] 14. Липовица, локалитет Јеричиште;[17] 15. и 16. Чекмин, локалитети Шеварике и Селиште; [18]17. Злокућане, локалитет Градац;[19] 18. и 19. Бобиште, локалитети Извор и Састанци;[20] 20. Велико Трњане, локалитет Двориште сеоске школе;[21] 21. Врање, Марково кале;[22] 22. Врање, Окућница Р. Ивковића;[23] 23. Давидовац, Градиште;[24] 24. Кршевица, Кале;[25] 25. Клиновац, Три крушке;[26] 26. Ораовица, Каципуп;[27] 27. Јабланица, манастир Св. Прохор Пчињски;[28] 28. Свињиште, Југоисточна периферија села.[29]

[4] Рашковић 2003, 31-55, Црт. 1-9, Сл. 3-8; Стојић, Чађеновић 2006, T.LXXXVII/41-46.
[5] Рашковић 2003, сл.10.
[6] Стојић., Чађеновић 2006, 203-205, 306-312.
[7] Стојић., Чађеновић 2006, 68-70, 269-275.
[8] Праисторијске културе 1971, кат. бр. 499.
[9] Стојић, Јоцић 2006, T.XVI/66-71.
[10] Стојић, Јоцић 2006, T.LXXVII/241.
[11] Праисторијске културе 1971, кат. бр. 494-497; Перић 2001, 11-18.
[12] Праисторијске културе 1971, кат. бр. 501.
[13] Todorović 1968, 35, 70; Трбуховић В., Трбуховић Л. 1970, 39-42, 86/сл.60, 98/сл.37.
[14] Todorović 1968, 42; Праисторијске културе 1971, кат. бр. 498.
[15] Праисторијске културе 1971, кат. бр. 502; Археолошко благо Ниша 2004, кат. бр. 61; Стојић, Јоцић 2006, сл. 19.
[16] Стојић, Јоцић 2006, 271, сл. 58.
[17] Стојић 2004, T.III/11-14.
[18] Необјављено.
[19] Васић 1911, 97-135; Сталио 1972.
[20] Стојић 2004, T.VIII/33-35.
[21] Ерцеговић-Павловић, Костић 1988, 25, сл. 253.
[22] Необјављено.
[23] Булатовић 2000, 323-326, T.I.
[24] Са локалитета Црквиште који се налази у продужетку локалитета Градиште, објављен је чланак астрагалоидног појаса (Булатовић 2000, 328, фото 3).
[25] Микулчић, Јовановић 1968, 495-519; Popović 2005, 160-162; Popović 2009, 247-258 и цитирана литература.
[26] Булатовић, Mitrović 1996/97, 15-19, T.I/3, 5; Булатовић 2000, 327, T. 2/5-8; Булатовић 2007, 231-235, T. LXXI/25-35.
[27] Vukmanović, Popović 1982, 189-210, T. IX; Булатовић 2000, 326-327, T. 2/1-2; Булатовић 2007, 261-271, T. LXXXIV/57.
[28] Булатовић 2000, 328, T. 2/10-12; Булатовић 2007, 244-248, T. LXXVI/18-23.
[29] Булатовић 2000, 328, T. 2/9.

Каталог необјављених и недавно објављених латенских налазишта и налаза у јужноморавском сливу (од севера ка југу):

Дражевац, локалитет Ограђе, Ниш (карта 1/5)

Локалитет Ограђе смештен је на десној тераси Јужне Мораве. Са тог локалитета потиче дуги гвоздени двосекли мач са трном и благо заобљеним врхом, карактеристичан за позни латен (сл. 1).[30]

Ниш, локалитет Улица победе (карта 1/9)

У центру Ниша, на левој тераси Нишаве, у данашњој Побединој улици нађена је ручно израђена шоља мркоцрвене боје, грубе фактуре, дебелих зидова, са масивном дршком (сл. 3). Шоља припада типу тзв. дачких шоља, датованих у позни латен.[31] Према стилско-типолошким особинама налаза и конфигурацији терена, вероватно је реч о равничарском насељу.

Ново Село, локалитет Бубањ – траса аутопута, Ниш (карта 1/7)

Ново Село се налази око седам километара западно од Ниша, у централном делу Нишког поља, на месту старог ушћа Нишаве у Јужну Мораву.[32] Локалитет Бубањ је смештен на доминантном брежуљку са стрмим падом према североистоку, односно Нишави. Локалитет је чувен према стратиграфији која презентује развој готово свих енеолитских култура заступљених на централном Балкану, али су на њему, од праисторијских периода, констатовани и налази из неолита, као и бронзаног и гвозденог доба. На јужној периферији локалитета, приликом изградње пута који повезује град са аутопутем Е-75, евидентирани су фрагменти зделе S профилације, окер боје, израђене на витлу (сл. 2).[33]

Приликом систематских истраживања локалитета 2008-2009. године нису констатовани латенски налази, па се претпоставља да је реч о мањем познолатенском равничарском насељу, подигнутом на јужном делу локалитета.

Држановац, локалитет Вртача, Прокупље (карта 1/11)

Држановац је смештен на левој тераси Топлице, приближно 15 км источно од Прокупља и 7 км североисточно од Житорађе. Са локалитета Вртаче потиче пехар сиве боје израђен на витлу, са две косо постављене дршке које високо прелазе обод. Трбух је наглашено биконичан, а дно је моделовано у виду прстенасте стопе која је истакнута спољним жлебом (сл. 8).[34]

[30] Мач је само описно објављен (Праисторијске културе 1971, кат. бр. 499), па користимо прилику да презентујемо цртеж тог случајног налаза.

[31] Шоља је публикована, али искључиво у виду фотографија (Праисторијске културе 1971, кат. бр. 501 и др.), па користимо прилику да први пут презентујемо и цртеж шоље.

[32] Оршић-Славетић 1936, 181.

[33] Стојић, Јоцић 2006, T.LXXVII/241.

[34] Цртеж посуде није публикован, али су публиковане њене фотографије (Праисторијске културе 1971, кат. бр. 498; Археолошко благо Ниша 2004, кат. бр. 60).

Доња Топоница, локалитет Имање Горице Стојиљковић, Прокупље (карта 1/10)

Доња Топоница се налази у долини Беласничке реке, око 10 км западно од Прокупља. Локалитет је смештен на речној тераси, над ушћем Беласничке реке у Топлицу. Испод једне хумке већег пречника констатоване су камене конструкције, кружне или правоугаоне форме, унутар којих су се налазиле урне са остацима спаљених покојника. Осим налаза из позног бронзаног доба и средњег века, констатовани су налази из млађег гвозденог доба.[35] Реч је о здели црвеномрке боје, S профилације, израђене на витлу (сл. 4), као и двема фибулама и мамузи (сл. 5-7). Мамуза је нађена у гробу 16, поред урне брњичке културе и црно фирнисованог суда израђеног на витлу. Израђена је од гвожђа, а припада типу са тањирасто профилисаним крајевима који је карактеристичан за позни латен. Фибуле су нађене у каменој конструкцији, са костима птице. Лук гвоздене фибуле је тракастог пресека, са широком правоугаоном главом и издуженом правоугаоном ногом (сл. 7). Друга фибула, израђена од бронзе, такође је шарнирског типа, са луком тракастог пресека, проширеном главом и ногом у облику издуженог троугла (сл. 6). Према типу фибула, локалитет се може датовати у сам крај позног латена и почетак периода римске доминације.

Липовица, локалитет Јеричиште, Лесковац (карта 1/14)

Липовица се налази у северном делу Лесковачког поља, око 17 км северно од Лесковца, западно од Јужне Мораве. Локалитет Јеричиште смештен је на благој коси, на десној обали Чекминског потока.[36] Осим керамике која према стилско-типолошким одликама одговара позном бронзаном добу, односно почетку гвозденог доба, на том локалитету констатовано је неколико фрагмената који потичу из латенског периода.[37]

Реч је о неколико здела благе или оштрије S профилације, израђених на витлу, тамномрке или сиве боје (сл. 9-12), као и фрагменту ручно рађеног грубог ситуластог лонца, мркоцрвене боје, украшеног орнаментима изведеним метличастим инструментом (сл. 13).

Према стилско-типолошким карактеристикама посуда, реч је о позном латену.

Чекмин, локалитети Шеварике и Селиште, Лесковац (карта 1/15, 16)

Чекмин се налази око 13 км северно од Лесковца, на западној тераси Јабланице. Локалитет Селиште простире се северно од села на површини од више хектара, под ораницама у власништву породица Митровић, Марковић и Мицаковић. Према речима власника, приликом обраде земље

[35] Трбуховић В. и Л. 1970, 98, сл. 37, 86, сл. 60.

[36] Стојић, Јоцић 1993, 292.

[37] Један број налаза је објављен у: Стојић 2004, Т.III/11-14.

наилазило се на фрагменте керамике и опеке. Рекогносцирањем које је обављено 1989. године сакупљен је велики број керамичких фрагмената. Са тог локалитета потиче фрагмент зделе оштрије S профилације, сиве боје, израђене на витлу (сл. 14).

Локалитет Шеварике налази се на ниској широкој тераси, на левој обали Чекминског потока, на југоисточној периферији села, приближно 1 км североисточно од локалитета Селиште. Захвата површину око 15 ха. На том локалитету нађен је фрагмент ручно израђеног ситуластог лонца, мрке боје, грубе фактуре, украшен чешљастим орнаментом (сл. 15). Реч је о мањим равничарским насељима из познолатенског периода.

Бобиште, локалитети Извор и Састанци, Лесковац (карта 1/18, 19)

Бобиште се налази у централном делу Лесковачког поља, око 3 км североисточно од Лесковца. Локалитети Извориште и Састанци налазе се на десној тераси Јужне Мораве и заједно захватају површину од приближно 5 ха.[38] На овим локалитетима нису вршена археолошка ископавања, него сав расположиви археолошки материјал, који се опредељује у средње и позно бронзано, рано гвоздено и млађе гвоздено доба, потиче са рекогносцирања.

На тим локалитетима нађене су зделе S профилације, израђене на витлу, сиве или тамномрке боје (сл. 16-17), као и фрагменти ручно рађених грубих лонаца тамномрке или мрке боје, украшених чешљастим орнаментом (сл. 18-20).

Према стилско-типолошким особинама налаза и топографији налазишта, реч је о већем равничарском насељу.

Врање, локалитет Марково кале (карта 1/21)

Локалитет Марково кале налази се на доминантном, тешко приступачном узвишењу северно од Врања, на комуникационом правцу који је у прошлости коришћен као алтернативни правац према Лесковцу.[39] Локалитет је познат као касноантичко и средњовековно утврђење, али је приликом истраживања 80-их година 20. века констатовано и неколико латенских налаза.

Осим једне карактеристичне зделе S профилације, израђене на витлу (сл. 23), на локалитету су нађени фрагменти полулоптасте зделе наглашеног обода и тањира задебљаног обода (сл. 25). Обе посуде су израђене на витлу, а здела је по горњој површини обода украшена паралелним урезима, док се испод обода налази дубљи хоризонтални жлеб (сл. 24).

[38] Локалитети се у литератури понекад помињу као један локалитет, а понекад одвојено, мада је, по свему судећи, реч о једном локалитету већих димензија (Стојић 2001, 27; Стојић 2004, 195-198, T.V-VIII).

[39] Булатовић 2007, 14.

Давидовац, локалитет Градиште, Врање (карта 1/23)

Давидовац се налази у централном делу Врањско-бујановачке котлине. Локалитет Градиште захвата југозападну периферију села, а смештено је на коси која се са северозапада благо спушта према Јужној Морави и која је са североисточне стране омеђена Давидовачком реком. То вишеслојно налазиште, према случајним налазима, било је континуирано насељено од периода бронзаног доба до V века наше ере. Са локалитета потиче фрагмент ситуластог ручно рађеног лонца, грубе израде, црвеномрке боје, који је украшен чешљастим орнаментом (сл. 26).

Локалитет Градиште је, заправо, спојен на североисточној периферији са локалитетом Црквиште, на коме је пре неколико година нађен чланак астрагалоидног појаса.[40]

Вероватно се ради о већем латенском равничарском насељу.

*****

Према стилско-типолошким карактеристикама керамике са презентованих налазишта, може се закључити да већина налазишта припада познолатенском периоду. Можда би се једино пехар из Држановца могао определити у старији период, јер су слични пехари констатовани на средњолатенским локалитетима Скордиска у Подунављу.[41] На Карабурми, у гробовима 22 и 114, евидентирани су слични пехари, али здепастије форме и без изражене стопе.[42] Пехари са Карабурме датују се у период III-II века пре н.е. Слични пехари, међутим, евидентирани су у Ајмани и Сотину, где се датују у I век пре н.е., тако да се пехар из Држановца може датовати и у позни латен.[43] Иначе, пехари са две дршке су аутохтона форма која потиче из претходног периода, а коју су Скордисци преузели од локалног балканског становништва.[44] Примерак из Држановца, са израженом стопом, вероватно је резултат културних утицаја хеленистичког југа, као што је случај са керамиком са локалитета Пржар, Марково кале, Каципуп или из Кршевице код Врања, који су, свакако, најинтензивнији у јужном делу басена Јужне Мораве.[45]

Остали керамички налази, као што су зделе S профилације или груби лонци украшени чешљастим или метличастим орнаментом, уобичајен

[40] Булатовић 2000, 328, фото 3.

[41] Старијем периоду би припадао чланак астрагалоидног појаса са локалитета Црквиште у Давидовцу код Врања, који је, према типу опредељен у III-II век пре н.е. (Булатовић 2000, 328-329).

[42] Todorović 1972, T.LXII/3 и T.LXVI/3.

[43] Sladić 1986, T.L/2, T.XLIX/3.

[44] Б. Јовановић сматра да се Скордисци разликују од осталих Келта јер користе пехаре са две ушице, за разлику од Келта источне и западне групе (Jovanović 1987, 840, 848-849).

[45] Булатовић 2000, 326-329, T. 2/3, 4; Popović 2009, 251, Fig. 5/19.

су керамички инвентар на матичној територији Скордиска, у Срему и српском Подунављу, али и у Поморављу.[46] Ти типови посуда јављају се, према стратиграфији насеља на Гомолави и некрополи на Карабурми, почетком II века пре н.е. и трају до римске доминације.[47] Према том податку, сви наведени латенски локалитети у јужноморавском сливу, са поменутим типолошким карактеристикама могу се оквирно определити у период II-I века пре н.е.

Међутим, посуде са локалитета Марково кале код Врања привлаче пажњу, јер, осим зделе S профилације, нису уобичајене за керамички инвентар Скордиска. То су полулоптаста здела са хоризонталним жлебом испод обода и тањир задебљаног обода (сл. 24, 25), који су типолошки много ближи хеленистичким облицима, него келтским. Пошто налази нису стратиграфски утврђени, није могуће утврдити да ли припадају истом периоду, односно позном латену, као и здела S профилације, али је то могуће, на основу наведених сличних примера утицаја хеленистичке на келтску керамику. Полулоптаста здела, слична примерку са Марковог калета, констатована је у хоризонту I на Каципупу, у Ораовици, који се датује у позни латен, а скоро идентична посуда евидентирана је на истом локалитету у хоризонту IV, датованом у хеленистички период.[48] Тај тип посуде, међутим, подражава још старије аутохтоне облике, који се користе у старијем гвозденом добу. Тањир са задебљаним ободом, чини се, представља симбиозу латенских здела и хеленистичких тањира и могао би се, према сличним посудама из затворених целина (Гомолава, Вардарски рид), датовати у период II-I века пре н.е.[49]

Шоље грубе израде, са једном масивном дршком, тзв. дачке шоље, такође нису карактеристичне за налазишта јужно од састава Западне и Јужне Мораве, и само спорадично су евидентиране на тој територији (сл. 3, 21). У последње време, међутим, дачке шоље евидентиране су на локалитетима Св. Прохор Пчињски у Јабланици и Кале у Кршевици, на крајњем југу Србије.[50] Те посуде су на Гомолави, где је утврђена поуздана стратиграфија латенског насеља, констатоване у слоју VIb, датованом од друге четвртине I века п. н. ере до преласка у нову еру.[51]

Метални налази са налазишта из басена Јужне Мораве нису бројни и у већини случајева су карактеристични за познолатенски период. Такав случај је са гвозденим мачем из Дражевца (сл. 1), мамузама из Бољевца, Ораовице и Доње Топонице (сл. 5), затим фибулама из Бољевца, Сталаћа

[46] Stojić 2003; Живанчевић В., Срндаковић А. 2002, 125-136.
[47] Todorović J. 1972, 50; Jovanović B., Jovanović M. 1988, 83-89, Pr. 5.
[48] Vukmanović, Popović 1982, T.IX/6, T.XI/9.
[49] Jovanović B., Jovanović M. 1988, 83-89, Pr. 5; Митревски 2005, сл. 29/а, б, е, ф.
[50] Булатовић 2007, T.LXXVI/18; Popović 2009, Fig. 6/1-4.
[51] Jovanović B., Jovanović M. 1988, 83-89, Pr. 5.

и Ораовице, као и ножевима из Бољевца и Ораовице.[52] Остава у Бољевцу датована је римском републиканском монетом у почетак I века пре н.е., што хронолошки приближно одговара и осталим наведеним налазиштима.

Привлаче пажњу, међутим, две фибуле из Доње Топонице, нађене у каменој конструкцији, заједно са костима птице (сл. 6 и 7). Фибуле су шарнирског типа, што није уобичајено за латенске фибуле, али је троугласти облик ноге бронзане фибуле веома сличан извесним примерцима познолатенских фибула.[53] На Гомолави и у Сирмијуму констатоване су *aucissa* фибуле из I века н.е., које веома личе на примерке из Доње Топонице.[54] Б. Јовановић наводи да се у I веку пре н.е. на северној територији Келта јављају шарнирске фибуле и сматра их импортом из норичких области.[55] Према типологији С. Петковић, тип римске фибуле, веома близак фибулама из Доње Топонице, може се сврстати у варијанте А и С, типа 2, групе I.[56] Аутор те фибуле назива познолатенским или раноримским и сматра да су настале на територији Далмације, Горње Мезије и Доње Панонији, на прелазу из старе у нову еру. Према наведеном, примерци из Доње Топонице би се могли датовати у приближно исти период као и здела и мамуза са истог локалитета, у другу половину I века пре н.е. и почетак I века.

Анализом топографије латенских налазишта у долини Јужне Мораве уочава се да је на територији јужно од Грделичке клисуре евидентран скоро једнак број градинских у односу на равничарска насеља, за разлику од територије северно од Грделичке клисуре, где преовладавају насеља равничарског типа. Ако бисмо налазишта хронолошки дефинисали, констатовали бисмо да су она која би се могла определити у период II-I века пре н.е. на територији северно од Грделичке клисуре искључиво равничарског типа (карта 1/1, 5-9, 14-16), а смештена су на терасама, у непосредној близини Јужне Мораве, док на територији јужно од Грделичке клисуре насеља тог типа нису позната већ су евидентирана два градинска насеља (карта 1/24 и 26).

Из најмлађег периода латенска културе, односно I века пре н.е. и са почетка наше ере, потиче 11 налазишта. Из тог периода констатовано је и једно градинско насеље на територији северно од Грделичке клисуре,

[52] Аналогије за мачеве тог типа су бројне, па се наводе само неки типолошки најближи примерци: Todorović 1968, T.XLVI/5, T. XXVIII/8, T. XXXIV/6-9; Brukner, Dautova-Ruševljanin, Milošević, 1987, T. II/1,4, 5.

[53] Todorović 1968, T. LV/2, 4, 6, 25, T. LIV/3, 5-7, 16.

[54] Brukner, Dautova-Ruševljanin, Milošević, 1987, T. 45/1, 2, 9, T. 47/1.

[55] Jovanović 1987, 840. Шарнирске фибуле се јављају у Словенији у фази III мокроношке групе, што хронолошки одговара периоду краја II и I веку пре н.е. (Božič 1987, 880-881, sl. 46/19).

[56] Petković 2008, 29-31, T.III/1-2, 4.

дубоко у унутрашњости, у планинском делу Крушевачке регије (Бољевац, карта 1/4). Занимљиво је што је на том градинском локалитету пронађена и остава металних налаза, датована у почетак I века пре н.е., која обично указује на непоуздана времена, или на неки очекиван сукоб. Из истог периода потиче остава из Рутевца, па је разлог укопавања драгоцености и подизања градинских насеља можда био велики поход *Scipiona Azijagena,* који већина аутора датује у 84. год. пре н.е.[57]

Градинска насеља из тог периода ситуирана на уласку у кланац који води долином Ветернице до Лесковачког поља (Марково кале, карта 1/21), односно на излазу из кланца, на ободу Ветерничке долине (Скобаљић град, карта 1/a), указују на могући комуникациони правац ратних похода почетком I века пре н.е., којим се избегавала неприступачна Грделичка клисура. У слоју пљевине на градинском насељу на Скобаљић граду нађен је нагорели римски републикански новчић датован у 100. годину пре н.е., чији услови налаза и време ковања указују на то да је насеље страдало у пожару, што се може довести у везу са ратним походима Римљана који се помињу у историјским изворима.[58]

Као најмлађа насеља у јужноморавском сливу могу се определити насеља на којима су констатоване тзв. дачке шоље, које се према стратиграфији на Гомолави, не јављају пре седме деценије I века пре н.е. Са том керамичком формом констатована је типична познолатенска керамика (зделе S профилације, груби лонци украшени чешљастим орнаментом и др.). Могуће је да су те посуде убрзано дистрибуиране на југ током снажења младе дачке државе са којом су Скордисци били у савезу.[59]

*****

Према стилско-типолошким особинама керамике и типовима металних налаза са налазишта у басену Јужне Мораве, може се закључити да су Скордисци присутни на тој територији тек од друге половине II века пре н.е. Занимљиво је што се слични налази у Поморављу јављају у приближно истом периоду, из чега се може извести закључак да су се Скордисци са своје матичне територије на Дунаву изненада покренули приближно половином II века пре н.е. и за релативно кратко време

[57] Papazoglu 2007, 241-255.

[58] Јоцић, Јанковић 1987, 62. Судећи према новцу, сукоб се десио после 100. године пре н.е. тако да није реч о походу *Tita Didiusa* (104. или 101. година пре н.е.), а хронолошки најближи сукоб, према историјским изворима, јесте поход *Scipiona Azijagena* који се десио 84. године пре н.е. (Papazoglu, 226 и даље).

[59] Papazoglu 2007, 255-261. Б. Јовановић сматра да су Келти од првих контаката са Дачанима остварили неку врсту мирољубиве коегзистенције, а да су Скордисци, заправо, резултат таквих етно-културних односа (Jovanović 1987, 848).

продрли до Прешевске повије.[60] На том путу су као комуникациони правац користили долину Велике Мораве, али према новијим налазима, и долину Тимока. Наиме, док су у III и II веку пре н.е. Скордисци у источној Србији (тзв. Мали Скордисци) насељени углавном уз Дунав, низводно од Ђердапске клисуре, од краја II века пре н.е. они се шире у унутрашњост, уз Тимок (Кривељ, Чакоњар, Сена, Боговина).[61] Најновији налази познолатенских келтских мамуза из околине Сврљига, указују на даљи пут ширења Скордиска крајем II века пре н.е. (карта 1/б).[62]

Разлог њиховом кретању ка југу можда је био пад македонске државе под римску управу. Скордисци су, наиме, већ дошли у сукоб са Римљанима, а са Македонцима су били у савезу против њих.[63] Свакако је један од главних разлога било и богатство хеленистичког југа, са којим су подунавски Келти одавно имали контакте.[64] Они су прилично лако освојили јужноморавску долину, као „ничију земљу", односно као пограничну зону између Трибала и Аутаријата, на северу и Трачана и Дарданаца, на југу долине и у Прешевској повији, а затим су, утврдивши низ насеља (карта 1/21, 24, 26), са те територије предузимали сталне походе у суседну римску провинцију Македонију.

Питање је, међутим, зашто се Скордисци нису утврдили ближе македонској граници када је она била даље на југу, вероватно у централном делу Македоније, код данашњег Велеса.[65] Да ли се између границе и Прешевске повије налазила нека препрека која их је спречавала да подижу своја насеља ближе граници, или је реч о недовољној истражености северне Македоније?

У Македонији су, засада, евидентирани само појединачни познолатенски налази, који сведоче о контактима Скордиска и Римљана у II/I веку пре н.е., тако да је, у овој фази истражености, искључено да су Скордисци имали своја насеља на северу Македоније.[66] Најлогичније објашњење је

[60] Налаз чланка астрагалоидног појаса је, као случајан налаз, доспео у Народни музеј у Врању као поклон, прилично непоуздан и, у сваком случају, усамљен, те се на основу њега не могу Келти убицирати на тој територији у III и II веку пре н.е. Најзад, иако је налаз аутентичан, могао је ту доспети током похода на Делфе 279. године пре н.е.

[61] Поповић, Сладић 1997, 103-108.

[62] Филиповић, у штампи.

[63] Papazoglu 2007, 216.

[64] Поменућемо као пример бројне оставе и појединачне налазе новца градова Аполоније и Дирахиона на келтској територији у Срему и српском Подунављу (Поповић 1987, 96-105, сл. 4).

[65] У вези са северном границом Македоније помиње се град Билазора око кога су се Дарданци и Македонци често сукобљавали, јер је, како каже Полибије, овај град представљао врата у Македонију (Papazoglu 2007, 116).

[66] Реч је о усамљеним налазима као што су објављени фрагмент познолатенског лонца (Пашик 1989, 91-100), као и налази из Грчишта (Popović 2009, 255) и Марвинаца (поставка изложбе Македонија-археолошка изложба 2009, Национални музеј у Скопљу) код Валандова.

да је територија од ушћа Пчиње до Прешевске повије, бар једним делом, била у рукама Дарданаца, док су можда њен источни део држали Меди. Иако су Меди били савезници Скордиска, они се нису усуђивали да се утврде на тој територији због непријатељски расположених Дарданаца.

У овом контексту занимљива је теза А. Јовановића према којој се први сукоби између Скордиска и Римљана (друга половина II века пре н.е.) дешавају у Тракији, да би се тек крајем II века пре н.е. сукоби преселили у долину Јужне Мораве.[67] Према Јовановићу, тек после 104/101. године, када Римљани освајају део трачке територије, Скордисци се селе у јужноморавску долину, одакле заједно са Дарданцима нападају римску провинцију Македонију. Налази из јужног дела јужноморавске долине заиста припадају другој половини II и почетку I века пре н.е., али, нажалост, нису довољно хронолошки осетљиви, па не могу дати одговор на ово питање.

С тим у вези, занимљиви су налази из Перника у долини Струме, који су идентични налазима из долине Јужне Мораве. На том градинском насељу изнад Перника, међу хеленистичким налазима констатоване су сиве зделе S профилације, лончићи са једном дршком који подсећају на дачке посуде, као и познолатенске фибуле, мамузе и један криви нож-*sica*.[68] Број тих налаза, као и присуство керамике Скордиска, пре се може протумачити као присуство Скордиска на том градинском насељу него као импорт. Када се узму у обзир историјски извори који наводе да су Скордисцима у сукобима са Римљанима често били савезници Меди и Дентелети, који су насељавали шире подручје долине Струме, онда присуство Скордиска на овом насељу у залеђу долине Струме не изненађује. Међутим, налази са тог локалитета припадају I веку пре н.е., што доводи у питање одрживост тезе да су Скордисци напустили Тракију крајем I века пре н.е. и населили долину Јужне Мораве. Могуће је, с друге стране, да је после похода *T. Didiusa* 104/101. године дошло до консолидације и прегруписавања снага Скордиска и савезника, и да је тада подигнут највећи број насеља у јужноморавској долини, док је један мањи број Скордиска остао у западној Тракији. Тој тези иде у прилог податак да се сукоби у којима учествују Скордисци не помињу до половине 80-их година, када они нападају Римљане, али су овај пут, осим Меда, с њима у савезу и Дарданци. Дарданци улазе у савез због пријатељства са Медима (од 97. године пре н.е.), али и због претње све снажније Римске државе у суседству, а Скордисцима у том тренутку одговара снажан савезник на западу. Неки историјски извори, међутим, на-

[67] Јовановић поткрепљује тезу честим помињањем Тракије у историјским изворима, као местом одигравања сукоба, као и налазима Скордиска у централној Бугарској (Jovanović 1995, 153-173).

[68] Перник 1981, Обр. 32, Обр. 34/1-2, 4, Обр. 37, Обр. 38/6.

воде да се, напротив, од краја II века и почетком I века пре н.е. тежиште сукоба са Римљанима преноси у област Родопа и реке *Strimon* (Струма).[69] Ако су ти извори тачни, онда налази Скордиска у Пернику представљају испомоћ савезницима Медима у тешким временима када су Меди били главни непријатељ Рима.

Према мишљењу Ф. Папазоглу, које потврђују најновији резултати истраживања локалитета Кале у Кршевици код Бујановца, Врањско-бујановачка котлина и области источно од ње биле су насељене трачким становништвом, па су се сукоби који су у историјским изворима убицирани у Тракији, заправо могли одиграти на југу јужноморавске долине, на северу Повардарја или у долини Струме.[70]

После сукоба који су се у почетку, према свему судећи, одиграли у северном Повардарју, а почетком I века пре н.е. и у долини Струме, Скордисци су се вероватно постепено повлачили на север пред Римљанима. Повлачење почиње вероватно већ од Азијагеновог похода, остављајући долину Јужне Мораве ненасељену. На ово указује и податак да се њихови сукоби са Римљанима не помињу, после Азијагеновог похода све до 16. године пре н.е., када они последњи пут нападају Македонију. Скордисци су вероватно напустили територију јужно од Грделичке клисуре пре 16. године пре н.е., препуштајући је Риму, са којим су можда већ тада имали мирољубивије односе, што је кулминирало њиховим савезништвом 12. године пре н.е. у борби против Панонаца.[71]

Према досадашњим истраживањима, у периоду друге половине I века пре н.е. и почетком I века н.е. долина Јужне Мораве остаје ненастањена, а у овај период може се определити груба керамика из насеља удаљених од долине Јужне Мораве, као што су Прохор Пчињски, Клиновац и Свињиште (карта 1/25, 27, 28). Керамика је украшена чешљастим орнаментима, а уз њу није нађена типична керамика Скордиска, као што су зделе S профилације. Према стилско-типолошким особинама, та керамика би се најпре могла детерминисати као дачка, као, уосталом, и већина керамичких налаза Скордиска на налазиштима у јужноморавском сливу.

Тај податак указује на веома јаку дачку компоненту у култури Скордиска, нарочито у I веку пре н.е., што се може довести у везу са снажењем дачке државе у том периоду. Међутим, није искључено да међусобни културни утицаји датирају још из времена насељавања Келта у Подунавље и њихових првих контаката са Дачанима.

---

[69] Papazoglu 2007, 134-135.
[70] Papazoglu 2007, 296; Popović 2005, 141-174.
[71] Papazoglu 2007, 262.

БИБЛИОГРАФИЈА

Археолошко благо Ниша 2004, *Археолошко благо Ниша, од неолита до средњег века,* каталог изложбе, Ур. Д. Давидов, Београд.

Božič, D. 1987, Zapadna grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, ur. A. Benac, Sarajevo, 855-897.

Брукнер О., Даутова-Рушевљанин, В., Милошевић П., 1987, *Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније*, Нови Сад.

Булатовић, А. 2000, Латенски налази у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини, *Лесковачки зборник*, XL, Лесковац, 323 - 333.

Булатовић, А., 2007, *Врање, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији,* Београд-Врање.

Булатовић, А., Јовић, С., у штампи, *Лесковац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Лесковачкој регији*, Београд-Лесковац.

Булатовић, А., Митровић, Г. 1997, Прелиминарни резултати пробног истраживања на локалитету Три крушке у селу Клиновцу код Бујановца, *Врањски гласник* XXIX - XXX, Врање, 15-19.

Ерцеговић-Павловић, С., Костић, Д. 1988, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја,* Београд-Лесковац.

Филиповић, В., у штампи, Мамузе из млађег гвозденог доба у Србији, *Гласник САД-а,* 25.

Garašanin, M., 1957, Ka problematici kasnog latena u donjem Podunavlju, *Zbornik Matice srpske*, 18, 2-27.

Јоцић М., Јанковић Ђ., 1987, Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић-град, *Лесковачки зборник XXVII*, Лесковац, 61-68.

Jovanović, A., 1995, A Contribution to the research of the Rapport Between the Scordisci and the Dardanians in the End of the Second and the Beginning of the First Century BC, *Balcanica* XXVI, Beograd, 143-152.

Jovanović, B. 1984, Skordisci, U: *Keltoi-Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, JЂubJЂana, 41-48.

Jovanović, B. 1987, Istočna grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V*, ur. A. Benac, Sarajevo, 815-854.

Jovanović, B., Jovanović, M. 1988, *Gomolava - naselje mlađeg gvozdenog doba*, Novi Sad – Beograd.

Микулчић, И., Јовановић, М. 1968, Хеленистички опидум из Кршевице код Врања, *Врањски гласник* 4, Врање, 355 – 375.

Митревски, Д., 2005, Куката на колекционерот, *Вардарски рид*, том I, Скопје, 229-259.

Оршић - Славетић, А. 1936, Преисторијска налазишта у околини Ниша, *Старинар*, X - XI, 174 - 182.

Papazoglu, F. 2007, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi), 2. izdanje sa dopunama, Equilibrium, Beograd*.

Пашик, Р., 1989, Локалитетот Градиште во селото Средно Нерези кај Скопје, *Macedoniae Acta Archaeologica,* 10/1985-1986, Скопје, 91-100.

Перић, С. 2001, Налази латенске керамике са Медијане код Ниша, *Зборник Народног музеја у Нишу* 10, Ниш, 11 - 18.

Перник 1981, *Перник, Поселищен живот на хълма Кракра, том I*, Тракийското селище, София, 52-106.

Petković, S., 2008, *Fibule u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do IV veka n.e.,* Doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Поповић, П., 1987, *Новац Скордиска*, Београд-Нови Сад.

Popović, P. 1994, The territories of Scordisci, *Старинар н.с*. XLIII-XLIV, 13-21.

Popović, P. 2001, La ceramique de La Tene finale sur les territoires des Scordisques, *Старинар н.с. L,* Београд, 83-101.

Popović, P. 2005, Kale-Krševica: Investigations 2001-2004, interim report, *Зборник Народног музеја XVIII-1*, Београд, 141-175.

Popović, P. 2009, Scordisci on the Fringes of the Hellenistic World. In: Tiefengraber, G., Kavur, B., Gaspari, A. (eds.), *Keltske studije II. Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin,* Edition Monque Mergoil, Montagnac, 247–258.

Поповић, П., Сладић, М., 1997, Млађе гвоздено доба источне Србије, *Археологија источне Србије*, Ур. М. Лазић, Београд, 101-113.

Праисторијске културе 1971, *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије* 1971, каталог изложбе, Ур. Д. Дејановић, Ниш.

Рашковић, Д., 2003, Стање истражености античких налазишта Расинског округа, *Рад Драгослава Срејовића на истраживању античке археологије*, Меморијал Драгослава Срејовића, зборник радова 2, Крагујевац 2003, 31-55.

Sladić, M. 1986, *Keramika Skordiska*, Beograd

Сталио, Б. 1972, *Градац*, праисторијско насеље, Београд.

Стојић, М. 2001, Брњичка културна група у басену Јужне Мораве: генеза, развој и хронологија, *Лесковачки зборник* XLI, Лесковац, 15 – 94

Stojić, M. 2003, *Veliki vetren*, Beograd

Стојић, М. 2004, Нови налази са праисторијских локалитета у околини Лесковца, *Старинар н.с. LIII-LIV*, Београд, 193-215.

Стојић, М., Чађеновић, Г. 2006, *Крушевац- културна стратиграфија праисторијских локалитета у зони става Западне Мораве и Јужне Мораве*, Београд-Крушевац.

Стојић, М., Јоцић, М. 1993, Метално доба у Лесковачкој котлини, *Лесковачки зборник XXXIII*, Лесковац, 291-306.

Стојић, М., Јоцић, М. 2006, *Ниш-културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији*, Београд-Ниш.

Todorović, J. 1968, *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, Beograd.

Todorović, J. 1972, *Praistorijska Karaburma I, nekropola mlađeg gvozdenog doba*, Beograd.

Трбуховић В., Трбуховић Л., 1970, *Доња Топоница, дарданска и словенска некропола*, Прокупље- Београд.

Васић, М. М. 1911, Градац, Преисторијско налазиште латенског доба, *Глас Српске краљевске академије*, LXXXVI, 97-135.

Vukmanović, M., Popović, P. 1982, Sondažna iskopavanja gradinskih naselja na području Vranjsko - Preševske kotline, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XX/18, 189 - 210.

Живанчевић В., Срндаковић А. 2002, Познолатенски локалитети на подручју општине Параћин, *Гласник Српског археолошког друштва 18,* Београд, 125-136

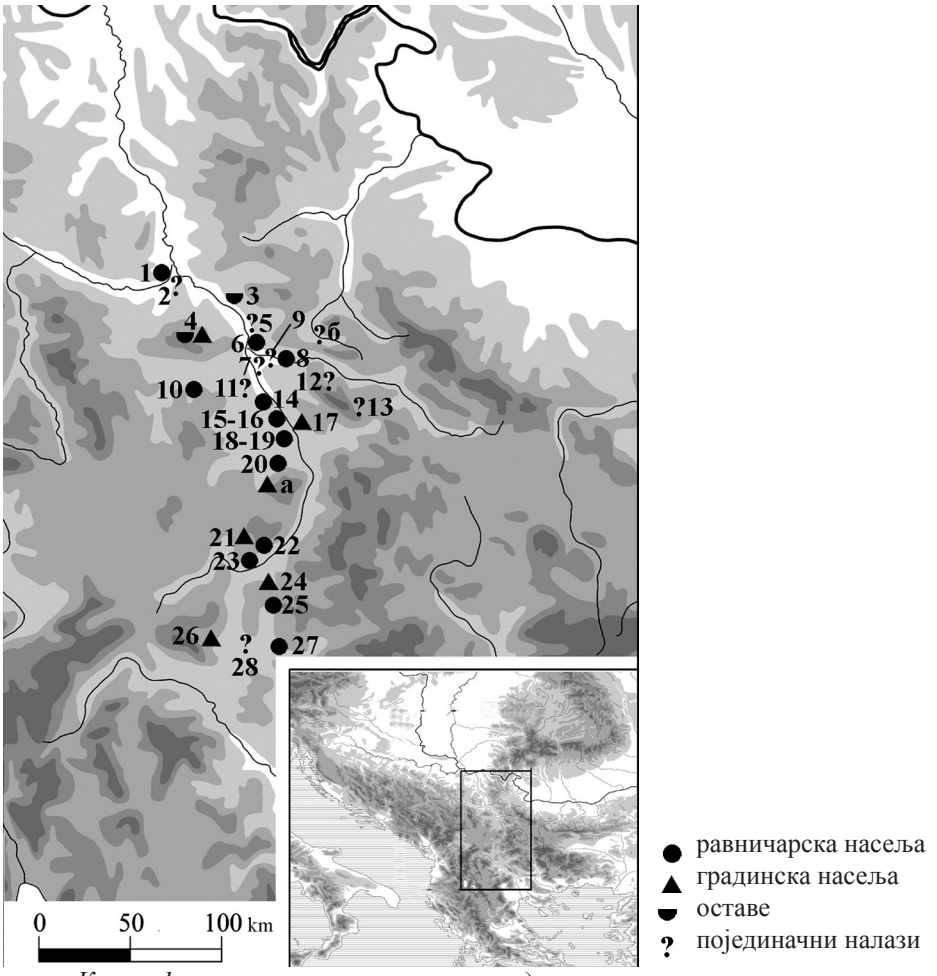

Карта 1 - налазишта латенског периода у јужноморавском сливу

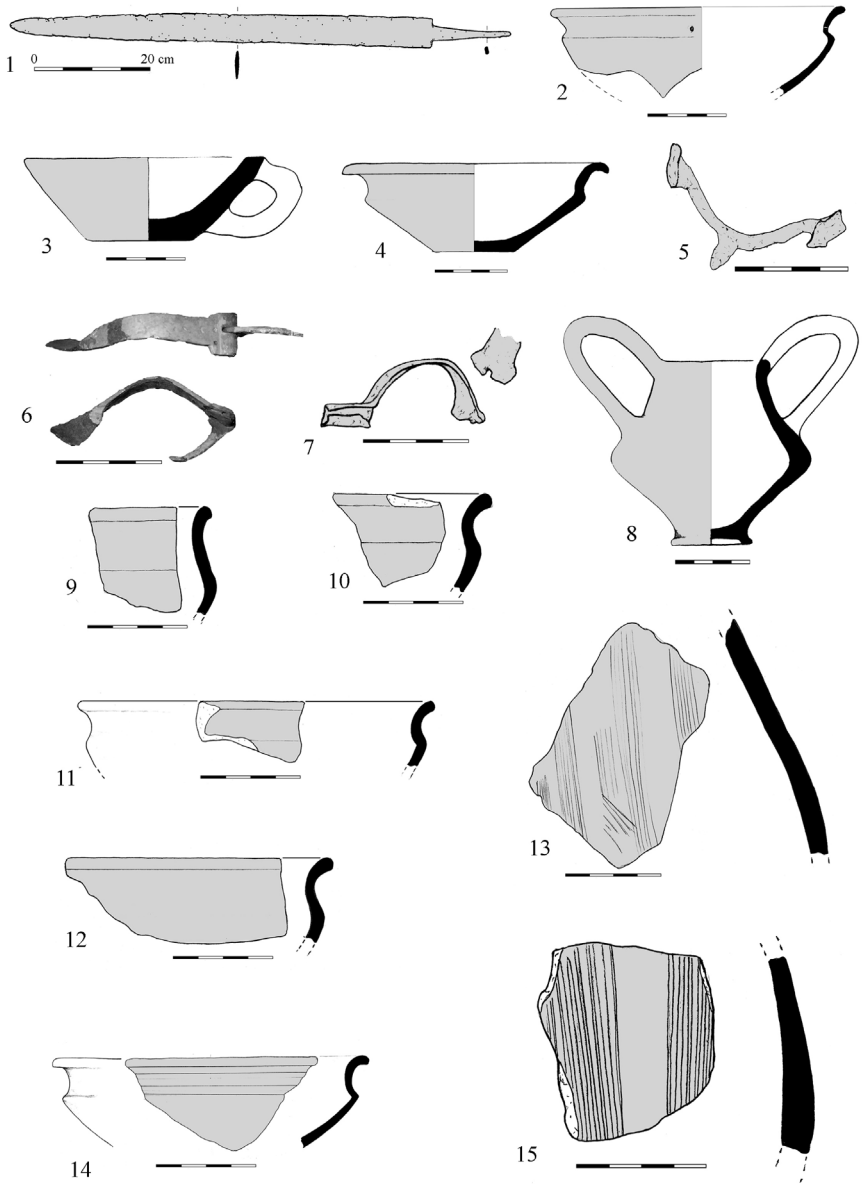
1
0
20 cm
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15

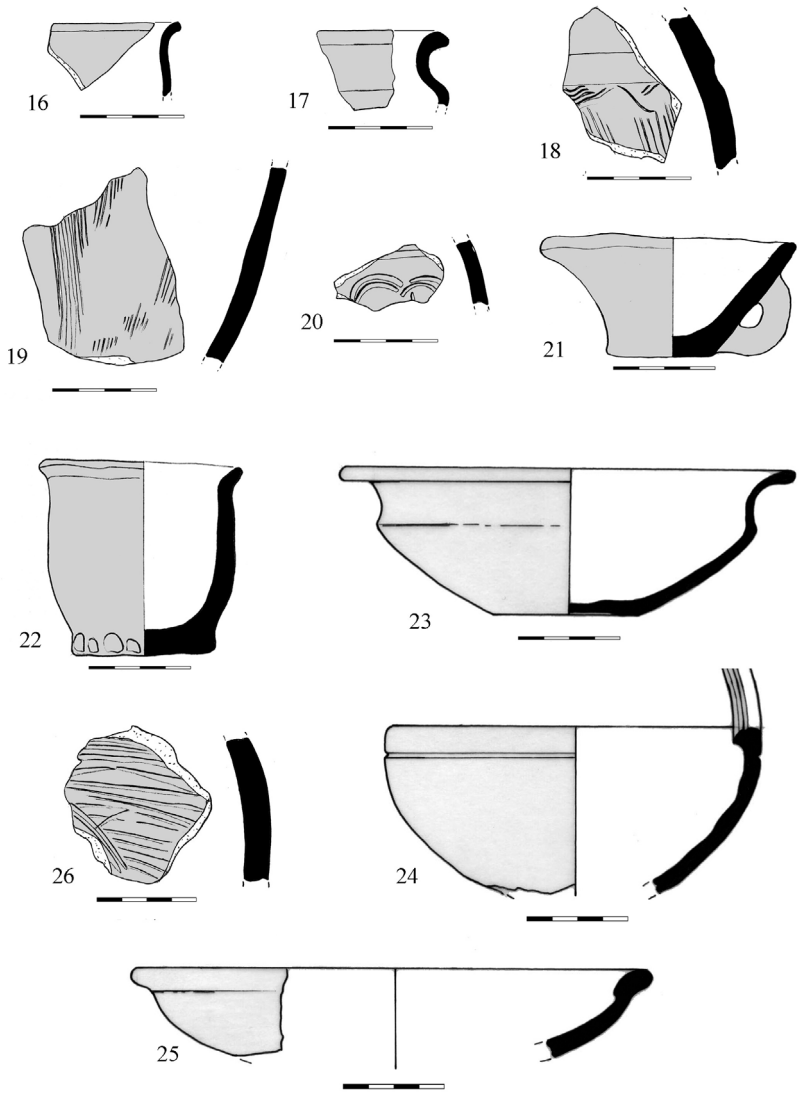

1. Дражевац, Ограђе; 2. Ново Село, Бубањ; 3. Ниш, Улица победе; 4-7. Доња Топоница, Имање Г. Стојиљковић; 8. Држановац, Вртача; 9-13. Липовица, Јеричиште; 14. Чекмин, Селиште; 15. Чекмин, Шеварике.; 16-18. Бобиште, Састанци; 19-20. Бобиште, Извор; 21-22. Велико Трњане, Двориште сеоске школе; 23-25. Врање, Марково кале; 26. Давидовац, Градиште.

РЕЗИМЕ

Александар Булатовић

НАЛАЗИШТА ИЗ ЛАТЕНСКОГ ПЕРИОДА
У ЈУЖНОМОРАВСКОМ СЛИВУ
- прилог проучавању латенске културе у басену Јужне Мораве -

У раду су презентовани новији налази латенске културе из басена Јужне Мораве, као и публиковани налази који нису илустративно приказани. Констатовано је да у тој регији постоји 28 латенских налазишта, што указује да та територија није била само успутна станица Скордиска на пљачкашким походима у Македонију, већ да су они ту имали своја стална насеља. Према стилско-типолошким особинама керамике и металним налазима са латенских налазишта у басену Јужне Мораве, може се закључити да је та територија била настањена тек од друге половине II века пре н.е. Оставе из Бољевца и Рутевца, затим присуство већег броја градинских насеља, нарочито у области јужно од Грделичке клисуре, као и слој паљевине на локалитету Скобаљић град код Лесковца, датован у сам почетак I века пре н.е., уз бројне историјске изворе, указују на несигуран период, крајем II и почетком I века пре н.е., а веома је могућно и конкретно на поход Scipiona Azijagena 84. године пре н.е.

Према дистрибуцији налазишта Скордиска у Поморављу и Неготинској крајини, констатовано је да су половином II века пре н.е. Скордисци кренули према југу, долином Велике и Јужне Мораве, као и долином Тимока и Сврљишке реке и да су за релативно кратко време продрли до Врањско-бујановачке котлине и Прешевске повије. Утврђени на тој територији, неколико деценија су нападали римску провинцију Македонију, а први пут су озбиљно уздрмани походом Scipiona Azijagena. Од тада, они се постепено повлаче према северу, мада се њихово присуство осећа до почетка нове ере у виду керамике која би се према стилско-типолошким особинама могла детерминисати као дачка.

УДК

Александар Н. Капуран

НАЛАЗИ ГЛАЧАНОГ КАМЕНА СА ЛОКАЛИТЕТА ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ

САЖЕТАК: Овај рад се бави анализом већег броја налаза алатки од глачаног камена које потичу из затворене целине, стамбене земунице, откривене на локалитету Хисар у Лесковцу, која хронолошки припада периоду прелаза из бронзаног у гвоздено доба. Налазима ове врсте из периода металних доба на територији Србије до сада није поклањана већа пажња. Стога овај рад представља покушај да се на основу карактера и количине откривених алатки покуша доћи до могућих одговора на питање: да ли се у овом случају ради о некој врсти занатске делатности, обраде коштаних алата и кожа, која се обављала у оквиру кућне делатности?

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Хисар у Лесковцу, прелазни период из бронзаног у гвоздено доба, глачани камен, алати са абразивним својствима, глачалице, растирачи.

Вишеслојни локалитет Хисар налази се у југозападном делу Лесковачке котлине, на месту састанка североисточних обронака планина Гољак и Кукавица. Језичасто узвишење на коме је изграђено праисторијско утврђење налази се на простору омеђеном рекама Јабланица и Ветерница, а које је са побрђем на јужној страни повезано превојем у виду седла. Локалитет је открио Милоје М. Васић, а прво рекогносцирање обавио је Милутин Гарашанин (Гарашанин и Ивановић 1958). Мања сондажна истраживања започета су 1995. године, да би истраживања у већем обиму почела 1999. године и трају све до данас (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995: 13-24; Перић, Јоцић и Стојић 1999: 281-302; Стојић 2001: 35-93; Стојић 2001а : 9-61).[1]

Површина овог локалитета је ради лакшег истраживања подељена на три сектора. Сектор I, обухвата северну и североисточну падину са терасама од почетка успона до око 280 м надморске висине. Сектор III

[1] Захваљујем се колеги М. Стојићу на уступљеној документацији.

покрива површину горњег платоа на висинским котама од 305 до 310 м надморске висине. Сектор II представља падину између ова два сектора и најмање је истражен због великог нагиба терена.

Најстаријим налазима на овом вишеслојном локалитету припадају спорадични налази неолитске и енеолитске керамике. Највише налаза припада хоризонту гвозденог доба I (од XIV до X века п.н.е) (Перић, Јоцић и Стојић 2000: 290). Током овог периода део насеља на горњем платоу утврђује се одбрамбеним ровом и палисадом. Откривен је и хоризонт V века п.н.е. из кога потичу стамбени објекти, керамика и метални налази. На горњем платоу се налазе остаци античког бедема који је вероватно коришћен и у периоду Византије.Утврђење Хисар наставља да живи и током средњег века. Ова интензивна грађевинска активност уништила је праисторијскке објекте на простору сектора III.

Објекат 11/2005-6 Сектор III, сонда Амфитеатар

Објекат бр. 11. представља земуницу која се налазила на јужној страни платоа (сектор III) у сонди III амфитеатар/2005 и њеном проширењу из 2006. године (Капуран 2009а: 116, Сл. 60; *idem* 2009). Испод слоја црвенкасте земље са много лепа откривен је стамбени објекат типа земунице, укопане у здравицу око 0,4 м. Имао је правоугаони облик, димензија 3,2 м x 4,2 м, са подом на 300,87 м надморске висине. Са југозападне стране земунице налазила су се два стуба пречника 0,3 м, и један стуб истог пречника са северозападне стране.

Поред бројних налаза керамичких посуда, кремених алатки, лепа са траговима плетера и перфорираних огњишних преклада, откривена је и већа количина алатки од глачаног камена.

Након напуштања ове земунице, настала депресија је искоришћена за укопавање трасе одбрамбеног рова са палисадом (Капуран 2009: 215; *ibid* 2009 а; 116) који је штитио насеље на горњем платоу. Стартиграфска слика источног профила проширења из 2006. године потврђује да ров припада млађој фази гвозденог доба I на Хисару.

Типологијом и функционалном анализом алатки од глачаног камена на територији Србије највише се бавила Д. Антоновић (Антоновић 1991; 1992; Antonović 2003; 2006).[2] Ова врста предмета је названа „алати са абразивним својствима" који су класификовани као: глачалице или гладилице, брусеви, растирачи, жрвњеви, ступе и радне плоче (Antonović 2003; 2006). Типови различитих алата могу се идентификовати и према врсти

[2] Типологију заснива претежно на материјалу откривеном на локалитету Винча - Бело Брдо, а касније је проширила анализом глачаних алатки откривених на више локалитета од мезолита до неолита. Ови радови, засада, представљају једини систем идентификације и класификације налаза ове врсте.

сировине коришћене за њихову израду, као и помоћу изгледа попречног пресека.

Алатке од глачаног камена које су откривене у објекту 11. могу се сврстати у две категорије, глачалице и растираче.

ГЛАЧАЛИЦЕ

Глачалица, или гладилица, израђује се од пешчара и служи за глачање и брушење предмета од камена и кости. У литератури их називају „grindstones" (Voytek 1985: 439-440) или абразивне плоче „abrasive plaque" (Semenov 1976: 69). Глачалице за кожу поседују са једне стране веома висок сјај, који се тешко може постићи природним путем. Функција алатке се, такође, може претпоставити и по траговима употребе, уколико су видљиви. Проблем прецизније идентификације представља чињеница да су се алатке овог типа могле користити за извођење неколико операција.

Већина глачалица из објекта 11. израђена је од микашиста. Микашисти припадају групи метаморфних стена заједно са гнајсом, гнајсгранитом и амфиболитом. Оне су по свом минералошком и хемијском саставу веома сличне гранитима. Микашист је лако препознатљив јер га претежно чине кварц и обилни лискун изражене шкриљавости. Јужна половина Лесковачке котлине, иначе, лежи на подлози од оваквих стена (Антоновић 2003: Сл.7).

Укупно је откривено пет фрагментованих (Т. I/3; Т. II/1, 2, 4, 6) и пет целих глачалица (Т. I/1, 2, 4; Т. II/3, 4, 5). Четири припадају ручним (Т. I/1; Т. II/3, 5, 6), а шест (Т. I/2, 3, 4; Т. II/1, 2, 4) статичним глачалицама већих димензија.

За ову врсту предмета карактеристичне су равне подлоге са незнатним удубљењем и канелурама које представљају трагове употребе (видљиви су на горњој површини свих глачалица). Једини примерак који није израђен од микашиста већ од пешчара поседује трагове црвене боје на површини (Т. II/4). За разлику од претходних глачалица, горња радна површина овог примерка је конкавна, испупчена. Нажалост, трагови ове боје нису до сада анализирани, тако да само можемо претпоставити да се можда ради о траговима млевења руде гвожђа (што би, у том случају, овај предмет определило у жрвњеве).

Функционална анализа ове врсте оруђа, због својих абразивних својстава, сврстава их у алате за брушење и глачање предмета од чврстих материјала као што су камен, кост или рожина (*ibid.* 59). Из овога можемо закључити да се у објекту 11. највероватније обављала нека врста занатске делатности, највероватније обрада коштаног алата или рожине. Ову претпоставку треба да потврди будућа анализа коштаних налаза из ове земунице.

-Т. I/1 Равна ручна глачалица, са горњом радном површином истрошеном под нагибом. Бочне стране су такође под нагибом. Наличје је равно. Микашист. Димензије 9 х 12,5 х 4 цм.

-Т. I/2 Равна фрагментована статична глачалица, са бочним странама обрађеним под нагибом. Микашист. Димензије10,5х 6 х 2,5 цм.

-Т. I/3 Равна статична глачалица (можда и фрагментована) са траговима абразије од употребе на лицу и наличју. Бочне стране су полукружно обрађене. Микашист. Димензије 7,5 х14 х 3 цм.

-Т. I/4 Равна статична глачалица или жрвањ. Радна површина је конвексна. На једном делу постоје трагови обраде црвене боје (можда од пигмента или руде гвожђа). Крупнозрни пешчар. Димензије 12 х 14,5 х 4 цм.

-Т. I/5 Равна ручна глачалица оборених бочних страна, са траговима употребе у виду незнатног удубљења на падној површини. Микашист. Димензије 12х8х4,5цм.

-Т. I/6 Равна ручна глачалица конвексног облика са удубљеном радном површином, оборених ивица. Микашист. Димензије 6,5 х 6,5 х 1 цм.

-Т. II/1 Фрагментована статична глачалица незнатно удубљене радне површине. Крупнозрни пешчар. Димензије15 х 12 х 2 цм.

-Т. II/2 Цели статични растирач са подигнутим косо засеченим странама, доста удубљене радне површине. Микашист. Димензије 16,5 х 10,5 х 3 цм.

-Т. II/3 Фрагментована статична глачалица, незнатно удубљене радне површине, косо засечених страна. Микашист. Димензије 18,5 х 15 х 6 цм.

-Т. II/4 Фрагментована ручна глачалица радне површине под нагибом и косо засечених страница. Микашист. Димензије 14 х 10 х 4цм.

РАСТИРАЧИ

Алати типа растирача су такође у великом броју откривени унутар објекта 11. Њих представљају модификовани облуци од кварца чија је примарна улога била да мрве или уситњавају зрнасте плодове житарица, пигмената (*ibid.*) или руде. Ове алатке су добиле садашњи облик приликом употребе, трошењем. Основну карактеристику ових алатки представља њихов високи степен углачаности.

Међу њима се може издвојити тип који нема јасно дефинисану радну површину, тј. где је већи број страна служио за рад (Т. IV/2, 5, 6, 7). Овај тип растирача обухвата према попречном пресеку алатке правоугаоног, ромбичног или сочивастог пресека. Следећи тип представља алат са јасно одређеном радном површином са једне или две стране (Т. III/1–9; Т. IV/1, 3, 4). Њега карактеришу претежно издужени и овални попречни пресе-

ци. Последњој групи налаза припада тип кугластих растирача (T.V/1–12). Напред споменут високи степен углачаности, који карактерише откривене растираче, може бити последица њиховог коришћења приликом обраде коже (*idem* 1992: 22). На ову чињеницу наводи и податак да није откривен нити један (или можда само један) жрвањ. Уколико би ова велика количина растирача била коришћена приликом млевења житарица, било би очекивано да се открију и жрвњеви.

-T. III/1 Масивни издужени растирач са две јасно одређене радне површине, веома углачан. Кварцни облутак. Димензије 22 x 12 x 10 цм.

-T. III/2 Растирач сличан претходном, мањих димензија са једном радном површином високоуглачаном. Кварцни облутак. Димензије 15 x 7 x 6,5 цм.

-T. III/3 Растирач сличан претходном са јасно дефинисане две углачане радне површине. Кварцни облутак. Димензије 13 x 7 x 5 цм.

-T. III/4 Растирач сличан претходном са једном јасно дефинисаном радном површином. Кварцни облутак. Димензије 10,5 x 5,5 x 3 цм.

-T. III/5 Растирач сличан претходном, високоуглачан. Кварцни облутак. Димензије 16 x 6 x 5 цм. C-485a.

-T. III/6 Растирач сличан претходном, високоуглачан. Кварцни облутак. Димензије 10 x 7 x 4,5 цм. C-485.

-T.III/7 Растирач сличан претходном, високоуглачан. Кварцни облутак. Димензије 14,5x7,5x5 цм.

-T. III/8 Фрагментовани растирач плочастог пресека са две употребне подједнако углачане стране. Кварцни облутак. Димензије 10 x 8 x 3,5 цм.

-T. III/9 Фрагментовани растирач сличан претходном. Кварцни облутак. Димензије 9 x 8,5 x 5 цм.

-T. IV/1 Растирач са две јасно одређене, недовољно углачане радне површине, сочивастог пресека. Непозната сировина. Димензије 14 x 11 x 5 цм.

-T. IV/2 Фрагментовани растирач са четири добро углачане радне површине. Кварцни облутак. Димензије 15 x 17 x 13 цм.

-T. IV/3 Фрагментовани растирач са три јасно одређене углачане радне површине и крајем моделованим у виду бата. Кварцни облутак. Димензије 15 x 9 x 7 цм.

-T. IV/4 Растирач са једном заравњеном и веома углачаном радном површином. Кварцни облутак. Димензије 11 x 7 x 5 цм.

-T. IV/5 Растирач са две наспрамне заравњене и високоуглачане радне површине, ромбоидног пресека. Кварцни облутак. Димензије 10 x 13 x 9 цм.

-T. IV/6 Растирач са четири наспрамне заравњене и полиране радне површине, правоугаоног пресека и заобљених полираних ивица. Кварцни облутак. Димензије 15 x 11x 9 цм.

-Т. IV/7 Растирач издуженог облика правоугаоног пресека са четири заравњене и полиране радне површине. Крупнозрни пешчар. Димензије 20 х 8 х 7,5 цм.

-Т. IV/8 Растирач пљоснатог пресека са више радних високополираних површина. Метаморфна стена. Димензије 11 х 10 х 6 цм.

-Т. V/1 Ручни растирач приближно кугластог облика. Кварцни облутак. Димензије 12,5 х 12 х 8 цм.

-Т. V/2 Ручни растирач сличан претходном, са једном јасно заравњеном и веома углачаном радном страном. Кварцни облутак. Димензије 16 х 10 х 12 цм.

-Т. V/3 Ручни растирач сличан претходним, углачан са свих страна. Кварцни облутак. Димензије 13 х 9 х 7цм.

-Т. V/4 Ручни растирач са једном јасно углачаном радном страном, полиран по целој површини. Кварцни облутак. Димензије 7 х 8 х 10 цм.

-Т. V/5 Ручни растирач кружног пресека полиран са свих страна. Кварцни облутак. Димензије 8,5 х 7 х 6 цм.

-Т. V/6 Ручни растирач са две јасно заравњене и полиране радне површине. На једној страни налазе се трагови црвене боје која је можда настала мрвљењем пигмента или руде гвожђа. Кварцни облутак. Димензије 8 х 7 х 6 цм.

-Т.V/7 Ручни растирач приближно кружног пресека, високополиран и оштећен. Кварцни облутак. Димензије 7 х 9 х 6 цм.

-Т. V/8 Ручни растирач коничног пресека, полиран са свих страна, незнатно оштећен. Кварцни облутак. Димензије 7 х 11 х 5 цм.

-Т. V/9 Ручни растирач полукружног пресека са једном заравњеном радном површином, полиран по целој површини. Кварцни облутак. Димензије 10 х 7 х 4 цм.

-Т. V/10 Фрагментовани ручни растирач вероватно овалног пресека, високополиран. Кварцни облутак. Димензије 8 х 8 х 5,5 цм.

-Т. V/11 Фрагментовани растирач сличан претходном. Кварцни облутак. Димензије 9 х 9 х 5 цм.

-Т. V/12 Фрагментовани ручни растирач приближно кружног облика. Кварцни облутак. Димензије 8 х 6 х 7 цм.

ЗАКЉУЧАК

Сагледавањем карактеристика наведених алата од глачаног камена, намеће се закључак да они припадају растирачима и глачалицама. Сировине од којих су израђене глачалице прикупљане су у непосредној близини локалитета, јер се цела јужна половина Лесковачке котлине налази на метаморфним стенама. За израду растирача коришћени су кварцни

облуци који су се у великој мери могли прикупити у рекама Јабланици и Ветерници, које теку у подножју локалитета Хисар.

Типолошку недоумицу код алатки ове врсте представља мала разлика између глачалице и растирача, како у облику тако и по траговима употребе. За идентификацију може бити од користи уколико се дефинише сировина од које је израђена (*ibid*). Налази из објекта 11 указују на чињеницу да су глачалице израђене од метаморфних стена, микашиста, а растирачи од кварцних облутака.

Судећи према сировинама и траговима од употребе на радним површинама у виду паралелних канелура, глачалице су коришћене у процесу израде коштаних предмета. Обрада коштаних предмета у периоду од средњег бронзаног до старијег гвозденог доба доживљава своју ренесансу (за разлику од периода бакарног доба). Истраживања многих локалитета из периода средњег и касног бронзаног доба, потврдила су да се на територији централног Балкана, као и у суседним областима, на алаткама од кости и рожине приликом украшавања јављају елементи везани за Микену (Гарашанин 1973: 324; Hansel 1997: 253). Проблем велике киселости тла на локалитету Хисар одговоран је за пропадање великог броја коштаних налаза.

Откривени растирачи су веома бројни и разноврсни. Њих карактерише сировина од које су направљени, а то је кварц, и изузетно висок степен углачаности на површини, што наводи на закључак да су ова оруђа коришћена приликом обраде коже (Антоновић 2002: 22).

Током дугогодишњих систематских истраживања локалитета Хисар у Лесковцу откривена је велика количина разних предмета од глачаног камена како у старијим праисторијским тако и у каснијим римским и византијским хоризонтима насеља. Једино чуди потпуни недостатак камених глачаних секира, док веома велики број налаза припада глачалицама, растирачима, жрвњевима, као и предметима од окресаног камена (Капуран 2008). Сматрамо да би даља испитивања сировина и функционале анализе ових алатки могла да појасне привредне активности које су карактерисале начин живота заједница из периода праисторије на простору јужног Поморавља.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Антоновић, Драгана. 1991. Прилог јединственој анализи индустрије глачаног камена. *Гласник САД 7*: 51-61.

Антоновић, Драгана.1992. *Предмети од глачаног камена из Винче*. Ур. Ж. Микић. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Antonović, Dragana. 2003. *Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji.* Beograd: Arheološki institut.

Antonović, Dragana. 2006. *Stone tools from Lepenski Vir.* Beograd: Arheološki Institut.

Богдановић, Игор, Јоцић Мира и Поповић Петар.1995. Сондажна истривања локалитета Хисар (Лесковац). *„Лесковачки зборник* XXXV:13-24

Vojtek, Barbara. 1985. *The exploatation of Lithic Resources in Neolithic Southeast Europa*. Michigan-London.

Гарашанин, Милутин. 1973. *Праисторија на тлу Србије*. Београд: Српска књижевна задруга.

Гарашанин, Милутин и Ивановић, Вера.1958. *Праисторија лесковачког краја*. Лесковац: Народни музеј у Лесковцу.

Капуран, Александар. 2007. *Архитектура изпозног бронзаног и старијег гвозденог доба у басену Јужне Мораве*. Ур. М. Лазић. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Капуран, Александар. 2008. Налази окресаног камена са локалитета ,,Хисар" у Лесковцу, откривени током истраживачке кампање 2006. године. *Лесковачки зборник* XLVIII 2008. Лесковац: 7-28.

Капуран, Александар. 2009. Остаци праисторијске архитектуре откривени на локалитету Хисар у Лесковцу. *Лесковачки зборник* XLIX: 197-218.

Капуран, Александар. 2009а. *Архитектура из позног бронзаног и старијег гвозденог доба у басену Јужне Мораве*. Београд: Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Капуран, Александар и Стојић, Милорад. 2001. Керамика брњичке културне групе са локалитета Хисар-Југоисточна падина у Лесковцу. *„Лесковачки зборник* XLI: 95-130.

Перић, Синиша, Јоцић Мирослава и Стојић Милорад. 2000. Вишеслојно насеље брњичке културне групе, југоисточна падина Хисара. *Лесковачки зборник* XL: 281-302.

Semenov, A. Sergei. 1976. Polished Stone Tools, *Neolithic Macedonia*, ed. M. Gimbutas. Los Angeles.

Stojić, Milorad. 2000. The Brnjica cultural group in the South Morava Basin. *Старинар* L : 9-59

Стојић, Милорад. 2001. Брњичка културна група у басену Велике Мораве. *Лесковачки зборник* XLI: 15-93.

Hänsel, Bernard. 1997. Die Qaddratur des Kreises in der Bronzezeit Serbiens. in *Uzdarje Dragoslavu Srejoviću*. Ed. M. Lazić, 251-258. Beograd: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Глачалице Т. I

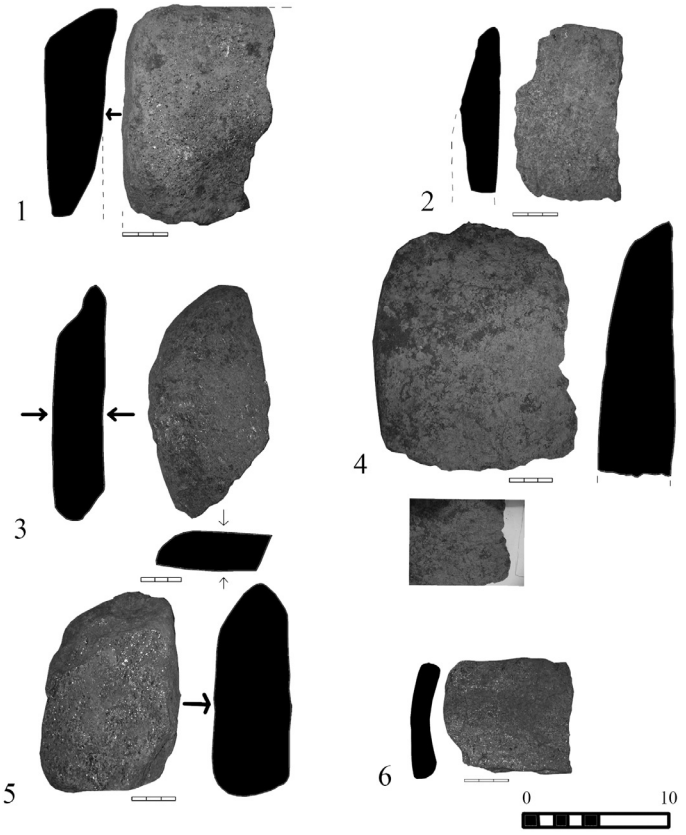

Глачалице Т. II

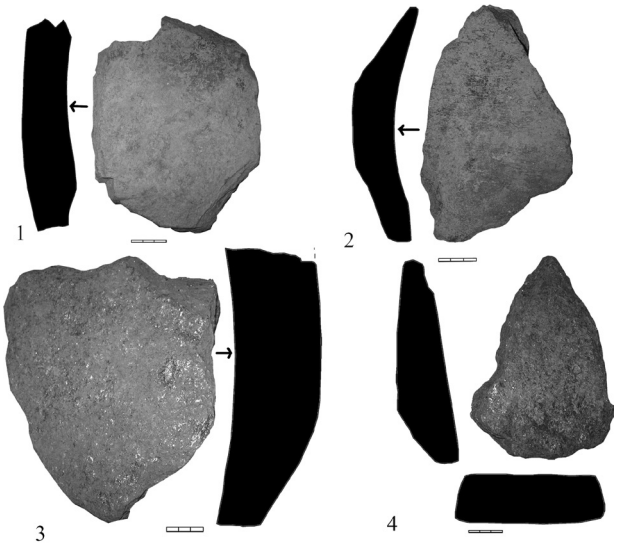

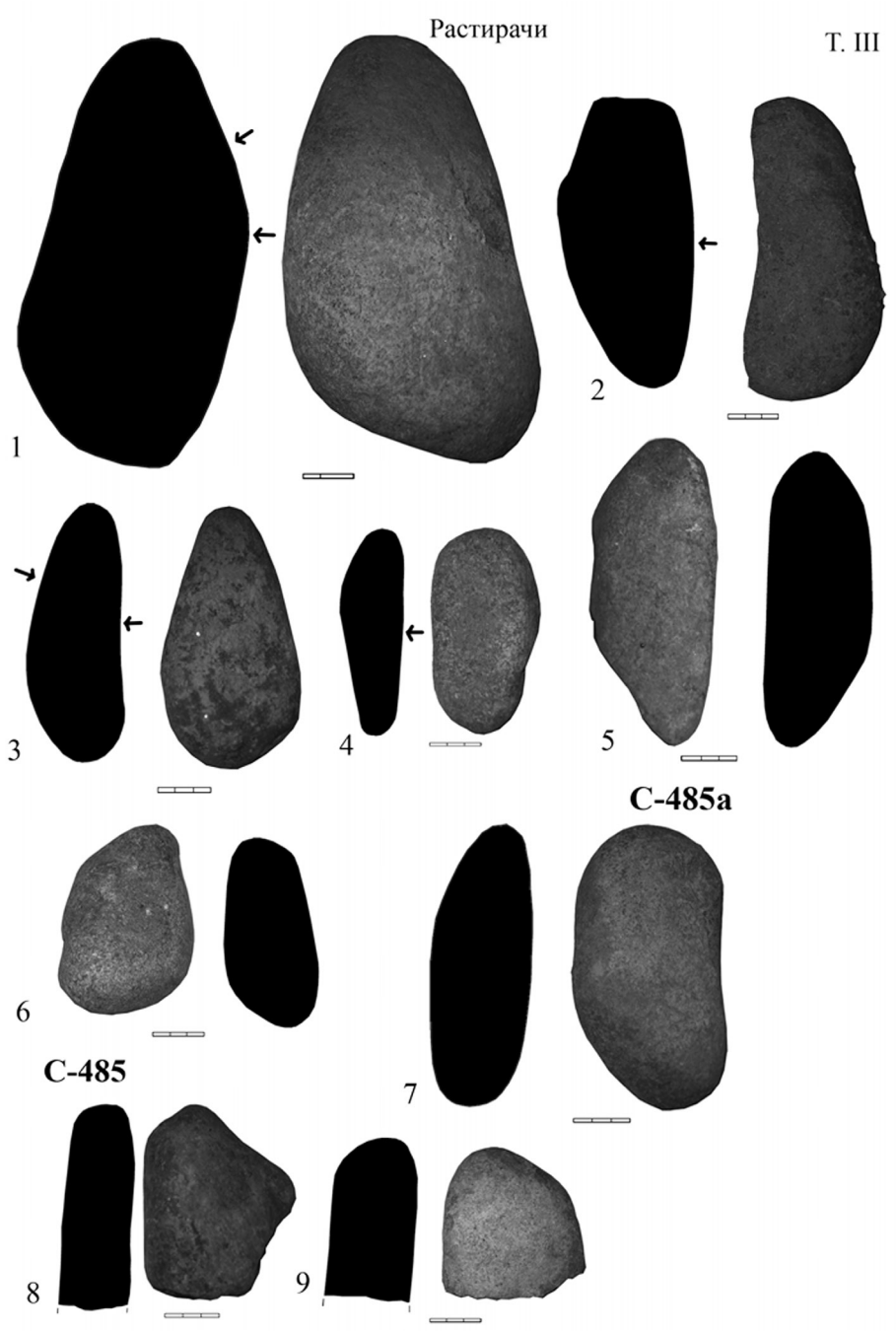
Растирачи
Т. III
1
2
3
4
5
C-485a
6
7
C-485
8
9

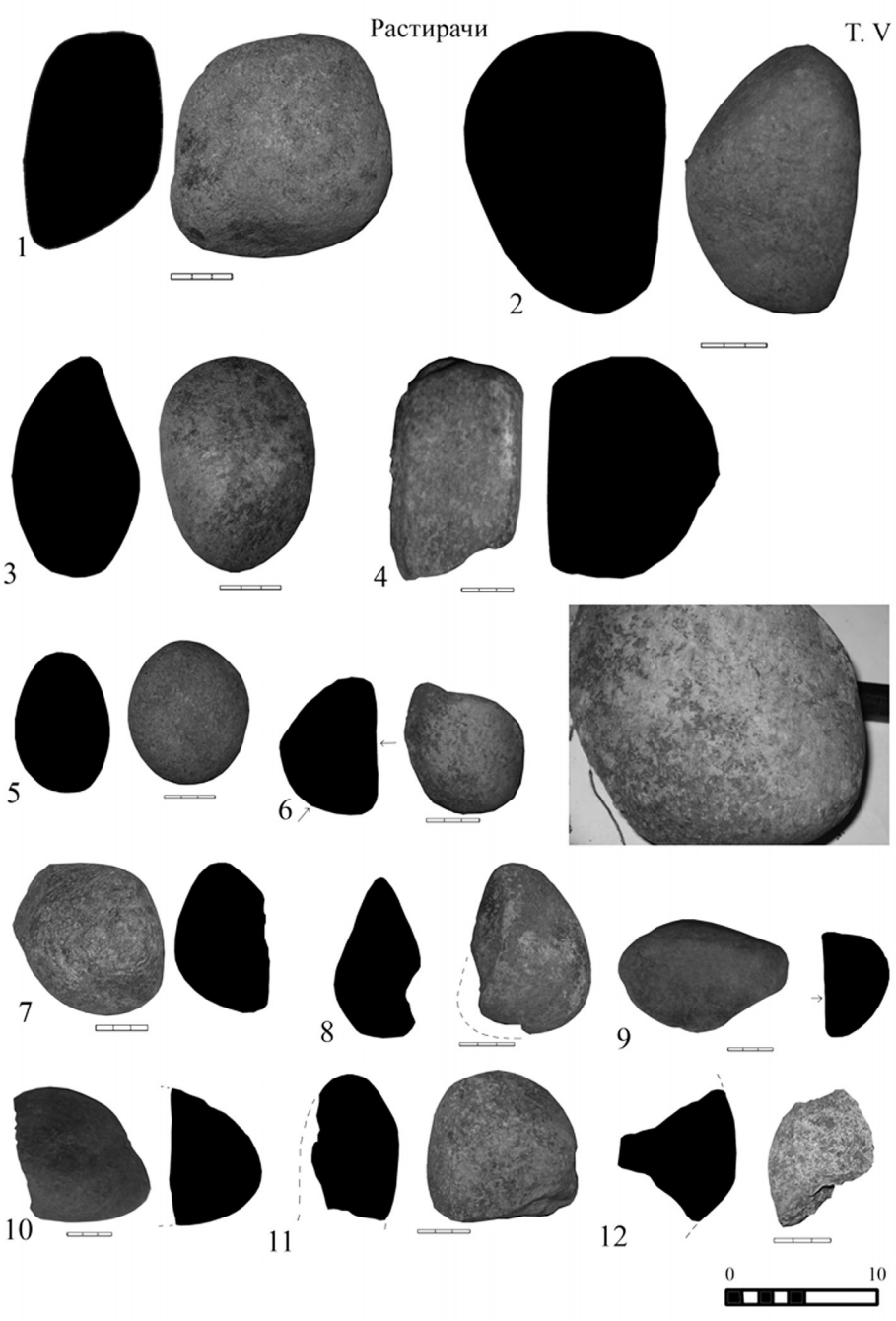
Растирачи
T. V
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
0
10

РЕЗИМЕ:

Капуран Александар
НАЛАЗИ ГЛАЧАНОГ КАМЕНА СА ЛОКАЛИТЕТА ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ

Објекат бр. 11. представља земуницу која се налазила на јужној страни платоа (сектор III) у сонди III амфитеатар/2005 и њеном проширењу из 2006. године. Испод слоја црвенкасте земље са много лепа откривен је стамбени објекат типа земунице, укопане у здравицу око 0,4 m. Имао је правоугаони облик, димензија 3,2 m x 4,2 m. Са југозападне стране земунице налазила су се два стуба пречника 0,3 m, и један стуб истог пречника са северозападне стране.

Поред бројних налаза керамичких посуда, кремених алатки, лепа са траговима плетера и перфорираних огњишних преклада, откривена је и већа количина алатки од глачаног камена.

Карактеристике наведених алата од глачаног камена, намећу закључак да они претежно припадају растирачима и глачалицама. Сировине од којих су израђене глачалице прикупљане су у непосредној близини локалитета, јер се цела јужна половина Лесковачке котлине налази на метаморфним стенама. За израду растирача коришћени су кварцни облуци који су се у великој мери могли прикупити у рекама Јабланици и Ветерници, које теку у подножју локалитета Хисар. Судећи према сировинама и траговима од употребе на радним површинама у виду паралелних канелура, глачалице су коришћене у процесу израде коштаних предмета. растираче представљају модификовани облуци од кварца чија је примарна улога била да мрве или уситњавају зрнасте плодове житарица, пигмената или руде. Овакви алати обликовани су радом, трошењем, приликом употребе. Поједине растираче карактерише високи степен углачаности. Постоји могућност да је овај високи сјај на површини добијен током процеса обраде коже.

Резултати анализе оруђа од глачаног камена могу да укажу на делатности које су се обављале у кућној радиности и привређивања током раног гвозденог доба на Хисару.

УДК

Јулијана Пешић

НЕКРОПОЛА СПАЉЕНИХ ПОКОЈНИКА У МАЛОЈ КОПАШНИЦИ

На самом југу Лесковачког поља, на улазу у Грделичку клисуру, у селу Мала Копашница,(сл.1) приликом изградње аутопута „Братство јединство“, деонице од Ниша до Скопља, откривена је некропола спаљених покојника 1960. године. Гробови су откривени на простору где је подигнуто омладинско насеље на локалитету Бели брег, а који се налази на ширем простору званом Каменитица. Током пет кампања од 1960. до 1964. године[1] откривен је 151 гроб.[2] У ископавањима која су претходила изградњи друге трасе аутопута 2003. године истражена су још 24 гроба.[3]

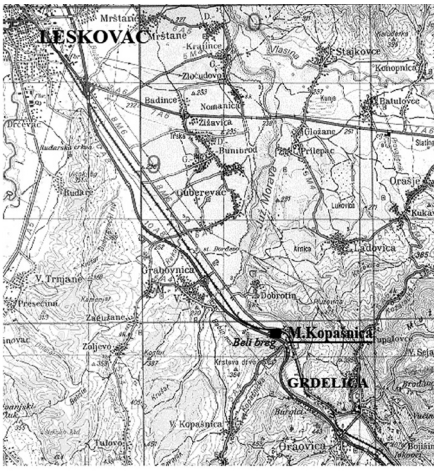

Слика бр. 1

Гробови карактеристичног облика са запеченим страницама и дном, какви су откривени у Малој Копашници али и месту Сасе код Сребренице у Босни (на двема 60-их година систематски истраженим некрополама), дали су име овом типу гробова, Они се јављају у две варијанте: „**Мала Копашница - Сасе I**“ и **“Мала Копашница - Сасе II”**. Касније су некрополе са гробовима овог типа откривене на знатно ширем простору у области централног Балкана.[4]

Овај тип гробова данас је у науци препознатљив и прецизно хронолошки и етнички дефинисан.

[1] У току 1960. године (две кампање) изведена су заштитна ископавања на локалитету, а у јесен 1960, 1962. и 1964. године систематска археолошка ископавања. Руководилац истраживања била је др Љубица Зотовић.

[2] Од тог броја 55 гробова је оштећено радом булдожера.

[3] Истраживањима је претходило рекогносцирање 2002. године у сарадњи Републичког завода за заштиту споменика културе, Народног музеја из Београда и Народног музеја из Лесковца. Руководилац ископавања био је мр С. Фидановски.

[4] Јовановић 1984, 100-110

Резултате истраживања ове некрополе 60-их година прошлог века публиковала је Љ. Зотовић у форми извештаја.[5] Гробови типа Мала Копашница – Сасе разматрани су у оквиру етничког разграничења старобалканских народа током римског времена,[6] а као аутохтона гробна форма у Горњој Мезији имају централо место у синтетичким радовима о сахрањивању на овим просторима.[7] Истраживања из 2003. године публикована су заједно са резултатима истраживања осталих локалитета - на траси будућег аутопута од Ниша до границе са Македонијом.[8] Поједине групе гробних прилога – златни накит и грнчарија – публиковане су у Лесковачком зборнику.[9]

Иако је још 1967. године издавачким планом Народног музеја у Лесковцу било предвиђено штампање монографије о некрополи у Малој Копашници аутора Љ. Зотовић, она, нажалост, никада није публикована.[10]

Овај рад о некрополи из М. Копашнице настао је из потребе за синтетичком публикацијом, а као резултат рада на музеолошкој обради археолошких предмета са ове некрополе у оквиру Античке збирке у Народном музеју у Лесковцу, где се ови предмети чувају.

Сахрањивање

На некрополи у Малој Копашници основни начин сахрањивања било је спаљивање мртвих, што је вршено на устрини –ломачи која се налазила изван простора са гробовима.

Покојници су спаљивани, по правилу, са новцем, а у неким случајевима и предметима за личну употребу - са накитом, оружјем, козметичким и другим предметима од стакла, бронзе или гвожђа.[11]

Након хлађења ломаче, остаци спаљених костију и других предмета који су горели полагани су у већ припремљене гробне раке. Коришћене су, истовремено, две форме гробних рака: 1. Мала Копашница - Сасе I са правоугаоним или елипсоидним ракама запечених страница и дном и 2. Мала Копашница – Сасе II са правоугаоним или елипсоидним ракама које у средишту имају још једну, мању раку са запеченим страницама и дном – етажни гробови.

[5] Зотовић 1962, 123-127; Зотовић 1964, 281; Зотовић 1968, 25-37;
[6] Garašanin 1968; Zotović 1984,165-169.
[7] Зотовић 1968, 25-37; Јовановић, 1984.
[8] Фидановски, Цвјетићанин 2005. 49-121.
[9] Пешић 1995, Пешић 2005,37-83.
[10] Пешић, 1996, 302
[11] Новац који је горео у гробовима скоро је у потпуности уништен. Понегде је само остао траг зелене патине у земљи.

Поред ове две примарне форме, коришћене су и: гробне раке са опеком (седам гробова), гробови са урном (један гроб) и гробови са касетом (један гроб), као секундарне форме сахрањивања.

Димензије гробова у просеку износе 0,70 - 1,90 м дужине и 0,40 -1,20 м ширине.

Странице и дна ископаних гробова запечене су ватром помоћу оплата од дрвених дасака или грана које су клиновима фиксиране.[12] Дебљина запечене земље износи од два до девет центиметара. Док су поједини гробови имали интензивно црвено запечене стране и дно, код неких гробова опаљеност страница је била незнатна, па зидови и дно имају сивомрку боју. У ретким случајевима раке су након опаљивања ватром очишћене од гарежи. Најчешће су остаци са ломаче полагани у гроб преко гарежи и карбонизованих остатака грања.[13]

Карбонизоване кости су расуте по целом дну (или су сложене у северној половини или на средини гроба) код гробова М.Копашница –Сасе I или на дну другог етажа код гробова М. Копашница – Сасе II. Код гробова М. Копашница – Сасе II садржај са ломаче је пронађен и на нивоу I етажа, и то на СИ страни. Зато се претпоставља да је бацан увек са једне, ритуалом одређене стране гроба.[14]

Поред костију и садржаја са ломаче, у гроб су полагани и прилози: посуде од печене земље, стаклене посуде, новац, накит, светиљке (жишци), оружје и оруђа. Прилози су, такође, полагани по одређеном распореду. Огрлице и наушнице су полагане на северној страни, распоређене тако да прате замишљен положај на глави покојника, огрлица у полукружном положају, а наушнице изнад ње, међусобно удаљење 20 цм.[15] Новац је полагаn на северној страни и по средини гроба, а оружје на средини, али уз источну или западну страницу гроба. Посуде од стакла и печене земље су полагане по целој површини гроба, а светиљке, углавном, на јужној страни.

Гроб је потом затрпан земљом, здравицом која је ископана приликом копања гроба. Није забележено да су гробови у М. Копашници имали покривач.[16]

Гробови су распоређени у правилне редове, оријентисани у правцу С-Ј, са извесним одступањима у правцу истока или запада. Један гроб

[12] О томе сведоче налази клинова у гробовима у правилном или неправилном низу.

[13] Зотовић, 1968, 25-37 Гробови римских грађана одликују се управо брижљиво очишћеном гробном раком од гарежи.

[14] Пешић 2003, 303.

[15] Зотовић 1962, 123-127; Зотовић 1964, 281; Зотовић 1968, 25-37; Пешић 1995, 26.

[16] Поједини гробови на некрополама из Виминацијума и Скупа имају покривач од хоризонтално постављених опека и у облику двосливног крова од имбрекса и тегула; а гробови у Демир Капији покривач од камених плоча. Јовановић, 1984, 100-110.

је оријентисан у правцу И-З (IV кампања, гроб А/1) Претпоставља се и постојање надгробних обележја, будући да гробови из различитих периода нису оштећени међусобним укопавањем. Трагови тих обележја нису сачувани.(сл. 2)

Гробови типа Мала Копашница– Сасе II (фото А. Ђорђевић,2003)

Над гробом су, свакако, вршене даће у облику чврсте или течне жртве, као део посмртних ритуала. Археолошки трагови тих дађа, нажалост, нису сачувани на некрополи у Малој Копашници, али су се, већим делом, одржали у савременом сепулкралном култу[17]. На другим некрополама, на пример у Виминацијуму, откривене су кулине – жртвене површине са остацима животињских костију и керамичким посудама за чврсте понуде и либационе цеви за течне жртве.[18]

Запечене стране и дно гробава, као једно од примарних обележја гробова Мала Копашница – Сасе I и II, манифестација су ритуалног чишћења гробне јаме ватром (пурификација).

Међутим, на некрополама у Румунији и Бугарској интензивно запечене странице и дна гробова последица су сахрањивања на лицу места – то је буструм (гроб ломача).[19]

Гробови типа Мала Копашница I и II откривени су на широком простору Балканског полуострва - у области римских провинција Г. Мезија, Македонија, Панонија, Далмација, Италија (Regio X) и Дакија. С обзиром на овако велику распрострањеност гробова Мала Копашница – Сасе I и II, они се не могу везати за један етнички елемент нити се у једној етно-културној сепулкралној традицији могу тражити његови извори. У новијој литератури простор на коме се јављају ови гробови назива се Мизијско-дарданский.[20]

НАЛАЗИ У ГРОБОВИМА

Грнчарија[21]

Посуде од печене земље су имале централну улогу у погребним и посмртним ритуалима. Коришћене су за припремање, изношење и

[17] Пешић 2003, 301-315.
[18] Зотовић 1982, 51; Зотовић 2000, 11.
[19] Преузето из Garašanin, 1968,5-27 Јовановић, 1984. 103-105.
[20] Јовановић 1984, 108-110.
[21] Опширније о грнчарији Пешић, 2005, 37-83.

полагање хране у гроб и у дађама које су вршене над гробом. Иако се највећи број ритуала сепулкралног култа не може реконструисати, управо налази посуда које су полагане у гроб (са одређеном врстом хране која је ритуалом одређена) и посуда (целе или намерно разбијене изнад самог гроба или на на кулинама - заједничким површинама за више гробова) којима су вршене дађе у облику течне или чврсте жртве сведоче о њиховом постојању. Ти ритуали проистичу из веровања да је покојнику, односно његовој души, потребна храна на путу од света живих (који је у тренутку смрти напустио) до света мртвих. [22]

Као прилози у гробовима на некрополи у М. Копашници откривене су посуде за излагање и сервирање хране – зделе, тањири, шоље и пехари. Израђене су од непречишћене земље у тоновима црвене, црвеномрке, мрке, сиве и сивомрке боје. Већина посуда је рађена на витлу, али има неколико примерака који су рађени руком. Највећи број посуда су веома лоше печене. Стиче се утисак да су то посуде које су рађене само за потребе сепулкралнога култа, односно да је то „гробљанска грнчарија“

Откривено је 17 здела калотасте, коничне, биконичне и цилиндричне форме од непречишћене земље у нијансама црвене, сиве и мрке боје. Тањири су заступљени у калотастој, коничној и биконичној форми, у тоновима црвене, мркоцрвене, сивомрке непречишћене земље, лоше печене.

Пехари, шоље (фото В. Стојановић)

Најбројнији су налази пехара овалне, сферичне, биконичне и цилиндричне форме од пречишћене или непречишћене земље у тоновима црвене, мрке и сиве боје, која је веома лоше печена.

Посуде истих форми откривене су на другим некрополама типа Мала Копашница – Сасе: Скупи (источна некропола); Статио Ламуд некропола (Дрезга); Виминацијум („Више гробаља“); Сингидунум; Смедерево; Гомолава; Сасе; Емона; Пула (некропола Пинторија и Бурле); Олтенија...)[23], као и у насељима током II, III и IV века на простору централног Балкана (Сингидунум, Улпијана, Понтес, у насељима Доње Паноније…)[24] што говори у прилог јединственог етничог и културног простора. Зделе – тањири квадратног и овалног облика, које су веома грубе фактуре, могу се везати за трачки културни комплекс.[25]

[22] Зечевић 1982, 9-24; Јовановић 1992, 89-97; Пешић 203, 301-315.

[23] Античко Скупи, 1984; Статио Ламуд 1999; Зотовић Јордовић 1990;; Pop-Lazić 2002; Brukner 1992; Цуњак, Марковић-Николић 1997;Baum, Srejović 1959; Girardi-Jurkić, Džin 2003; Popilian, 1976.

[24], Bojović, 1977; Nikolić - Đorđević, 2002; Фидановски 1990;Brukner, 1981;

[25] Pejić 1993;

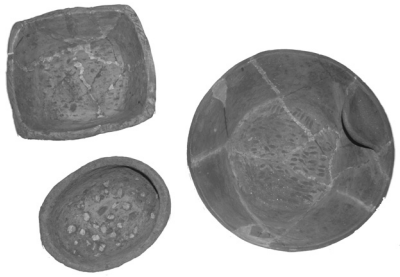

Зделе-тањири (фото В. Стојановић)

Запажају се и разлике које се односе како на фактуру и начин печења посуда тако и на функцију - намену посуда које се прилажу. На другим некрополама најбројнији налази посуда у гробу су крчази, а у Малој Копашници то су пехари и шоље начињени од непречишћене и веома лоше печене земље.

Лампе

Лампе или жишци су гробни прилози који су, такође, саставни део самртних, погребних и посмртних ритуала којима се обезбеђује светлост души на њеном путу до света мртвих, њеног коначног одредишта.[26] Жижака има у гробовима, али и на површинама изнад појединачних гробова или на кулинама.[27]

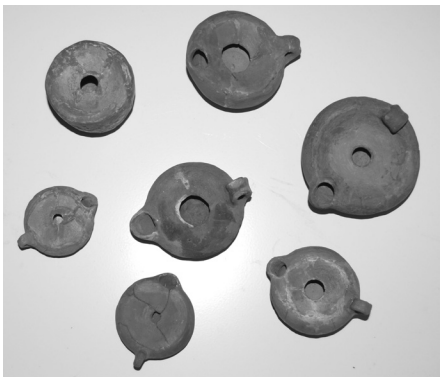

Лампе (фото В. Стојановић)

Како су веома лоше печени, а на њима нема трагова коришћења, претпоставља се да су израђивани само за потребе погребних и посмртних ритуала. Зато, као и посуде, имају изразит „гробљански“ карактер. Најчешће су кружне форме, са равним или благо удубљеним диском и малим отвором за уље. Кљун је благо истурен, а дршка је тракаста и прелази преко обода. Израђени су у тоновима црвене, сиве и мрке боје, од недовољно пречишћене земље у формама какве су карактеистичне за локалну продукцију и за период II, III и IV века. (сл.4)

Накит[28]

Накит је као део личне опреме покојника чест прилог у гробовима на некрополи у Малој Копашници. Међу налазима накита се бројношћу, квалитетом израде и разноврсношћу облика истиче накит од злата са

[26] Зечевић 1982, 83.

[27] У Наисусу 76,77 Јовановић 1976;У Сингидунуму тип XVI вар. 3, Krunić, 2005; Crnobrnja 2005, T II.

[28] Опширније о златном накиту Пешић 1995, 25-37.

укупно 35 предмета. Најбројније су наушнице које су заступљене са 28 примерака. Међу наушницама се запажају два стила. Први је аутохтони стил изражен на наушницама са затвореном кариком која се спаја кукицом и петљом. Крај који чини петљу је истањен и увијен око алке у облику хоризонталних навоја и спирале са привеском од златне жице или без њега. Код једне врсте ових наушница доњи крај карике је проширен у облику штитастог дела који је декорисан филиграном и гранулацијом у облику „херакловог чвора". Други стил, дефинисан као хеленистичко римски, изражен је на наушницама са отвореном S кариком. За карику је једним делом везан штитасти део у облику зарубљене пирамиде, шкољке, штита квадратног или кружног облика са лежиштем за стаклену пасту. Воде порекло од хеленистичких, раскошно декорисаних наушница које су временом поједностављене.

Огрлица од златних карика у комбинацији са перлицама плаве боје у духу је „моде" позноримског доба која се одликује полихромношћу (сл.5) а четири перле део су златног ланца какви су били популарни током хеленистичог периода, нарочито у трачком културном кругу.[29]

На некрополи је у гробу откривена сребрна коленаста фибула са правогаоним луком који је повијен према унутра, тако да образује волуту.[30] (сл. 6)

Поред неколико веома квалитетних примерака накита који је израђен у великим занатским центрима, већи број златног накита је израђен у локалним радионицама. Локалној продукцији припадају огрлице и наруквице начињене од перлица од стаклене пасте.

Према типолошким одликама и аналогијама са другим локалитетима, накит од злата се може датовати у период од II до IV века и припада дакомизијском културном простору.[31]

Огрлица и пар наушница

Коленаста фибула

[29] Соколовска 1973/74.

[30] Публиковано: Jovanović 1978, кат.10; слична фибула у Сингидунуму, Bojović 1983, 264.

[31] Зотовић, Јордовић 1990, Виминацијум; Русева-Слококска 1991. на територији Бугарске; Микулчић 1973/74 Скупи; Bulat 1989, Осијек; Girardi-Jurkić, Džin 2003, Пула; Jovanović 1978, на простору римске Дарданије; Поповић 1996, накит из Народног музеја у Београду

Пехари и балсамаријум (фото В. Стојановић)

Стаклене посуде[32]

На некропли у Малој Копашици од стаклених предмета откривено је више целих и фрагментованих тоалетних бочица – балсамаријума вретенасте и звонолике форме, као и пехара цилиндричне и коничне форме. Датују се у период од II до IV века.

Оружје и оруђа

Гвоздени предмети на некрополи су веома лоше очувани. Међу неколико примерака оружја који су добро очувани су врхови копаља у облику кратког или издуженог листа са тулцем, а од оруђа - бритва са повијеним леђним делом и секире са лучно повијеним уским сечивом које се од ушица, које су ојачане крилцима, равномерно шири. (сл.7)

Секире (фото В. Стојановић)

КАТАЛОГ ГРОБОВА[33]

Гроб D III/12 тип Мала Копашница – Сасе II - етажни гроб

Облик, димензије, оријентација: Рака правоугаоног облика; I етаж 2,46 x 1,32 m, дуб. 0,19 m; II етаж 1,00 x 0,48 m, дуб. 0,29 m; СЗ-ЈИ, девијација 3º ка северу

Опис: Контуре I етажа обележене су траком мрке, запечене земље, местимично испрекиданом траком карбонизованог дрвета. Дно I етажа је покривено слојем нагореле земље и слојем гарежи деб. 0,02 m. Контуре II етажа обележене су траком гарежи, а на ЈИ страни се налази карбонизована грана. Бочне стране I и дно II етажа покривени су компактним слојем карбонизованих грана деб. око 0,06 m.

Остаци карбонизованих костију концентрисани у СЗ половини II етажа. У гробу је пронађено пет ексера:

Опис и распоред прилога: (1) Пехар од стакла, цилиндричне форме, са прстенасто задебљаним цевастим ободом. Стопа прстенасто профилисана.

[32] Предмети од стакла су публиковани: Ružić, Rimsko staklo u Srbiji, Beograd , 1994.
[33] С обзиром на величину текста, приказана су само два гроба.

Безбојно стакло ro-8,7, h-5, rd-4. Средњи део II етажа, уз ЈЗ профил. т.и.42 (2). Тањир калотасте форме од црвене пречишћене, лоше печене земље. На површини црвени премаз. Обод је непрофилисан, благо ужљебљене спољне површине. Дно је равно ro-13,6,h -3,5 Средњи део II етажа, уз ЈЗ профил, у у близини чаше. Ф В/4 т.и. 43. (3) Боца- са равним ободом, левкастим вратом и ниским заобљеним реципијентом од безбојног стакла. На врату 2 хоризонталне аплициране нити. Фрагментована ro-2,2; rd-4,5 СИ профил II етажа. т.и. 44. (4) Седам перлица од стаклене пасте са гвозденим језгром призматичног облика; пет у ЈИ делу II етажа, а две на I етажу код источног угла II етажа. т.и.45.(5) Две перле од тамне пасте; Етаж II, поред СИ профила. т.и. 46. (6) Нож од гвожђа, фрагментован; СИ профил I етажа. Поред ножа лежала су и три ексера, т.и.47 (7). Аморфни комад гвожђа; СИ профил II етажа. Преко овог предмета лежале су спирале од танке бронзане жице фине израде али под дивљом патином,

Смештај материјала: Народни музеј Лесковац. (1) Античка збирка (АЗ) инв.139, изложено (2) АЗ инв. 47, изложено (3) АЗ инв. 142 изложено; (4) студијска збирка, цртеж 138/7; (6) студијска збирка, цртеж 167/7 и 138/3.; (7) студијска збирка цртеж 138/5.

Документација: Дневник ископавања 05, 07. 10.1960, стр. 23, 30-31 инвентар скица основе. 17-18)

Библиографија:

(1) Ружић 1994, 673 ; (2) Пешић 2005, 28 ; (3) Ружић 1994,420

Гроб Е I/14 тип Мала Копашница – Сасе I

Облик, димензије, оријентација: Правогаона рака; 1,30 x 0,70m, дуб. 0, 19 m; C-J, без девијације.

Опис: Контуре гроба обележене су траком запечене земље деб. од 0,06 до 0,10 m и слојем гарежи. На дну је компактан слој гарежи деб. 0,045 m У пресеку овога слоја јасно се оцртавају правилно сложене даске које су потпуно карбонизоване. Остаци карбонизованих костију су концентрисани у јужној половини гроба, али их у мањој мери има и у сев. делу. У јужној половини гроба, уз источни профил, паралелно са њим, лежала је нагорела кост дужине 0.16 m.

Опис и распоред прилога: (1) Пехар биконичне форме од сивомрке непречишћене земље, са дужим горњим конусом. Обод је благо косо разгрнут, а дно прстенасто. Дршке овалног пресека. На горњем конусу хоризонталне канелуре, а на површини трагови мркоцрвеног премаза. Рађен руком; ro-6,7,h-6,9,rd-3, ЈЗ угао гроба. т.и.53. Ф I/7. Испод суда су лежала два кована ексера чији су углови спојени под оштрим углом. (2) Нож од гвожђа, врло оштећен; јужна половина гроба, уз западни профил, т.и.54

Смештај материјала: Народни музеј Лесковац 1. АЗ инв.72, изложено;

Документација: Дневник ископавања 10.10.1960, дн. 33, 35 скица основе 22;

*Библиографија :*Пешић 2005, кат 58.

Гроб D III/12

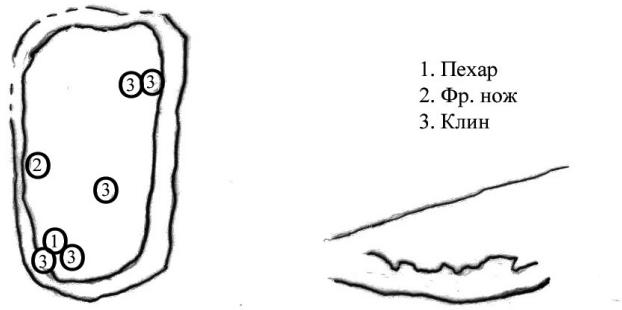

Гроб E I/14

1 2

Налази из гроба E I/14

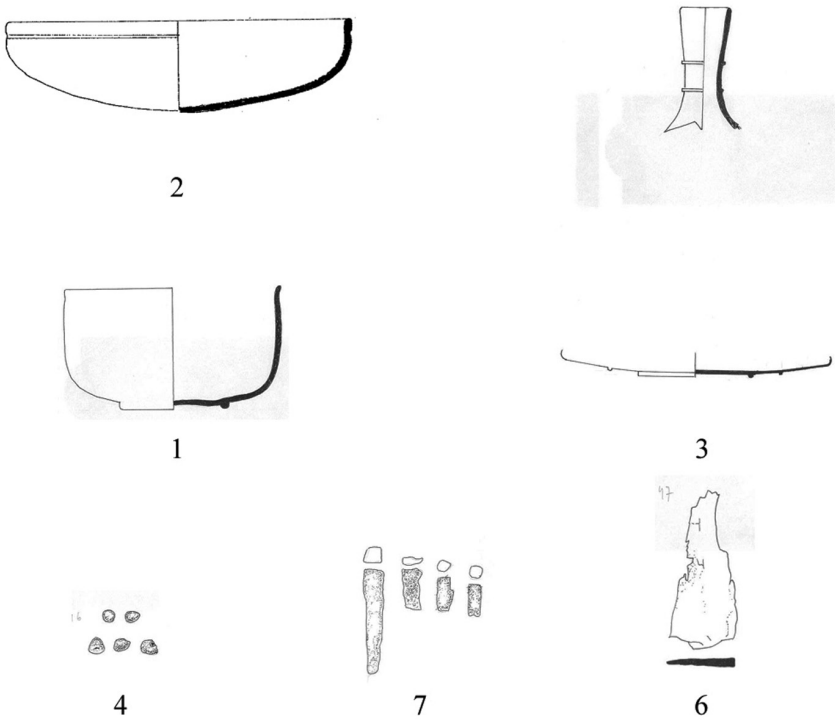

Налази из гроба D III/12

БИБЛИОГРАФИЈА

Ајдић 1974
Р. Ајдић, Античке некрополе у Нишу, Нишки зборник 1, Ниш
Античко Скупи 1984
Античко Скупи - резултати од досегашните археолошки истражувања, Скопје
Baum, Srejović 1959
M. Baum, D. Srejović, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, Tuzla
Bojović 1977
D. Bojović, Rimska keramika Singidunuma, Beograd
Bojović 1983
D. Bojović, Rimske fibule Singidunuma, Beograd
Brukner 1981
O.Brukner, Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Beograd
Brukner 1992
O. Brukner, Keramička proizvodnja u V. Dautova-Ruševljan,O. Brukner, Gomolava – rimski period, Novi Sad

Цуњак, Марковић-Николић 1997

М. Цуњак, Љ. Марковић-Николић, Античке и средњовековне некрополе Смедерева, Смедерево

Црнобрња, 2000/2001

А. Црнобрња, Скупни налаз римских жижака – прилог проучавању урбане историје Сингидунума, Годишњак града Београда XLVII – XLVIII 2000/2001, 67-88

Фидановски, 1990

С. Фидановски, Римска керамика Улпијане, Београд

Фидановски, Цвјетићанин 2005

С. Фидановски, Т. Цвјетићанин, Римска вила и некропола на локалитету Каменитица – Моравиште у Малој Копашници код Грделице, Археолошка истраживања Е- 75, свеска 1, Београд 49-121

Garašanin 1968

M. Garašanin, Razmatranja o nekropolama Mala Kopašnica-Sase, Godišnjak VI Centra za balkanološka ispitivanja, knj 4, Sarajevo

Girardi-Jurkić, Džin 2003

V. Girardi-Jurkić, K. Džin, Sjaj antičkih nekropola Istre, Pula

Јовановић 1976

А. Јовановић Земљане светиљке из античке збирке Народног музеја у Нишу, Нишки зборник 2, Ниш 61-82

Jovanović 1978

A. Jovanović, Nakit u Rimskoj Dardaniji, Beograd

Јовановић 1984.

А.Јовановић, Римске некрополе на територији Југославије, Београд.

Јовановић 1992.

Б. Јовановић, Српска књига мртвих, Ниш

КАТ. Виминацијум 1980

Виминацијум, главни град римске провинције Г. Мезије, Београд

Krunić 2005

S. Krunić, Pregled antičkih svetiljki Singidunuma, Singidunum 4, Beograd, 45-104

Микулчић 1973/74

И.Микулчић, Раноримски скелетни гробови из Скупа, Старинар XXIV-XXV, 1973.1974, Београд, 1974

Микулчић1974

И.Микулчић, Доцноримски гробови од Скупа, Годишен зборник 26, Скопље

Nikolić-Đorđević 2000

S. Nikolić-Đorđević, Antička keramika Singidunuma. Oblici posuda. Singidunum 2 Beograd

Pejić 1993

P. Pejić, Rimske nekropole i naselje kod Male Lukanje na Staroj planini, nepublikovani magistarski rad, Beograd

Пешић, 1995.

Ј. Пешић, Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници, Лесковачки зборник, XXXV, Лесковац

Пешић 1996

Ј. Пешић, 45 година издавачке делатности Народног музеја у Лесковцу, *Лесковачки зборник* XXXVI, Лесковац

Пешић 2003

Ј. Пешић, Погребни и посмртни ритуали Дарданаца у светлу савременог српског фолклора, Лесковачки зборник XLIII, Лесковац

Пешић 2005

Ј. Пешић, Грнчарија са некрополе у Малој Копашници –ископавања 1960-1964, Лесковачки зборник XLV, Лесковац

Plesničar-Gec 1977

Ј. Plesničar-Gec, Keramika emonskih nekropola, Ljubljana

Popilian, 1976

G. Popilian, Ceramica Romana din Oltenia, Kraiova

Поповић 1996

И. Поповић, Римски накит у Народном музеју у Београду, II златан накит, Београд

Pop-Lazić 2002

S. Pop-Lazić, Nekropole rimskog Singidunuma, Singidunum III, Beograd

Ružić 1994

M . Ružić, Rimsko staklo u Srbiji, Beograd

Соколовска 1973/74

В.Соколовска, Новија археолошка ископавања у Демир Капији, Старинар XXIV-XXV, 1973.1974, Београд

Статио Ламуд... 1999

Каталог :Дрезга – некропола од римскиот период, Куманово

Зечевић 1982

С. Зечевић, Култ мртвих код Срба, Београд

Зотовић, 1962.

Ј. Зотовић, Мала Копашница - римска некропола, Археолошки преглед 2, Београд

Зотовић 1964.

Ј. Зотовић, Мала Копашница - римска некропола, Археолошки преглед 4, Београд

Зотовић, 1968.

Ј. Зотовић, Некрополе спаљених покојника на територији Горње Мезије, Лесковачки зборник, VIII, Лесковац.

Зотовић, 1970.

Ј. Зотовић, Промене у формама сахрањивања забележене на територији Југославије у времену од I до VI века, Лесковачки зборник X, Лесковац

Zotović 1984.

Ј. Zotović, Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa Mala Kopašnica – Sase, Sahranivanje kod Ilira, Posebna izdanja Centra za balkanolška ispitivanja, knj, 11, Sarajevo

Зотовић 1986.

Љ. Зотовић, Јужне некрополе Виминацијума и погребни обреди, Виминацијум I, Пожаревац

Зотовић, Јордовић 1990.

Љ. Зотовић, Ч. Јордовић, Viminacium некропола "Више гробаља", Београд

Зотовић, 2000.

Љ. Зотовић, Промене погребних ритуала током пет векова историје Виминацијума, Саопштења XXX-XXXI 1998-1999, Београд

РЕЗИМЕ

Јулијана Пешић

НЕКРОПОЛА СПАЉЕНИХ ПОКОЈНИКА У МАЛОЈ КОПАШНИЦИ

U ovom radu, u kratkoj formi, objedinjeni su dosadašnji rezultati istraživanja i muzeološke obrade arheoloških predmeta koji su otkriveni na nekropoli spaljenih pokojnika u selu Mala Kopašnica.

Nekropola je otkrivena 1960. godine, prilikom gradnje autoputa. U pet kampanja 60-tih godina otkriven je 151 grob, a tokom 2003. godine još 24.

Osnovni način sahranjivanja bila je kremacija. Spaljivanje pokojnika je vršeno na lomači. Ostaci sa lomače i grobni prilozi polagani su u grobove sa zapečenim stranicama i dnom. Korišćene su, istovremeno, dve forme grobnih raka: 1. Mala Kopašnica - Sase I sa pravougaonim ili elipsoidnim rakama i 2. Mala Kopašnica – Sase II sa pravougaonim ili elipsoidnim rakama koje u središtu imaju još jednu , manju raku – etažni grobovi.

Od priloga u grob su polagane posude od pečene zemlje, lampe, staklene posude, nakit, oružje i orudja, novac.

Od keramičkih posuda u grob su polagane zdele, tanjiri, šolje peheri. Ove posude su izradjene od neprečišćene zemlje koja je veoma loše pečena, u tonovima crvene, mrke i sive boje.

Lampe su, takodje, tehnički loše izradjene. Najvećim delom su kružne forme sa ravnim ili blago udubljenim diskom, neznatno isturenim kljunom i sa trakastom drškom.

Nakit je čest prilog u grobovima, a raznovrsnošću i kvalitetom istiće se nakit od zlata. U zbirci zlatnih predmeta najbrojnije su naušnice. Takodje, korišćen je i nakit od srebra, bronze i staklene paste.

Od staklenih predmeta zastupljeni su pehari, boce i toaletne bočice, a od oružja vrhovi kopalja u obliku kratkog i izduženog lista.

Nekropole sa grobovima tipa Mala Kopašnica –Sase (koji su dobili ime upravo po ovoj i nekropoli u mestu Sase kod Srebrenice u Bosni jer su one 60-tih godina bile jedino sistematski istražene) otkrivene su na širokom prostoru Centralnog Balkana i datuju se u period II, III i početak IV veka.

УДК

Вујадин Иванишевић и Соња Стаменковић

НАЛАЗИ НОВЦА 5. ВЕКА ИЗ РУЈКОВЦА

Досадашњи нумизматички налази, појединачни и у оставама новца, указују на пад оптицаја бронзаног новца на подручју северног Илирика, крајем 4, а посебно у првој половини 5. века, да би у другој половини истог столећа дошло до потпуног прекида његове циркулације. Овај процес је у неким подручјима почео раније, што је случај у Норику и Панонији, као и у северним деловима Мезије I, где циркулација престаје крајем 4. века, односно почетком 5. столећа.[1] На подручју северног Илирика пад оптицаја новца доводи се у везу са првим упадима и пустошењима варвара након битке код Хадријанопоља 378. године. И поред евидентне кризе оптицај новца опстаје у следећим деценијама али је знатно мањег интензитета. До потпуног прекида долази у 440-тим годинама као последица упада и разарања Хуна. Овим упадима посебно је био угрожен Дунавски лимес на коме су опустошени многи градови - Сингидунум, Маргум, Виминацијум и други, али и они у унутрашњости, међу њима и Наисус. Важно сведочанство овог продора представља већи број остава новца, међу којима издвајамо познати налаз из Виминацијума откривен 1902. године, у коме је било похрањено око 100.000 „минима", сечени примерци новца од 3. до 5. века и неотковане бронзане и оловне плочице. Остава покрива период од 3. до средине 5. века и везује се, како смо напоменули, за продор Хуна и рушење Виминацијума од стране Атиле 441. године.[2] Овај налаз, као и многи други, пружа јасне податке о престанку циркулације новца у 5. веку, посебно у његовој другој половини. Према Г. Л. Данкану оптицај новца овог последњег периода наставио се на простору Грчке и приобаља Медитерана, а може се пратити и на територијама Царства које гравитирају Црном мору.[3] Нови налази са подручја провинције Средоземне Дакије, њених северозападних делова,

[1] Kos 1986, 222-224; Duncan 1993, 167.
[2] Васић 1981, 128.
[3] Duncan 1993, 167.

указују да је ареал оптицаја бронзаног новца друге половине 5. века био знатно шири.

На локалитету Градиште или Кањаја код села Рујковац, које се налази неких 50 км југозападно од Наисуса и 75 км североисточно од Улпијане, откривен је велики број минима друге половине 5. века и знатан број сечених примерака новца 3, 4. и 5. века, као и оловних плочица.

Сам локалитет у Рујковцу представља веће утврђење на 460 м. надморске висине Оно доминира током реке Јабланице која тече од запада према исток, ка Лесковачкој котлини. Ток ове реке представљао је важну комуникацију која је повезивала провинције Средоземну Дакију и Дарданију, на западу. Само утврђење је издуженог облика брањено вероватно већим бројем кула, у оквиру којег се, на централном платоу, налазе остаци базилике (Црквиште св. Пантелејмона). У непосредној близини локалитета констатовани су остаци терми. Ова фортификација је играла важну улогу у заштити античких комуникација, као и рударских ревира експлоатисаних на околним побрђима, а посебно римског рударског центра на подручју Леца, где су забележени остаци *vicus*-а *metallorum.*[4] Век трајања утврђења пружају бројни нумизматички налази откривени на локалитету и у његовој непосредној околини. Ради се о ковањима новца у распону од 3. до 6. века, са емисијама које покривају време владавине од Валеријана I до Јустина II.[5] Вредно је забележити да је утврђење обновљено крајем 9. и почетком 10. века о чему сведочи налаз једног фолиса Лава VI.[6]

Посебност овог локалитета, како смо већ истакли, представљају налази минима царева Теодосија II, Маркијана, Лава I, Зенона и Базилика. На локалитету су нађени и тремисис Теодосија II и тремисис Зенона. Забележени су и налази минима Анастасија и Јустинијана, као и велики број примерака сеченог новца и плочица од бронзе и олова.

Аутори овог рада били су у прилици да виде три примерка минима које потичу са локалитета Градиште у Рујковцу (сл. 3). Први представља новац Маркијана са представом монограма на реверсу, кован у Солуну између 452. и 457. године (кат. бр. 68). Други примерак је минима Лава I са представом стојеће фигуре која у левој руци држи скиптар, а у десној глоб, кована у Константинопољу између 467. и 472. године (кат. бр. 70). Свакако најзанимљивији комад је имитација миниме коју условно можемо повезати са емисијом цара Маркијана (кат. бр. 69). На аверсу је представљено попрсје владара вероватно *en face*, а на реверсу монограм. Представа је дата схематски, док су натписи на новцу искривљени. С друге стране монограм је, иако неправилан, читљив.

[4] Душанић 1980, 7–55.

[5] Стаменковић 2008, 247-250.

[6] У колекцији Народног музеја у Лесковцу.

Посебност налаза из Рујковца чини велики број примерака сеченог новца (сл. 1-2), који употпуњују наша сазнања о циркулацији новца 5. века на подручју северног Илирика. Прикупљено је 139

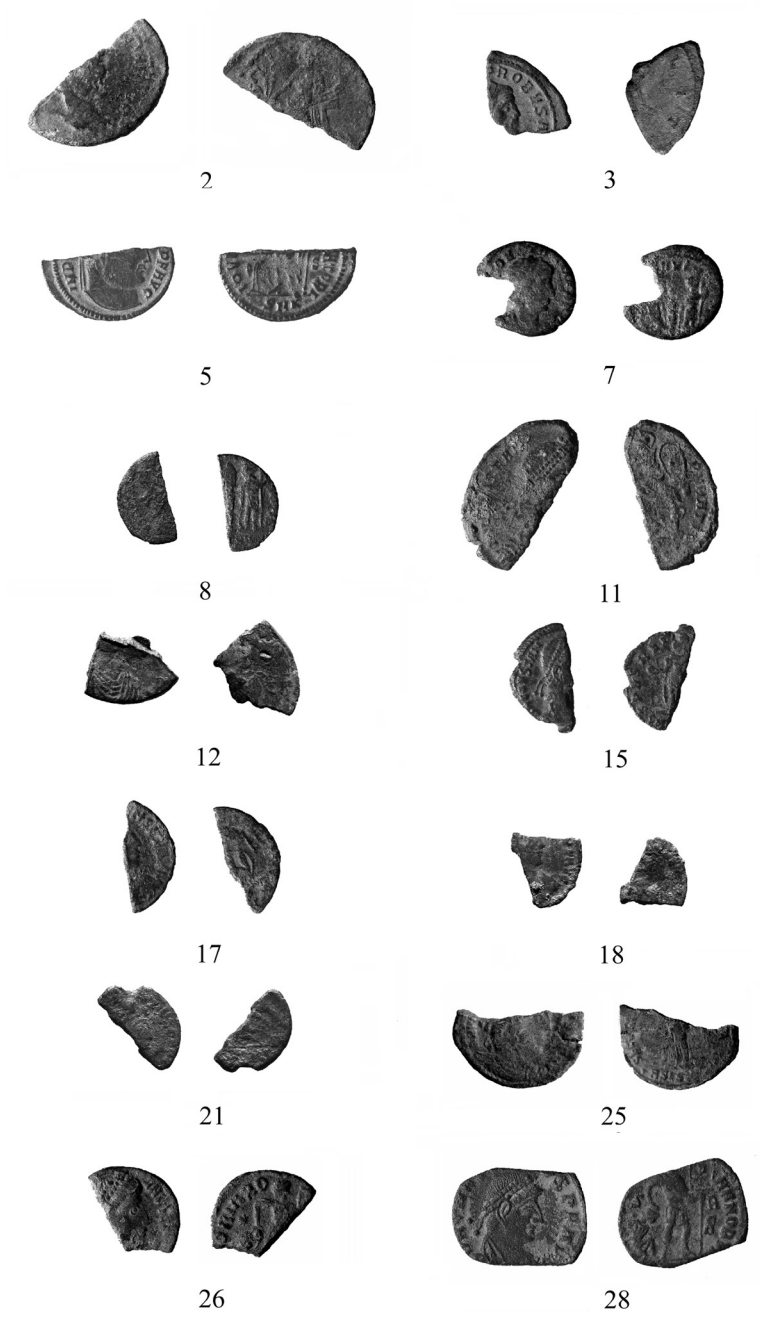

Сл.1: Сечени новац (3-4. век)

комада, од којих је било могуће обрадити 67, док су 73 остала нечитка. Ради се о новцу широког хронолошког распона, од 3. до 5. века (сл. 1-4). У ову групу треба сврстати и 4 оловне плочице (сл. 4; кат. бр. 71-74).

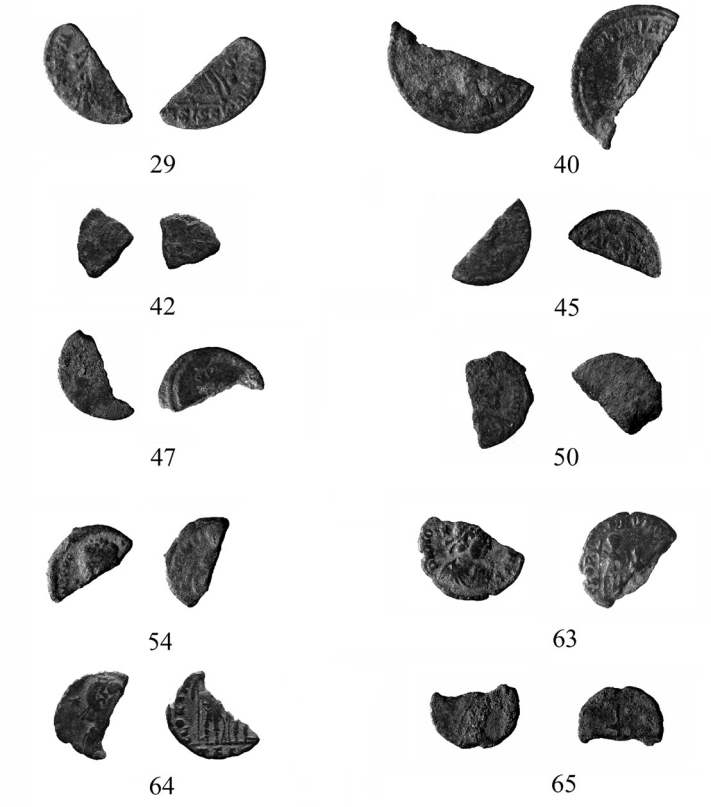

Сл.2: Сечени новац (4-5. век)

Најранији сечени комади у налазу из Рујковца су примерци римског провинцијалног ковања прве половине 3. века (кат. бр. 1-2), као и два антонинијана Проба (276-282) са реверсним легендама CONCORDIA MILITVM и VIRTVS PROBI AVG (кат. бр. 3-4).

Сл.3: Миними (друга половина 5. века)

Из раног 4. века потиче један фолис типа IOVI CONSERVATORI (кат. бр. 5) кован у Кизику 313-315. године за време Константина I или Лицинија I. Хронолошки следи тип GLORIA EXERCITVS заступљен

комадима Констанса и Констанција II, који се датују у 330-336, односно 337-340. годину (кат. бр. 6-9). Једним примерком присутан је тип VOT/XX/MVLT/XXX Констанција II, који се опредељује у 347-348. годину (кат. бр. 10).

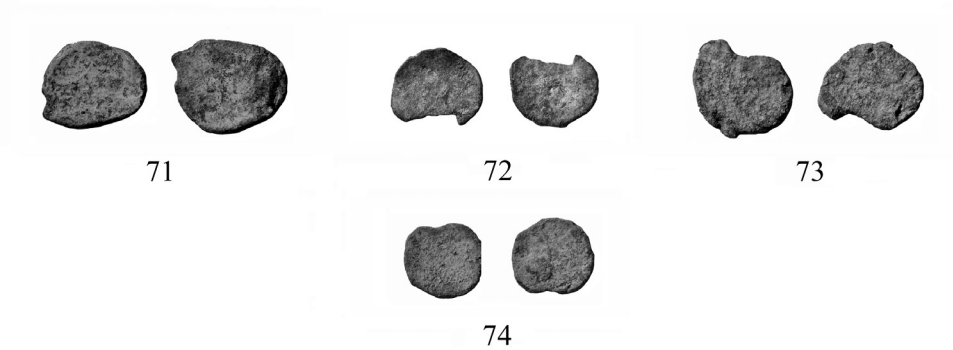

Сл.4: Оловне плочице

Највећи број сечених примерака припада другој половини 4. века, типу FEL TEMP REPARATIO (11 комада) Констанција II и Констанса који се датује у период 353-361, са реверсном представом војника који пробада коњаника у паду (кат. бр. 11-14, 17-23). У исто раздобље сврстава се и тип SPES REIPVBLICE који је у налазу заступљен са два комада Констанција II (кат. бр. 15-16). Следе уломци типа SECVRITAS REIPVBLICAE (9 комада) ковани за време Валентинијана I, Валенса и Грацијана (кат. бр. 25, 29, 31-33, 36-39), од којих би један могао да представља имитацију овог типа (кат. бр. 39), као и тип GLORIA ROMANORVM кован за Валентинијана I и Валенса (кат. бр. 24, 26-28, 30, 34-35). Ови примерци датовани у период од 364-378. године представљају део велике монетарне масе која је у време Валентинијана I била намењена снабдевању војске на граници Царства, подизању утврђења, као и јачању гарнизона.[7]

Посебну занимљивост представљају примерци типа REPARATIO REIPVB (кат. бр. 40-42), датовани у период 378-388, који се ређе јављају у новчаној циркулацији на простору северног Илирика.

Значајан број комада припада VOTA-емисијама (7 примерака), и они се, као и претходни тип, опредељују у период 378-388 (кат. бр. 43-49). За њима следе тип VICTORIA AVGGG (кат. бр. 50) са представом две Викторије из 383-388, и два примерка типа VICTORIA AVGG (кат. бр. 52-53) који се датују од 384. до 400. године.

Најбројнији уломци новца с краја 4. века припадају типу SALVS REIPVBLICAE (5 комада), од којих се поједини опредељују у време владавине Теодосија I и Аркадија, од 388. до 400. године (кат. бр.

[7] Duncan 1993, 167.

54-58). Следи један комад Аркадија типа VIRTVS EXERCITI (кат. бр. 59) из 395-400. године.

Из прве половине 5. века заступљена су само три новчића. Два су типа GLORIA ROMANORVM, један Хонорија из 400-408. (кат. бр. 63), а други Теодосија II или Хонорија из 408-423. године (кат. бр. 64). Последњи примерак припада емисији Теодосија II, типу „крст у венцу“ из 426-450. године (кат. бр. 65).

Појава сечених комада новца забележена је до сада на простору северног Илирика само у оставама новца. Наши налази показују велику сличност са две оставе, једном из Виминацијума[8] и другом из Horreum Margi,[9] које су похрањене 441, односно 442/3. године (сл. 5).

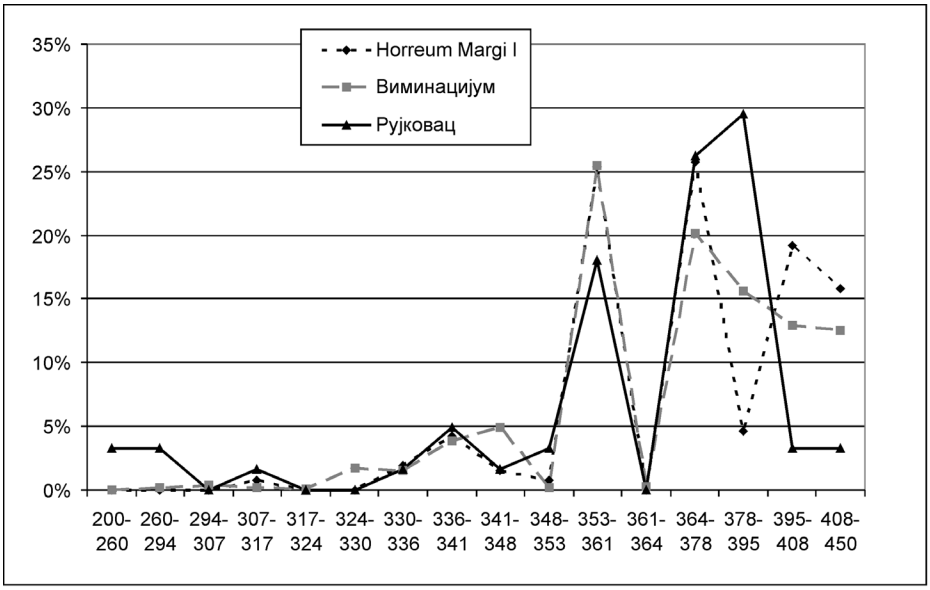

Сл. 5: Процентуална заступљеност сеченог новца у оставама и налазу из Рујковца

Ови налази, као и наш, садрже новац широког временског распона од 3. до средине 5. века. Нешто су раније датовани најстарији примерци у налазу из Рујковца који припадају римском провинцијалном ковању и датују се у период 200-260. године, док у Виминацијуму они припадају ковањима друге половине 3. столећа.

У сва три налаза издвајају се карактеристични периоди везани за раздобља интензивне монетарне продукције. То су периоди од 353-361. са

[8] Остава из Виминацијума садржи 1271 сечен комад, што представља 7,86% целокупног налаза: Васић 1990, 82.

[9] У налазу Horreum Margi I заступљено је 584 сечена комада, што представља 9,2% у односу на целокупан налаз: Васић 1990, 82.

типом FEL TEMP REPARATIO и делом SPES REIPVBLICE и 364-378. са типом GLORIA ROMANORVM и SECVRITAS REIPVBLICAE. Први период је у оставама Виминацијум и Horreum Margi I представљен са 25,46% и 25,38%, а у налазу из Рујковца са 18,03%. Други период показује исте велике вредности које су исказане у депоу из Виминацијума са 20,11%, Horreum Margi I 25,77% и Рујковцу 26,23%. Ови налази, са друге стране, разликују се када су у питању најмлађи периоди. Тако у налазу из Рујковца најзаступљеније је раздобље од 378-395, са целих 29,51% према 4,62% у остави из Horreum Margi I. У Рујковцу у овом периоду доминирају VOTA-емисије, као и тип REPARATIO REIPVB, који је присутан нешто мањим бројем комада (сл. 5).

Последњи периоди у нашем налазу бележе драстичан пад у односу на оставе из Horreum Margi I и Виминацијума. Важна карактеристика оставе из Horreum Margi I је значајан број сечених комада опредељених у период 395-450, што пратимо и у налазу из Виминацијума, док су примерци овог типа у Рујковцу процентуално ређе заступљени.

Као што смо поменули, сва три налаза завршавају се средином 5. века. Последње емисије сечених комада из Виминацијума, Horreum Margi I и Рујковца присутне су типом „крст у венцу“ који је у Horreum Margi I и Рујковцу заступљен једним комадом, док из оставе Виминацијум потиче 19 примерака.

Анализа заступљености ковница у налазу из Рујковца тешко је спроводива из једноставног разлога што је мали број примерака могуће у потпуности ишчитати. Они указују на најчешће присуство Сисције, затим Солуна, Аквилеје и ређе Арла, Константинопоља и Кизика. Да је ковница у Сисцији имала важну улогу у другој половини 4. века, нарочито за време владавине Валенса и Валентинијана, указују и налази из Рујковца. Исто бележимо и у налазу римског бронзаног новца из 375/8. године са Београдске тврђаве, где је ковница Сисција присутна највећим бројем комада (тип GLORIA ROMANORVM и SECVRITAS REIPVBLICAE). Важно је поменути да се у овој ковници тип GLORIA ROMANORVM кује у највећем проценту за Валентинијана I, а тип SECVRITAS REIPVBLICAE за Валенса. У Солуну, другој ковници по заступљености у налазу из Рујковца, и један и други тип кују се у највећем броју под Валенсом, иако је дијецеза Македонија *de iure* под влашћу Валентинијана I.[10] Највећи део новца овог периода потиче из територијално и административно најближих ковница.[11] Анализирајући их по периодима, важно је истаћи да су у налазу из

[10] До истог запажања дошао је и М. Васић приликом проучавања ковнице у Солуну у време Валентинијана I и његових савладара: Васић 1982, 49.

[11] Иванишевић 1986, 44-59

Рујковца, у временском распону 364-388, пре свега за време владавине Валентинијана I и Валенса паралелно присутне ковнице у Сисцији и Аквилеји. Надовезујући се на овај податак значајно је поменути и запажање П. Коса који у раду о циркулацији новца у југоисточном алпском региону, осврћући се на новац 4. века, истиче линију поделе на две зоне са примарном активношћу једне од две поменуте ковнице (западни део - ковница у Аквилеји и друге ковнице на простору Италије и источни део са доминантним емисијама Сисције и Сирмијума). Према овом аутору, подела између ових зона не лежи на политичкој граници између Италске и Панонске дијецезе, већ дуж природне границе, односно вододелнице на Јулијанским Алпима. П. Кос запажа да емисије Аквилеје, у касном 4. веку, постају значајније у Емони, вероватно из разлога што је након затварања ковнице у Сисцији, Аквилеја, у одређеним границама, преузела неке њене функције.[12] Сечене су различите номинале новца, од средњих бронзи 3. века, преко антонинијана и фолиса до бронзаних емисија 4. и 5. века.

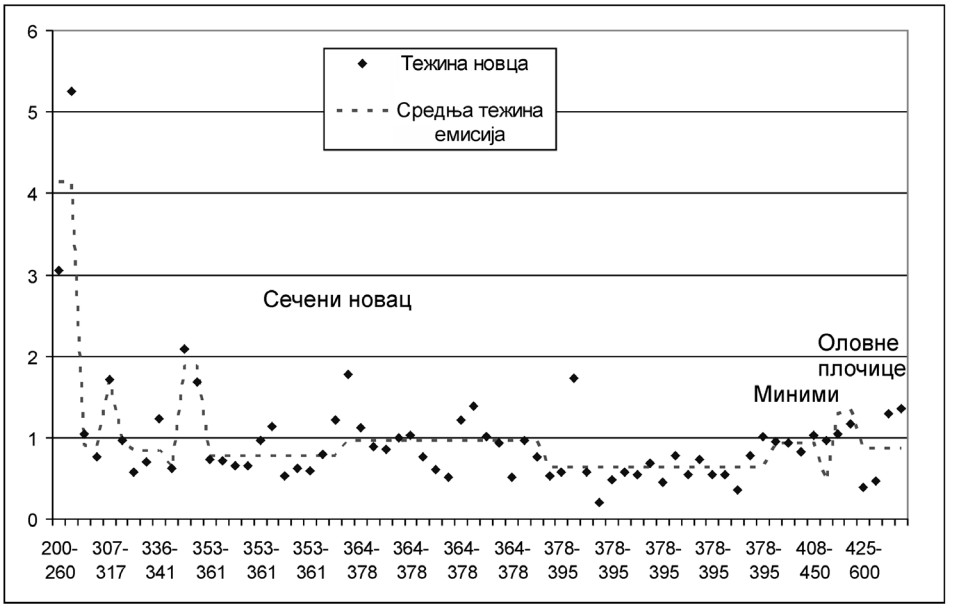

Сл. 6: Тежине новца из Рујковца

Метролошком анализом сеченог новца у налазу из Рујковца установљено је да је највећи број комада тежине 0,50-1 гр. (сл. 6). Већа одступања забележена су код најранијих примерака који се датују у период 200-260. године, и чије тежине износе 3,05 и 5,25 гр, док су мање варијације забележене код уломака опредељених у период 307-317, где

[12] Kos 1986, 162, 188; Duncan 1993, 71

њихова просечна тежина износи 1,71 гр, као и у временском распону 348-353. године, са просечном тежином од 1,89 гр. Даље вредности, за касније периоде, прилично су уједначене. Значајан број комада који се датује у период 353-361. има просечну тежину 0,78 гр, са појединачним тежинама примерака између 0,53 и 1,22 гр. Велики број заступљених комада из 364-378. године има просечну тежину 0,96 гр, а они каснији из 378-395, такође значајно присутни у налазу из Рујковца, 0,65 гр. Током прве половине 5. века, од 408. до 450. године, просечна тежина комада се поново подиже на приближну просечну вредност из периода 364-378. Она износи око 0,94 гр. Сличне вредности имају и оловне плочице са средњом тежином 0,88 гр. (сл. 6).

Просечна тежина сечених примерака из Рујковца представља 0,97 гр. и она је приближна вредностима новца прве половине 5. века, али и ковањима минима из друге половине овог столећа. Према М. Васићу интервал сечених комада из Horreum Margi I креће се око теоретске тежине $0,79<x<0,83$ и приближава тежини од 4,5 карата, што одговара вредности модула Ae4 из средине 5. века.[13]

Стандардна девијација сечених примерака из Рујковца износи 0,72, а медиан 0,78. Ове вредности се унеколико разликују од оних у остави Horreum Margi I, где је забележена стандардна девијација од 0,26, а медиан 0,81.

Према историјским изворима, велики упад Хуна из 441. године и освајање великог броја градова, пре свега на дунавском лимесу, представљао је прекретницу у историји пограничних провинција северног Илирика. Досадашња археолошка истраживања некропола у Сингидунуму и Виминацијуму показала су да је, после 441. године, дошло до значајних демографских промена у Мезији I, насталих као последица пустошења Хуна и пада лимеса. Овом приликом, у свом продору ка унутрашњости, Хуни су доспели до Наисуса и разорили га. О дубини кризе у којој се нашло Царство сведоче речи Приска који наводи да је Атила 448. године захтевао повлачење целокупне римске популације која је живела на простору од Сингидунума и Нова у дубину од 5 дана хода све до Наисуса. И поред ових захтева Атила се следеће године задовољио постављањем услова који су подразумевали успостављање границе на Дунаву. Теофанова Хроника бележи још један упад Хуна из 450. године, када је Наисус наново порушен. Ехо ових бурних догађаја налазимо, касније, код Прокопија који у свом делу *De aedificiis*, наводи да је после, разарајућег упада Атиле и уништења утврђења, велики део територије остао без одбране.[14]

[13] Васић 1990, 82.

[14] Ivanišević, Kazanski 2008, 188-192.

Поменути догађаји имали су далекосежне последице. Једна од кључних је да су се територије северног дела Илирика нашле ван контроле Царства, под доминацијом Германских племена која су, после пораза Хуна на реци Недао 453. године, настанила римске градове уз Дунавски лимес.[15] Престанак циркулације бронзаног новца био је последица нових монетарних односа и доминације златног новца у трансакцијама у новоосвојеним областима.[16] У градовима и утврђењима на дунавском лимесу циркулација бронзаног новца престаје током прве половине 5. века. Тако у Сингидунуму последњи примерак новца откривен у каструму припада ковању Теодосија II, тип GLORIA ROMANORVM, са представом три цара из 406/8. године. Потребно је додати да је у неким утврђењима, вилама или мансијима циркулација прекинута већ крајем 4. века као последица ранијих упада варвара.[17] Престанак оптицаја бронзаног новца у градовима у првој половини 5. века видан је показатељ промене новчане привреде.

Судећи према налазима из Рујковца, у областима јужно од Наисуса поред златног наставила се циркулација бронзаног новца друге половине 5. века, која је била „ојачана“ оптицајем сечених примерака новца ранијих ковања, као и бронзаних и оловних плочица. Стављање у оптицај сечених примерака новца у северним деловима Илирика био је до сада, према М. Васићу, датован у раздобље од 425. до 443. године. Према истом аутору сечење новца последица је пре његовог помањкања у оптицају, него чистог свођења тежих номинала на тежину Ae4 кованих између 425. и 443. године.[18]

Сматрамо да се овај феномен може посматрати у ширем хронолошком оквиру. Налази из Рујковца, као и једна остава минима из Ромулијане (Гамзиград), која је остала незапажена у литератури, указују да се процес опсецања и стављања у промет сеченог новца наставио и током друге половине 5. века, управо у време највеће несташице ситног ковања. У остави из Ромулијане (провинција Приобална Дакија), похрањеној у време цара Анастасија I, са 41 минимом, 8 сечених комада и оловном плочицом, главни део налаза чине ковања Лава I, Зенона и Анастасија I. Сходно томе овом периоду могли би припадатипсечени примерци новца и бронзане и оловне плочице.[19] Ови налази уједно коригују запажања П. Геса о драстичном паду монетране продукције у време Зенона, па и потпуном одсуству његових ковања у унутрашњости Балкана.[20]

---

[15] Ivanišević, Kazanski 2008, 188-192.
[16] Радић, Иванишевић 2006, 52-56.
[17] Duncan 1993, 167.
[18] Васић 1990, 83.
[19] Janković 1984, 7-11
[20] Guest 2007, 301 и 307.

О процесу сечења новца у другој половини 5. века, а вероватно и почетком 6. столећа сведоче, према нашем мишљењу, оставе новца похрањене током 6. века. У њима су се, поред минима, налазиле знатне количине сечених примерака. Ради се о депоима склоњеним махом на простору провинције Хеладе, али и провинција Острва и Скитија. На територији Хеладе то су налази из Атине, Коринта, Патраса и других места. У налазу из Патраса из 1939, похрањеном средином 6. века, налазило се 20.315 примерака новца и 1.937 фрагментованих комада, што представља 9,5% целокупног налаза.[21] У остави из Ано Вула из 1981. године, са терминусом 527-565. година, похрањен је већи број сеченог новца - 41 примерак - од исправних емисија - 36 комада.[22] И у другим деловима Царства, како смо напоменули, налазимо склоњене примерке сеченог новца поред редовних емисија. Тако у остави из Констанце, (провинција Скитија) откривеној 1929. године, поред редовних ковања нађен је знатан број примерака сечених комада, али и плочица од бронзе и олова.[23]

Поменути налази, као и они из Рујковца, указују да су миниме, сечени примерци новца и плочице од бронзе и олова, циркулисали на једној широј територији и у дужем временском периоду. За нас је значајно да је циркулација бронзаног новца друге половине 5. века, јасно посведочена у унутрашњости Илирика - централном делу Балканског полуострва.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Васић 1981 М. Васић, Остава римског бронзаног новца IV и V века из Виминацијума, *Старинар* XXXI, 1981, 123-161.

Васић 1982 М. Васић, Организација ковнице Тесалонике у периоду између 364-378, *Нумизматичар* 5, 1980, 45-59.

Васић 1990 М. Васић, *Налази римског бронзаног новца IV и V века из муниципијума Horreum Margi*, Београд 1990.

Guest 2007 P. Guest, Coin Circulation in the Balkans in Late Antiquity, U: *The Transition to Late Antiquity,* Ur. A. Poulter, Proceedings of the British Academy 141, 295-308.

Duncan 1993 G. L. Duncan, *Coin Circulation in the Danubian and Balkan Provinces of the Roman Empire, A.D. 294-578,* London 1993.

Душанић 1980 С. Душанић, Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, *Историјски гласник* 1–2 (1980), 7–55.

Иванишевић 1986 В. Иванишевић, Скупни налаз римског бронзаног новца из 375/8. године са Београдске тврђаве, *Нумизматичар* 9, 1986, 44-59.

[21] Morrisson и др. 2006, 264, бр. 173.
[22] Morrisson и др. 2006, 213-214, бр. 116.
[23] Morrisson и др. 2006, 165-167, бр. 66.

Ivanišević, Kazanski 2008 V. Ivanišević, M. Kazanski, Das nördliche Illyrien im 5. und 6. Jahrhundert, U: *Rom und die Barbaren, Europa zur Zeit der Völkerwanderung*, Ur. J. Bemmann, D. Quast, München 2008, 188-192.

Janković 1984 Đ. Janković, Le trésor de minimi de Gamzigrad, *Numizmatičar* 7, 1984, 7-11.

Kos 1986 P. Kos, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 BC – AD 1000*, Ljubljana 1986.

MIRB W. Hahn, *Moneta Imperii Romani-Byzantini, Die Ostprägung des Römischen Reiches in 5ten Jahrhundert (408-491)*, Wien 1989.

Morrisson и др. 2006 C. Morrisson, V. Popović, V. Ivanišević, *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)*, Réalités byzantines 13, Paris 2006

Радић, Иванишевић 2006 В. Радић, В. Иванишевић, *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд 2006.

RIC *Roman Imperial Coinage*, London: C. H. V. Sutherland, Vol. VI, 1967; P. M. Bruun, Vol. VII, 1966; J. P. C. Kent, Vol. VIII, 1981; J. W. E. Pearce, Vol. IX, 1968; J. P. C. Kent Vol. X, 1994.

Стаменковић 2008 С. Стаменковић, *Римско наслеђе у Лесковачкој котлини*, Магистарска теза, Филозофски факултет, Одељење за археологију, Београд 2008.

КАТАЛОГ

1. Неодређен владар, неодређена ковница, AE
Аверс: [...]NIN[...] Нејасна представа.
Реверс: [.....] Стојећа фигура персонификације.
Тежина 3,05 гр.; Промер 19 мм; Оса -
Референца и датовање: прва половина 3. века.

2. Неодређен владар, неодређена ковница, AE
Аверс: [...]ONINOC[...] Глава владара окренута надесно.
Реверс: [...]П[...] Персонификација стоји налево; у десној руци држи класје (?), у левој рог изобиља.
Тежина 5,25 гр.; Промер 27 мм; Оса -
Референца и датовање: прва половина 3. века.

3. Проб, неодређена ковница, Антонинијан
Аверс: PROBVSA[...] Глава владара окренута надесно.
Реверс: [CONCORDIAMI]LIT[VM] Нејасна представа.
Тежина 1,04 гр.; Промер 17 мм; Оса -
Референца и датовање: 276-282.

4. Проб, неодређена ковница, Антонинијан
Аверс: [IMPCMAV]RPROBV[SPFAVG] Нејасна представа.
Реверс: [VIRT]VSPR[OBIAVG] Нејасна представа.
Тежина 0,77 гр.; Промер 14 мм; Оса -
Референца и датовање: 276-282.

5. Константин I или Лициније I, Кизик, Фолис
Аверс: IMP[...]PFAVG Глава владара са ловоровим венцем окренута надесно.
Реверс: IOVI[CONSERV]ATORI У пољу и егзергу: –S/SNK Јупитер стоји налево; у десној руци држи Викторију на глобу, у левој скиптар. Лево у пољу, орао са венцем.
Тежина 1,71 гр.; Промер 23 мм; Оса 12.
Референца и датовање: RIC 3 или 4: 313-315.

6. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: [GLORIAEXERCITVS] У егзергу: […]C Два војника стоје. Између њих две заставе; са стране држе копље.
Тежина 0,96 гр.; Промер 16 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 330-336.

7. Констанције II, неодређена ковница, AE4
Аверс: [DNC]ONSTANTIVSPF[AVG] Попрсје владара са драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [GLOR-IA]EXE[RC-ITVS] Два војника стоје. Између њих застава; са стране држе копље.
Тежина 1,23 гр.; Промер 15 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 337-340.

8. Констанс, Солун, AE4
Аверс: CONSTANS[PFAVG] Попрсје владара са драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [GLORI-AEXER]CITVS У егзергу: [SM]TSA Два војника стоје. Између њих застава; са стране држе копље.
Тежина 0,58 гр.; Промер 15 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 337-340.

9. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Попрсје владара са драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.

Реверс: [GLORIAEXERCITVS] Два војника стоје. Између њих застава; са стране држе копље.
Тежина 0,70 гр.; Промер 14 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 337-340.

10. Констанције II, неодређена ковница, AE4
Аверс: [..CONSTAN]TIVSPFAVG Попрсје владара са драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [VOT/XX/MVLT/XXX] Легенда у венцу.
Тежина 0,63 гр.; Промер 14 мм; Оса -
Референца и датовање: 347-348.

11. Констанције II, неодређена ковница, AE2
Аверс: [DNCON]STAN-[TIVSPFAVG] Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [FELTEMPRE]PARATI[O] Војник лево, са штитом о левом рамену, пробада коњаника у паду десно.
Тежина 2,09 гр.; Промер 22 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 348-353.

12. Неодређен владар, неодређена ковница, AE2
Аверс: [.....] Попрсје владара са оклопом и драперијом окренуто надесно.
Реверс: [FELTEMPREPARATIO] Војник лево, са штитом о левом рамену, пробада коњаника у паду десно.
Тежина 1,69 гр.; Промер 16 мм; Оса -
Референца и датовање: 348-353.

13. Констанције II, Солун, AE3
Аверс: [DNCONSTAN]-TIVS [PFAVG] Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [FELTEMPREPARATIO] У егзергу: [.]MTS. Војник лево, са штитом о левом рамену, пробада коњаника у паду десно.
Тежина 0,53 гр.; Промер 12 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 353-361.

14. Констанције II, неодређена ковница, AE3
Аверс: [DNCONSTAN]TIVSPFAVG Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [FEL]TEMP[REPARATIO] Нејасна представа.
Тежина 0,73 гр.; Промер 12 мм; Оса -
Референца и датовање: 353-361.

15. Констанције II, неодређена ковница, AE4
Аверс: DNCONSTAN-[TIVSPFAVG] Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: SPESREI-[PVBLICE] У егзергу: SM[...] Владар у војничком оделу стоји налево; на глави шлем; у десној руци држи глоб и копље.
Тежина 1,22 гр.; Промер 17 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 353-361.

16. Констанције II, неодређена ковница, AE3
Аверс: DNCO[NSTANTIVSPFAVG] Попрсје владара са оклопом и драперијом окренуто надесно.
Реверс: [SPESREIPVBLICE] (?) Стојећа фигура владара.
Тежина 0,80 гр.; Промер 16 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 353-361.

17. Констанс, неодређена ковница, AE3
Аверс: [DNCONSTA]-NSPFAVG Попрсје владара са оклопом и драперијом окренуто надесно.
Реверс: FELTEMP[REPARATIO] Војник лево, са штитом о левом рамену, пробада коњаника у паду десно.
Тежина 0,72 гр.; Промер 17 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 353-361.

18. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: [...]PFAVG Попрсје владара са оклопом и драперијом окренуто надесно.
Реверс: [FELTEMP]REP[ARATIO] Војник лево, са штитом о левом рамену, пробада коњаника у паду десно.
Тежина 0,65 гр.; Промер 12 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 353-361.

19. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: […]AVG Попрсје владара са оклопом и драперијом окренуто надесно.
Реверс: [FELTEMP]RE[PARATIO] Војник лево, са штитом о левом рамену, пробада коњаника у паду десно.
Тежина 0,65 гр.; Промер 13 мм; Оса -
Референца и датовање: 353-361.

20. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: [.....] Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.

Реверс: [FELT]EMPREP[ARATIO] Нејасна представа.
Тежина 0,96 гр.; Промер 16 мм; Оса -
Референца и датовање: 353-361.

21. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: [FELTEMPREPARATIO] Војник лево, са штитом о левом рамену, пробада коњаника у паду десно.
Тежина 1,13 гр.; Промер 16 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 353-361.

22. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: […]TAN[…] Нејасна представа.
Реверс: [FE]LTEMP[REPARATIO] Војник лево, са штитом о левом рамену, пробада коњаника у паду десно.
Тежина 0,60 гр.; Промер 12 мм; Оса -
Референца и датовање: 353-361.

23. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: CONS[…] Попрсје владара окренуто налево.
Реверс: [FELTEMPREPARATIO] Нејасна представа.
Тежина 0,62 гр.; Промер 13 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 353-361.

24. Валентинијан I, Аквилеја, AE3
Аверс: [DNVALENTINI]-ANVS[PFAVG] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [GLORIAROMANO]RVM У егзергу: [.]AQS (Владар корача надесно; десном руком вуче заробљеника, у левој руци држи лабарум).
Тежина 0,52 гр.; Промер 13 мм; Оса -
Референца и датовање: 364-375.

25. Валентинијан I, Сисција, AE3
Аверс: DNVA[LENTINI-ANVS]PFAVG Нејасна представа.
Реверс: SECVRI[TAS-REIPVBLICAE] У егзергу: ·ASISC Викторија корача налево; држи венац и палмину грану.
Тежина 1,77 гр.; Промер 20 мм; Оса 12.
Референца и датовање: RIC 7a: 364-367.

26. Валентинијан I, неодређена ковница, AE3
Аверс: [DNVALENTINI]-ANVSPFA[VG] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.

Реверс: [GL]ORIARO-[MANORVM] У пољу лево: звезда. Владар корача надесно; десном руком вуче заробљеника, у левој руци држи лабарум.
Тежина 1,02 гр.; Промер 15 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 364-375.

27. Валентинијан I, неодређена ковница, AE3
Аверс: [DNVALENTINI]-ANVSPFAVG Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: GLORIARO[MANORVM] Владар корача надесно; десном руком вуче заробљеника, у левој руци држи лабарум.
Тежина 0,94 гр.; Промер 17 мм; Оса -
Референца и датовање: 364-375.

28. Валенс, Сисција, AE3
Аверс: DNVAL[EN]SPFAV[G] Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [GLORIARO]MANOR[VM] У пољу: S/•-R/A са квачицом. Владар корача надесно; десном руком вуче заробљеника, у левој руци држи лабарум.
Тежина 1,39 гр.; Промер 17 мм; Оса 6.
Референца и датовање: RIC 14c: 367-375.

29. Валенс, Сисција, AE3
Аверс: DNVA[LEN-SPFAVG] Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [SECVRITAS-REIPV]BLICAE. У пољу и егзергу: -S/•/[.]ASISC[.] Викторија корача налево; држи венац и палмину грану.
Тежина 0,85 гр.; Промер 15 мм; Оса 12.
Референца и датовање: RIC 15b: 367-375.

30. Валенс, неодређена ковница, AE3
Аверс: DNVALEN-[SPFAVG] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [GLORIARO]MANORV[M] У пољу десно: B Владар корача надесно; десном руком вуче заробљеника, у левој руци држи лабарум.
Тежина 1,22 гр.; Промер 17 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 364-378.

31. Валенс, неодређена ковница, AE3
Аверс: [DNVAL]EN-S[PFAVG] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.

Реверс: [SECVRITAS]-REIP[VBLICAE] Викторија корача налево; држи венац и палмину грану.
Тежина 1,12 гр.; Промер 17 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 364-378.

32. Валенс или Валентинијан I, Сисција, AE3
Аверс: DN[V…] Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [SECVRITAS]-REIPVBLICAE У пољу и егзергу: -S/•/[S]ISCS Викторија корача налево; држи венац и палмину грану.
Тежина 0,89 гр.; Промер 15 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 364-378.

33. Грацијан, Аквилеја, AE3
Аверс: DNGR]ATIA-[NVSPFAVG] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: SEC[VRITAS-REIPVBLICAE] У егзергу: *SMA[..] Викторија корача налево; држи венац и палмину грану.
Тежина 1,00 гр.; Промер 13 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 367-378.

34. Неодређен владар, Солун, AE3
Аверс: [...]VS[...] Нејасна представа.
Реверс: GLOR[IA-ROMANORVM] У егзергу: TES (Владар корача надесно; десном руком вуче заробљеника, у левој руци држи лабарум).
Тежина 0,96 гр.; Промер 16 мм; Оса 7.
Референца и датовање: 364-378.

35. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: [GLORIA-RO]MAN[ORVM] Владар корача надесно; десном руком вуче заробљеника, у левој руци држи лабарум.
Тежина 0,52 гр.; Промер 13 мм; Оса -
Референца и датовање: 364-378.

36. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: [.....] Попрсје владара са оклопом и драперијом окренуто надесно.
Реверс: [SECVRITAS]-REIPVB[LICAE] Викторија корача налево; држи венац и палмину грану.
Тежина 1,03 гр.; Промер 17 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 364-378.

37. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: [.....] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [SECVRITASREIPVBLICAE] У пољу: звезда. Викторија корача налево; држи венац и палмину грану.
Тежина 0,76 гр.; Промер 11 мм; Оса -
Референца и датовање: 364-378.

38. Неодређен владар, неодређена ковница, AE3
Аверс: […]AVG Попрсје владара са оклопом и драперијом окренуто надесно.
Реверс: [SECVRITAS]-REIPVB[LICAE] Викторија корача налево; држи венац и палмину грану.
Тежина 0,61 гр.; Промер 13 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 364-378.

39. Имитација, неодређена ковница, AE3
Аверс: [.....] Попрсје владара окренуто надесно.
Реверс: [SECVRIT]AS-[REIPVBLICAE] Викторија корача налево; држи венац и палмину грану.
Тежина 0,77 гр.; Промер 14 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 364-378.

40. Валентинијан II, неодређена ковница, AE2
Аверс: DNVALENTINIAN[VSPFAVG] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [REPARA]TIO-[REIPVB] Владар левом руком држи Викторију на глобу, а левом подиже жену која клечи.
Тежина 1,73 гр.; Промер 24 мм; Оса -
Референца и датовање: 378-388.

41. Неодређен владар, Сисција, AE2
Аверс: [.....] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: RE[PARATIO-REIPVB] ASI[SC.] Владар левом руком држи Викторију на глобу, а левом подиже жену која клечи.
Тежина 0,53 гр.; Промер 13 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 378-388.

42. Неодређен владар, неодређена ковница, AE2
Аверс: [.....] Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [REPARATIO]-RE[IPVB] Владар левом руком држи Викторију на глобу, а левом подиже жену која клечи.

Тежина 0,57 гр.; Промер 11 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 378-388.

43. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: [VOT/V/MV]LT/X Легенда у венцу.
Тежина 0,57 гр.; Промер 13 мм; Оса -
Референца и датовање: 378-388.

44. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [V]O[T]/V/[...] Легенда у венцу.
Тежина 0,45 гр.; Промер 11 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 378-388.

45. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: VOT/[X]V/[...] Легенда у венцу.
Тежина 0,54 гр.; Промер 14 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 378-388.

46. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: [V]OT/[X]X/[M]VLT/[X]XX Легенда у венцу.
Тежина 0,69 гр.; Промер 15 мм; Оса -
Референца и датовање: 378-388.

47. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: VOT/[X]X/[...] Легенда у венцу.
Тежина 0,57 гр.; Промер 14 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 378-388.

48. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: […]FAVG Попрсје владара са оклопом и драперијом окренуто надесно.
Реверс: [...]/MVL]T/[..]X Легенда у венцу.
Тежина 0,21 гр.; Промер 1 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 378-388.

49. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [.....] Тип Vota. Легенда у венцу.
Тежина 0,48 гр.; Промер 12 мм; Оса -
Референца и датовање: 378-388.

50. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: […]PFAVG Попрсје владара са оклопом и драперијом окренуто надесно.
Реверс: VICTORIAAVGGG Две Викторије окренуте једна према другој.
Тежина 0,78 гр.; Промер 13 мм; Оса -
Референца и датовање: 383-388.

51. Теодосије I, Солун, AE4
Аверс: DN[THEODO]-SIVSPFAVG Попрсје владара са дијадемом на глави и драперијом окренуто надесно.
Реверс: GLORIAREI-PVBLICA У пољу и егзергу: Δ/TES Капија.
Тежина 1,24 гр.; Промер 13 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 384-388.

52. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: [.....] Тип VICTORIAAVGG Викторија окренута налево; у десној руци држи ловоров венац.
Тежина 0,78 гр.; Промер 14 мм; Оса -
Референца и датовање: 384-400.

53. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: [.....] Тип VICTORIAAVGG Викторија окренута налево; у десној руци држи ловоров венац.
Тежина 1,02 гр.; Промер 16 мм; Оса -
Референца и датовање: 384-400.

54. Теодосије I, неодређена ковница, AE4
Аверс: [DNT]HEODO-[SIVSPFAVG] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [SALVSREI-PVBLICA[E] Викторија корача налево; левом руком вуче заробљеника.
Тежина 0,54 гр.; Промер 13 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 388-395.

55. Аркадије, неодређена ковница, AE4
Аверс: DNARC[ADIVSPPFAVG] Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: SALVSREI-[PVBLICAE] У пољу лево: Христограм. Викторија корача налево; на рамену носи трофеј, док левом руком вуче заробљеника.
Тежина 0,55 гр.; Промер 13 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 388-400.

56. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: DN[…]PFAVG Попрсје владара са оклопом, драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [SALVS]REI-PVBLICA[E] У пољу лево: Христограм. Викторија корача налево; на рамену носи трофеј, док левом руком вуче заробљеника.
Тежина 0,73 гр.; Промер 15 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 388-400.

57. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: [S]AL[VSREIPVBLICAE] Викторија корача налево; на рамену носи трофеј, док левом руком вуче заробљеника.
Тежина 0,54 гр.; Промер 12 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 388-400.

58. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: […]VSPFAVG Нејасна представа.
Реверс: [SALVSREI]-PVBLICAE Викторија корача налево; на рамену носи трофеј, док левом руком вуче заробљеника.
Тежина 0,36 гр.; Промер 12 мм; Оса -
Референца и датовање: 388-400.

59. Аркадије, Константинопољ, AE3
Аверс: [DNARC]ADI-VSPFA[VG] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: V[IRTVS-EXERCITI] У егзергу: CON Владар стоји лево и крунише га Викторија.
Тежина 0,95 гр.; Промер 19 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 395-400.

60. Аркадије, неодређена ковница, AE4
Аверс: [D]NARC[ADIVSPFAVG] Нејасна представа.

Реверс: [.....] Нејасна представа.
Тежина 0,62 гр.; Промер 14 мм; Оса -
Референца и датовање: 383-408.

61. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: […]VSPFAVG Нејасна представа.
Реверс: GLORI[…] Нејасна представа
Тежина 0,65 гр.; Промер 15 мм; Оса 12.
Референца и датовање: 350-400.

62. Неодређен владар, неодређена ковница, AE4
Аверс: DN[…] Попрсје владара са дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: [.....] Нејасна представа.
Тежина 0,52 гр.; Промер 12 мм; Оса -
Референца и датовање: 350-400.

63. Хонорије, неодређена ковница, AE4
Аверс: DNHON[OR]IVS[PFAVG] Попрсје владара са драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно. Лево у пољу, звезда.
Реверс: GLORI-AROMAN[ORVM] Фигуре три владара који држе копље.
Тежина 0,93 гр.; Промер 15 мм; Оса 7.
Референца и датовање: 400-408.

64. Хонорије или Теодосије II, Солун, AE4
Аверс: [.....] Попрсје владара са драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно. Лево у пољу, звезда.
Реверс: GLORIARO[MANORVM] У егзергу: TES Фигуре два владара који држе једном руком копље, а другом се наслањању на штит.
Тежина 0,83 гр.; Промер 13 мм; Оса 7.
Референца и датовање: 408-423 RIC: 395-396.

65. Теодосије II, неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Нејасна представа.
Реверс: Крст у венцу. Лево код доњег крака ·
Тежина 1,03 гр.; Промер 13 мм; Оса -
Референца и датовање: 426-450.

66. Теодосије I или II, неодређена ковница, AE4
Аверс: DNTHEODO-[SIVSPFAVG] Попрсје владара са драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.

Реверс: [.....] Нејасна представа.
Тежина 0,56 гр.; Промер 12 мм; Оса -
Референца и датовање: 379-450.

67. Теодосије I или II, неодређена ковница, AE4
Аверс: [DN]THEODO[SIVSPFAVG] Нејасна представа.
Реверс: [.....] Нејасна представа.
Тежина 0,48 гр.; Промер 13 мм; Оса -
Референца и датовање: 379-450.

68. Маркијан, Солун, AE4
Аверс: [DNM]ACCIAVSPAVC Попрсје владара са драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: Монограм у венцу. У егзергу: [TH]E[S]
Тежина 0,97 гр.; Промер 8 мм; Оса 6.
Референца и датовање: MIRB 36/6: 452-457.

69. Имитација Маркијан (?), неодређена ковница, AE4
Аверс: [.....] Попрсје владара приказано спреда.
Реверс: Монограм. У егзергу: IΛC[.]
Тежина 1,04 гр.; Промер 13 мм; Оса 6.
Референца и датовање: 450-457 (?).

70. Лав I, Константинопољ, AE4
Аверс: [D]NL-EO Попрсје владара са драперијом и дијадемом на глави окренуто надесно.
Реверс: b-E Стојећа фигура; у левој руци држи скиптар, у десној глоб.
Тежина 1,17 гр.; Промер 11 мм; Оса 6.
Референца и датовање: MIRB 30: 467-472.

71-74. Оловне плочице. Без представе и легенде на аверсу и реверсу.
Тежина: 0,39 гр.; 0,46 гр.; 1,29 гр.; 1,36 гр.; Промер 10-14 мм.

Summary

Vujadin Ivanišević, Sonja Stamenković
FINDINGS OF 5TH CENTURY COINS FROM RUJKOVAC

The coins discovered so far, both single finds and hoards, clearly indicate a decrease of bronze coins in northern Illyricum in the late 4th century and above all in the first half of the 5th, with cessation of its circulation in the

second half of this century. The complete cessation of bronze coins in the 440s appears to be a result of Hunnic incursions and devastation. The limes at the Danube collapsed as many towns on the border were destroyed - as Singidunum, Margum, Viminacium and others, but not even the interior was spared - especially Naissus. New discoveries made in the north-western parts of Dacia Mediterranea, however, indicate that the circulation area of bronze coins of the second half of the 5th century was by far larger.

The site of Gradište (known also as Kaljaja) near the village of Rujkovac some 50 km southwest of Naissus and 75 km northeast of Ulpiana has yielded a large quantity of minimi of the second half of the 5th century, a considerable number of cut-down coins of the 3rd-5th centuries and lead flans (Figs. 1-4).

The authors of this paper had the opportunity to see three minimi recovered from the site of Gradište at Rujkovac (Fig. 3). One is Marcian's coin with monogram on the reverse struck in Thessalonica between 452 and 457. The other is Leo I's minimus with a standing figure holding a scepter in the left hand and the globe in the right, struck in Constantinople between 467 and 472. The most interesting of the three is an imitation of minimus, which may be related to Marcian's coinage. The obverse illustrates the emperor's, probably facing bust, and the reverse shows his monogram. The design is schematic, while the legends are blundered. On the other hand, the monogram is crude but legible.

Another distinction of the Rujkovac finds is the large number of cut-down coins, which enhances the picture of 5th-century circulation in northern Illyricum. Of 139 specimens collected, 67 were amenable to analysis (Figs. 1-2), and 73 remained illegible. To this group should be added four lead flans (Fig. 4). The coins span a long period, from the 3rd to the 5th century.

Cut-down coins in northern Illyricum have so far been registered only in hoards. Our find shows great resemblance to two hoards, one from Viminacium, and the other from Horreum Margi, deposited in 441 and 442/3 respectively (Fig. 5).

It is hard to analyse the mint distribution for the Rujkovac find for the simple reason that fully legible coins are few. These mainly refer to the Siscia mint, followed by Thessalonica and Aquileia, and not as frequently Arles, Constantinople and Cyzicus. That the Siscia mint played an important role in the second half of the 4th century, especially under Valens and Valentinian I, is indicated by the Rujkovac find too.

Metrological analysis of the cut-down coins from Rujkovac has shown that the weight of most ranges between 0.5g and 1g, with the average weight 0.97g, which is close to the values of the coinage of the first half of the 5th century, but also to the minimi issues of the second half of the century (Fig. 5).

To judge from the Rujkovac find, in the areas south of Naissus, in addition to gold, bronze remained in circulation in the second half of the 5th century,

reinforced by cut-down coins of earlier bronze issues and by bronze and lead flans. Cut-down coins were, according to M. Vasić, put into circulation in northern Illyricum in 425–443. We consider that this phenomenon may be observed in a broader chronological framework. The Rujkovac find, much like a hoard of minimi from Romuliana (Gamzigrad) which has gone largely unnoticed by researchers, indicate that the process of cutting down coins and putting them into circulation continued into the second half of the 5th century, precisely when the shortage of small denominations was at its peak. The practice of cutting down coins in the second half of the 5th and probably early 6th century as well is, in our view, evidenced by the hoards deposited during the 6th century.

The finds from the province of Hellada, but also Scythia and Insulae suggest that minimi, cut-down coins and bronze and lead flans were in circulation over a larger area and a longer period. What is of interest is that bronze circulation in the interior of Illyricum or the central Balkans in the second half of the 5th century has been clearly attested.

УДК

Иван Стојановић

КОНЗЕРВАЦИЈА НАУШНИЦА ИЗ АРХЕОЛОШКЕ ЗБИРКЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ[1]
(Са сачуваним, делимично сачуваним металним језгром и без њега)

Конзерватор - рестауратор мора бити свестан документарне природе предмета. Како сваки предмет садржи историјско-стилске, технолошке и естетске поруке, од рестауратора се очекује да зна о свим овим аспектима и да их може одвојити једне од других.

Бернард М. Фелинден

Предмети у музејима су од различитих материјала и за сваки од њих заштита је специфична по садржају, методама и средствима, а применом правилног поступка конзервације предмет се може адекватно заштитити.

Сваки предмет поседује различиту отпорност према дејству корозионих агенаса. Осим тога, корозија делује на исти метал различито, у зависности од степена хомогености и чистоће његовог састава, квалитета

[1] На основу поднетих доказа о испуњености услова за стицање вишег стручног звања из чл. 13. до 17. Правилника о вишим стручним звањима у музејима РС, а у складу са чл. 34, 38. и 39. истог правилника, комисија у саставу: др Татјана Цвјетичанин, председник, проф. др Мирослав Тимотијевић, члан, и музејски саветник рестауратор Слободан Савић, члан, на седници од 19.06.2009. године прихватила је хабилитациони рад за звање вишег конзерватора. У припремању рада помоћ ми је пружена од стране археолога Народног музеја у Лесковцу, уступањем документације на коришћење, па им се на томе захваљујем, као и ментору Зорану Павловићу, музејском саветнику-конзерватору, и Милану Чоловићу, вишем техничару-конзерватору у Народном музеју у Београду, који су, осим стручног мишљења, дали и низ корисних сугестија.

обрађене површине, облика и механичке обраде предмета, од величине његових кристалних зрна, а зависи и од тога да ли у самом металу владају унутрашњи напони или не.

Као и други метали, бакар и његове легуре, такође су изложени утицају корозије. Проблем корозије је присутан свуда, па и у објектима музеја, где смо суочени са тзв. археолошком корозијом.

У свим случајевима неопходно је имати у виду стање сачуваности културног добра, поред тога што оно мора бити аутентично. Аутентичност се не ограничава само на оригиналне форме и структуре већ подразумева и све промене и касније додатке настале током времена.

ОПШТИ ПОДАЦИ О ПРЕДМЕТИМА

Тема рада је конзервација *групе бронзаних наушница - алки*, које припадају Народном музеју у Лесковцу, а потичу са локалитета „Тапан“, ископаних на левој обали Јужне Мораве, код села Печењевца (*Сл. 1*), приликом сондажних археолошких истраживања некрополе, обављених 2005. године у периоду од 04. до 25. октобра. Овај стручни рад обрађује заштиту предмета од бакра и његових легура са очуваним или делимично очуваним металним језгром, као и без металног језгра. Поступак конзервације ових предмета, који је обављен у Лабораторији музеја у Лесковцу, представиће тему овог рада.

Предмети су донесени у Лабораторију за конзервацију метала у Народном музеју у Лесковцу 15.11.2005. године (*локалитет Тапан*) и 29.09.2006. године (*локалитет Хисар, Сл. 9*)[2], уведени у књигу пријема и отворени су конзерваторски картони за сваки појединачно. Предмети су фотографисани пре[3] и после[4] конзервације и њихове фотографије се налазе на крају рада **(Т. I – V, сл. 10 - 19)**.

Конзервација предмета започета је новембра 2005. године и трајала је недељу дана због недостатка потребног материјала за рад. Набавком материјала, настављена је конзервација поменутих предмета 17.02.2006. године, и завршена средином маја исте године. Ради техничке

[2] У раду је дат и преглед конзервације наушница са локалитета „Хисар“ пронађених приликом сондажних истраживања 12.05.1994. године. Због обима материјала, рад је дат у скраћеном облику. Конзервација наушница започета је септембра 2006. године, са великом пажњом, да се не оштети спирално увијена жица која је изузетно ломљива. Због недостатка материјала, процес је продужен до маја 2008. године, када су наушнице враћене археолозима. Приликом ових радова могло је доћи до физичких оштећења предмета услед (ин)директног деловања, нпр. багерима, чиме се ствара културни поремећај (реорганизација) који утиче на археолошке предмете, физички их угрожавајући.

[3] Предмете је фотографисала М. Трајковић, дипл. историчар уметности.

[4] Предмете је фотографисао препаратор Народног музеја у Лесковцу В. Стојановић.

документације, приступило се фотографисању предмета и уношењу података у конзерваторски дневник. Урађени су и цртежи[5] појединачно за сваки предмет и налазе се у документацији Археолошког одељења Народног музеја у Лесковцу и конзерваторским картонима (*дигитални запис*).

За време формирања археолошких налазишта и након тога, делују процеси деструкције и модификације које производи човек и природно окружење и могли су утицати на предмете пронађене на локалитетима датим у даљем тексту. Главне особине које утичу на деструкцију и конзервацију археолошког материјала су средине таложења са једног места на друго и формирања новог слоја. Услед анаеробних услова и бубрења глине, у сушном периоду стварају се пукотине и мешају хумусно-акумулативни и дубљи хоризонти. Поред ових услова, на распадање материјала утиче и температура: виша температура – веће распадање.

Поред природе материјала од којег је сам предмет направљен, и тло у којем је лежао има врло велики утицај на стање његове очуваности. Археолошки предмети су се на известан начин прилагодили условима који су владали у земљи, тј. дошли су у извесно стање равнотеже. После ископавања, предмет се нађе у потпуно новим условима, равнотежа је нарушена и то има за последицу брже или спорије пропадање предмета.

Пажљиво разрађен метод ископавања, одређивање састава и структуре човечјих рукотворина, уз ослањање на објективне податке, могу детаљније да реконструишу средину, време, начин живота, активности, степен техничког напретка човека у прошлости. Ових неколико примера јасно показују да рад конзерватора почиње кад се предмет открије.

За конзерватора помоћ археолога је неопходна, како у фази претходних испитивања тако и у фази изналажења метода конзервације и презентације предмета који му је поверен.

Само у тесној међусобној сарадњи могуће је свестрано и правилно испитати и тачно интерпретирати све податке које предмет може дати, па на основу тога наћи и право конзерваторско решење.

ЛОКАЛИТЕТ „ТАПАН“ У ПЕЧЕЊЕВЦУ

Некропола, која датира из XI и XII века, налази се на платоу некадашње леве обале Јужне Мораве, (*Карта бр.1*)[6]

Проспекцијом на терену утврђено је да је лева обала реке оштећена речном ерозијом и да се уочавају кости скелета.[7] Речна ерозија утиче на

[5] Цртеже је урадио конзерватор-рестауратор И.Стојановић на предлог археолога Ј.Пешић и С.Јовић, кустоса у Народном музеју у Лесковцу.

[6] Ј. Пешић, С. Јовић, Археолошка истраживања некрополе на локалитету „Тапан“ у Печењевцу, Лесковачки зборник XLVI, 2006, стр. 43.

[7] Мештани овај појас називају „Тапан“ - „Старо корито“.

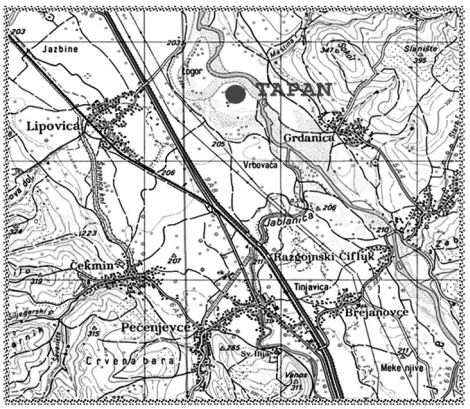

Карта бр. 1

вегетацију, премештање предмета из доњих у горње слојеве и обратно, што може деловати штетно на исте. Природне силе које учествују у стварању и мењању рељефа су: ендогене (*унутрашње*) и егзогене (*спољашње*). Том приликом, због чињенице да ерозија (*спољашња сила*) може уништити обалу реке, у још већој мери, сачињен је пројекат за заштитна археолошка ископавања одобрен од Министарства културе Републике Србије.

Назив села Печењевце повезује се са Печењезима, номадима турско-татарског порекла, који су током XI века упадали на територије Византијског царства. Према предању, због честих напада напуштено је и формирано ново насеље на Селишту, а потом у тзв. „*Старо Печењевце*“.[8]

Сл. 1. Локалитет Тапан у Печењевцу

АРХЕОЛОШКИ НАЛАЗИ[9]

Током ових ископавања отворене су четири сонде. Укупно су откривена 32 скелета: 29 у гробовима у сондама и три у обрушеној земљи.[10]

Пронађени су[11]: Фрагмент обода и трбуха лонца (*гроб 8*), четири наруквице од стаклене пасте (*гроб 22*), два бронзана прстена (*гробови: 21 и 28*), 11 перли од стаклене пасте (*гроб 22*), **пет бронзаних наушница типа алке** (*гробови: 7, 11, 22, 27*), **бронзана наушница са јагодом** (*гроб 16*) и фрагментовани бронзани предмет (*гроб 14*). Женски *гроб 22* је најбогатији прилозима. У њему су пронађене четири наруквице и 11 перли од стаклене пасте и **бронзана алка**[12]. Археолошки налази одређују вре-

[8] М. Костић, Т. Трајковић, Печењевце – прилог географском проучавању специјализованих повртарских насеља у Лесковачком Поморављу, Лесковачки зборник, VI, 1966, стр. 145.

[9] Ј. Пешић, С. Јовић, Археолошка истраживања некрополе на локалитету „Тапан“ у Печењевцу, Лесковачки зборник XLVI, 2006, стр. 52-64.

[10] Исто, стр. 51.

[11] Исто, стр. 64 (цитирано).

[12] Сви поменути предмети су такође конзервирани у Лабораторији за конзервацију метала у Лесковцу.

менски археолошке слојеве, тј. временски период од када датирају некрополе описане у раду.

На овом локалитету пронађене су *наушнице - алке* у основи слоја сонде IV (*Сл. 2*) и за сваку понаособ дат је преглед.

Приликом археолошких ископавања на локалитету „Тапан“ констатовани су налази код 11 скелета, у гробовима: 2, 5, **7**, 8, **11**, 14, **16**, 21, **22**, **27** и 28.

На основу анализе археолошког материјала, утврђено је да је реч о некрополи из XI-XII века.

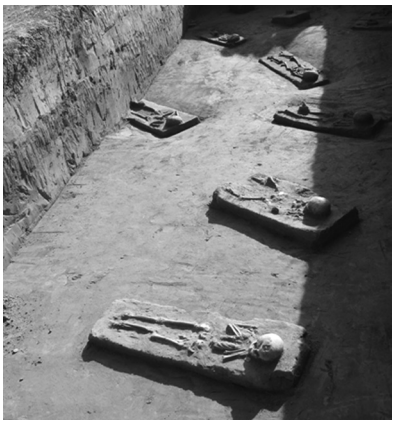

Сл. 2. Основа слоја сонде I

Гроб 7

Сонда IV. Слободно укопан скелет од кога је сачуван део лобање и две кости веома дерутне и непрепознатљиве. Осим гроба 7, у коме је пронађен пар, у осталим гробовима је по **једна каричица**.

Сл. 3. Гроб 7

Гроб 11

Сонда IV. Слободно укопан скелет одрасле особе, опруженог става где је лобања повијена у леву страну. Скелет је добро очуван. На десном уху нађена је **бронзана алка**.

Сл. 4. Гроб 11

Сл. 5. Гроб 16

Гроб 16

Сонда IV. Слободно укопан скелет одрасле особе опруженог става. Скелет је релативно добро очуван, осим костију грудног коша. На левом уху нађена је **бронзана минђуша са једном јагодом**. Овакав тип наушница, са једном или више јагода, декорисан је техником ажурирања и карактеристичне су за XI-XII век.

Гроб 22

Сл. 6. Гроб 22

Сонда IV. Слободно укопан скелет одрасле особе, опруженог става. На левом уху нађена је **бронзана минђуша – алка**. На кључњачи, уочавају се 11 перли од стаклене пасте.

Гроб 27

Сонда IV. Слободно укопан скелет.
Став опружен, лобања повијена у леву страну. Лобања је у веома дерутном стању. На десном уху нађена је делимично очувана **бронзана алка**.

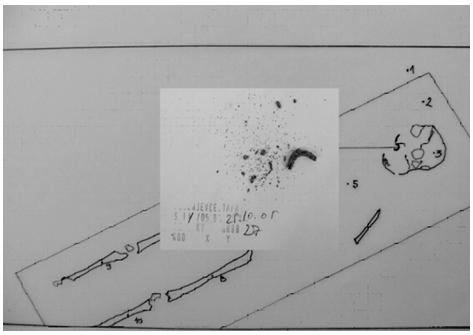

Сл. 7,8. Гроб 27

*Од изузетне важности за предмете представља **тафономски процес**, тј. време од када предмет доспе у земљиште до тренутка ископа. У већини случајева помаже у каснијим конзерваторским захватима.*

ОПИС ПРЕДМЕТА И СТЕПЕН ОЧУВАНОСТИ

Фрагменти четири наушница (**Т. I и V**; *гроб 7, 27*) донесени су у веома лошем стању, са алармантном ситуацијом пропадања и траговима интензивног дејства хлоридних једињења детектованих на површини предмета. Конзерваторска испитивања су показала да је процес деструкције металног језгра далеко одмакао и да ће се због оштећења конзервација обавити са великом пажњом, уз чување патине. Предмети су били захваћени и механичким и хемијским врстама оштећења (**Т. II – IV**; *гроб 11, 16, 22*).

Анализом добијених података ствара се основа за одабир метода за отклањање хлоридних једињења (**Т. II,** *гроб 11*). Код предмета (**Т. III - IV;** *гроб 16,22*) одлучено је да се патина сачува.

БАКАР И ЊЕГОВЕ ЛЕГУРЕ

Атомски (редни) број • 29
Релативна атомска маса • 63,546
Латински назив • Cuprum
Тачка топљења • 1 083 ºC
Спада у групу •11/ 1б
Густина • 8,93

Бакар је метал који је човеку познат од праисторијских времена у неолиту (*8.000 п.н.е*); а неке од његових легура су познате већ у древној прошлости. Током векова, код метала уочене су разноврсне особине, као што су: *сјајност, проводљивост, чврстоћа, могућност разноврсне обраде, тврдоћа, жилавост и кртост*. Метал црвене боје, сразмерно мек и јаког металног сјаја на свежем пресеку. У чистом стању је релативно мекан, али жилав и растегљив (*нарочито на температури од 800 до 900 ºC*). Лако се кује, ваља и извлачи у танке жице. У природи ретко се налази у елементарном стању (*Слика 9*). После сребра, најбољи проводник топлоте и електрицитета.

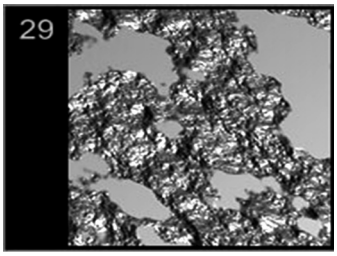

Слика 9

Бакар се добија из руда у којима га има релативно мало (*2-5%*). Најчешће се налази у саставу стена у облику ситног зрна, плочица, гранчица или маховинасто испреплетених нити. Дужим стајањем, услед оксидације потамни, а под утицајем атмосферилија временом се превлачи зеленобелом патином (**малахит** – *хидратисани карбонат бакра*) која га штити од даље оксидације. Патина исте боје може бити другог хемијског састава (*хидроксисулфат или хидроксихлорид*).

Налази се у природи у облику минерала који представљају корозионе продукте бакра и његових легура, као нпр. **болакит** (*базични бакар-хлорид*) $Cu_2(OH)_3Cl \cdot H_2O$, зеленкастоплаве боје и најчешће се јавља на египатској бронзи.

Због својих особина, метали и легуре нашли су примену кроз векове за израду објеката и служе као веома цењен материјал. С обзиром на велики утицај који је употреба метала и легура имала на културни развој човека; **бакар, бронза** и гвожђе су послужили као називи за праисторијска доба културног развоја човечанства, која су позната: **доба бакра, доба бронзе** и доба гвожђа. Најпре је пронађена бронза која је дуго времена остала једина позната легура.

Постоје разне претпоставке о открићу бакра и бронзе, а једна га доводи у везу са древним жртвеником на којима су људи ложили ватру и боговима приносили разне животиње као жртве. Претпоставља се да је жртвеник био случајно озидан од камене руде бакра са примесом калаја, те је дошло до топљења ових руда и упознавања материјала, тј. бакра и бронзе са особинама другачијим од особина камена. По другој претпоставци, откриће бакра и бронзе приписује се пастиру који је наложио ватру да се огреје, случајно баш на изданку рудне жиле, те је случајно дошло до важних открића. Када је човек научио да добија бакар и бронзу из руде, ово искуство пренео је и на руде гвожђа и других метала.

Легура је сложена супстанца добијена интеракцијом два или више метала или метала са неметалима. Легирање метала је једна од најсигурнијих заштитних мера, да би се добили отпорнији производи према корозији, као што су *бронза и месинг.*

Важне легуре бакра[13] су:

бронза (*са калајем – нпр. 90 Cu / 10 Sn*)**,** златножуте или црвеножуте боје, одликује се знатном тврдоћом, добром ливљивошћу (*80-90 Cu / 10-20 Sn*), **уметничка бронза** (*86-87 Cu / 2-11Pb / 3-5 Zn / 7-9 Sn*) најстарија позната бронза одликује се добром ливљивошћу, постојаношћу и добрим механичким особинама, **машинска бронза** (*80-90 Cu /8-16 Sn/ 2-4 Zn*), додавањем цинка повећава се жилавост и способност ливења. Постојане су на ваздуху и отпорне према хемијским утицајима.

месинг (*са цинком – нпр. 70 Cu / 30 Zn*)**,** боје меда, често га има у саставу и других метала. Боја месинга и његове механичке особине зависе од количине садржаног цинка. Отпорне су све врсте месинга према временским утицајима.

жути месинг (*60-80 Cu /20- 40 Zn*), златно жуте боје. У виду жице и лима служи у различите сврхе;

бели месинг (*80% Zn*), бледожуте боје, сразмерно крт и служи за ливење производа од којих се не захтева велика чврстоћа;

црвени месинг-томбак (*80-90% Zn*), црвене боје сличне бакру. Користи се највише у уметничке сврхе.

ново сребро (*са цинком и никлом, нпр. 60 Cu / 20Ni / 20Zn*);

алуминијумска бронза (*95 Cu / 5 Al*), садржи и до 11% *Sn* уместо алуминијума. Поред лепе боје и сјаја одликује се добрим механичким особинама и добром ливљивошћу. Употребу налази у машинској индустрији, а делимично у украсне сврхе.

[13] Металографски снимци бакра и његових легура дати су на стр. 58 – 66 у хабилитационом раду за више звање конзерватора.

Бакра највише има у сулфидним рудама (*халкопирит жуте боје,* **$CuFS_2$**, *ковелин плаве боје,* **CuS**, *халкозин метално сјајан,* **Cu_2S**, *и борнит црвенкасто-пурпурне боје,* **Cu_5FeS_4**), у оксидним **куприт** (*Cu_2O*) који је црвене или наранџасте боје сакривен испод базичних соли бакра и у карбонатним рудама (*малахит – базни бакар (II) карбонат (*$CuCO_3$ *x* $Cu(OH)_2$*) и* **азурит** $Cu_2(OH)_2(CO_3)_2$, светло до тамно плаве боје сличан малахиту по саставу.

Из оксидних руда најчешће се добија хидрометалуршким (*мокрим*) поступком, док из сулфидних сукцесивном оксидацијом и редукцијом у јамастим или пламеним пећима. Меки метал је пре око 3.000 година уступио место тврђој легури, *бронзи*,[14] која је имала још већу примену.

Обрада бакра и његових легура

У погледу технолошких особина, које су засноване на физичко-механичким особинама, од велике су важности за могућност обраде бакра и његових легура, тј. њихову обрадљивост: ковност, ваљивост, ливљивост и заварљивост, као и способност каљења код неких.

Ливење је један од најстаријих начина прераде метала и легура. Најважније особине метала код ливења су: степен ливљивости и степен скупљања при хлађењу (*код бронзе и месинга износи 1,5%*). Нарочито добро се лију бронза и месинг, за разлику од чистог бакра.

Способност ковања и ваљања су особине бакра и легура да мењају облик, а да се при томе не ломе, и да се могу ваљати у облику плоча, разних профила итд. Неки се могу ковати у хладном, али обично је потребно да се загреју на одговарајућу температуру.

Ливење бакра је способност да се у растопљеном стању лије у калуп где хлађењем очврсне, тако да поприми облик калупа. За разлику од бакра, бакарна бронза се добро лије. Често се наилази на предмете који су ливени, па касније прековани.

Заварљивост је особина да се делови обично од истог или другог материјала могу спајати под дејством топлоте притиском или уз топљење (*ковачко*).

Бакар и легуре могу се обрађивати резањем помоћу машина: *стругањем, глодањем, брушењем, глачањем, итд.*

Излагањем бакра или легуре природном или вештачком хемијском дејству, површина предмета превлачи се танком оксидном или сулфидном скрамом. Услед тога, природна лепа боја бронзе се мења у зависности од састава средине која изазива промену.

[14] Предмети од бронзе брже се распадају него у једнаким условима предмет од чистог бакра.

КОРОЗИЈА И ВРСТЕ КОРОЗИЈА

Под корозијом се подразумева пропадање различитих материјала под утицајем различитих физичких и хемијских фактора. Код метала она је углавном последица појаве макро и микрогалванских спојева, чиме метално језгро губи својства, стварајући на површини слој минерала као последицу хемијских и електрохемијских реакција.

При корозији, метали прелазе у једињења у којима се они најчешће налазе у природи.

Према механизму развијања корозија метала дели се на:

ХЕМИЈСКУ КОРОЗИЈУ[15] која настаје према законима хемијске кинетике хетерогених реакција и

ЕЛЕКТРОХЕМИЈСКУ КОРОЗИЈУ[16] која се дешава по законима електрохемијске кинетике, уз стварње електричне струје,[17] тј. настаје услед стварања електричне струје између различитих електрохемијских потенцијала на површини метала посредством воденог раствора соли (*електролита*) и киселине или базе.

Брзина и ток хемијске корозије зависе од:

метала који кородира (*састав, структура и текстура*),

агресивне околине која га окружује (*састав и концентрација околине*),

корозионих продуката (*физичка и хемијска својства продукта корозије*),

услова (*температура, храпавост површине, напрезања и напетост*).

ЕЛЕКТРОХЕМИЈСКА КОРОЗИЈА МЕТАЛА И ЛЕГУРА

Електрохемијска корозија јавља се на металима и легурама у додиру са електролитима (*вода, киселине, соли*), при чему се одвијају реакције оксидације и редукције.

Анодне реакције су увек оксидационе и оне доводе до тога да се метал у облику јона, оксида или хидроксида раствара у електролиту. Каже се да анода кородира или оксидише, што се манифестује губитком метала, док се на катоди одвијају *редукционе реакције* које мање утичу на метал катоде, јер је у већини случајева он већ довољно редукован.

---

[15] Dr.H.J. Plenderleith i Dr A. E. A. Werner, Konzervacija muzejskih predmeta i umjetnina, Muzejski dokumentacioni centar, Zagreb, 1974, стр. 5.

[16] А. Стојковић, Из конзерваторске праксе III, Зборник Народног музеја у Београду, VIII, 1985, стр. 652.

[17] С. Младеновић, М. Петровић и Т.Риковски, Korozija i zaštita materijala, IRO „Rad“, Београд, 1985.

Анодна реакција. Делови метала са ниским потенцијалом дају са своје површине у електролит позитивно наелектрисане јоне метала отпуштајући електроне, што се назива *оксидацијом*. Место на коме се дешава оксидација назива се *анода*, а процес оксидације назива се *анодна реакција*.

Катодна реакција. При прелазу метала у јоне ослобађају се електрони, који одлазе на делове са већим потенцијалом – катоду и ступају у другу хемијску реакцију која се назива *редукцијом*.

Према карактеру разарања метала и легура, корозија се дели на:

1. општу (захвата читаву изложену површину метала), која може бити:

- **равномерна** (*продукти корозије су равномерно распоређени по целој површини*),

- **неравномерна - локална корозија** (*настаје само на појединим местима, тј. неравномерно је распоређена по површини метала).*

2. тачкасту (*ограничена на поједине делове површине*),

3. рупичасту или pitting, захвата неке делове изложене површине метала, тј. шупљине које се протежу од површине у метал,

4. селективну, настаје у случају растварања једне компоненте легуре, при чему се површина легуре обогаћује другим компонентама,

5. интеркристалну која се јавља на граници кристала метала и легуре, услед чега долази до слабљења механичких својстава истих и легура.

У зависности од средине у којој се одиграва, разликују се више врста електрохемијске корозије метала[18]*:*

1. потповршинска

- *БУБРЕЊЕ* (*корозиони продукти имају већи волумен од волумена уништеног метала*),

- ЛИСТАЊЕ (*раслојавање,ексфолијација*) – жаришта pitting-а шире се у дубину материјала;

2. галванска (*биметална*) - када се два различита метала доведу у електроконтакт, долази до стварања локалних галванских елемената као последица разлагања атома на позитивно наелектрисане (*катјоне*) и негативно наелектрисане (*анјоне*). *Нпр. на додирним површинама гвожђа и бакра у присуству воде настају локални галвански елементи, услед чега мање племенити метал пропада брже, тј. гвожђе*;

3. контактна;

4. биокорозија и др.

---

[18] С. Младеновић, М.Петровић и Т.Риковски, Корозија и заштита материјала, ИРО „Рад“, Београд, 1985, стр.8 -59.

ФАКТОРИ КОЈИ УТИЧУ НА ПРОЦЕС КОРОЗИЈЕ

Главни фактори који условљавају појаву корозије су[19]*:*

1. ***Природа метала.*** Сваки метал поседује различиту отпорност према дејству корозионих агенаса који делују на исти метал различито;

2. ***Карактеристике предмета.*** У ову групу фактора сврстава се велики број утицаја, као што су: *квалитет обрађене површине, облик предмета, механичка обрада итд.*, који могу изазвати корозију;

3. ***Околина.***

• *Влажна средина*. Многе хемијске супстанце или раствори у течном стању нападају метал непосредно, образујући хемијска једињења која изазивају корозију. Интензитет корозије коју изазивају течности зависи од низа фактора: *концентрације раствора, различите расподеле кисеоника у раствору, температуре, притиска и др.* У случају да дође у додир и са водом у којој има чак и најмања количина кухињске соли (*NaCl*), жестоко делује на бакар и његове легуре;

• *Сува средина*. У овој средини у додиру са атмосферским ваздухом, долази до оксидације метала,[20] тј. деловање O_2, CO_2, SO_2 или једињења Cl_2. Загађени ваздух (*индустријским процесима*) подстиче корозију у још већој мери, јер су у њему присутна нека једињења (*нпр.* CO_2*, оксиди азота,...*), који реагују, дајући још коридивније агенсе (H_2SO_4, HNO_3...). *Нпр. под утицајем поменутих атмосферилија са знатним садржајем сумпорних једињења у ваздуху, бронза тамни и може скоро поцрнети, док под дејством слане приморске атмосфере позелени, зависно од количине бакра у бронзи.*

КОРОЗИЈА БАКРА И ЊЕГОВИХ ЛЕГУРА

Присутност купрохлорида код бакра и његових легура представља основни проблем. У музејским условима, стално дејство агенаса узрокује корозију предмета, чија површина постаје оштећена и прашкаста **– бронзана куга**.

Познато је да купрохлорид реагује са водом да би формирао купрооксид и сону киселину. Купрооксид, реагујући са бакром у присуству кисеоника, ствара прашкаст купрохлорид бледозелене боје. Пошто је почетна хидролиза реверзибилна реакција, корозија ће се наставити све док не ограничимо хидролизу, што упућује на главни циљ конзервације – одстрањивање хлорида.

[19] Исто.

[20] Ова појава је нарочито изражена на повишеним температурама.

Кородирана бронза се састоји из више слојева:

1. металног језгра,
2. дуплог слоја купрооксида и
3. спољашњег слоја базног карбоната.

Деловањем CO_2 на куприт настаје површински слој зелене минерализације, у коме је база минерал *малахит и азурит*. На додирној површини између метала и унутрашњег слоја купрооксида налази се светлозелени слој минерала који је познат као „*болест бронзе*“. Овај минерал се састоји од базичног куприхлорида – **паратакамита или атакамита**, који су зелене боје са хексогоналном, односно орторомбичном кристалном структуром. Из куприхлорида се формира и **нанокит**, који је базични бакархлорид, $CuCl(OH)_2CO_3$, сиве боје воштаног изгледа. Често срећемо бакарне предмете са тврдом кором, која је често брадавичаста или мехураста и дубоко разара метал.

Код бронзе тај поступак прати још и претварање калаја у метакалајну киселину, која се обично излучује у горњем слоју патине.

Код бакра и његових легура разликујемо неколико патина:

1) Патина која настаје због присуства хлорида, даљим деловањем-распадањем постаје агресивна за метал – **дивља патина** или „*рак бронзе*“. Препознатљива је по неравним брадавичастим површинама бакарних и бронзаних предмета. Понекад ствара тврдокорне наслаге са комадићима прилепљене земље, песка и каменчића. Због тога, најважније је одредити врсту патине пре било каквог конзерваторског третмана;

2) Племенита патина[21] формира зелену површину базног карбоната, која у танком, тврдом и сјајном слоју показује све видљиве детаље на предмету и штити бакар од даљег разарања (*азурит, малахит*).

Дешава се да племенита патина покрива дивљу или прашкасту масу, због чега је неопходно уклонити, јер у противном предмет осуђујемо на постепено распадање, чак и под условима музејског чувања.

Ако је у предмету присутно више елемената (*бронза*) састав и структура корозијског слоја су још сложенији, те ће се одржати присуство различитих соли. Код археолошких предмета присуство соли је неизбежно, јер се налазе свуда у земљи.

ПРЕДЛОГ ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ

На основу конзерваторских испитивања, диктираних установљеним стањем, одлучено је да се примени комбинована метода обраде кородираних предмета, механичко уклањање нечистоћа и одстрањивање штетних соли хемијским путем.

[21] Често се и вештачки производи на разним уметничким предметима.

Јако је важно током конзервације тачно одредити специфичност третмана у зависности од степена сачуваности металног језгра и у потпуности сачувати оригиналну форму, уз отклањање штетних соли.

I Електрохемијска редукција[22] **у 5% раствору NaOH** (*натријум-хидроксида*)[23] **и гранула цинка или алуминијума**,[24] користи се код предмета који имају сачувано метално језгро. Код ове врсте чишћења користе се алкални или кисели раствори као и цинк и алуминијум у виду лима или праха као извор електрона. Такође, може се користити алуминијумска фолија, тампони вате које се натопе или напраше металним прахом којим трљамо предмет до постизања жељеног резултата.

II Метода очувања патине употребом раствора $NaHCO_3$ (*натријумбикарбонат*)[25] користи се код предмета са делимично сачуваним металним језгром или без њега. Ова метода је коришћена и код предмета са добро сачуваним металним језгром код којих се чува зелена карбонатна патина **(T. IV, Сл. 16, 17)**. Овом методом купрохлорид прелази у купрооксид потапањем предмета у поменути раствор. Сона киселина формирана у реакцији са водом неутрализована је карбонатом. Сам процес је доста дуг и треба га више пута понављати.

КОНЗЕРВАТОРСКИ ТРЕТМАН

Пре почетка самог третмана предмета, треба испитати састав предмета, видети његов археолошки или ископински облик. Затим, неопходно је фотографисати предмет и открити узрок саме корозије, тј. најчешће присуство активног хемијског елемента *хлора*.

I

Поступак је започет потапањем предмета у благи раствор мрављe киселине[26] у води, како би се проверило да ли на самом предмету постоје *неки детаљи попут гравура, посребрења*[27] *или искуцаних украса*, који се непажњом могу уништити. Пошто је утврђено да на површини нема ничега, предмет увијамо у перфорирану алу-фолију и потапамо у благи

[22] Dr.H.J. Plenderleith i Dr A. E. A. Werner, Konzervacija muzejskih predmeta i umjetnina, Muzejski dokumentacioni centar, Zagreb, 1974, стр.8-9.

[23] H.J.Plenderleith, The Conservations of Antiquities and Works of Art, 1962, page 195.

[24] Исто.

[25] Oddy W. A. and Hughes M. J, Studies in Conservation, vol. 15 Nº. 3, 1970, p.p. 183-190.

[26] За неутрализацију се користи 5% амонијум-хидроксида (амонијак), али у увом случају због коришћења NaOH овај поступак је изостао.

[27] Посребривање је познато као механичко-термички процес превлачења најчешће бакарних и месинганих предмета.

раствор NaOH у води. Раствор можемо загревати до 40°C, да бисмо процес убрзали. Мехурићи гаса показују да је процес у току, тј. да је формирано струјно коло као резултат спреге два метала у електролиту. Ток реакције је буран, али краткотрајан. Нечистоће грубог сунђерастог изгледа, на предмету уклањамо месинганом четком под млазом воде. Затим, предмет искувавамо у 5% $NaHCO_3$ да бисмо уклонили остатке електролита и заосталих растворљивих соли. Овим се искувавањем уклањају хлоридна једињења из предмета, што се потврђује хлоридним тестом[28].

Проверу електричног отпора дестиловане воде у којој је предмет провео 24h редовно вршимо мерењем на кондуктометру. Након негативног хлоридног теста и постигнутог електричног отпора дестиловане воде преко 120 кΩ, сматрамо да су уклоњене растворљиве соли. Затим предмет сушимо у стерилизатору 48h на температури од 48°C. Након сушења, предмет се полира месинганом ротационом четком. Инхибиција бензотриазолом[29] у етанолу и сушење на ваздуху није извршено због недостатка средстава. Поступак конзервације завршавамо импрегнацијом у вакууму 8% раствором синтетичке смоле Паралоида Б72[30] у ацетону. Наношење заштитног слоја на металну површину извршено је урањавањем-натапањем[31] предмета у поменути раствор. Код чишћења кородираних предмета ове врсте, обавезно се користе рендгенски снимци тих предмета[32].

Реконструкција код фрагментованих предмета обавља се двокомпонентним полимером термореактивне пластичне масе - епокси-смоле[33] (**Т. II, Сл. 12, 13**), тј. *епоксидном композицијом (А+Б)* у односу 50:50 за третман лепљења.

Примена ових материјала у лепљењу предмета само је један сегмент у целокупном третману заштите и подразумева претходно

[28] Carl M.Semczak, A comparasion of chloride tests, Studies in Conservation, Volume 22, number 1, February 1977, page 40-42.

[29] Иначе, бензотриазол са купритом ствара комплекс који је непропустљив и који изолује купрохлорид из спољне влаге и спречава корозиони процес; H.B.Madsen, Further remarks on the use of benzotriazole for stabilizing bronze objects, Studies in Conservation, Volume 16, Number 3, August 1971, p.p. 120-122.

[30] G. Thomson, Recent Advances in Conservation, New solvent-type varnishes, London, Butterworths, 1963, p.p. 171-175. Потапањем узорка јасно се показују предности вакуума и најквалитетнија пенетрација течне масе у саму структуру предмета.

[31] За музејску конзерваторску технику најприхватљивији начин је наношење консолиданта и заштитног слоја урањавањем или натапањем.

[32] У овом случају снимања су изостала због хитности конзервације и степена оштећености и трошности предмета.

[33] Ердељи, Јожеф, Могућност примене епоксидних смола у конзервацији и реставрацији металног материјала, Рад војвођанских музеја, св. 30, Нови Сад, 1986/87, стр.97-100.

описане третмане чишћења, одстрањивања нечистоћа, стабилизације, сушења, итд. Овим је постигнута конструкциона стабилност и естетска целина предмета.

Карактеристика средстава за хемијско чишћење је да растварају корозиони слој или минимално нагризају сам метал који се чисти јер су то најчешће кисели, алкални или неутрални раствори. Њихов недостатак је то што уклањају изворни слој патине (**Т. II, Сл. 12, 13**), те тако обрађени предмети губе свој изворни сјај па их после чишћења морамо поново углачати.

II

Угроженост – трошност материјала је таква да онемогућава извођење конзерваторско-рестаураторских подухвата у циљу спашавања предмета. У тим случајевима од огромног је значаја примена разних метода консолидације. У ову сврху коришћена је композиција ниског вискозитета од 10%, односно 20% раствора синтетичке смоле Паралоида Б72 у ацетону (**Т. I,V**, *гроб 7 и 27*), што је омогућило наношење, тј. третирање наушница и бољу пенетрацију, а да по обављеном третману може да издржи накнадне обраде а да предмет не буде уништен.

*Консолидација трошних наушница (***Т. I, V**; *гроб 7, 27*; **Сл. 10,11 и 18,19***) у потпуности задовољава третман механичке обраде чишћења површине предмета скалпелом без икаквих опасности по предмет, изведена са великом пажњом уз омекшавање наслага натапањем ацетоном сликарском четкицом кап по кап. Саставни делови, који су отпадали сада се компактно држе у оквиру једне чврсте целине.*

Потапањем предмета у раствор консолиданта постиже се најбољи ефекат пенетрације у самој структури предмета, што, наравно, обезбеђује боље и целовитије ојачавање, те омогућује накнадне интервенције и његову трајност. Пошто је предмет консолидован, приступа се следећој фази конзервације. Дебљи слојеви земље уклањају се скалпелом, мањи длетима, иглама од метала, дрвета и кости. Приликом рада треба бити веома пажљив и концентрисан, јер је механичко чишћење често једини могући начин и представља највећу опасност по предмете. Непажњом се могу уништити неки детаљи.

У првој фази извршен је третман сувог механичког чишћења. Благим притиском скалпела на површину и меким четкама одстрањене су згрудване наслаге прашине и друге нечистоће са површине предмета, са великом пажњом да се здрав део предмета не оштети. У току овог процеса коришћен је ацетон, наношен сликарском четкицом *кап по кап*, да парцијално омекша наслаге (**Т. I, V**; *гроб 7, 27*). Треба, пре свега, имати

осећај за предмет и материјал од кога је израђен, јер лоше обрађени предмети губе велики део своје аутентичности. Ове нечистоће су одвајане до тачке до које не оштећују површину метала. Треба оставити део патине код предмета са изразито танким корозионим слојем.

Поступак код осталих предмета, са делимично и добро сачуваним металним језгром **(Т. IV; Сл. 16, 17)**, наставља се серијом потапања и искувавања предмета у 5% раствору $NaHCO_3$ и четкањем синтетичком четком под млазом воде, да би се омекшале површинске наслаге земље. Код комбинованог начина чишћења врши се омекшавање нечистоћа серијом искувавања које се затим одстрањују механичким путем. Даљи метод је остављање потопљеног предмета у 5% раствор натријумбикарбоната у дестилованој води. Сам процес уклањања хлоридних једињења искувавањем предмета у поменутом раствору није утицао на промену боје патине, а у исто време је знатно скратио дужину поступка. Овим се искувавањем уклањају хлоридна једињења из предмета. То се потврђује хлоридним тестом[34].

*Потапање и искувавање предмета, сушење у стерилизатору, као и хлоридни тест, нису вршени код наушница пронађених у гробовима 7 и 27 (**Т. I, V; Сл. 10,11 и 18,19**).*

Након уклањања хлорида, врши се уклањање растворљивих соли било искувавањем или потапањем предмета у дестилованој води, уз контролу кондуктометром. Након негативног теста и постигнутог електричног отпора воде преко 120.000 Ω, предмете сушимо у стерилизатору 48 сати при температури од 48°C.

Даљи третман оваквих предмета је у потпуности исти као код предмета чишћених претходним поступком.

Досадашњим радом изведена су два степена интервенције на археолошком материјалу – *спречавање пропадања и заштита*. *Импрегнација предмета није вршена вакуум пумпом у ексикатору због сигурности предмета, јер може доћи до пуцања.*

Накит пронађен на некрополи са локалитета „Тапан“ је локалне производње, скромније израде у бронзи, по укусу сеоског становништва.

ТОК КОНЗЕРВАЦИЈЕ И ДАЉА ЗАПАЖАЊА

Будући да је тема рада конзервација наушница са различитим проблемима током третмана, описе предмета даћу појединачно за сваки:

---

[34] Carl M.Semczak, A comparasion of chloride tests, Studies in Conservation, Volume 22, number 1, February 1977, page 40-42.

ЛОКАЛИТЕТ „ТАПАН“

НАУШНИЦЕ, *(Т. I, Сл. 10, 11)*

Веома оштећене, приликом подизања распале се *in situ*, а пронађене су уз другу лобању. Књига пријема бр. 37, тежина (I) пре конзервације 0,50 гр, а тежина предмета после конзервације 0,45 гр; тежина (II) пре конзервације 2,10 гр, тежина после конзервације 2,05 гр.

Микроскопским прегледом уочени су дебљи слојеви блата и светла плавозелена патина на појединим местима. Дуж места раздвајања и пукотина, као и у унутрашњости, било је земље и прашине.

Макроскопским прегледом уочени су трагови земље и трошног материјала предмета који се приликом додира ронио. Предмети су без металног језгра.

Конзервација је започета 17.02.2006. године консолидовањем предмета у 10% раствору Паралоида Б72 у ацетону. Предмет је премазан гушћим 20% раствором због своје трошности. 21.02.2006.год. механички су уклањање нечистоће помоћу скалпела под бинокуларним микроскопом уз велику пажњу, натапањем ацетоном *кап по кап* помоћу сликарске четкице. Поступак механичког уклањања нечистоћа поновљен је 24.02.2006. год. Предмети су чишћени скалпелом уз лагани притисак, како се не би оштетили. Полирање предмета обављено је ротационом синтетичком четком на висећем мотору 06.03.2006. год., такође са **великом пажњом** како не би дошло до оштећења. Тиме је конзервација предмета завршена.

НАУШНИЦА, Ц – 9, *(Т. II, Сл. 12, 13)*

Наушница од бронзане жице у облику карике отворених и равно засечених крајева, овалног пресека (*пронађена на десном уху*). Нађена је 21.10.2005. године, чије су димензије r-2,2 цм. Књига пријема бр. 42, тежина пре конзервације 3,60 гр, а тежина после конзервације 2,10 гр.

Микроскопским прегледом уочени су трагови земље испод којих се налазила светлозелена прашкаста патина која се лако скидала са површине предмета. На површини предмета уочена је неравномерно распоређена светлозелена патина, што је указивало на њену нестабилност.

Макроскопски преглед указао је на предмет са добро очуваним металним језгром. Предмет је био прекривен наслагама земље испод које се уочавала светлозелена патина.

Конзервација наушнице започета је 18.11.2005. год. потапањем предмета у 5% раствор мрављe киселине ради утврђивања посребрења на

самом предмету. Пошто је утврђено да посребрења нема, предмет је потопљен у 5% раствор NaOH у води са гранулама цинка. Поступак је понављан више пута пошто тврдокорне наслаге нису уклоњене након првог третмана. У наредној серији потапања, 17.02.2006. године коришћена је алуфолија. Механички су уклањане нечистоће помоћу месингане четке под млазом воде. Предмет је 22. 02. 2006. год. искуваван у 5% раствору $NaHCO_3$ у дестилованој води ради уклањања заосталих соли, а чишћен је месинганом четком под млазом воде. Крајем месеца вршен је хлоридни тест и 28.02.2006. године установљено је да нема хлорида, те је предмет мерењем на кондуктометру очитао вредности преко 120.000 Ω. Величина отпора је остала стабилна до 01.03.2006. када је предмет остављен 48 сати у стерилизатору на температури од 48°C. Већ 04.03.2006. вршено је лепљење фрагмената, који су одвојени током чишћења, помоћу двокомпонентног лепка А+Б у односу 1:1. Употребом двокомпонентног лепка[35] као везива, предмет је доведен у пређашње стање, као пре конзерваторског третмана. Полирање предмета обављено је 05.03.2006.год. ротационом месинганом четком на полир мотору. Импрегнација предмета у 8% раствору Паралоида Б72 у ацетону урађена је 18.04.2006. год. Импрегнацијом и сушењем на ваздуху завршена је конзервација наушнице.

НАУШНИЦА, Ц – 7, *(Т. III, Сл. 14, 15)*

Наушница са кружном кариком отворених крајева, равно засечених. Карика је декорисана са два низа спирално намотане жице. На карици се налазила шупља јагода кружног облика (*сада великим делом оштећена*) која је била начињена од две полулопте. Ивице полулопти којима су биле спојене израђене су од уске тордиране жице, r- 3,8 цм, r калоте – 1,1 цм. Нађена је 04.10.2005. године и заведена у књигу пријема бр. 38. Тежина пре конзервације износила је 3,65 гр, а тежина предмета после конзервације 3,55 гр.

Под бинокуларним микроскопом, са унутрашње стране, уочена је светлозелена патина прекривена траговима земље светломрке боје, компактне структуре. На појединим местима било је трагова куприта.

Макроскопским прегледом запажено је да предмет покривају наслаге земље и светлозеленкаста патина. Метално језгро је очувано. Са конзервацијом је започето 16.11.2005. године потапањем предмета у

[35] Коришћен је двокомпонентни лепак. Пажљиво одабарани вештачки материјали за рестаурацију због својих особина (отпорност према влази, микроорганизмима итд.) много су применљивији од раније употребљивих природних смола или воскова.

5% раствор $NaHCO_3$ у дестилованој води ради омекшавања тврдих наслага земље и хлоридних једињења која су била присутна на површини предмета. Механичком уклањању нечистоћа помоћу скалпела под бинокуларним микроскопом приступило се 19.11.2006. год. уз велику пажњу, да се предмет не оштети. Након тога, предмет је потопљен у 5% раствор $NaHCO_3$ да преноћи. Поступак механичког уклањања нечистоћа и искувавања понављан у 5% раствору $NaHCO_3$ у дестилованој води. Предмет је чишћен синтетичком четком под млазом воде, уз лагани притисак (калота), како се не би оштетио. Тест на хлориде обављен је 20.02.2006. године и дао је негативан резултат, након чега је настављена серија искувавања у дестилованој води. Отпор дестиловане воде у којој је био потопљен предмет 13.03.2006. год. износио је 160 килоома, те је предмет сушен у стерилизатору на температури од 48°C од 15 – 22.03.2006. године, када је обављено полирање предмета ротационом синтетичком четком на полир мотору, такође, са великом пажњом (*калота*) како не би дошло до оштећења осетљивијих делова. Импрегнација предмета у 8% раствором Паралоида Б72 у ацетону урађена је 30.03.2006, након чега је предмет сушен на ваздуху. Тиме је процес конзервације завршен.

НАУШНИЦА, Ц – 8, *(Т. IV, Сл. 16, 17)*

Алка од бронзане жице у облику карике отворених и равно засечених крајева, овалног пресека (*нађена на левом уху*). Димензије r – 2,6 цм, књига пријема бр. 59, тежина пре конзервације 2,20 гр, а тежина после конзервације 2,10 гр.

Микроскопским и **макроскопским прегледом** наушнице запажене су наслаге земље целом површином предмета, испод које се уочавала карбонатна патина. На неким местима су запажени трагови куприта. Метално језгро је добро очувано.

Конзервација предмета започета је 18.11.2005. год. потапањем предмета у 5% раствор $NaHCO_3$ у дестилованој води ради омекшавања тврдих наслага земље и хлоридних једињења. Механичко уклањање нечистоћа вршено је 22.11.2006. год. помоћу скалпела под бинокуларним микроскопом. Предмет је 20. 02. 2006. потопљен у чист 5% раствор $NaHCO_3$ да преноћи. Од 23.02.2006. поступак механичког уклањања нечистоћа и искувавња предмета у 5% раствору $NaHCO_3$ у дестилованој води поновљан је до 11.04.2006. год. Предмет је у том периоду четкан синтетичком четком под млазом воде. Повремено је вршен хлоридни тест који је давао позитивне резултате. Искувавања су настављена све до 18.04.2006. год., када је добијен негативан резултат. Електрични отпор дестиловане

воде износио је 141 кΩ и остао је стабилан и наредних дана. Предмет је остављен у стерилизатору 20.04.2006. године на температури од 48°C. Сушење је завршено 17.05.2006. год. када је предмет полиран ротационом синтетичком четком. Предмет је 22.05.2006. год. импрегниран у 8% раствору Паралоида Б72 у ацетону. Сушењем на ваздуху завршен је процес конзервације бронзане наушнице.

НАУШНИЦА, ***(Т. V, Сл. 18, 19)***

Алка од бронзане жице у облику карике, делимично очувана (*нађена на десном уху*), распала се *in situ.* Нађена је 25.10.2005. године. Димензије наушнице су 2,3 цм х 0,4 цм, књига пријема бр. 36, тежина пре конзервације 0,55 гр, а тежина предмета после конзервације је 0,45 гр.

Микроскопским прегледом уочени су дебљи слојеви блата и светле плавозелене патине на појединим местима. Дуж места раздвајања и пукотина налазиле су се земља и прашина, којих је било и у унутрашњости.

Макроскопским прегледом уочавају се трагови земље и трошног материјала предмета који се приликом додира рони. Предмет је без металног језгра.

Конзервација је започета 17.02.2006. год. консолидовањем предмета у 10% раствору Паралоида Б72 у ацетону, због трошности материјала. Предмет је премазан гушћим 20% раствором истог састава. Нечистоће су 20.02.2006. год. под микроскопом механички уклањане помоћу скалпела уз велику пажњу. До 28.02.2006. год. поступак механичког уклањања нечистоћа је понављан скалпелом, уз лагани притисак, како се предмет не би оштетио. Полирање предмета извршено је 06.03.2006. год. ротационом синтетичком четком на висећем мотору, такође са великом пажњом како не би дошло до оштећења. Полирањем предмета завршена је конзервација оштећене наушнице.

* * *

Ова фаза рада је важна за сваког конзерватора, јер управо она говори о томе да ли је права метода конзервације одабрана, а у циљу очувања постојаности предмета.

Придржавајући се стандардних принципа, конзервација предмета учинила је, у овом случају, археолошки „*читљивим*", а читаве предмете визуелно прихватљивим експонатом.

Т. I

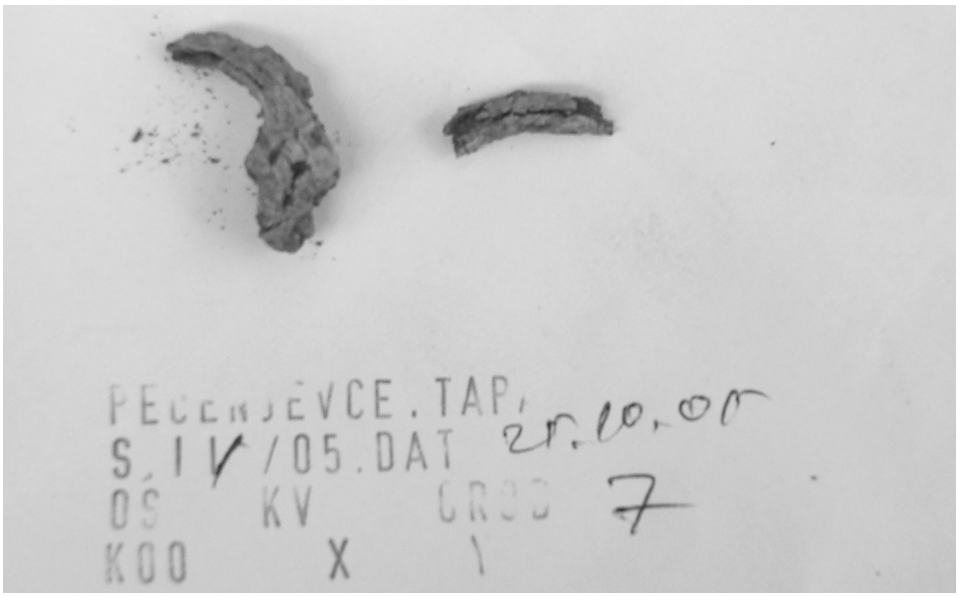

Сл. 10. Пре конзерваторског третмана

Сл. 11. После конзерваторског третмана

Т. II

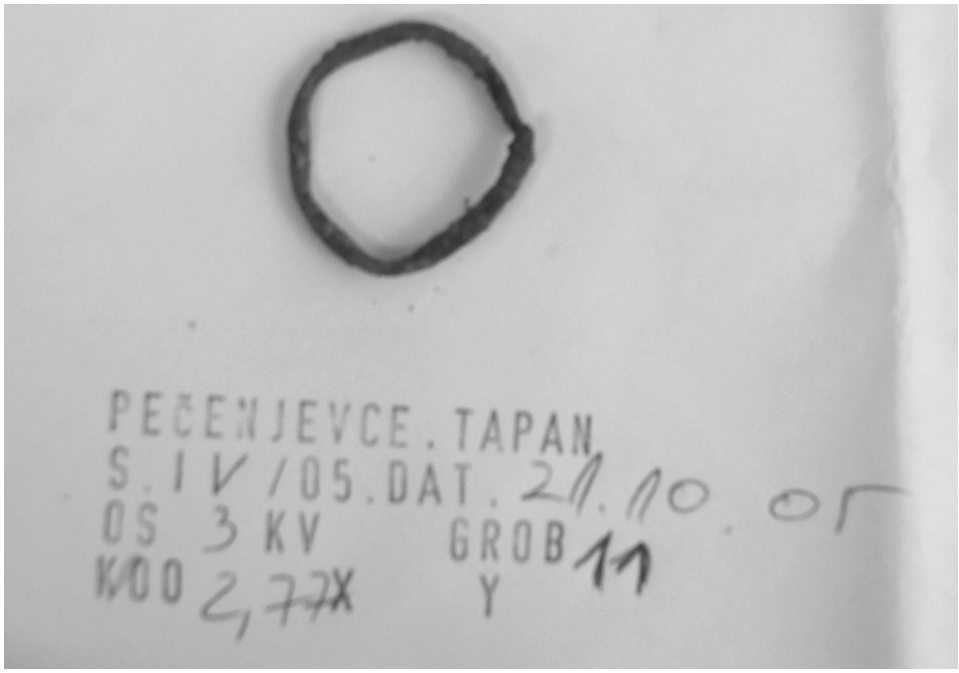

Сл. 12. Пре конзерваторског третмана

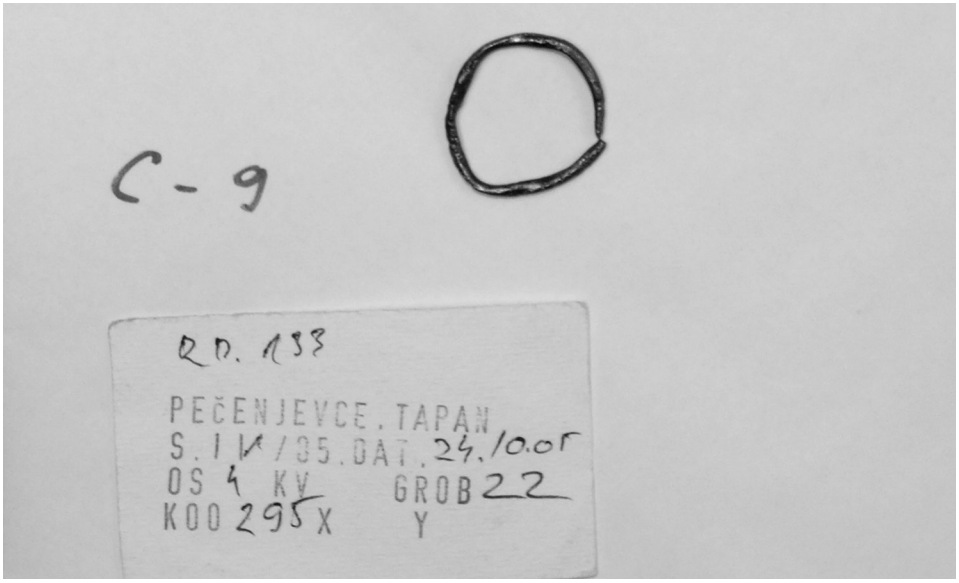

Сл. 13. После конзерваторског третмана

Т. III

Сл. 14. Пре конзерваторског третмана

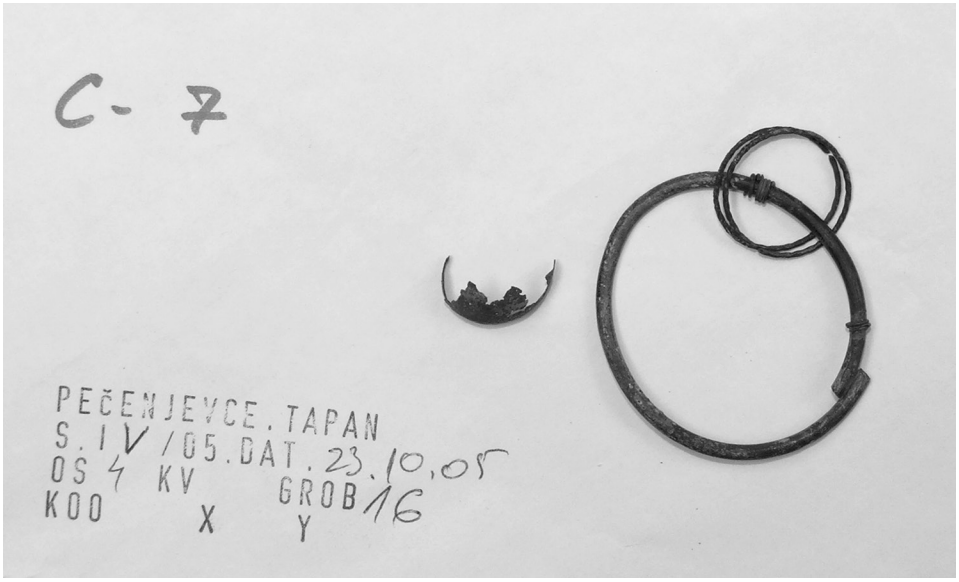

Сл. 15. После конзерваторског третмана

T. IV

Сл. 16. Пре конзерваторског третмана

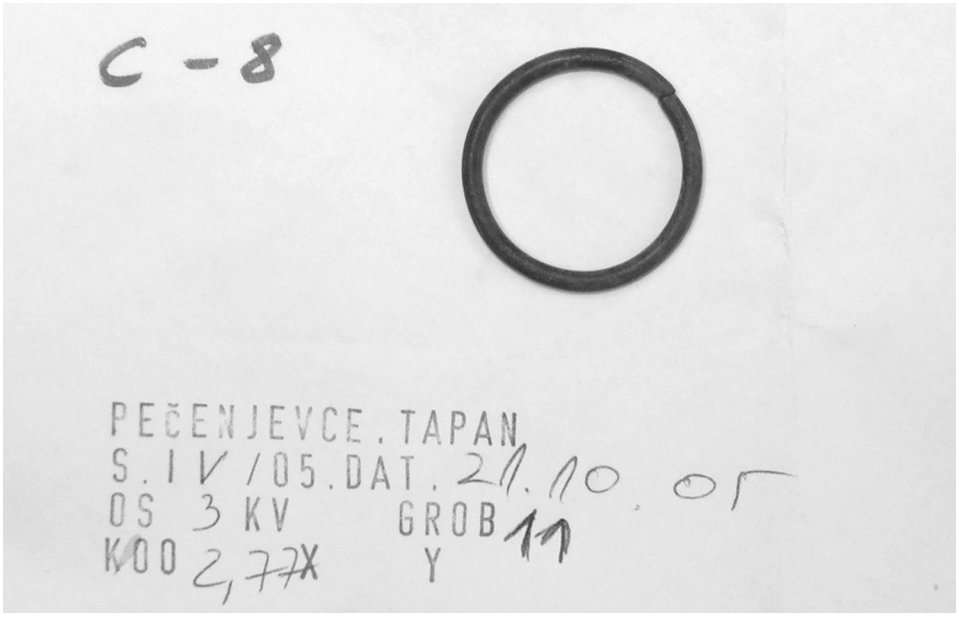

Сл. 17. После конзерваторског третмана

Сл. 18. Пре конзерваторског третмана

Сл. 19. После конзерваторског третмана

ЗАКЉУЧАК

Будући да се предмети и даље налазе у Археолошком одсеку, праћене су промене на њима. Од датума враћања конзервираних предмета до данас, није уочена било каква промена која би упутила на потребу реконзерваторског поступка. Стање предмета бележено је у конзерваторском дневнику током редовних контролних прегледа. Комплетна конзерваторска документација (*дигиталне фотографије и конзерваторски дневник који се редовно води*) налазе се у канцеларији конзерватора - рестауратора.

Свака промена средине је опасна јер прилагођавање предмета новој средини увек помера равнотежу метал - корозија у правцу у којем метал тежи – у правцу претварања у минерал.

Анализом добијених података ствара се основа за планирање мера које треба предузети у одабир метода за отклањање постојећих узрока.

ПРЕДЛОГ ЗА ЧУВАЊЕ И ИЗЛАГАЊЕ

Задаци конзерватора су отклањање узрока деградације предмета, неутрализација секундарних продуката и санација оштећења након чега се предмет може презентовати.

Након заштитних мера, предмете треба завити у специјалну тканину или папир за увијање метала и одложити их у кутије од бескиселинског картона.

Предмете чувати на температури од 15 до 24 ºC и релативној влажности нижој од 30%. Предмети у археолошком одељењу чувају се у металним орманима, по правилима прописаним за чување ове врсте предмета.

ЛИТЕРАТУРА

А.М.Коблишка, *Кратак курс о металима и легурама*, Београд, 1967, стр. 23.

А. Стојковић, *Из конзерваторске праксе III*, Зборник Народног музеја у Београду, VIII, 1985, стр. 652.

Богдановић И, Јоцић М, Поповић П, *Сондажна истраживања локалитета Хисар (Лесковац)*, Лесковачки Зборник XXXV, Лесковац 1994, стр. 14-16.

Carl M.Semczak, *A comparasion of chloride tests*, Studies in Conservation, Volume 22, number 1, February 1977, page 40-42.

Dr.H.J. Plenderleith i Dr A. E. A. Werner, *Konzervacija muzejskih predmeta i umjetnina*, Muzejski dokumentacioni centar, Zagreb, 1974, стр. 20.

Dr C. Franc i spec. tok. N. Živan, *Štetni agensi u konzervaciji*, Narodni muzej Niš, Niš, 1997, стр.73.

Ердељи, Јожеф, *Могућност примене епоксидних смола у конзервацији и рестаурацији металног материјала*, Рад војвођанских музеја, св. 30, Нови Сад, 1986/87, стр.97-100.

G. Thomson, *Recent Advances in Conservation*, New solvent-type varnishes, London, Butterworths, 1963, p.p. 171-175.

H.B.Madsen, *Further remarks on the use of benzotriazole for stabilizing bronze objects*, Studies in Conservation, Volume 16, Number 3, August 1971, p.p. 120-122.

H.J.Plenderleith, *The Conservations of Antiquities and Works of Art*, London, Oxford University Press, 1962, page 195, 214, 231.

K.Veljko i Dr K. Ljiljana, *Hemijsko-tehnološki leksikon*, Beograd,1989, стр. 430.

M. Klarić, *Uvod u konzervaciju kovina*, Split 1998, стр. 63-67.

М. Костић, Т. Трајковић, *Печењевце – прилог географском проучавању специјализованих повртарских насеља у Лесковачком поморављу*, Лесковачки Зборник, VI, 1966, стр. 145.

Oddy W. A. and Hughes M. J, *Studies in Conservation*, vol. 15 Nº. 3, 1970, p.p. 183-190.

P. Julijana i J. Smilja, *Arheološka istraživanja nekropole na lokalitetu "Tapan" u Pečenjevcu*, Leskovački Zbornik XLVI, 2006, стр. 52-64.

S. Mladenović, M. Petrović i T. Rikovski, *Korozija i zaštita materijala*, IRO ''Rad'', Beograd, 1985, 8 -59.

Summary

Ivan Stojanović

CONSERVATION OF EARRINGS STORED AND PARTLY PRESERVED METAL CORE FROM ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM LESKOVAC

This paper covers conservation of earrings with preserved and partially preserved metal core, as well as those without the core, from two different sites: Pečenjevce and Hisar. Due to the volume of material (70 pages) the paper is given in shortened form. Conservation of copper objects and its alloys is given using the site "Tapan" at Pecenjevce as the example. Depending on the degree of damage, the treatment was different for each subject separately.

Two protection processes were of used in conservation, as follows:

- Electrochemical reduction in the mild solution of NaOH in water,
- Method of preserving the patina using $NaHCO_3$ solution.

The process has requested a longer period of time due to lack of material.

УДК

Вук Недељковић

ЦРКВА СВЕТОГ ИЛИЈЕ У ВРАЊСКОЈ БАЊИ

Врањска Бања налази се 13 км источно од Врања у долини реке Бањштице, десне притоке Јужне Мораве.[1] У периоду османске власти, током 19. века, припадала је територији Врањског пашалука, односно Врањске казе. Редефинисањем граница Османског царства 1878. године, Врањска Бања постаје део Врањског округа у оквиру Кнежевине, а од 1882. године, Краљевине Србије.[2] Тако Стева Тодоровић већ 1878. године прави неколико цртежа и фотографија Врањске Бање,[3] са намером да укаже на савремено политичко стање након припајања ових области Србији.[4] Такође, Стева Тодоровић ради један цртеж са приказом сцене из народног живота, под називом „На реци у Врањској Бањи“.[5]

Храм Светог Илије смештен је на узвишењу и до њега се долази спиралним, стрмим путем. У Државном Шематизму за 1886. годину први пут се помиње име бањског свештеника у оквиру врањског протопресвитерства епархије Нишке“., Величка Поповића.[6] Првобитна црква Светог Илије била је активна до подизања нове цркве.

Прикупљању прилога за грађење нове цркве приступило се 1926. године.[7] Градња цркве почела је 1928. године, а радови су завршени 1934.

[1] Овај текст писан је на основу резултата вишегодишњих истраживања сакралне топографије Врањске епархије, које су предводили доц. др Ненад Макуљевић и проф. др Мирослав Тимотијевић. Током теренских истраживања, реализованих у периоду 2002-2004. године, формирана је Документација Катедре за историју уметности новог века (Филозофски факултет, Београд), док су резултати публиковани у: Иконопис Врањске епархије (прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић), Београд – Врање 2005.

[2] Списак села Врањског округа доноси: М. Ђ. Милићевић, С Дунава на Пчињу, Годишњица Николе Чупића IV (Београд 1998) 297-305.

[3] Н. Кусовац – М. Врбашки – В. Грујић – В. Краут, Стеван Тодоровић 1832-1925, Београд-Нови Сад 2002, 234.

[4] Упор: Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације, Београд 2006, 146-147.

[5] Н. Кусовац и други, нав. дело, 234.

[6] Архив Србије, Државни шематизам за 1886. годину, 94.

[7] Архив Југославије, Министарство вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 72/115.

године, када је било планирано њено освештавање, које је одложено због убиства краља Александра I Карађорђевића, 9. октобра 1834. године у Марсељу. Црква је освештана 1. септембра 1935. године.[8]

У првим деценијама XX века српску архитектонску праксу обележила је примена српско-византијског стила. Ова пракса се у сакралној архитектури огледала кроз угледање на српску моравску архитектуру. Један од кључних догађаја који је подстакао српске архитекте да пројектују цркве по угледу на моравску архитектуру била је реконструкција Лазарице у Крушевцу која је изведена између 1904. и 1908. године.[9] На Лазарицу се у структуралном погледу угледао и архитекта цркве Светог Илије у Врањској Бањи.

Сл. 1: Црква Светог Илије у Врањској Бањи, поглед с југозапада

Црква има основу у облику триконхоса и представља грађевину сажетог уписаног крста (сл. 1). Црква на источној страни има једну полукружну (спољa петостранy) апсиду, као и две истоветне певнице на северној и јужној страни. Над припратом, која је на западној страни, уздиже се звоник. Изнад централног дела, на пресеку полуобличастих сводова, уздиже се осмострана купола. Црква је у односу на ниво тла уздигнута са четири камена степеника и има камени сокл. Црква Светог Илије, тако, по својим архитектонским карактеристикама подсећа на цркву Светог Александра Невског у Београду, коју је 1929. године завршио архитекта Василиј Андросов у сарадњи са архитектом Петром Поповићем.[10] Основна разлика у плановима ове две цркве јесте у томе што је црква Светог Александра Невског у основи триконхос развијеног уписаног крста, чија купола почива на пресеку полуобличастих сводова ослоњених на четири стуба и потпорне лукове.[11]

[8] Ове податке добио сам од старешине цркве Светог Илије у Врањској Бањи, оца Љубише Врачевића, који се позвао на Летопис цркве Светог Илије у Врањској Бањи, на којима му се овом приликом захваљујем.

[9] А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века), Београд 1997, 79-84.

[10] О цркви Светог Александра Невског види: Б. Вујовић, Дорћол и црква Св. Александра Невског, у: Годишњак града Београда XXVI, Београд 1976, 142; Г. Гордић, В. Павловић Лончарски, Руски архитекти у Београду, каталог изложбе, 32-33.

[11] Б. Вујовић, нав. дело, 142.

Фасаде имититирају камене блокове и окречене су жутом бојом. Подељене су једним кордонским венцем. Фасадна платна цркве Светог Илије у Врањској Бањи су рашчлањена монофорама које су двостепено увучене, а изнад којих се налазе окулуси чији облик прати кордонски венац. Конхе су споља петостране, засведене полукалотама, а кордонски венац је на њима прекинут аркадним, каменим фризовима. Композиција фасаде одговара оној на цркви Светог Александра Невског, с тим што се на њој на месту окулуса налазе богато декорисане розете, док се у лунетама и око прозора и портала, који су истог облика на обе цркве, налазе стилизовани биљни преплети.[12] На конхама цркве Светог Александра Невског нема аркадног фриза, већ се само на средишњем пољу наставља ритам прозора и розета. На северној страни олтарског простора цркве Светог Илије се испод окулуса налази високи и уски портал уздигнут са три степеника.

У цркву се улази кроз портал на западној страни, који има декорисани, камени оквир, полукружно завршен, изнад којег се налази розета над којом се наткриљује двостепена камена декоративна лунета. Западна фасада је лучно завршена. Звоник је квадратне основе и почива на тамбур кареу. Са све четири стране има масивне трифоре око којих је хоризонтални венац, а изнад њих је лучни, декоративни венац. Овакав облик звоника преузет је са цркве Светог Александра Невског, с тим што је декорација сиромашнија.

Краци крста су споља наглашени полуобличастим сводовима, на чијим врховима се налази по један камени крст, и на којима почива купола. На странама коцкастог постоља које носи куполу јавља се сведена композиција лучних забата и венаца, такође преузетих из моравске традиције.[13] Купола је споља осмострана, са каменим колонетама на угловима, које су завршене капителима и повезане луцима, између којих се налазе монофоре. Најуочљивија разлика у решењу кровне конструкције цркве Светог Илије у односу на цркву Светог Александра Невског јесте венац који има непрекинути ток и који тако повезује краке крста, односно полуобличасте сводове којима су они наглашени. Сви сводови прекривени су оловом.

У унутрашњости храма, улазни део састоји се од припрате квадратне основе, засведене подужним полуобличастим сводом, која је фланкирана двема бочним просторијама правоугаоне основе. У северној се налази степениште које води на галерију, а јужно је просторија за продају свећа. Обе просторије су са западне стране завршене полукружно. У наос се улази кроз отвор у ширини поткуполног простора. Сам наос има решење у виду сажетог уписаног крста. Кубе је изнутра кружне основе, са осам прозора.

[12] Исто, 142.

[13] Упор: А. Кадијевић, Један век тражења..., 79.

Преко пандантифа и прислоњених лукова прелази се на кубично постоље, које се ослања на масивне прислоњене ступце. Ова горња конструкција на западу се продужава у подужни полуобличасти свод. Олтарски простор, који је уздигнут од нивоа наоса са два степеника, чине травеј правоугаоне основе са два бочна мања постројења засведена попречним полуобличастим сводовима, која су на истоку проширена полукружним нишама, са функцијама проскомидије и ђаконикона и полукружна апсида која се пружа ка истоку у ширини поткуполног простора. На зиду апсиде налази се један једноделни прозор у средишњој оси храма, изнад кога је окулус.

На основу сличности са црквом Светог Александра Невског у Београду, као и због временске подударности у изградњи ова два храма, разложно је претпоставити да би архитекта цркве Светог Илије у Врањској Бањи могао бити управо Василиј Андросов.[14] На такву могућност указују и учестале градитељске активности архитекте Андросова на подручју јужне Србије, где је овај архитекта пројектовао Саборну цркву у Лесковцу 1922. године, цркву Свете Параскеве на гробљу у Врању 1924. године, као и сеоске цркве Светог Петра и Павла у Доњој Лакошници 1926. године и цркву Свете Параскеве у Кумареву (1930-1933). Такође, архитекта Андросов је 1930. године сачинио пројекат за цркву Светог Илије у Сијаринској Бањи који није реализован.[15]

Сл. 2: Иконостас цркве Светог Илије у Врањској Бањи

Иконостас цркве изведен је у форми ниске иконостасне преграде, а његова ширина износи 390 цм (сл. 2). Подељен је у две зоне. Рам иконостаса израђен је од дрвета и обојен је пурпурном бојом. Зоне су међусобно подељене венцима. Декорација на иконостасу је златне боје, као и оквири икона. У зони сокла иконостас је по вертикали рашчлањен једноставним стубићима који су

[14] На могућност да је архитекта цркве Светог Илије у Врањској Бањи руски емигрант Василиј Андросов (1873-1934), упутио ме је проф. др Александар Кадијевић, коме се овом приликом захваљујем.

[15] А. Кадијевић, Цркве архитекте Василија Андросова у Лесковцу и околини, у: Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 75-79; Упор: А. Кадијевић, С. Марковић, Градитељство Лесковца и околине између два светска рата, Лесковац 1996, 31-35.

украшени флоралним и геометријским мотивима, а два централна око Царских двери су богатије декорисана са зооморфним мотивима. Царске двери су, као и бочне, декорисане геометријским мотивима и крстовима, а на њиховим врховима се налази по један тролисни крст. Зона престоних икона је по вертикали рашчлањена тордираним стубићима, који су повезани луцима, између којих се налазе иконе. Сакралност царских двери наглашена је дуборезном декорацијом са флоралним и зооморфним елементима два унутрашња стуба који их фланкирају. Изнад њих представљена су два херувима, а изнад осталих стубова по један златни круг. Између икона друге зоне налазе се тордирани пиластри.

Иконе на иконостасу су рад сликара Трајка Ј. Муфтинског,[16] који се потписао на престоној икони Христа Пантократора, као и на икони Ваведења, која се налази у трпезарији. Муфтински у свом раду следи устаљени поступак угледања на средњовековни живопис који је био прихваћен између два светска рата. Такав сликарски поступак је добио значајан подстицај у декорацији маузолеја Карађорђевића на Опленцу, са којим се и пореди црква Светог Илије у Врањској Бањи у Летопису ове цркве.[17] Угледајући се на средњовековна решења, он остварује монументалне композиције које одговарају идеалима „новог средњовековља“ исказиваних у православној теолошкој мисли између два светска рата.[18] Такође, познато је да се код Муфтинског налазила ерминија Теофана Исаилића Буџароског из 1890. године.[19]

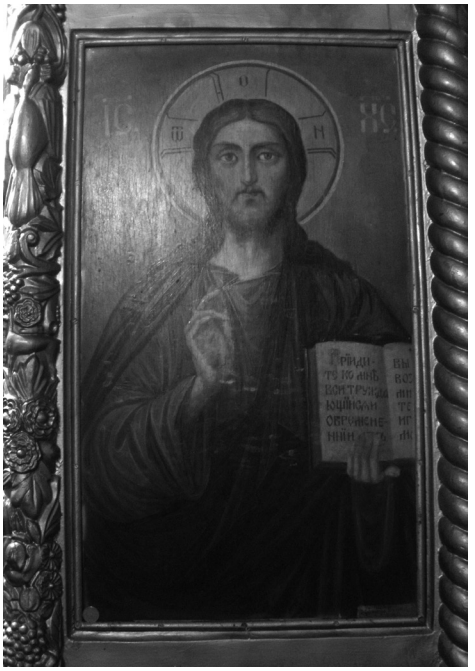

Сл. 3: Престона икона Христа

[16] О Трајку Ј. Муфтинском види: Н. Макуљевић, Иконопис врањске епархије 1820-1940, у: Иконопис врањске епархије, Београд – Врање 2005, 30; Д. М. Кулунџић, Црквено сликарство од 1920. до 1970. горине, у: Српска православна црква 1920 – 1970, Споменица о 50-годишњици васпостављања српске патријаршије, Београд 1971, 390.

[17] Н. Макуљевић, Иконопис врањске епархије 1820-1940, у: Иконопис врањске епархије, Београд – Врање 2005, 30; На поређење цркве Светог Илије са маузолејем на Опленцу у Летопису цркве Светог Илије у Врањској Бањи упутио ме је старешина цркве Светог Илије у Врањској Бањи, отац Љубиша Врачевић, коме се овом приликом захваљујем.

[18] Н. Макуљевић, Иконопис врањске епархије..., 29-30;

[19] Исто, 29; Упор: Ђ. Бошковић, Један стари сликарски прирушник, у: Старинар XIV, Београд 1939, 157-158.

У престоном реду су две иконе. Јужно од царских двери је представа Христа (сл. 3), док се северно налази икона Богородице са Христом. Христос (ІС. ХС.) је приказан допојасно, одевен у црвени хитон и плави химатион, како десном руком благосиља, док у левој држи отворену књигу са јеванђеоским текстом: Прїиди-/те ко мнѣ вси / трꙋждꙗ ющїисѧ и / обремене-/ннїи *** / вы / воз / ми / те / иг / мо. На ореолу је натпис (ѡ/о/н). На Христовом огртачу је потпис сликара: "Муфтински", изведен писаним словима. При дну слике је приложнички запис: "дар Љубице уде Р. Костића из Врања".

Богородица са Христом (МР. ѲѴ.) приказана је у типу Одигитрије. Одевена је у црвени мофорион. У наручју њене леве руке приказан је мали Христос (*/о/и) одевен у бели хитон и златни химатион, који у левој руци држи умотани свитак, док десном руком благосиља. У доњем левом углу иконе исписан је приложнички запис: „дар Владет. /Николића трговца из Ћуприје".

У средишту доње зоне налазе се царске двери. Централна сликана поља на дверима заузимају Благовести. Арханђел Гаврило представљен је на северној страни двери као стојећа фигура. Одевен је у ружичасти хитон и плави химатион. Приказан је у гесту обраћања Богородици и са крином у десној руци. Изнад нимба исписан је натпис Св. Арх. Гаврилъ. У приложничком запису, који се налази у доњем десном углу иконе, исписано је: "За упокој душе раба божија Стефана". Богородица је приказана као стојећа фигура. Обучена је у плаву хаљину, а преко главе пребачен јој је црвени мофорион. Око нимба је исписан натпис: МТ ѲѴ. У левој руци Богородица држи отворен свитак са текстом Радꙋисѧ / мати жи/вота, бла/гословен / плодъ чр, што је текст из химне „Богородице Дјево, радујсја!". Приложнички запис исписан је у доњем левом углу иконе и гласи: "За здравље своје и својих Др. Антонина Пахраменко".

На северним дверима представљен је патрон храма, свети пророк Илија (Св. Пр. Илїѧ). Представљен је као допојасна фигура. Одевен је у зелени хитон и наранџасти огртач са поставом од белог крзна. Десну руку је прислонио на груди, а у левој руци држи полуодвијени свитак са натписом: Ревнꙋѧ поревновѧ. У доњем десном углу је приложнички запис "дар Димитрија Бојаџије-/вића трг. из Скопља".

На јужним дверима представљен је свети Јован Крститељ (Св. Їоаннъ). Одевен је у камиљу кожу и зелени огртач. Кажипрстом десне руке реторички показује навише, док у левој руци држи крст са ког виси свитак са натписом: Покаите сѧ (Мт.3,2). У доњем десном углу иконе налази се приложнички натпис: Дар Анђе и Тихоми/ра Петровића вишег ревк.../ из Скопља".

Друга зона иконостаса састављена је од икона Великих празника. Централно место заузима представа Тајне вечере, док су са северне и јужне стране још по четири сцене: Рођење Христово, Рођење Богородице, Крштење, и Васкрсење, северно (сл. 4), а Сретење, Ваведење, Успење Богородице и Вазнесење Христово, јужно (сл. 5).

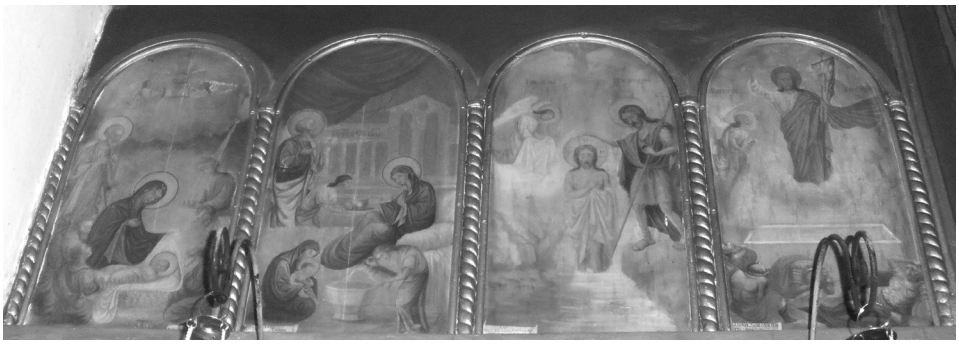

Сл. 4: Велики празници - а

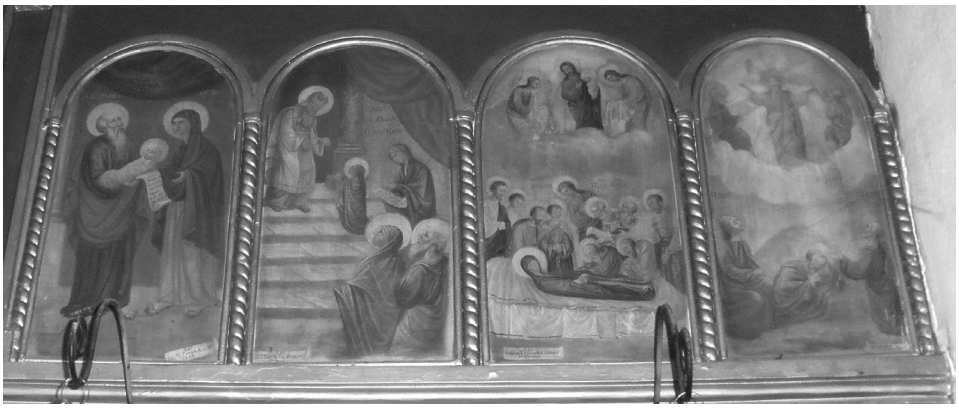

Сл. 5: Велики празници - б

На икони Рођења Христовог (Рождество Христово) представљена је Богородица како клечи крај јасли са Христом, док Јосиф стоји иза ње и није потиснут у страну, као на поствизантијским композицијама, већ је постављен поред Христа и Богородице, као заштитник свете породице, што је иконографија која се у српској средини јавља од XVIII века.[20] Главну сцену прате наративни елементи, па су око јасли присутна три краља и пастири, док се витлејемска звезда спушта из облака. На облацима су представљена двојица анђела који држе раширену књигу изнад које је свевидеће око.

На икони Рођења Богородице у средишту композиције је представљена света Ана, одевена у плави мофорион, како лежи на постељи. Са десне стране јој слушкиња приноси храну на тацни, а иза слушкиње стоји свети Јоаким. У предњем плану је приказано купање Богородице. Сцена је смештена у ентеријеру, а у позадини се налазе архитектонске кулисе које чине један троугаони забат и колонада. Представа Рођења Богородице тако код Муфтинског задржава узвишен и миран тон негован у средњовековној уметности.

[20] М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, ЗЛУМС 25, Нови Сад 1989, 98-99.

На икони Крштења Господњег (Крещенье Господнье) средиште сцене заузима Христос (ѠЇѠ/ІС) који стоји у реци Јордан, руку склопљених на грудима и обавијен белом тканином. Лево на обали приказан је свети Јован Претеча, обучен у хаљину од камиље длаке и заогрнут плаштом, како левом руком држи крст, а десном крштава Христа. Анђео са прекривеним рукама, који у ритуалу крштења врши службу ђакона, лебди на обали на супротној страни. У горњем делу композиције је представљен сегмент неба са Божјом десницом. Изнад Христове главе лебди голуб Светог Духа. Оваква иконографска формулација је традиционална и утврђена је у средњовековној уметности, на шта недвосмислено указује то што су на њој представљена сва лица Свете Тројице, пошто се у православној цркви празник Крштења традиционално прославља као теофанија.[21] У левом, доњем углу иконе је приложнички запис: „дар Видосаве и Васе Маринковић, свештеника из Врањске Бање“.

Сцена Васкрсења (Воскре* Хрн*) приказује тренутак Христовог тријумфалног изласка из гроба, што је иконографија коју можемо пратити од XVIII века.[22] Христос је приказан како васкрсава обавијен белим и црвеним платном, док благосиља десном руком, а у левој држи заставу. Са Христове десне стране приказан је анђео. Испод је приказан отворени гроб којег окружују стражари који спавају или изненађено посматрају васкрслог Христа. У левом доњем углу иконе је приложнички запис: „за покој душе своје***“.

Тајна вечера (Таѷна Вечера) приказана је у ентеријеру. У средини округлог стола насликан је Христос како благосиља десном руком, а у левој држи хлеб. Око Христа представљени су апостоли у разговору. На столу се налази бели стољњак, а на њему је постављено посуђе, док се испред сваког апостола налази по један хлеб. Апостол Јуда је представљен како са испруженом руком узима део погаче која се налази на средини стола. У дну иконе се налази приложнички запис: „ДАР ДАНИЦЕ и РИСТЕ СТ. ЧАПЉЕ из ВРАЊА“.

На сцени Сретења Господњег представљени су свети Симеон који у рукама држи малог Христа и свитак са натписом и Богородица. У доњем десном углу иконе је приложнички запис: „Дар ***** ****** из ВР БАЊЕ“.

На сцени Ваведења Богородице (Вход въ храмъ Прд Бцѷ) приказан је у врху композиције пророк Захарија, обучен као јеврејски првосвештеник, са карактеристичном капом, како раширених руку дочекује на степеништу Богородицу која му пружа руке. Крај Богородице је представљена девојка са свитком у рукама, која, према апокрифу, представља Марију првосвештенику.[23] У дну композиције представљени су Јоаким и Ана. У левом доњем углу иконе је приложнички запис: „Дар Косте М. Христића из Врања“.

[21] Исто, 103-104.

[22] Исто, 113.

[23] Исто, 124.

Успење Богородице (Ѹспєн Пра҃ Б**) композиција је састављена из две целине - смрти Богородичине и успења њене душе на небо, што је било уобичајено већ у средњовековној уметности православног света.[24] У средишту иконе насликан је тренутак када Богородица лежи на одру, склопљених руку, а од ње се опраштају апостоли. У врху иконе је Христос на облацима који у рукама држи Богородичину душу окружен двојицом анђела са прекривеним рукама. У левом доњем углу иконе је приложнички запис: „Дар ***** Ристића апотекара из В. Бање“.

На горњем делу иконе, са представом Преображења Господњег (Преобр. Госп.), приказан је Христос са раширеним рукама у златном облаку у тренутку преображења. Представа облака је у српској црквеној уметности укључена у XVIII, замењујући претходну представу Христа окруженог мандорлом, повезујући Преображење као небески догађај са земљом. Христос је на гори Тавору окружен пророцима Мојсијем и Илијом. У доњем делу иконе приказани су апостоли Петар, Јаков и Јован.[25]

Изнад иконе са представом Тајне вечере налази се лучна икона са представом Свете Тројице. Христос (Ѡ/О/Н) и Бог Саваот представљени су као седеће фигуре на облацима. Између њих је насликан мундус. Христос десном руком благосиља, док у левој држи затворено јеванђеље које му је ослоњено на колено. Бог Саваот такође десном руком благосиља, док у левој држи жезло. Између њих је у врху иконе представљен голуб Светог Духа из ког се шире зраци светлости.

Иконостас се завршава великим крстом на ком је представљено Распеће. Нема симбола јеванђелиста, већ је приказан само распети Спаситељ, изнад ког је натпис**: ІNЦІ.** За врх крста причвршћен је голуб са ког се спушта ланац на коме виси крст-свећњак, за који је окачено кандило.

Све иконе у прве две зоне иконостаса цркве Светог Илије у Врањској Бањи су дар приложника. Таква пракса је била уобичајена на јужнобалканском простору, а као и у другим црквама и у овој су приложници били економски моћни поједници, трговци и сам свештеник цркве, а они су своју приложничку моћ истакли приложничким записима на иконама.[26]

Уз јужни пиластар наоса налази се дрвени архијерејски трон са круном на врху. На наслону трона налази се икона са допојасном фигуром Христа, чиме се наглашава апостолска улога архијереја који на њему седи. Христос је одевен у црквени хитон и плави химатион, десном руком благосиља, док у левој држи отворено јеванђеље са исписаним текстом: А҆́ЗЪ Є҆́СМЬ СВѢТЪ МІ́РꙊ (Јв. 8, 12).

---

[24] Исто, 125.

[25] Исто, 107-108.

[26] О значају приложника за формирање сликаног програма иконостаса види: Н. Макуљевић, Литургика, симболика и приложништво: Иконостас цркве Свете Тројице у Врању, Саборни храм Свете Тројице у Врању 1858-2008, приредио Н. Макуљевић, Врање 2008, 102-103.; Упор: М. Лазић, Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века, у: Приватни живот код Срба у XIX веку, приредили: А. Столић и Н. Макуљевић, Београд 2006, 611-659.

Поред икона на иконостасу у цркви Св. Илије у Врањској Бањи налази се још шест покретних икона. То су иконе са представама Ваведења пресвете Богородице, Сабора светих арханђела, светог Јована Крститеља, светог пророка Илије, Богородице са Христом и Сабора светог архистратига Михаила.

Икона Ваведења пресвете Богородице (Вхо҂дъ во хра҂мъ пр҃тыѧ Бц҃ы.) у доњем десном углу има иницијале сликара Трајка Муфтинског, Т. М. Икона је нешто сведенија варијанта иконе Ваведења коју је исти сликар извео на иконостасу.

На икони Сабора Светих архистратига (сабо҂ръ сѵ҃тагѡ архі҃стратига ми҃хаила непоро҃чныхъ) у доњем десном углу налази се потпис сликара: -чл зѡграф**а** 1855. Са сигурношћу се закључује да је икона дело сликара Димитрија Крстевича, односно Дича зографа.[27] Фигуре су правилних пропорција, рад је врло педантан и прецизан, има пуно детаља на раскошној одећи. Колорит је богат и прати га велика употреба злата, што упућује на традиционалност карактеристичну за идеологију зографског иконописа.[28]

Приказане су целе фигуре арханђела Михаила, Гаврила и Рафаила у фронталном положају. Арханђели Михаило, десно, и Гаврило, лево, држе медаљон на чијем врху се налази натпис велнкагѡ совѣта а҃гг҃ла, са представом Христа детета (І҃С Х҃С) са крилима у седећем положају који благосиља са две руке. Крај Христове леве руке исписано је емма**н**/ѵ**н**л҃ъ, док је у оквиру медаљона исписано б҃гъ сынъ мира, о҆҃ц҃ъ щедрѡтъ, велнкагѡ совѣта твоегѡ а҃гг҃ла, мнръ подающа послалъ е҆́сн намъ: тѣмъ б҃трапезнцѣ. У средини, нешто померен уназад, налази се арханђел Рафаило. У позадини се налазе анђели, два херувима, два серафима и у средини анђеоска кола. У врху иконе, у самој средини, приказано је свевидеће око. На свитку испод медаљона налази се натпис са текстом станеи/ добрѣ/ станемъ/ сестра-/ъомъ,/ пр҃и**н**дн-/те покл-/ онимсѧ/ ц҃ареви,/ нашемѹ/ б҃гѵ.

Свети Јован Крститељ (Сѵ. Ѥоаннъ Крестнтелъ) приказан је као стојећа фирура у пејзажу. Поред његових ногу је одсечено дрво и секира, који према јеванђеоским текстовима Луке и Матеја симболизују казну поводом другог Христовог доласка,[29] док се у позадини налазе палме. Одевен је у камиљу кожу и тегет огртач. Кажипрстом десне руке реторички показује увис, док у десној руци држи крст са свитком на којем је исписано Покантесѧ / прнблнжаетсѧ / царство / небесное (Мт. 3,2). У дну иконе налази се приложнички запис: „Дар Храму Светог Илији Врањска Бања; прилажу Вера и Јован Стефановић часовничар Нови Сад“. На полеђини слике је потпис сликара: „В. Зелински сликар В. Кикинда/ Цара Лазара“.

Свети пророк Илија (Сѵ҃ты́й Пророкъ Ѩлі҃а.) представљен је као стојећа фигура у пејзажу. У десној руци држи перо, док у левој држи свитак са натписом Ревнѵю / порев-/новах/ о г҃д҃ѣ/ козъ / въсе-/держн/ телю. При дну иконе

[27] Н. Макуљевић, Иконопис врањске епархије..., 22.

[28] Исто, 24.

[29] М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника..., 103.

налази се приложнички запис: „Милан и Марија / Андрејевић пекар / из Бање за покој душе / своје кћери Вукосави / прилаже ову икону /1926“.

Богородица са Христом представљена је у типу Одигитрије у горњем делу иконе, док су у доњем делу представљена тројица светитеља, с лева на десно свети Кирил (стын /Кири...), свети Јован (Сты Іѡ…...) , са свитком у руци на коме су слова при... и Свети Методије (Стын Ѩето/дїн).

Сабор Светог архистратига Михаила (Образ соборъ архистратига Ѩихаила) икона је која је дело неидентификованог руског мајстора из средине XVIII века. У средишњем делу иконе су фронтално постављени ликови арханђела Михаила и Гаврила који у рукама држе светлосну мандорлу са допојасним ликом Исуса Христа ІИС ХС. Обојица стоје на облацима а иза сваког од њих је постављен по још један арханђео. Оков иконе, који је изведен од дебелог сребрног лима техником ливења, из истог је времена, а представа на њему верно прати иконографску схему изведену на икони, док су натписи поновљени са мањим изменама. Икона је постављена у дуборезбарени дрвени рам. Икона је доспела у цркву Светог Илије у Врањској Бањи као поклон руске емигрантске породице Маркович, о чему сведочи натпис угравиран на две сребрне плочице накнадно постављене на рам иконе. На горњој плочици је угравирано ***Храму Св. Ильи вь Вранска-Бана***, а на доњој ***24-IV Дарь 1920 / братскому сербскому народу оть / признательноЙ русскоЙ земли. / Марковихъ Владимира, Елисавети и Сергия.***[30]

На каменој часној трпези храма налази се осликана дарохранилница од дрвета у виду дрвене кутије са фиоком за Часне дарове и великим крстом на врху и бочним медаљонима са представама Богородице и Јована Богослова који гледају распетог Христа. Ово је најраспрострањенији тип дарохранилнице који срећемо у многим црквама врањске епархије.[31]

У храму се налазе две рипиде, чији медаљони су зракасто обрубљени, са представама херувима, као и литијски крст, чији су краци завршени тролисно, на ком је са сваке стране представљено Распеће.

Од првобитног зидног сликарства у цркви сачуван је само небескоплави свод са златним звездама у калоти куполе.

У цркви Светог Илије у Врањској Бањи 2005. године изведен је живопис у олтарској конхи и певницама. Овај живопис је дело сликара Ивана Ђелића, који је у време осликавања цркве био апсолвент на Одсеку за рестаурацију и ликовне уметности Богословског факултета у Београду, као и Јелене и Градимира Николића.[32] У полукалоти олтарске

[30] М. Тимотијевић, Сабор светог архистратига Михаила, у: Иконопис врањске епархије, приредили М. Тимотијевић – Н. Макуљевић, Београд – Врање 2005, 166.

[31] Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије..., 38; Упор: В. Даутовић, Богослужбени предмети у црквеним ризницама врањске епархије, у: Лесковачки зборник XLIX (Лесковац 2009), 395-396.

[32] Ове податке добио сам од старешине цркве Светог Илије у Врањској Бањи, оца Љубише Врачевића, на којима му се овом приликом захваљујем.

конхе представљена је Богородица Оранта, испод које је представљено Причешће апостола. У најнижој зони представљена је Служба архијереја. У полукалоти северне певнице представљен је Свети пророк Илија у пећини коме гавран доноси храну. Испод су допојасне фигуре светих монаха. У најнижој зони су стојеће фигуре архијереја. У полукалоти јужне певнице представљен је Свети Прохор Пчињски. Испод су допојасне фигуре архијереја. У најнижој зони су стојеће фигуре српских светитеља: светог Стефана Дечанског, светог Симеона Мироточивог, светог кнеза Лазара, свете кнегиње Милице, свете Анастасије и светог Саве.

Храм Светог Илије истиче се као пример међуратне црквене архитектуре српско-византијског стила и сликарства саображеног идеалима „новог средњовековља“. Као таква она представља значајан пример праксе произашле из државне и црквене политике угледања на средњовековно национално наслеђе при подизању сакралних грађевина на подручју врањског округа.

Резиме:

Вук Недељковић

ЦРКВА СВЕТОГ ИЛИЈЕ У ВРАЊСКОЈ БАЊИ

Врањска Бања налази се у близини Врања. Након ослободилачких ратова (1876-1878) улази у састав Врањске области Кнежевине, а потом и Краљевине Србије. Развијени верски живот може се пратити од 1886. године. У овом месту је пре изградње цркве Светог Илије која је освештана 1. септембра 1935. године постојао стари храм, који је био посвећен истом светитељу. Пројекат цркве је највероватније дело руског архитекте Василија Андросова. Храм је саграђен у српско-византијском стилу и представља грађевину сажетог уписаног крста триконхалне основе са куполом и припратом над којом је подигнут звоник. Декорација фасада представља сведенији облик декоративних принципа установљених у оквиру српско-византијског стила.

Иконостас цркве изведен је у форми ниске иконостасне преграде. Иконе на иконостасу су дело сликара Трајка Ј. Муфтинског, који се потписао на престоној икони Христа Пантократора, као и на покретној икони са представом Ваведења пресвете Богородице, која се чува у трпезарији храма. За његов рад карактеристичан је поступак угледања на средњовековни живопис у складу са идеалима „новог средњовековља“ исказиваних у православној теолошкој мисли између два светска рата. Поред икона на иконостасу у храму су сачуване и покретне иконе.

Црква Светог Илије у Врањској Бањи тако представља значајан пример праксе произашле из државне и црквене политике угледања на средњовековно национално наслеђе при подизању сакралних грађевина на подручју врањског округа.

УДК

Јелена Пјевац

ХРАМ СВЕТОГ НИКОЛЕ У ВЛАДИЧИНОМ ХАНУ

Храм Светог Николе је подигнут у селу Прекодолце на југу Србије које је припадало Врањској епархији и општини Владичин Хан.[1] Заузимало је западни део Масуричког поља, а простирало се два километра источно од Владичиног Хана. Данас је Прекодолце саставни део Владичиног Хана.[2] У зависности од политичких прилика, ова област је током деветнаестог века припадала различитим окрузима. До 1842. године налазила се у оквиру Врањског пашалука, потом у Врањској кази, да би после Берлинског конгреса 1878. године припала Врањском округу.[3] Коначно ослобођење после балканских и Првог светског рата доводи до прикључења ове територије Србији.

Храм Светог Николе је подигнут на десној обали Врле реке, на узвишењу поред пута који повезује Владичин Хан и Сурдулицу. Током времена, око храма је настало гробље, тако да се црква данас налази у његовом средишту. Северно од западног прочеља храма подигнут је звоник 1956. године.[4]

Грађевина је подужне, правоугаоне основе, зидана од камена и опеке. Засведена је полуобличастим сводом и покривена двосливним кровом. На

[1] Овај текст је писан на основу документације сакупљене теренским истраживањима спроведеним на територији Врањске епархије у периоду од 2002. до 2004. године. Пројекат су водили професори Катедре за историју уметности новог века, Филозофског факултета у Београду доц. Др Ненад Макуљевић и проф. Др Мирослав Тимотијевић. Као резултат, формирана је документација која се налази на Филозофском факултету у Београду и објављена књига Иконопис Врањске епархије (прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић), Београд – Врање, 2005.

[2] Као село поред Владичиног Хана, Прекодолце помиње Феликс Каниц у књизи *Србија земља и становништво: од римског доба до краја XIX века,* Књ. 2, Београд 1985, 267.

[3] Ј. Хаџи Васиљевић, *Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања.* Књ. II, Прешевска обалст, Београд 1913, 54-57.

[4] Година подизања записана је на западној фасади звоника. О значају подизања звоника после ослобођења: Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године, Лесковачки зборник XXXVII (Лесковац 1997), 50-51.

источној страни налазе се три апсиде (слика 1). Олтарска апсида је већа и петострана, за разлику од бочних које су мање и тростране. Ниже су од осталог дела грађевине, а свака је покривена засебним кровом. Певнички простори, на јужној и северној страни, обликовани су као правоугаони испусти, покривени једнословним кровом.[5]

Слика 1: Црква Светог Николе, поглед са југоистока

Фасада храма је једноставна, омалтерисана и обојена у белу боју. Оживљена је каменим соклом од тесаних квадера у најнижој зони и двостепеним, профилисаним поткровним венцем. Из једноставног зидног платна истичу се три улаза у храм који су оивичени каменим тесаницима.[6] На западној страни изнад портала, у полукружно завршеној ниши, урађена је представа светог Николе у мозаику, док је изнад јужног портала, који води у наос, мозаик са представом Богородице и Христа. Најједноставније је решен улаз на јужној страни који води у олтарски простор. Изнад певничких простора и олтарских апсида изведен је профилисани венац који иде дуж читаве грађевине и дели фасаде на два дела. У пољима изнад овог венца, на западној и источној страни, налази се крст.[7] Овај декоративни елемент је урађен у штуко малтеру и обојен жуто.

Спољашњи изглед храма одликује се једноставношћу и редукцијом украсних елемената који би истицали његову сакралност (слика 2). Таква пракса била је заступљена при подизању храмова у великом броју околних места током друге половине XIX века. Сличности се уочавају на цркви у селу Света Петка, подигнутој 1855-1858. године[8], на храмовима у селима Доња Трница, Ћуковац, Корбејевац, Бресница.[9] Оно што

[5] Слично су решене певнице на црквама у селима Белишево и Доња Трница. Види: Документација Катедре за историју уметности новог века, досијеи – Белишево, Доња Трница.

[6] Слична обрада и распоред улаза у храм срећу се и на црквама у селима Бресница и Корбејевац. Упор: Документација Катедре за историју уметности новог века, досијеи - Бресница, Корбејевац.

[7] Овакав начин декорације фасада среће се и на другим црквама овог краја. На пример, на цркви у Ћуковцу. Упор: Документација Катедре за историју уметности новог века, досије - Ћуковац.

[8] И. Зарић, Храм Свете Петке у селу Света Петка код Врања, Лесковачки зборник XLVII (Лесковац 2007), 104.

[9] Упор: Документација Катедре за историју уметности новог века, досијеи – Доња Трница, Ћуковац, Корбејевац, Бресница.

Слика 2: Црква Светог Николе, поглед са југозапада

издваја храм Светог Николе у Владичином Хану јесу четири торњића постављена на крајњим угловима кровне конструкције.[10] Полигонални су, постављени на четвртасто постоље, са капом и крстом на врху.

Унутрашњи простор храма се састоји из олтара и наоса. Прелаз из наоса ка источном, најсветијем делу храма означен је узвишењем пода за два степеника. Простор олтара завршен је полукружном апсидом на источној страни, док су простори проскомидије и ђаконикона решени у виду плитких ниша у зиду. Ниша проскомидије је полукружна, док је ниша ђаконикона правоугаона и затворена двокрилним вратима. Мала, правоугаона ниша се налази и на северном зиду олтарског простора. Прозор је отворен у апсиди и изнад ње, док врата на јужној страни омогућавају комуникацију са спољашњошћу. У средишту олтара је часна трпеза, а иконостасна преграда га одваја од наоса.

Кроз улазе на западној и јужној страни ступа се у простор наоса. На јужној и северној страни отворена су по три прозора, од којих је по један у певничким конхама. Распоређени су симетрично, а њихова величина омогућава добро осветљење унутрашњости. Изнад западног портала је мала, полукружно завршена ниша која је настала затварањем прозора са спољне стране. Испред певничких конхи постављени су певнички столови на којима је изведена иста декорација као на парапетима иконостаса. Између певница, на средини наоса, подигнут је октогонални, двостепени амвон поплочан мермером као и под храма.

Коначни изглед унутрашњост храма Светог Николе добија постављањем иконостаса. Настао је у периоду од 1904. до 1910. године, о чему сведоче записи на иконама (слика 3). Поред забележених година настанка, на иконама су исписивана и имена ктитора који говоре о учешћу локалног становништва у опремању храма.[11] Поред грађана из Прекодолца, као

[10] Овај архитектонски елемент помиње Светозар Ивачковић при опису архитектуре цркве у селу Жлни. Види: С. Ивачковић, Црква у селу Жлни, Српски Технички лист 1, (Београд 1893), 1-3. Торњићи су подигнути и на цркви Светог Ђорђа у Сурдулици. Упор: Документација Катедре за историју уметности новог века, досије – Сурдулица.

[11] Упор: Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, (прир. Н. Макуљевић), Врање 2008, 45-101.

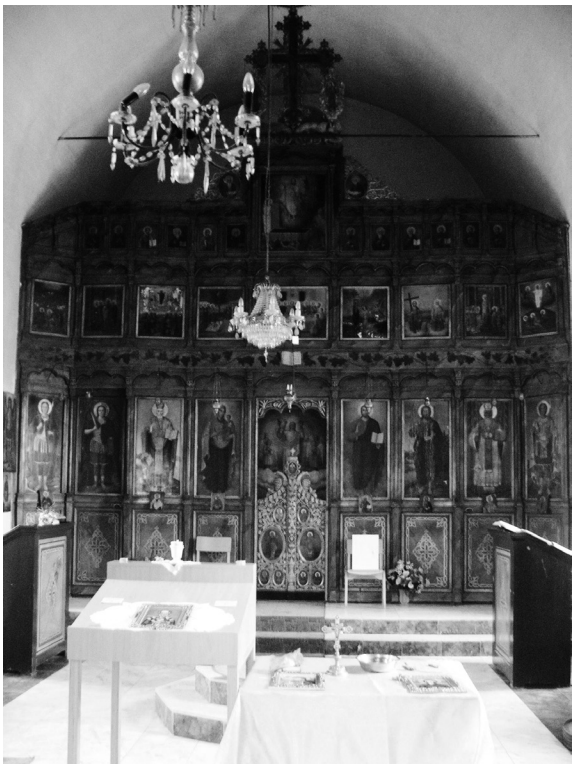

Слика 3: Иконостас

приложници појављују се и мештани из Владичиног Хана, Житорађа и Врања. Сликани програм извео је сликар Теофан Исаиловић Буџароски који се потписао на већини икона. Представе Вазнесења и Крштења Христовог су потписане од стране сликара Т. Колевског.

Овај иконостас припада типу високих олтарских преграда, а дрвена конструкција није постављена праволинијски. Бочни делови прате благу цик-цак линију и продиру у простор, док је средишњи део, омеђен престоним иконама Христа и Богородице са Христом, увучен. Ова појава карактеристична је за македонске цркве, а најближи узор је монументални иконостас Саборног храма у Врању.[12] Иконе су постављене у три зоне међусобно одвојене једноставно профилисаним венцима. Подела између прве и друге зоне наглашена је насликаном врежом винове лозе. Лоза са грожђем има евхаристички карактер, а среће се као декорација и у другим храмовима Врањске епархије.[13] У линији царских двери, у врежи винове лозе, насликана је отворена књига на којој је исписан текст: а҃зъ е҃смь ло / за̀ и҆стиннаѧ, и҆ / ѿц҃ъ мо́и҆ дѣла́ / тель е҃сть. вса́ / кꙋ розгꙋ́, ѡ҆ м / нѣ́ не творѧ́ш / ꙋю плода̀, и҆змєтд / ю҆: и҆ всѧ́кꙋ тво / рѧ́шꙋю пло́дъ, ѡ҆ / треби́тъ ю҆, да м / но́жаи҆ши҆и҆ пло́дъ / принесе́тъ. оу҆жѐ / вы́ чи́сти е҆стѐ за / сло́во е҆́же гл҃ахъ. Испод књиге је потпис сликара *Т. И. Буџароски* и 1910. година.

Наглашена је хоризнталност иконостаса из које се издвајају царске двери и велики крст на врху. Једноличност декорације није нарушена ни издвајањем бочних двери које су идентичним решењем као и остале престоне иконе уклопљене у целину. На њима су приказани свети арханђео Михаило, северно, и свети Сава, јужно.

[12] Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, 50.

[13] Исто, 47-48. Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1820-1940, у: Иконопис Врањске епархије, (прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић), Београд – Врање 2005, 31-32.

Првој зони припадају престоне иконе испод којих су постављене парапетне плоче осликане богатим, геометријским мотивима. На њима је приказано осам стојећих фигура светитеља. Јужно од царских двери су постављене иконе Исуса Христа, светог Јована Претече, светог Саве и светог Ђорђа. Богородица са Христом, свети Никола, арханђео Михаило и свети Димитрије су насликани на иконама северно од двери.

Исус Христос (інс҃ъ хрт҃ос спа́съ мр́а) приказан је на небесима како десном руком благосиља, а у левој држи јеванђеље. Икона је сигнирана у доњем, десном углу: *Т.И. Буџароски/1905.год.* Свети Јован Претеча (стыи́ пророкъ іωаннъ прч҃ъ) дат је у пејзажу где се у позадини види река и секира поред дрвета. Десном руком благосиља, у левој држи дугачак крст и свитак. На свитку је исписан текст који позива на покајање (Мат. 3,2), на шта подсећа и представа секире образложена у јеванђеоском тексту (Мат. 3,10 Лука, 13,7-9). Приложнички запис је у доњем, левом углу: *За здравље своје деце Светозара/, Токице и Милутину, приложили: /Ружа и Драг. И. Димитри/јевић пеш. Мајор 1905.год/ Врања.* Свети Сава (стыи҃ савва пери́ архиепи серпски), као један од најпоштованијих националних светитеља, добија значајну улогу у обликовању тематског репертоара иконостаса. Приказује се у многим храмовима у реду престоних икона, чиме се преноси верски и национални идентитет.[14] Насликан је у раскошној архијерејској одежди, са митром на глави. Двоглави орао са српским грбом на прсима насликан је у виду медаљона на митри. У доњем, левом углу је записано: *За здравље своје деце и свога (с)ина Не=/нада, приложили Станислава/ и Др. Сава В. Поповић из Вра/ња 1905 године/ 3. децембра.* Свети Ђорђе (стыи҃ великомꙋченикъ геωргїи побѣдоносецъ), одевен у ратничку одећу са плаштом, приказан је како стоји поред убијене аждаје. У десној руци држи палмину гранчицу, а у левој копље. У даљини, иза светитеља, насликана је принцеза. Потпис сликара је у доњем, десном углу: *Т. И. Буџароски.*

Северно од царских двери низ престоних икона започиње представом Богородице са Христом (мт҃ръ бж҃їи). У њеном наручју приказан је мали Христос који десном руком благосиља, док у левој држи свитак. У дну представе потписан је сликар *Т. И. Буџароски/1905.год.* и исписан приложнички запис: *Прилаже Димитрије Д. Христић начелник сресски, за покој душе прерано преминулог сина Апостола.* Икона светог Николе (стыи҃ николаи҃ мирикли́и҃ски чꙋдотво:) постављена је уз представу Богородице са Христом, што је уобичајено место за приказивање патрона и заштитника храма (слика 4). Насликан је у пејзажу, одевен у архијерејску одежду како десном руком благосиља док у левој држи отворено јеванђеље на

[14] Упор. М. Лазић, Свети Сава, црква Светог Николе, Врање, у: Иконопис Врењске епархије, 78.

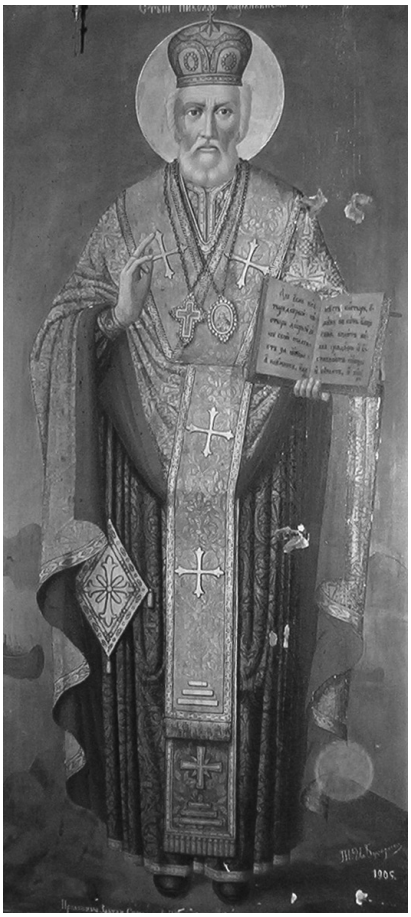

Слика 4: Престона икона светог Николе

коме су испсани стихови из Јованог јеванђеља: аꙁъ ѥ́смь па́стыръ до́брыи̑: па́стыръ добры́и̑ дꙋшꙋ свою́ полага́ѣтъ ꙁа овцы: а наѥ́мнинкъ и̑́же нѣ́сть па́стыръ ѥмꙋ́же не сꙋ́ть о̑́вцы своѧ̀, видѝтъ во́лка градꙋ́ща и̑ о̑ста́влѧѣтъ о̑́вцы и̑ бѣ́гаѣтъ, и̑ во́лкъ (Јв. 10, 11-12). Сликар се потписао у доњем, десном углу: *Т. И. Буџапоски/1905*. Икону су приложили мештани Прекодолца: *Приложили: Златан Стевановић, Тома Златановић, Младен Цветковић и Петар Ђорђевић из Прекодолца.*[15] Свети арханђео Михаило (архаг҃гелъ михаилъ) у ратничкој је одећи, са црвеним плаштом. У десној руци држи мач, а у левој свитак. Икона је сигнирана у доњем, десном углу: *Т. И. Буџапоски/1905.* У дну представе написано је: *Приложили браћа Динићи из Прекодолца*. Свети Димитрије (св. в. ц. димитрі̑й со́лꙋнскій) насликан је у екстеријеру, одевен у ратничку одећу. У рукама држи копље и крст, а под ногама му је сломљено копље и убијени цар Калојан. У доњем делу иконе је потпис сликара *Т. И. Буџапоски/1905.* и приложнички запис: *приложи Никола Ташић из Житорађа.*

Начин пирказивања светитеља на престоним иконама указује на чињеницу да сликар није у потпуности следио традицију зографских ликовних решења распрострањених на овом подручју. Седеће фигуре на престоним иконама биле су карактеристика зографског сликарства[16], док су се стојеће фигуре јавиле на подручју Карловачке митрополије у осамнаестом веку[17] и биле присутне у иконопису током читавог деветнаестог века.

Првом зоном доминирају царске двери израђене у дуборезу обојеном златном бојом. У флоралне преплете са гроздовима винове лозе на врху

[15] Више о икони: М. Лазић, Свети Никола, Црква Светог Николе, Владичин Хан, у: Иконопис Врањске епархије, 168.

[16] Упор. Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, 55-57. И. Зарић, наведено дело, 106-107.

[17] М. Тимотијевић, Црква Светог Георгија у Темишвару, Нови Сад 1996, 106-107.

уклопљено је девет картуша.[18] Централни део заузимају Благовести, где су приказане стојеће фигуре арханђела Гаврила и Богородице. У пољима изнад насликани су допојасно цареви Давид (с. пр҃р царъ давидъ) и Соломон (с. премꙋдри царъ соломонъ), док је у самом врху приказан Бог Отац. Четири медаљона испод представе Благовести приказују светог премудрог Аполона (с. премꙋдри аполонїи҃), светог пророка Исаију (с. пр҃рокъ исанїа), светог премудрог Аристотела (с. премꙋдри аристотелъ) и светог премудрог Сивила. Испод представе Аристотела исписан је текст: безъ трꙋдное естествомꙋ бга / рожденїе ѿ негѡ го тое / сꙋщетвꙋетсѧ слово. Приказивање античких филозофа и пророка на царским дверима је карактеристично за рад сликара Теофана Исаиловића Буџароског.[19] Православно богословље их тумачи као мудраце који су најавили Христа, па заједно са пророцима Давидом и Соломоном, који такође најављују Христово оваплоћење, употпуњују суштинску сцену царских двери – Благовести.[20]

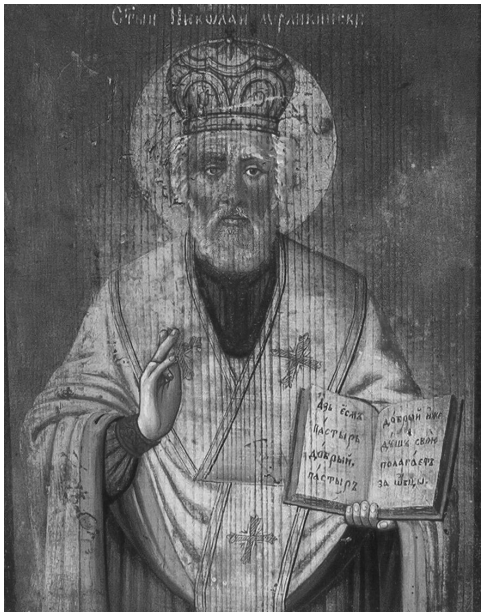

Слика 5: Целивајућа икона светог Николе

Испред престоних постављене су целивајуће иконе намењене клањању и целивању.[21] Оне поновљају представе светитеља са престоних икона. Иконографски су поједностављене, а светитељи су приказани допојасно. Сачувано је седам целивајућих икона: свети Димитрије (ст҃ыи димитрии солꙋнски), свети Никола Мирликијски (ст҃ыи никѡлаи мирликински) (слика 5), Богородица (мтеръ бж҃їи), Исус Христос (їи҃съ хр҃тосъ), свети Јован Претеча (ст҃ыи іѡаннъ пр҃чъ), свети Сава архиепископ српски (ст҃ыи савва архїепи: серпски) и свети Георгије (ст҃ыи геѡргїи). Пракса постављања целивајућих икона на иконостасе била је заступљена током XIX века на јужнобалканским просторима.[22]

[18] О симболици украса и тематском репертоару прве зоне иконостаса: Р. Михаиловић, Прва зона српског иконостаса XVIII века, Зборник Филозофског факултета XIV – 1 (Београд 1979), 279-321.

[19] Пример оваквог решења пружају иконостаси у Сеацима, Рељану и Раковцу које је осликао Т. И. Буџароски. Упор: Документација Катедре за историју уметности новог века, досијеи – Сеаци, Рељан, Раковац..

[20] Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1820-1940, 36.

[21] Исто, 34.

[22] Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, 76-78.

О њиховој присутности у богослужењу и ентеријеру храмова Врањске епархије сведоче бројни примери као што су црква Свете Тројице у Врању[23], црква Свете Петке у селу Света Петка[24], црква Светог Николе у Сеацу[25] и друге.

Друга зона иконостаса обухвата празнични ред. Одабир празника који улазе у репертоар овог дела иконостаса зависио је од догађаја из црквене историје који су били најпоштованији у одређеној парохијској заједници.[26] Тако је на иконостасу храма Светог Николе у Владичином Хану распоређено шест представа Великих празника и још три празника који се односе на Христа. Око централне представе Тајне вечере постављене су четири иконе са сваке стране. Северно су Улазак Христа у Јерусалим, Вазнесење Христово, Сретење и Рођење Христово. Крштење Христово, Света Тројица, Воздвиженије Часног крста и Преображење Христово су јужно од Тајне вечере.

На икони Рођења Христовог (рождество христово), око јасли у које Богородица ставља новорођеног Христа, окупљени су Јосиф и пастири, во, магарац и три јагњета. Од витлејемске звезде на небу се спушта зрак светлости, док догађај посматрају четири анђела са облака. У дењем, левом углу је приложнички запис: *За здравље своје деце: Станку и Стане; приложили Станика и Цветан Ристић из Житорађа 1908*. Иконографски сликар прати барокно решење које обједињује представе Рођења и Поклоњења пастира, активно укључујући Јосифа као заштитника свете породице.[27]

Сретење Господње (сретење господне)је приказано у храму чији је ентеријер наглашен са два стуба. Број учесника у композицији је редукован и дословно прати јеванђеоски текст (Лука, 2, 22-40). У храму су Богородица, Јосиф и старац Симеон који држи малог Христа, као и пророчица Ана. У доњем, левом углу је записано: *За здравље своје деце: Стојадин. и Милутину. Приложили: Доља и Трајко Михајловић тутор цркве прекодолске: из Прекодолце 1908.*

Вазнесење Христово[28] одликује строго централни, статични распоред актера сцене, што полази од старих иконографских решења. Приказује тријумфално уздизање Христа на небо, обасјаног светлошћу и окруженог анђелима, док Богородица и апостоли стоје у брдовитом пејзажу погледа усмерених ка Христу. У доњем, десном углу је потпис сликара: *Теод. Колевски.*

[23] Н. Макуљевић, Литургија, симболика и приложништво: иконостас цркве Свете Тројице у Врању, 76-78.

[24] И. Зарић, наведено дело, 107.

[25] Документација Катедре за историју уметности новог века, досије – Сеаце.

[26] Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1820-1940, 34.

[27] М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, Зборник за ликовне уметности 25 (Нови Сад 1989), 99-101.

[28] Натпис је оштећен.

Цвети (цвѣтоносїе хр҃тово) приказују догађај Христовог уласка у Јерусалим на магарцу, уз пратњу апостола. Догађај прати велики број грађана Јерусалима који пред Христа простиру бело и црвено платно. У дну иконе потписан је сликар *Т. И. Буџароски* и исписан ктиторски запис: *За здравље својој породици; приложили: Јаглика и Станко Цветковић из Житорађе 1909.*

Тајна вечера (таина вечера) је приказана на карактеристичан начин за српску црквену уметност деветнаестог века. Догађај је смештен у просторију коју осветљава лампа са плафона. У центру, за столом седи Христос окружен дванаесторицом апостола. Десном руком благосиља, док у левој држи хлеб. Пред њим стоји путир, а на столу је распоређено још шест хлебова. Путир и хлеб на празном столу представљају суштину представе.[29] Њима се истиче веза између догађаја на Сиону када је Христос причестио апостоле и причешћа верника које се одвија у храму. Испред стола су посуда за воду, крчаг и бело платно, што указује на догађај Прања ногу који, по јеванђеоском тексту, претходи Тајној вечери. У доњем десном углу је потпис сликара *Т. И. Буџароски* и приложнички запис: *Приложила чланица пододбора кола срп. Сестара Влад. Хан 1904.*

Крштење Христово (крщенїе хр҃тово) прати иконографска решења барокне традиције.[30] Приказује Христа како стоји у реци Јордану у тренутку када му свети Јован спушта десну руку на главу. Са неба, од голуба Светог Духа, продире зрак светлости до Христа, а на супротну страну реке слеће анђео и приноси црвени убрус. У доњем, десном углу је потпис сликара *Теод. Колевски.*

Света Тројица (с҃тыа троиц҃ы) су приказана у виду Бога Оца, Исуса Христа и голуба Светог Духа. Овакав композициони тип Свете Тројице појављује се још крајем средњег века, а био је заступљен и у српском барокном сликарству.[31] Бог Отац, старац са дугом седом косом и брадом, десном руком благосиља а у левој држи владарски скиптар. Христ је приказан као искупитељ са крстом страдања у рукама. У доњем делу иконе је потпис сликара *Т. И. Буџароски 1909.* и приложнички запис: *За здравље својој породици; приложили Ивана и Таса Ђорђевић 1909. год.*

Воздвижение Часног крста (воздвиженїе ч҃тнаго кр҃та) односи се на догађај проналажења крста на коме је распет Христ на Голготи и његов пренос у Јерусалим. Представа се одвија у храму где на тростепени амвон свештеник подиже крст. У свечаним, царским одеждама чину присуствују цар Константин и царица Јелена у пратњи многобројне дворске свите.

[29] О вези сликане представе Тајне вечере и богословског учења: Н. Макуљевић, Црква Светог Архангела Гаврила у Великом Градишту, Велико Градиште 2006, 107-108.
[30] М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, 103-107.
[31] М. Тимотијевић, Српско барокно сликарство, Нови Сад 1996, 302.

На икони Преображења Христовог (прѣѡбраж** хрс***) у облацима је приказан Христос како са обе руке благосиља. Окружен је допојасним представама светог Илије и Мојсија са таблицама закона у рукама. У подножју брда су тројица апостола који гестовима изражавају чуђење. Интерпретација догађаја прати барокно решење. У дну иконе је потпис сликара *Т. И. Буџароски 1909.*

Апостолским редом доминира икона на којој је насликано Васкрсење Христово (воскрсенїе хр҃тово). Постављена је у центар реда, знатно је већих димензија од икона на којима су приказани апостоли. На њој је насликан Христ како се тријумфално уздиже из отвореног гроба чији поклопац придржава анђео. Умотан је у бело платно, са ранама на рукама и ногама. Десном руком благосиља, док у левој држи црвени барјак. Испред гробнице су три војника са копљима. Тренутак Васкрса Христа из гроба се као самостална композиција појављује у српској црквеној уметности у периоду барока, потискујући њено традиционално повезивање са представом Силаска у Ад.[32] Северно од Васкрсења Христовог су иконе на којима су приказани апостоли: свети Петар, свети Вартоломеј, свети Јован јеванђелиста, свети Лука, свети Симон и свети Филип. Свети Павле, свети Андреј, свети Матеј, свети Марко, свети Јаков и свети Тома су насликани на иконама постављеним јужно. Уз горњи део иконе Васкрсења Христовог су овални картуши са допојасним представама пророка Јеремије и Софонија. Сви апостоли су приказани допојасно, а издвајају се представе јеванђелиста који држе отворена јеванђеља и пера у рукама. Иконе на којима су представљени јеванђелисти, као и апостоли Петар и Павле, приложили су верници. Тако су икону светог Јована јеванђелисте приложили *за здравље своје деце: Јованке, Видосаве и Стојадина, Достана и Милован Стојковић из Прекодолце 1908. год.* Икону светог Петра *за здравље своје деце: Љубице, Драге и Славке приложили Анђа и Арса Стевановић из Житорађе 1908.* За здравље укућана икону светог Павла је приложио Ђорђе Тошић 1910, а икону светог Марка јеванђелисте Трајко. На иконама светог Андреја и Вартоломеја потписао се сликар: *Буџароски.*

Целину завршава Велики крст на врху са распетим Христом изнад кога је голуб Светог Духа. Окружен је картушима на којима су приказани Богородица и свети Јован. Постављен је на два грифона урађена у дуборезу.

Олтарску преграду, као визуелну целину обликовану према потребама богослужења, допуњује катапетазма на царским дверима. На платну је насликан Исус Христ (ї҃с х҃с) подигнутих руку, десном благосиља, док у левој

[32] М.Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, 111-114.

уздиже путир. Окружен је четворицом анђела у ставу молитве. Представа наговештава чин евхаристије који се одвија иза двери на часној трпези. Дело је сликара Ђорђа Зографског из Велеса настало 1926. године, о чему сведочи потпис у доњем, десном углу.[33] Овакво решење катапетазме није било усамљено. Сличност у начину израде и иконографији сцене среће се и у цркви Светог пророка Илије у Левосју.[34]

Програмски репертоар олтарске преграде храма Светог Николе у Владичином Хану обликовао је сликар Теофан Исаиловић Буџароски пореклом из села Галичник у Дебарском округу. Био је један од најпродуктивнијих сликара на подручју Врањске епархије. Радио је у црквама у Раковцу, Рељану, у цркви Светог Николе у Врању, у Корбејевцу, Ћуковцу, Краљевој кући, Старом Глогу, Кривој Фељи и Бресници.[35] Његова дела су настала комбиновањем зографске традиције и руског модела иконописа. Буџароски је поседовао ерминију зографа Зафира Васиљевића која му је пружала увид у могућа зографска ликовна решења[36], а концепције Ђорђа Зографског и Димитрија Андонова Папрадишког, ученика руских школа, решења руских иконописачких радионица.[37] Сажимањем ових утицаја и инвенцијом самог сликара, формирао се препознатљив израз који је обележио иконопис храма у Владичином Хану.

*

Храм Светог Николе у Владичином Храму омогућава сагледавање токова црквене уметности на подручју Врањске епархије крајем XIX и почетком XX века. Његово визуелно обликовање било је у складу са ранијом праксом. С једне стране, она се огледа у сличности архитектонског склопа са великим бројем цркава околних места. Иконопис, с друге стране, омогућава упознавање са доминантном зографском традицијом. Поред визуелних карактеристика, проучавајући храм као сложену целину, долазимо до сазнања о његовом функционисању у приватној побожности и побожности парохијске заједнице. Храм Светог Николе сведочи о активном учешћу локалне заједнице у његовом подизању и опремању.

---

[33] О сликару Ђорђу Зографском: А. Николовски, Македонските зографи од крајот на XIX и почетокот на XX век. Андонов, Зографски и Вангеловик, Скопје 1984.

[34] Документација Катедре за историју уметности новог века, досије – Левосје.

[35] Документација, досијеи – Раковац, Рељан, Корбејевац, Ћуковац, Краљева кућа, Стари Глог, Крива Феја, Бресница.

[36] Ђ. Бошковић, Један стари сликарски приручник, Старинар, трећа серија, књ. XIV, (Београд 1939), 157-158.

[37] Н. Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914), Београд 2007, 159-181.

Резиме

Јелена Пјевац
ХРАМ СВЕТОГ НИКОЛЕ У ВЛАДИЧИНОМ ХАНУ

Храм Светог Николе у Владичином Хану представља пример грађевине скромног архитектонског склопа какве су подизане на простору данашње Врањске епархије током друге половине XIX и почетком XX века. Сличности се уочавају са црквама у селу Света Петка, Доња Трница, Ћуковац, Корбејевац, Бресница. Као најзначајнији сегмент визуелног обликовања унутрашњости издваја се иконостас настао у периоду од 1904. до 1910. године. Програмски репертоар обликовао је сликар Теофан Исаиловић Буџароски пореклом из села Галичник у Дебарском округу. Његова дела су настала комбиновањем зографске традиције и руског модела иконописа. Сажимањем ових утицаја и инвенцијом самог сликара формира се препознатљив израз, који је обележио иконопис храма у Владичином Хану. Поред визуелних карактеристика проучавајући храм као сложену целину долазимо до сазнања о његовом функционисању у приватној побожности и побожности парохијске заједнице. Храм Светог Николе сведочи о активном учешћу локалне заједнице у његовом подизању и опремању.

УДК

Ана Костић

ХРАМ СВЕТОГ ГЕОРГИЈА У СУРДУЛИЦИ

Сурдулица, данас градско насеље у Пчињском округу, налази се у источном делу Масуричке котлине, с обе стране реке Врле, десне притоке Јужне Мораве.[1]

Феликс Каниц, обилазећи Јужну Србију, помиње Сурдулицу као једно од села Масуричке котлине које је Арнаутима насељеним у овој области било главно упориште. Албанско становништво које је у овом месту било већинско, тек након 1878. трајно се иселило, а њихова напуштена станишта населили су брђани из Старе Србије. По припајању јужних области Србији, долази и до новог процвата Сурдулице која од сеоског насеља постаје варошица и средиште среза Масуричког у саставу Врањског округа.[2]

Политичке и демографске промене које су условиле другачији живот Сурдулице омогућиле су и повољне услове за подизање храма Св. Георгија. Време подизања цркве кореспондира са верском обновом и националним програмом који се на просторима јужне Србије одвијао по ослобођењу од османске власти 1878.[3] Црква као важна институција у Србији водила је рачуна да сви облици верског живота, укључујући ту и новонастале храмове и сликане целине у ослобођеним крајевима, буду саображени црквено-државним потребама Кнежевине Србије. Тако је и црквена градитељска пракса била под строгом контролом Министарства грађевина које је пројектовало и контролисало планове и изградњу пра-

[1] Овај текст писан је на основу резултата вишегодишњих истраживања сакралне топографије Врањске епархије, које су предводили доц. др Ненад Макуљевић и проф. др Мирослав Тимотијевић. Током теренских истраживања, реализованих у периоду 2002-2004. године, формирана је Документација Катедре за историју уметности новог века (Филозофски факултет, Београд), док су резултати публиковани у: Иконопис Врањске епархије (прир. М. Тимотијевић, Н. Макуљевић), Београд – Врање 2005.

[2] Ф. Каниц, Србија, земља и становништво, II, Београд 1985, 267-269.

[3] О томе видети: Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији, Лесковачки зборник, XXXVII, Лесковац 1997, 35-59.

вославних храмова, чиме је истиснута дотадашња локална пракса.[4] Облици црквене архитектуре у духу ханзенатике и српско-византијског стила тако крајем 19. века постају доминантни.[5]

План за храм Светог Георгија у Сурдулици црквеној општини је достављен од стране Министарства грађевина 1892.[6] Представља типски план, дело архитекте Светозара Ивачковића који је у Министарству грађевина радио од 1881.[7] Са градњом храма завршено је 1895.

Храм Светог Георгија се налази у југоисточном делу Сурдулице, недалеко од центра града. У порти ограђеној ниским зидом, поред цркве, временом су изграђени управно-административни објекти и четвороспратни звоник подигнут у првим деценијама 20. века западно од цркве[8] (изгорео 2004. године).

Након пожара који је уништио звоник, 2004. се приступило изградњи новог, у склопу цркве, при чему је храм претрпео веће промене у односу на првобитни архитектонски склоп, посебно у свом западном делу.

По својој архитектонској структури црква Светог Георгија у Сурдулици припада типу једнобродних грађевина са припратом на западу, наосом и олтарским простором на истоку. Источна страна цркве је споља решена различитим степеновањем маса полигоналне апсиде и олтарског травеја покривеног двосливним кровом вишим од крова апсиде, а нижим од крова наоса. Једнобродан простор наоса, шири и виши од простора припрате и олтара, истакнут је и у спољашњости распоредом својих маса. Покривен је двосливним кровом. Бочна фасада наоса фланкирана је пиластрима који се изнад кровног венца настављају у слепе „торњиће". „Торњићи" су оживљени уским нишама на свакој од страна, а покривени су четвороводним кровом који се завршавао крстом на врху. Од угаоних пиластера одвојени су профилисаним венцима. Слични декоративни „торњићи" на угловима храма на територији Врањске епархије јављају се још у архитектури храма Светог Николе у Владичином Хану[9], а на ширем простору Србије овакво решење имају нпр. и црква у Жлну грађена 1889/1890. и црква у Вранову из 1893.[10] Припрата је

[4] Исто, 50.

[5] О томе: Н. Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914), Београд 2007, 224-253 ; А. Кадијевић, Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX- средина XX века), Београд 1997.

[6] Н. Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији, 228.

[7] Српски технички лист 1, Београд 1894, 1-3; о С. Ивачковићу видети: А. Кадијевић, нав. дело, 43-51.

[8] О пракси подизања звоника и њиховом значају видети: Н. Макуљевић, Реформа црквене уметности у југоисточној Србији, 50-51.

[9] Документација, Црква Светог Николе у Владичином Хану.

[10] Видети: Д. Маскарели, Неовизантијски типски пројекти за црквене грађевине у Србији, Ниш и Византија, II, Ниш 2004, 418, 417.

покривена двосливним кровом нижим од крова наоса. Пре грађевинских интервенција извршених на западном делу храма у периоду од пролећа 2004. до јесени 2005. припрата је имала отворен трем са западне стране са три правоугаона отвора која су чинила два ступца и северни и јужни зид. Изнад правоугаоних отвора, као декорација западне фасаде, налазиле су се три лунете, а изнад њих окулус (сл.1). Каснијом интервенцијом овај простор је затворен и измењен додавањем припрате са портиком и високим, троспратним звоником (сл.2).

Сл. 1: Некадашњи изглед цркве Светог Георгија у Сурдулици, поглед са југозапада

Сл. 2: Данашњи изглед цркве Светог Георгија у Сурдулици, поглед са југозапада

Црква Св. Георгија изграђена је од опеке, омалтерисана је, а њена фасада дата је у алтернацији хоризонталних трака окер и црвене боје, што представља реминисценцију на средњовековни српско-византијски стил зидања. Фасада цркве је по вертикали оживљена уским прозорским отворима, монофорама, завршеним са декоративним луковима датим у имитацији радијално постављених камених тесаника. По три монофоре се налазе на северној и јужној фасади наоса, као и на олтарској апсиди, а по једана на северној и јужној страни новодограђене припрате. Првобитни изглед храма са отвореном припратом, розетом на прочељу, издуженим, уским прозорима са лучно завршеним оквирима и торњићима као завршецима пиластара који фланкирају бочну фасаду, представљају наглашена обележја неовизантијске архитектуре.[11]

Улаз у храм води преко три степеника и отвореног портика у припрату. Унутрашње уређење храма доградњом припрате са звоником такође је претрпело промене. Комуникација између припрате и наоса остварена је кроз три лучна пролаза која су остаци некадашњег улаза у храм. Источни зид некадашње припрате је срушен и она данас са наосом представља јединствену просторну целину. Изнад ње је галерија до које води степениште смештено у југозападном углу новоподигнуте припрате које ује-

[11] Исто, 418.

дно води и до троспратног звоника. Галерија је затворена према наосу дрвеном, декоративно обрађеном оградом.

Једнобродан простор наоса, шири од простора припрате и олтара, засведен је полуобличастим сводом који почива са северне и јужне стране на потпорним луцима. Потпорни луци почивају са северне и јужне стране на по два ступца и два угаона пиластра који су видљиви и на фасади где, у зони кровног венца, прелазе у декоративне „торњиће“. У северном и јужном зиду налазе се по три прозорска отвора. Ка истоку се наставља олтарски простор симболично уздигнут у односу на под наоса за један степеник и одвојен од њега иконостасном преградом. Чине га олтарски травеј и полукружна апсида чија је рашчлањеност видљива једино споља, док је унутра то јединствен простор. Проскомидија и ђаконикон су наглашени у виду ниша у источном зиду олтара.

*

Сл.3: Иконостас

За осликавање иконостасне преграде цркве Светог Георгија у Сурдулици, ангажован је 1899. године сликар Ђорђе Зографски пореклом из Велеса, чији се потпис налази сачуван на неколико икона.[12] Зографски је иконостас радио са својим помоћницима, о чему сведоче и незнатне разлике у стилској обради појединих икона. Иконостас је највероватније био завршен до 1900. године (сл.3). Иконостас цркве Св. Георгија у Сурдулици почива на историјском моделу иконописа који је на подручју Врањске епархије прихваћен после присаједињења јужних области Србији, 1878.[13]

Иконостасна преграда по својој архитектоници и иконографском репертоару наликује честим решењима у храмовима овог региона.[14] Конструкција је једноставне форме, изведена са наглашеним хоризонталним

[12] О сликару Ђ. Зографском видети: А. Николовски, Македонските зографи од крајот на XIX и почеткот на XX век, Скопље 1984, 167-197; Н. Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији, 180.

[13] Н. Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији, 150-158; Исти, Иконопис Врањске епархије 1810-1940, у: Иконопис Врањске епархије, 25-29.

[14] Исто, 30-32.

током, док је вертикално рашчлањивање присутно једино у зони престоних икона које су међусобно одвојене стубићима декорисаним виновом лозом. Изнад престоних икона хоризонталност је снажније наглашена и декорисањем архитравне греде мотивом винове лозе урађене у позлати.

Иконографски програм прати распоред конструкције иконостаса у три зоне.

Прву зону сликаног програма цркве Светог Георгија у Сурдулици чине престоне иконе и царске двери. Међу престоним иконама су икона Св. Димитрија и Св. архангела Михаила, затим икона патрона храма Св. Георгија и Богородица са малим Христом, северно од царких двери, док су јужно иконе Христа, св. архиђакона Стефана и икона са представама св. Јована Претече и св. Николе Чудотворца. Идејну целину престоне зоне иконостаса коју чине иконе Исуса Христа, Богородице, св. Јована Крститеља и патрона храма допуњавају, дакле, и представе најпоштованијих светитеља у овим крајевима које су славили и поштовали истакнутији приложници сурдуличког храма. Икона Св. Димитрија и Св. Арханђела Михаила подељена је на два дела у којима су смештене представе ова два светитеља. Св. Димитрије (Сѵ.Вѣл.Мѵч. Дмитрїа Солѵн) представљен је у стојећем ставу, у ратничкој опреми, са крстом у десној руци и левом ослоњеном на грудима и копљем под мишком. У доњем десном углу иконе стоји приложнички натпис: ***Покл. Алекса Милетић начел. Ср. За покој душе свога оца Дмитре,*** док је у левом углу потпис сликара Ђорђа Зографског: ***Ђ.Ј.З***. Свети Архангел Михаило (Сѵ. Архангѣл Михаи҃л) представљен је фронтално како стоји на облацима, што указује на његово божанско порекло и станиште. У десној руци држи пламени мач, а у левој кантар.[15] У остваренoj иконографској формулацији иконе која своје порекло има у барокним представама овог светитеља, сажета је двострука функција архангела Михајла и као предводника небеске војске и победиоца над силама зла, и као мерача људских душа.[16] Икона поседује приложнички натпис који се налази у доњем левом углу представе: ***Прилож. за здрав. Трајко Станисављевић из Киевца***. Иницијали сликара Ђорђа Зографског: ***„Ђ.Ј.З“*** су у десном углу иконе. Икона патрона храма представља Светог Георгија (Сѵ.Вѣ.Мч. Гєѡргїй Побѣд.) на коњу како убија аждају. Свети ратници су представљали још од средњег века илустрацију одбране хришћанства од иноверних непријатеља. Ово значење је посебно било истакнуто на овим територијама под турском влашћу.[17] Икона поседује приложнички запис: ***Приложи... Димитрија***

[15] О иконографским типовима представљања Арханђела Михаила видети. М. Тимотијевић, Српско барокно сликарство, Нови Сад, 1996, 309-311.

[16] М. Лазић, Бујановац, Црква Светих Петра и Павла, у: Иконопис Врањске епархије, 108.

[17] О овоме видети: И. Зарић, Свети Георгије, Свети Димитрије, у: Иконопис Врањске епархије, 188-191; Н. Макуљевић, Литургика, симболика и приложништво, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, (прир. Н. Макуљевић) Врање 2008, 83, 96.

Јовић и Синови. 1899.г., а са десне стране је сачуван потпис сликара: ***Ђ. Ј. Зографски.***

Богородица са малим Христом (Мт҃рь Бж҃їѧ), у типу Одигитрије, приказана је у небеском окружењу. Десном руком показује на малог Христа којег држи у левој руци. На златном оквиру иконе налази се белом темпером исписан потпис Ђорђа. Ј. Зографског: иконо писецъ георги ѧк. Ꙁографски ҃македонецъ҃ ***20тог ав. 1899. г.***. У дну представе је приложнички потпис: ***Поклон браћа Томићи тргов***. На дну Богородичине иконе додат је оков у виду сребрне шаке на којој стоји натпис: ***СУРДУЛИЦА СТОМНА ТАСМНА***. Окивање икона представљало је један од примера посебног вида исказивања захвалности у систему приложништва, који се развио из обичаја вотивних даривања, а био је присутан елеменат у црквеном животу јужне Србије у периоду османске влати.[18]

На престоној икони Исус Христ (Іи҃съ =Хрⷭ҇тосъ) (Спасъ=Мира) приказан је као стојећа, фронтално постављена фигура. Десном руком благосиља, док у левој руци држи отворену књигу са исписаним текстом: Азъ ѥсм/ свѣтъ/ мирꙋ хо/дѧй по/мнѣне/ иматъ/ ходити/ во тмѣ/ но во/ свѣтб/ животѣмъ (Јован, 8,12). Постављен је у лунети декорисаној флоралним мотивима. За разлику од осталих престоних икона, иконографско решење, хијератична Христова фигура и флорална декорација иконе Исуса Христа, упућују на старије, зографске узоре и придржавање ове традиције. Потпис иконописца се налази у доњем десном углу иконе, исписан је црном темпером: ***Израдио Теофан Исаилић /од дебарског округа село/галичник 1896. год.***

Св. Архиђакон Стефан (Св. Архідїакон Стефан) приказан је у простору храма са свећњаком у левој руци и кандилом у десној. Представљање светог архиђакона Стефана уобичајено је на јужним бочним дверима. При дну иконе је приложнички запис: ***Прилож. Љота Николић за здрав. свое деце.*** Ту се налазе иницијали сликара Ђорђа Зографског: ***Ђ.Ј.З.*** Икона св. Јована Крститеља и св. Николе Чудотворца подељена је на два дела, у којима су смештене представе ова два светитеља. Свети Јован Крститељ (Св. Пр. Іωань Крестітел) приказан је у пејзажу са Јорданом у позадини, крстом у десној руци и свитком у левој на коме је исписан текст ПОКАЇТЕСѦ / ПРИБЛИЖЙБОСѦ/ ЦР҃ТВИЕ/ Н҃БЕСНОЕ (Мт.3,2). Тако је назначен као пророк, крститељ и претеча божанског оваплоћења. У дну иконе је приложнички запис: ***Прилож. Ј–ёvап М. Станковић. из/ Масуриц***. Испод приложничког записа налазе се иницијали сликара Зографског: ***Ђ.Ј.З.*** Св. Никола (Св. Никола Чꙋдотвоац) приказан је као стојећа фигура у пејзажу у ком се у даљини назире црква. Приказан у архијерејској одежди, свети Никола десном руком благосиља а у левој држи затворено јеванђеље. Култ светог

[18] М. Лазић, Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века, у: Приватни живот код Срба у XIX веку, (прир. Н. Макуљевић, А. Столић), Београд 2006, 638.

Николе, као једног од најпоштованијих светитеља у хришћанском свету, имао је велики значај код православних Срба, те стога није необично да је инкорпориран у престону зону сурдуличког иконостаса.[19] На икони Светог Николе налази се и приложнички запис: ***Поклон. Коста Р. Поповић свешен./Сурдулич.*** Као и на осталим престоним иконама, и овде је композициони и иконографски склоп једноставан и показује да је сликар напустио традиционални језик зографског сликарства и прихватио савремене тенденције историјског иконописа.

Централна поља црских двери, као што је уобичајено, заузимају Благовести (Св. Благовѣщєннє). Арханђел Гаврило приказан је на облаку, у гесту обраћања Богородици која је представљена у ентеријеру како побожно клечи покрај стола на коме је књига. Благовести су на дверима програмски допуњене представама пророка Давида (СВ. Пр.цр ДАВИД) и Соломона (СВ.П.ц҃р. Соломон), весницима оваплоћења, који се налазе у медаљонима горњег дела. Обе фигуре носе свитке са текстовима, цар Давид псалм слиши/ дщи/ и виж/ дъ и/ приклони/ ѹхо/ твоє (45,11), а Соломон цитат мно/ги ще/дри/ стѧ/жаша/ богат/ство/ многи/ сотво/риши (Прич.Сол. 31,29). У подножју двери су поља са допојасним фигурама четворице јеванђелиста, Марка (Св.ѵс Марко), Матеја (Св.ѵс МАТЕѦ), Луке (Св.ѵ҃с Лѹка) и Јована (Св.ѵ҃с Іѡан) са отвореним јеванђељима чије постављање испод Благовести упућује на њих као на сведоке Христовог оваплоћења. Вратнице на врху завршава медаљон са представом Исуса Христа.

Програм најниже зоне иконостаса обухвата парапетне плоче осликане мотивом ваза са цвећем. Овакав репертоар парапетног дела је чест на територији Врањске епархије, али су могућа и другачија решења попут низа старозаветних сцена као што је то случај у репрезентативној цркви Св. Тројице у Врању.[20] Присутност мотива ваза са цвећем на парапетним плочама оправдано је схватањем иконостаса као прочеља Раја. Овај мотив визуелизује идеју небеског Јерусалима као цветног врта, а указује и на Христову божанску љубав и његово искупитељско страдање, као и Богородичино безгрешно зачеће.[21] Симболику иконостаса и његово сложено и вишеслојно значење прати и употпуњује и декорација у виду винове лозе која има евхаристични карактер.[22]

У зони парапета налазе се и целивајуће иконе које су у вези са престоним иконама. Оне су постављене испод престоне иконе чију представу

[19] Л. Мирковић, Хеортиологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве, Београд 1961, 81-82.

[20] Видети: Н. Макуљевић, Литургија, симболика, и приложништво: Иконостас цркве свете Тројице у Врању, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, 78-82.

[21] М. Тимотијевић, Црква Светог Георгија у Темишвару, Нови Сад 1996, 101.

[22] Исто, 101; Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1810-1940, у: Иконопис Врањске епархије, 32.

понављају у умањеној и поједностављеној верзији. Овакво решење је често код јужнобалканских олтарских преграда у 19. веку.[23] Ове иконе имају функцију „proskynesis“ икона којима се верни клањају и целивају их, а на празник приказаног светитеља померане су са иконостаса и постављане на целиваоник. У цркви Св. Георгија данас постојеће целивајуће иконе су новијег датума.

Другу зону иконостаса, изнад престоних икона, чини апостолски ред. Приказане су допојасне представе Светог Вандомина (Св.Ап.Вандоломен), Светог Филипа (Св.Ап.Фїлїпъ), Светог Симеона (Св.Ап.Сїмωнъ), Светог Петра (Св.Апостол.Петр), Светог Луке (Св.Еѵ.Лѹка), Светог Матеја (Св.Еѵ.Матѳеа), Богородице (Мр. Бжїи), Исуса Христа (ЇС ХС), Светог Јована Претече (Св.Їωан Претеч), Светог Јована Јеванђелисте (Св.Еѵ.Їωан), Светог Марка (Св.Еѵ.Марко), Светог Павла (Св.Апостол.Павел), Светог Јакова (Св.Ап.Їаков), Светог Андреја (Св.Ап.Андреї) и Светог Томе (Св.Ап.Тома). За разлику од престоних икона које следе моделе историјског сликарства, иконе апостолског реда одликује поједнодстављеност израза и угледање на нешто тардиционалнију праксу. Апостоли су предствљени допојасно, у седећем или стојећем ставу, са свицима, док су јеванђелисти представљени са писарским перима у десној и отвореним јевнђељима у левој руци. Посебно је у иконографском смислу интересантна допојасна представа Св. Јована Крститеља са крилима (прор.Малахија 3,1; Мат. 9,10). У левој руци држи крст док десном указује на њега. Крила са којима је представљен јесу анђеоска крила која подцртавају његову улогу гласоноше, пророка, уједно симболишући и његов безгрешан живот. Ова иконографска специфичност заступљена у ликовној традицији источне хришћанске цркве такође са собом повлачи и теолошка тумачења о Крститељевој људској и анђеоској природи.[24] Икона Јована Претече у апостолском реду постављена је поред Христа, док је са његове друге стране икона Богородице у ставу молитве. Ове три средишње иконе иконографски сачињавају целину познату као Деизис. Дванаест апостола смештених око фигура Христа, Богородице и Јована Претече, дакле, заједно чине Деизисни чин. Ради се о визуелизацији идеје Богородице, Светог Јована Претече и апостола као заступника људског рода, који Христу упућују молитве за опроштај грехова и спасење људског рода. У складу са значењем иконостаса као прочеља Раја, Деизисни чин постаје његов неизоставни елемент који означава принцип небеског заступништва.[25] Тако читав иконостас добија есхатолошку димензију.[26]

[23] О томе: Н. Макуљевић, Литургика, симболика и приложништво, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, 78. ; Исти, Иконопис Врањске епархије 1810-1940, у: Иконопис Врањске епархије, 34.

[24] К. Васић, Свети Јован Претеча, Сурдулица – Црква Светог Георгија, у: Иконопис Врањске епархије, 176.

[25] Исто, 177.

[26] О томе, Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1810-1940, у: Иконопис Врањске епархије, 34; Л. Мирковић, Деизис крушедолског иконостаса, Старинар, н.с. III-IV, 1952-1953, Београд 1955, 94-104.

Изнад апостолског реда су празничне иконе, као и појединачне и групне представе светитеља. Овакав склоп празничног реда представља често идејно решење иконостаса на јужним територијама у 19. веку.[27] Обавезни део чине одабране иконе великих празника, уз које се могу наћи и представе других празника из Христовог и Богородичиног циклуса, док је присуство других празника и светитеља зависило од локалне хришћанске заједнице и распрострањености култова појединих светитеља у области у којој се налазила сама црква. Међу иконама треће зоне иконостаса цркве Светог Георгија у Сурдулици своје место су нашле, од севера ка југу, представе Св. Георгија (Св.В.М.ГЕОРГІА), Воздвиженије часног крста (Воздвиж еніе честнаго кр҃а), Рођење Пресвете Богородице (Рождество.ПР. С҃ВТИѦ Б҃ДЦИ), Благовести (С҃тое Благовѣщніе), Соштествије Св. Духа (СОШЕСТВІЕ СВ.ДУХА), Успење Богородичино (УСПЕНИЕ ПРЕСВЕТАѦ БОГОРОДИЦ), Тајна вечера (Таинаїа вечера), Вазнесење Христово (Вознесеніе Хритово), Преображење Христово (С҃уое Преображ. ис.Х҃тово), Рођење Христово (Рождество Х҃р.), Сретење Господње (Сретение господне), икона са представама три светитеља - Св. Николе, Св. Георгија и Св. Спиридона (Св:Никола.Св.Георгїи.Св.Спиридон), као и икона Св. Пантелејмона (Св. Пантелеімон). Иконографска решења икона празничног реда саображена су концепцијама историјског иконописа.[28] Икона Св. Георгија (Св.В.М.ГЕОРГІА), патрона храма, поново се нашла и у празничној зони иконостаса. Светитељ је приказан у стојећем ставу у пејзажу у ком се у даљини види замак. Представља поједностављено иконографско решење у односу на решење престоне иконе, са ослањањем на западњачку уметничку традицију. Међу уобичајеним иконама празничног реда иконостаса Светог Георгија у Сурдулици присуство илустрације празника Уздизања Часног Крста (Воздвиженіе честнаго кр҃а) упућује на његово поштовање у овој средини. Старе сликарске ерминије углавном прописују једно ликовно решење овог празника, са којим је ова представа у сагласности.[29] У средишту композиције су представљени царица Јелена и патријарх јерусалимски Макарије између којих је Часни Крст, док је око њих представљен окупљен народ. Сцена је смештена у унутрашњост храма, на шта упућују два младића у позадинском плану, представљена као ђакони са свећама у рукама. Одабраним Великим празницима придодата је и икона са представом три светитеља - светог Николе, светог Георгија

[27] И. Зарић, Храм Света Петка у селу Света Петка код Врања, Лесковачки зборник XLVII, Лесковац 2007, 107-108.

[28] Н. Макуљевић, Иконопис Врањске епархије 1810-1940, у: Иконопис Врањске епархије, 25-29. О формирању нововековне иконогарфије Великих празника видети: М. Тимотијевић, Иконографија Великих празника у српској барокној уметности, ЗЛУМС 25, Нови Сад 1989, 95-133.

[29] К. Васић, Уздизање Часног крста, Сурдулица – Црква Светог Георгија, у: Иконопис врањске епархије, 178-179.

и светог Спиридона (Св:Никола.Св.Георгїи.Св.Спиридон) који су приказани фронтално, један покрај другог, у уобичајеној иконографији – св. Никола као архијереј, свети Георгије као ратник и мученик, са крстом у десној и копљем у левој руци, и св. Спиридон у епископској одори. На дну иконе, са десне стране, налази се приложнички потпис: ***Приложи Ђорђи Стошић***. Поред ове иконе са групном представом светитеља, налази се допојасна представа светог Пантелејмона (Св. Пантелеимон). Представљен је у уобичајеној иконографији, формираној још у средњовековној уметности, са кутијицом за лекове као атрибутом своје лекарске професије.

Овако конципиран програм празничних икона иконостаса цркве Светог Георгија у Сурдулици, у чијем се средишту налазе поједини Велики и Богородичини празници, док су остале иконе представљале најпоштованије празнике и светитеље локалне црквене заједнице, по својим особеностима карактерише живот сурдуличких хришћана у време осликавања иконостаса. Овакво формулисање празничног реда иконостаса, које подразумева комбиновање стандардних општих и специфичних локалних садржаја, било је последица устаљене праксе на овој територији која је проистекла из стања и устројства православне цркве на овом подручју у време турске власти.[30]

Иконостас завршава велики крст са Распећем Христовим (распѧтіе хртово), као визуелни и идејни акценат целокупног иконографског програма иконостаса. На крсту су, поред представе Распећа, симболи јеванђелиста смештени у тролисним крајевима кракова крста из којих избијају златни зраци. Уз крст су постављене иконе са представама Богородице (мтръ бж ыѧ) и св. Јована Богослова (ст҃ыи іоань), што доноси јеванђеоски приказ Распећа Христовог. У подножју композиције налази се цветна декорација са адосираним змајевима између којих је Адамова лобања.[31]

Иконостас цркве Св. Георгија у Сурдулици, сложеног идејног и иконографског програма, конципиран је према литургичким потребама, симболичним значењима, ликовним захтевима и потребама приложника. У том смислу, он је деловао као отворена структура у којој је, посредством свих ових фактора, остварена јединствена ситуација у погледу избора и распореда икона.[32] Велики број икона са приложничким записима на

[30] О формулисању празничног реда иконостаса храмова на територији Врањске епархије: Н. Макуљевић, Литургика, симболика и приложништво, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, 97-99.

[31] О крстовима иконостаса: А. Серафимова, Прилог проучавању иконостасних крстова на Балкану, Манастир Црна ријека и свети Петар Коришки, Приштина-Београд 1998, 149-167; М. Тимотијевић,Српско барокно сликарство, 330-331; К. Митровић, Буштање – Црква Светог Димитрија, у: Иконопис Врањске епархије, 140.

[32] О иконостасу као отвореној структури видети: Н. Макуљевић, Литургика, симболика и приложништво, у: Саборни храм Свете Тројице у Врању, 101- 105

иконостасу цркве Светог Георгија у Сурдулици, упућује на то да је утицај појединаца и локалне средине у конципирању програма иконостаса био важан. Богословске основе приложничког чина у сакралној сфери потичу из хришћанске сотирологије и есхатологије, где се активност ктитора или приложника сагледава у контексту спасења његове душе, али даривање цркве имало је и социјални моменат изражен кроз индивидуално истицање и меморију у колективној свести одређене заједнице.[33]

Ђорђе Зографски, аутор већине сурдуличких икона на иконостасу, уметничко формирање започео је у очевој зографској радионици, а потом га наставио накратко у Русији, где је провео скоро годину дана. Већ у раним фазама свог уметничког деловања показао је интересовање за напуштање зографске традиције и прихватање савремене тенденције и струјања у црквеном сликарству. Прихвата историјски модел православног иконописа заснованог на историјском богословљу које је преко руских богословских центара прихваћено током 19. века и у српској средини. Начин његовог ликовног приказивања икона на сурдуличком иконостасу, као и на каснијим радовима за ову цркву, показује поштовање правила академског сликарства. Својим радом успео је да се наметне црквеној клијентели, те, прихваћен и подржан од стране епископа нишког Никанора, постаје један од најпродуктивнијих сликара на подручју јужне Србије, али и шире, на територији централне Србије, Македоније и Бугарске.[34] Поред њега, на иконостасу цркве Св. Георгија ради као његов помоћник и Теофан Исаилић Буџароски који је концепције историјског иконописа прихватио под утицајем Зографског.[35]

Након осликаног иконостаса, Ђорђе Зографски за цркву у Сурдулици ради и касније, у неколико наврата, сликајући покретне иконе.[36] Тако настају иконе Светог Георгија (Св.В.Мѹч. Геѡргие побед:), Светог Богојављења Господњег (Свт҃ое Богоавленїе Господне) и Распећа Христовог (Распѧтіе Христово). Потом, након Првог светског рата, сликао је покретне иконе за наос храма у неколико наврата. Међу њима су икона Светог Саве (ст҃и сава), настала 1934, на којој је приказана стојећа фигура светитеља у архијерејској одежди испред олтара. Иза фигуре Светог Саве је часна трпеза са свећом на левој и десној страни. Потпис сликара је у доњем десном углу: ***Ђ. Зографски***. У доњем левом углу су исписани место и година настанка: ***Велес 1934***. На полеђини иконе је исписано: ***Март 1934. год*** **Сурдулица**. Потом, 1940. настаје икона Покрова Пресвете Богородице (покровъ пресваты

[33] О механизму приложништва у 19. веку видети: М. Лазић, нав. дело, 611-659.
[34] Н. Макуљевић, Црквена уметност у Краљевини Србији, 180.
[35] Исти, Иконопис Врањске епархије 1810-1940, у: Иконопис врањске епархије, 28-29.
[36] Докумнтација, Црква Светог Георгија у Сурдулици

богородицы) (сл.4) о чему говори приложнички запис у доњем делу иконе: ***Прилажу за здравље Пасе, Светозара и Лубе Цветковића 1940.*** Потпис сликара је испод приложничког записа са десне стране: ***Ђ. Зографски***.

Сл. 4: Ђ. Зографски, Богородични покров, 1940, уље на платну

Сл. 5: Катапетазма, Ђ. Зографски, 1926, темпера на платну

Ђорђе Зографски је за иконостас храма Светог Георгија у Сурдулици 1926. насликао и катапетазму (сл.5).[37] Као централна фигура представљен је Исус Христос (ИС ХС) који стоји на облаку, десном руком благосиља, а у левој држи путир. По пар фигура анђела, типски представљених, руку смерно прекрштених на грудима, фланкирају Христову фигуру. У горњем регистру сцене иза Христове фигуре дочарано је тамно небо које се расветљава и у којем се облаци разилазе услед божанског зрачења Христове фигуре. На десној страни сцене, испод облака, налази се сликарев потпис: ***Ђ. Зографски / Велес 1926. год.*** Представа Исуса Христа је најчешћи мотив који се јавља на катапетазми и који је препоручиван и у сликарским ерминијама за њену декорацију. То је у вези са функцијом катапетазме која је у сагласју са идејом Христа као дверима која воде верника ка Спасењу (Јов. 10, 7-9). Приказ Христа који десном руком благосиља, а у левој држи путир указује и на литургијски

[37] К. Васић, Исус Христос, Сурдулица црква Светог Георгија, у: Иконопис врањске епархије, 172.

чин освећења Светих Дарова. Овакво иконографско решење визуелно потврђује симболичке везе катапетазме са литургијом.[38]

Сл. 6: В. Бековић, Свети Димитрије, 1871.

Међу покретним иконама цркве Светог Георгија у Сурдулици, осим оних које је радио сликар иконостаса, вредна је помена и икона Св. Димитрија (Ст҃а́гѡ Дмнтр҃і́а) коју је 1871. радио Ватрослав Бековић (сл.6).[39] У пејзажу је фронтално постављена фигура светитеља одевеног у маниру римског војника. Са његове десне стране је кривудави пут који води ка цркви са куполама која се назире у позадини, док је са леве стране сасушено дрво што све представља алузију на светитељев одабир праведног живота и страдање у Христово име, а иконографски води порекло још од представа са темом Херкула на раскршћу. На Св. Димитрија као мученика упућују крст и палмова грана коју држи у левој руци, а на њега као браниоца вере, копље у десној. Сликар се потписао и назначио место и датум израде иконе у доњем десном углу тако да текст изгледа као да је исписан на два камена који се налазе подно ногу Светог Димитрија. На површини већег камена стоји потпис: ***ВАТРОС/ ЛАВ/ БЕКОВИЋ/ АКА./ ЖИВО:***, док су на другом камену, одмах поред, назначени година и место израде иконе: ***1871./У/ ПОЖАРЕ/ ВЦУ.***

*

Црквене књиге и богослужбени предмети представљају важан извор за тумачење црквене историје, приложничке праксе и целокупног живота једне парохијске заједнице. Они сведоче и о репрезентативности и богатству одређене цркве. Тако је у цркви Светог Георгија у Сурдулици сачуван инвентар за 1897. који садржи попис црквених књига, богослужбених предмета и светих одежди са сумом која је за њих утрошена, између осталог, која је најстарија позната сачувана листа оваквог типа на територији Врањске епархије.[40] Она, пре свега, даје потпунију слику о храму и свест

[38] Исто, 172.

[39] Исти, Свети Димитрије, Сурдулица црква Светог Георгија, у: Иконопис врањске епархије 174.

[40] *Документација: Црква Светог Георгија у Сурдулици; о томе детаљно: В. Даутовић, Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије, Лесковачки зборник XLIX, Лесковац 2009, 387.*

о богатству сурдуличке цркве у 19. веку. Међу старијим сачуваним богослужбеним књигама вредна су помена два јеванђеља штампана у Москви почетком 20. века, која уједно представљају два типа престоних јеванђеља.[41] Једно има повез пресвучен сомотом, са оковом рађеним од позлаћеног штанцованог месинга, са представом Васкрсења Христовог окруженог медаљонима са јеванђелистима смештеним у угловима предње корице, док је на задњој корици крст на Голготи са оруђима страдања. Оваква врста импортованих окованих јеванђеља серијски је израђивана и настајала је у периоду од 1801. до 1905. године на територији Руске царевине. У храму Светог Георгија у Сурдулици налази се и други тип јеванђеља, са оковом преко целе корице, који приказује Васкрсење са јеванђелистима на предњој и Гостољубље Аврамово на задњој корици, а штампано је 1905. године у Москви.[42] Цветни Триод издат 1893. у Москви занимљив је јер на последњој страни има руком исписан текст који гласи: „**Црква је Сурдуличка била у ропству/ 3 године окупирана од стране Бугара-од/ 1915-1918 год. књиге су махом однете, а/ и спаљене, сем неке од црквених књига/ за богослужење./ Свештеник Сребри/ Благојевић био је као пуковски/ свештеник са војском на фронту и/ вратио се при крају 1918.год/ Ово нека се зна када су варвари/ били у Србији и када су од Сурдулице/ направили касапницу убивши око/ 4000 Срба, а сваког дана су служили/ у Цркви.**“

Сл. 7: Путир, 1874.

Од богослужбених предмета сачуваних у ризници цркве Светог Георгија у Сурдулици вредан је помена путир који представља примерак златарске делатности вештих мајстора (сл.7). Путир који се чува у цркви дарован је храму Светог Архангела Гаврила, октобра 1874. године. Састоји се од масивне дубоке чаше на којој су угравирани шестокрилни серафими, ромбичне дршке и благог испупченог постоља декорисаног палметама на коме се налази приложнички натпис: /ВЄИ ХКЦ: АѮЄЛКО/ ЧАШЙ ЦРКВ// РИСТА: ЦЦАРЪ/ РУПСК ХРАМ// СТЇИ НОВКО/ АРХНѢГАВРЇЛ// САСЪЇСНВЪ/1874 ѠКТОМ/. Обликован је од сребра техникама ливења, иску-

[41] Исто, 399.

[42] Документација: Црква Светог Георгија у Сурдулици

цавања и гравирања, масиван је, а својом формом упућује на старију златарску традицију.[43]

*

Храм Светог Георгија у Сурдулици представља значајан пример градитељске и сликарске праксе која је била у складу са државном и црквеном политиком усмереном ка јужним областима након ослобођења 1878. и њиховог присаједињења Србији.

Уређење цркве Светог Георгија у Сурдулици представљало је поступан процес који је почео изградњом цркве и осликавањем њеног иконостаса крајем 19. века, трајао је током читавог 20. века и још увек није окончан, већ се наставља и данас кроз приложничку праксу верника, новије обнове архитектуре и тек започето осликавање зидова храма живописом.

Резиме

Ана Костић

ХРАМ СВЕТОГ ГЕОРГИЈА У СУРДУЛИЦИ

Сурдулица, данас градско насеље у Пчињском округу, смештено у источном делу Масуричке котлине, у 19. веку је било село насељено Арнаутима. Након ослобођења, 1879. Албанско становништво се трајно иселило и Сурдулица бива насељена Србима, после чега убрзо постаје и варошица и средиште среза Масуричког у саставу Врањског округа. Политичке и друштвене промене које су уследиле након ослобођења јужних крајева и њиховог присаједињења Кнежевини Србији створиле су повољне услове за изградњу цркве Светог Георгија у Сурдулици. План за цркву израдило је Министарство грађевина и доставило црквеној општини 1892. Црква подигнута 1895. у основи је била једнобродна и предствљала је типски план који је израдио Светозар Ивачковић. Декорација фасада рађена у алтернацији хоризонталних трака окер и црвене боје представља реминесценцију на српско-византијски стил грађења. Првобитни изглед храма и његов унутрашњи склоп делимично је измењен придодавањем припрате са високим звоником телу постојеће грађевине.

Израда икона на иконостасу поверена је Ђорђу Зографском и његовим сарадницима 1899. Сликарство иконостаса припадало је историском току црквеног иконописа заснованом на историјском богословљу и поштовању правила академског сликарства, који је био заступљен на територијама Јужне Србије крајем 19. века. Велики број икона на иконостасу има сачуване приложничке потписе који указују на чињеницу да је локална парохијска заједница, поред литургичких, теолошких и ликовних фактора, била важан сегмент у коначном формулисању сликаног програма

[43] В. Даутовић, нав. дело, 407.

иконостса. Након израде иконостаса Ђорђе Зографски је у неколико наврата, током прве половине 20. века, радио и покретне иконе за наос храма Светог Георгија у Сурдулици. Малобројни сачувани богослужбени премети и црквене књиге сачуване у ризници цркве, сведоче о богатству и историји цркве.

УДК

Владимир Стојанчевић

ЛЕСКОВАЧКИ КНЕЗ МОМИР СТОЈАНОВИЋ И ЛЕСКОВЧАНИ У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Лесковац са својим гравитационим подручјем, Лесковачком казом, дао је Првом српском устанку већи број знаменитих људи, чак блиских Карађорђу и осталим предводиницима устанка у Србији 1804-1813. године, затим и у Другом српском устанку под кнезом Милошем 1815. године. У ослобођеној Србији постојале су прилично бројне емиграције још из ранијих времена, али је тек ратовање са Турцима, после битке на Иванковцу 1805. године, уследило масовније досељљаавање становништва из пространог Лесковачког пашалука, тада под управом Шехсувар паше, у српској историографији познатог под именом Шашит паша. Овај турски паша, управитељ Крушевачког санџака, коме је припадао Лесковац, био је, поред других тешких околности, један од узрочника што су се лесковчани, већ друге године устанка у београдском пашалуку – северној србији, придружили Карађорђевим устаницима и тако учествовали активно и за ослобођање својих крајева. Кнез Момир Стојановић, син убијеног од Шашит паше башкнеза Лесковачке казе Стојана, и по преласку у ослобођени део (северне) Србије задржао је звање кнеза као представник лесковачке емиграције.

Из историјских извора зна се да су представници лесковачке емиграције у ослобођеној Србији Првог устанка били Стреља Петровић и Момир Стојановић. Међутим, док је Стреља био више познат у српској јавности за време устанка и више се о њему писало у историјској науци, дотле се о кнезу Момиру мање знало, иако је – пред крај Устанка за његово име и активност – била везана нека врста афере од ширег значења баш за живот лесковачке емиграције.

У бављењу прошлошћу Лесковца, кнеза Момира и његово учешће у Првом српском устанку помињао сам у неким својим радовима и извлачио закључке да његов утицај на лесковачку емиграцију није био незнатан, указујући при томе да је због свог положаја у организацији ци-

вилне управе, као и заслуга на бојном пољу пред крај устанка, носио атрибут и титуларног лесковачког војводе. Из његове биографије – по казивању његове супруге Стане – Станике, кнез Момир је на почетку Првог устанка могао имати око 25 година. стојан, Момиров отац, родио се у Лесковцу око 1762. године. По породичном предању, Стојан је био баратлија кнез, а убио га је Шашит паша управо што је био баш то, а то је „било скоро пред тим што да се зарате Срби“, односно пред устанак 1804. године. тачан узрок и повод за његову погибију не зна се, а може да се претпостави да је то могло бити у време познате „сече кнезова“ од стране дахија. Али убиство кнеза Стојана имало је за последицу поремећај у односима са Србима који се више нису осећали сигурним, а то је довело до масовног покрета – бежања у ослобођени део устаничке Србије, а на челу тог покрета био је управо кнез Момир. У условима општег ратовања устаничких Срба са Турцима после Иванковачке битке и пораза турске царске војске, даља судбина лесковачке емиграције зависила је уопште од крајњег исхода устанка.

А за све време трајања устанка ова емиграција се увећавала, а нарочито 1807. и 1809. године, после великих устаничких офанзива Карађорђеве војске, добровољаца-емиграната и локалних устаника. Кнез Момир је учествовао у скоро свим овим акцијама.

Из података које је забележио Момиров син Димитрије од своје мајке Станике, избегли кнез Момир, по изласку из Лесковца, заједно са многим бегунцима Лесковчанима, прешавши реку Топлицу и (западну) Мораву „сјединио се с Младеном [Миловановићем], који је доле, ниже Јагодине, стајао с војском; како су овде заједно на Турке ударили.“ Момир је затим, по истом казивању, „био на јуришу београдском (1806), како је, пошто су узели Београд, својом руком 70 Турака посекао; како је, после тога близу у сваку ватру с Турцима (1807. и 1808) био; како је славно тукао Турке при Јагодини (1809); како је ту рањен био сабљом преко десног образа у оно исто доба, када се је ранио и Карађорђе... Како је у Јагодини имао кућа и винограда; како је много рањават био, да није могао човек метути руку на његово тело, да му не покрије с њом какву рану, како је постао у то доба главни заповедник од наије лесковачке... како га је Карађорђе почитавао, а тајни секретар његов, Јанићије, у љубави свагда држао...“ Кнез Момир је у међувремену управљао цивилним пословима, бавећи се бројним и, махом, тешким проблемима међу лесковачким избеглицама, посебно у мирним раздобљима српско-турских односа, посебно између 1811. и (до средине) 1813. године. И управо бавећи се и овим проблемима мирнодобског живота, он се био истакао на бојном пољу, првих неколико по преласку у Србију али и приликом одбране 1813. године, на јужном сектору српско–турског ратовања, на подручју, споју – утока Западне

и Јужне Мораве – према Крушевцу (који је раније, до 1806. године, био седиште Шашит паше као мутесарифа–санџак-бега Крушевачког санџака). Кнез Момир је био виђена личност међу Карађорђевим војводама. По једном запису Саве Петровића, архимандрита манастира Св. Роман, код Делиграда, кнез Момир је, заједно са земљаком, војводом Стрељом, и крушевачким командантима, требало да брани прелазе на Морави од Топољака до Јасике (?!). „Тобџибаша“ Тома Милинковић, Морињанин, бранилац Делиграда иначе, песничким стиховима укратко оцртао је карактерно-психолошку личност Момирову:

„Ej, Момире, од Лесковци кнеже
Права љубав мене и тебе веже
Јер си био миран у дружини,
А погледом јунак на Крајини.“

Кнез Момир Стојановић био је један од двојице главних представника лесковачке емиграције у време Првог устанка, а други представник био је Илија Стреља. Била је, међутим, јавна тајна да се они међусобно не само нису слагали већ је сукоб међу њима достигао меру да су се тиме морали позабавити и сам Карађорђе и Правитељствујушчи Совјет као врховна законодавна и судска установа Србије Првог устанка. Прави узрок за сукоб није био довољно познат, али је Стреља био тај који је спор покренуо пред горњим инстанцама врховне власти у Србији. Да ли се радило о разлозима личне или начелне – службене природе није се могло до краја расветлити. Да ли је, све у свему, била међусобна суревњивост за престиж код лесковачких избеглица или је у питању била надлежност у дужностима, нису се тиме бавили историчари и други проучаваоци проблематике живота лесковачке емиграције.

Свакако, на притужбу Стрељину, као лесковачког титуларног војводе, Карађорђу, као врховном команданту целокупне устаничке војске, Вожд је 6/18. марта 1813. године одлучио да: „Писато је кнезу Момиру да се унапредак боље влада и да слуша свога војводу и да му се не противи, и да нечини некакве плетке и несагласија и ако се овога неокани да ћеду се друге мере против њега узети’’. Због овог сукоба, Карађорђе је дан раније 5/17. марта, писао главном команданту крушевачког војног подручја тзв. „четврте“ фронтовске зоне војводи Антонију Пљакићу „...И за кнеза Нешу (Прокупачког) и за Момира (...) за које учинићемо наредбу“. Шта се под овим подразумевало остало је непознато, али свакако није слутило на добро за кнеза Момира. Свакако, после закључења руско-турског уговора о миру у Букурешту 1812. године (и његове осме тачке о праву Турске да у Србији запоседне главне тврђаве – што је фактички значило

поновну обнову Турске власти у Србији) устанак у Србији запао је у тешку кризу пошто је скупштина устаничких старешина – управних, војних и цивилних – у манастиру Враћевшници – одбила да се турска управа поново уведе. Карађорђе је донео такву одлуку због турских припрема да нападну Србију са великом војском, и у таквим околностима интереси цивилне – мирнодопске стране живота морале су се безусловно подредити војним потребама. Нова предратна ситуација (Србија је остала без стварне – ефективне руске помоћи) и тајне мобилизационе припреме великих размера изазвале су велику забринутост у народу и нерасположење према кнезу Момиру, по свој прилици због великог разреза у храни за потребе војних складишта, односно војске. Да ли је при томе било каквих злоупотреба од стране Момирове или је народ схватао да је то његова самовоља, и претераност код – разрезивања, тек крајем маја те 1813. године долазили су из „нахије лесковачке'' Карађорђу и представила му „и писмено и усмено на његовог кнеза Момира тужбу". Тим поводом у Карађорђевом одговору, од 22. маја/03. јуна, било је „писато кнезовима и кметовим лесковачким, како смо примили њиово писмо и разумели што нам пишу за кнеза Момира на које одговарамо им, да ћемо се постарати да им више кнез Момир не досађује, и њима ће ускоро познато бити, како ћемо с њиме уредити". Два дана касније Карађорђе је писао „кметовима нахије Лесковачке" да је примио њихову тужбу против кнеза Момира извештавајући их да су њихова писма, као и кнез Момир, послати у Београд Правитељствујушчем Совјету, а да ће се учинити наредба да им више кнез Момир не досађује?! Неизвесно је остало како се све ово завршило, али је познато, да је Карађорђе два дана касније наређивао војводи Стрељи „и осталим крушевачким војводама" да похватају неке хајдуке и шверцере који су се бавили, преко границе, трговином стоком и коњима, пошто је био строго забрањен прелаз преко границе иако је примирје са Турцима још увек трајало. Да ли се у овом случају радило о лесковачким избеглицама у Крушевачкој нахији или о тамошњим староседеоцима из докумената се не види. Граница је тада била на Јастрепцу, а илегална веза са Лесковачком нахијом – преко Топлице – релативно лака.

У вези са горњим наводом у коме Карађорђе помиње лесковачке кнезове (у множини речи!) поставља се значајно питање где су ти (други) кнезови који се жале српском вожду, управо на кнеза Момира? Да ли је то био, можда, Цветко Врановачки, вођ устанка од 1807. у Јабланици, или Сава Дедобарац, такође главни локални вођ устанка у власотиначком крају?

Сергије Димитријевић, добар познавалац лесковачке прошлости у време устанка под Карађорђем, писао је: „Цветко је већ био обор-кнез

(!), тј. грађански старешина једне кнежине. Као војни руководилац, он је добио и титулу војводе... – војводе обично су имале под собом читаву нахију...“; они су предводили бећаре из неослобођених крајева.

Од извесног интереса је и питање где су била станишта предводника лесковачке емиграције и _____ у Србији за време Првог устанка? Тако, зна се да је кнез Момир, са породицом становао у Јагодини, војвода Стреља у селу Јасика, у Темнићу Јагодинске нахије. Никола Мандрда из Пољанице Врањске казе, по преласку у Србију „настанио се у селу Пајасовцу, у нахији Јагодинској''. Његов земљак Сава Петровић по оцу а рођен у селу Трубарево (?) на левој страни Мораве, према манистуру Светом Роману, „касније тамношњи архимадрит, по заповести Карађорђевој – иако још непунолетан – био је писар код војводе Здравка Крушевачког у шанцу Топољаку, на левој обали Јужне Мораве (Карађорђе га је испратио речима „одма пођи код војводе Здравка да си писар. Ви сте од Мораву''. – Савино крштено име било је Стеван).

Од познатијих личности Лесковчана у емиграцији за време Првог устанка био је и Јован Павловић који је у једној (потоњој) молби кнезу Милошу Обреновићу (од 04. Августа 1818. Године) о себи наводи како „ја сам старином из Лесковца, а женом (Ј)есам из Ужица па имам и троје миле дјечице, и незнам други занат само књигу от малена есам учио, и тако све учитељ есам био више от 30 година, мали учитељ _____ сам ____ и Јагодину и на многа мјеста''. Има и других примера познатих имена из бројне лесковачке емиграције у време Првог Српског устанка.

Ако се, у закључку овог рада да оцена о учешћу и улози кнеза Момира Стојановића у ослобођеној Србији 1804. – 1813. Године можемо се _____ устанак Срба у Београдском пашалуку 1804. Године и његов циљ и развој до 1813. Године, са својим социјално – политичким и национално_____ програмом – Српска национална револуција – није могла остати као усамљена и само за себе ослободилачка појава и без утицаја на остали део Српског народа под Турском влашћу, већ је обухватао – најпре – и суседне крајеве. Лесковачко подручје узело је активно учешће у овом великом започетом покрету Српског народа присиљено и нуждом тешког положаја под Турском управом а посебно убиством свог главног представника – кнезом - бератлијом Стојана, оца Момировог. 1805. После Иванковачке битке емиграција становништва Лесковачког подручје узела је широког маха, а нарочито 1806., 1809. и 1813. приликом пропасти устаничке Србије и његовог таласа емигрирања – овог пута из Србије у суседну аустијску државу.

Колики је био број избеглих Лесковчана из старог завичаја тачно је непознат, али се – по ахивским документима зна – да је тај број износио више од десетак хиљада лица.

У Србији Првог устанка прбегли Лесковчани били су заступљени својим главним представницима – кнезом Момиром за цивилне послове и војводом Стрељом Петровићем за војне обавезе. Они су били заступљени и у врховним установама Србије приликом консултовања за сва питања из животних потреба пресељеног народа и његовог учешћа у одбрани устаничке Србије. Детаљи из животне проблематике Лесковчана, као и основни подаци и биографије кнеза Момира изнети су у овом раду.

РЕЗИМЕ

Владимир Стојанчевић
ЛЕСКОВАЧКИ КНЕЗ МОМИР СТОЈАНОВИЋ И ЛЕСКОВЧАНИ У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Устанак Срба у Београдском пашалуку 1804. године и његов циљ и развој до 1813. године, са својим социјално – политичким и национално-ослободилачким програмом – Српска национална револуција – није могао остати као усамљена и само за себе ослободилачка појава и без утицаја на остали део српског народа под турском влашћу, већ је обухватао – најпре – и суседне крајеве. Лесковачко подручје узело је активно учешће у овом великом започетом покрету српског народа присиљено и нуждом тешког положаја под турском управом, а посебно убиством свог главног представника – кнеза бератлије Стојана, оца Момировог. После Иванковачке битке 1805, емиграција становништва лесковачког подручја узела је широког маха, а нарочито 1806, 1809. и 1813,. приликом пропасти устаничке Србије и његовог таласа емигрирања – овог пута из Србије у суседну аустријску државу.

Колики је био број избеглих Лесковчана из старог завичаја непознато је, али се – по архивским документима – зна да је тај број износио више од десетак хиљада лица.

У Србији Првог устанка пребегли Лесковчани били су заступљени својим главним представницима – кнезом Момиром за цивилне послове и војводом Стрељом Петровићем за војне обавезе. Они су били заступљени и у врховним установама Србије приликом консултовања за сва питања из животних потреба пресељеног народа и његовог учешћа у одбрани устаничке Србије. Детаљи из животне проблематике Лесковчана, као и основни подаци и биографије кнеза Момира изнети су у овом раду.

УДК

Душан А. Јањић

КЊИЖЕВНИ РАД ДИМИТРИЈА МОМИРОВИЋА СТОЈАНОВИЋА

Један од многобројних кореспондената Вука Стефановића Караџића, руски чиновник Димитрије Момировић Стојановић, родом из Лесковца, бавио се, између осталог, и књижевношћу.[1]

Из Момировићеве преписке види се да је он показивао знатно интересовање за српску литературу, у првоме реду за стваралаштво Вука Караџића које је ревносно пратио и неретко коментарисао, обасипајући нашег великог писца и реформатора углавном хвалама. Инспирисан Вуковим делом, желео је да се и он огледа у литерарном стварању.

Момировићев књижевни рад обележавају један крупан промашај и неколико интересантних састава.

Велика Момировићева амбиција била је, најпре, да на руском језику сачини *Историју српске књижевности*, да се њоме, уз још неке књиге о Србији, одужи земљи свог порекла. Ову замисао наговестио је у писму Вуку од 23. маја 1836. да би две године касније свом бечком пријатељу саопштио да је почео да пише *Историју литературе Сербов* у којој би највише места дао Јовану Рајићу, Доситеју Обрадовићу, Сими Милутиновићу и самом Вуку. Но, чини се, да Момировић није макао од почетка. Недостајала му је, очито, грађа о српским писцима, литература до које он није могао да дође у Русији. Рачунао је, зато, на Вукову помоћ. "У томе би", пише Димитрије Вуку, "од велике ползе за мене било све

[1] О Димитрију Момировићу Стојановићу, сину лесковачког кнеза Момира избеглом после пропасти Првог српског устанка у Русију, у Кишињев, дужи чланак је објавио Станиша Војиновић у "Лесковачком зборнику" (бр. 40, 1985, стр. 393-402). О Момировићу су писали и Јефто М. Миловић (Долазак Димитрија Момировића у Црну Гору, "Историјски записи", Титоград, 1963, стр. 682-686) и Душан Јањић (Димитрије Момировић - Вуков кореспондент, пореклом из Лесковца, "Наше стварање", Лесковац, 1-2, 2009, стр. 174-181).

што год се по овој части тамо код вас штампа. И ако би ви добри били, ја би молио вас и новце вам пратио, да ми купите све књиге, које год знате да соответствују мојим намеренијима. Ја би веома желио на први пут имати: 1) Све летописе српске, које је Матица издала и издаје, 2) о Литаратури, незнам Српској ли или Јужни Славјана, што је сад скоро тамо напечатано ... и 3) Нову Историју Српску Милутиновича, што је, мислим, напечатана већ у Лајпцигу."[2]

Вукова помоћ није изостала. Била је, штавише, издашна, обилата. Вук је слао у Петроград све што је Момировићу могло да буде "од ползе": своје књиге, брошуре, дела других српских писаца, часописе. Давао му је и сугестије како да замашан наум спроведе у дело.

Пролазиле су, међутим, године, а најављене Момировићеве књиге није било ни на помолу. И, као да се ништа све то време није ни догађало, наш земљак јавља Вуку 20. фебруара 1844. године: "Ја сам почео писати *Очерк* [Оглед] *Историји Српској Литератури*". И у наставку, опет молба Вуку: "Будите ми полезни у томе чим год можете и сообштите ми писмено, а штогод и од књига, које ви знате да дађеду ми служити... Веома би желио имати поименце све Српске Литераторе и што су год радили... Вообшче, молим Вас, помислите мало о том делу и сообшчите ми Ваше *главне* у овоме случају мисли и замјечание."[3] Момировић, видљиво је то, мења концепцију дела које је "почео да пише" још 1838. године. Неће то бити, дакле, широко замишљено дело већ његов сажетак. Понављао се случај са његовом *Историјом, Географијом и Статистиком Србије*, с том разликом што је скраћено издање те књиге угледало ипак светлост дана као *Кратка Историја и Географија Србије*, а *Историја српске књижевности* није ни у сведеној форми изишла из штампе иако је њен свршетак наш писац најавио за лето те исте 1844. године.[4]

Узрока што Димитрије Момировић није довршио своје дело (питање је и колико је одмакао у његовом писању) има више, али основни је тај што је преценио своје интелектуалне моћи. Задатак који је себи поставио превазилазио је његове снаге и његове способности и књига коју је започео остала је за њега недосегнути сан. А о тежини посла којег се подухватио, онако без потребне научне спреме и целовитог увида у српску литературу, сведочи и то да се прва домаћа Историја српске књижевности (Стојана Новаковића) појавила тек 1867. године.

---

[2] Сабрана дела Вука Караџића, Преписка, књ. VI (1837-1842), Београд, 1993, стр. 270 (Убудуће: Преписка,...). Момировићева писма Вуку, писана предвуковском азбуком овде су транскрибована.

[3] Преписка, књ. VII (1843-1847), 1993, стр. 141.

[4] "Ја ћу гледати да свршим ово к лету и да Вам прочитам или у Бечу или у Петробургу. Јесте ли нато согласни? Него пре јавите ми штогод, чим би се могао труд мој облакшати." (Преписка, исто)

Неуспели покушај да се књигом уврсти у историчаре књижевности, не значи да је Момировић био лишен књижевног дара. Да га поседује, показује, пре свега, његова преписка, двадесет осам писама упућених Вуку Караџићу. Момировићев језик је у њима, мада са многим руским натрухама, добрим делом жив, сочан, маштовит, проткан бројним руским и српским пословицама и изрекама, понекад плаховит, на моменте дубоко мисаон. Ево једног примера плаховите пишчеве речитости. Ради се о сукобу, у Петрограду, са Карлом Пацеком, дугогодишњем поуздаником кнеза Михаила. "Кнез Михаило поправио се сасвим, сад је здрав; но ја не одлазим више к њему, сбог Пацека: то је један дурак, па још и грубијан величајшиј, управ оно што французи кажу *insolent*![5] До тога је и неколико пута био insolent, да управо, требало је дати му добар шамар, да се чује чак у његовој словачко-маџарској земљи!"[6]

Неки Момировићеви судови о писцима, поврх оних о Вуку, промишљени су, разложни, са изоштреним смислом за критичко литерарно вредновање. Такав је његов суд, у писму од 31. марта 1848. године, о првој песничкој збирци Бранка Радичевића. Помињући да су му Бранкове песме "велико удовољствије учиниле", Момировић наставља: "он има прави талент, и ја до сад нисам ништа читао у Србским стиховима, освим песама Србски, онаке добре Српске стихове, лепу поезију како што су песме Г. Радичевића."[7]

У целини гледано, Момировићева преписка има не само документарну већ и литерарну вредност и као таква припада епистоларном књижевном жанру. Пишући Вуку о себи али и о другима, о својим жељама, плановима, бригама и невољама, Момировић је разоткривао своју праву природу, сложену и противречну. Био је, с једне стране, осећајан, занесењак, фантаста, а, с друге стране, хладан рачуница, калкулант. Био је, преко сваке мере, дружељубив, комуникативан, а опет га је каткад разједала самоћа. У њему су се сударала опречна својства и осећања: благородност и самољубље, скромност и надменост, наивност и препређеност, ентузијазам и безвољност, ведрина и потиштеност, слободоумност и конзервативност. У његовим писмима огледала се сва драма једне подвојене, рањиве и неостварене личности. Зато се његова дугогодишња преписка са Вуком Караџићем може замислити и читати и као епистоларни аутобиографски роман.

Треба истаћи да и једина Момировићева штампана књига, објављена 1839. године у Петрограду, *Кратка Историја и Географија Србије*, по Стојанчевићу "једно лепо дело" о Србији, представља занимљиво штиво,

[5] Дрзак, безобразан.

[6] Преписка, књ. VIII (1848-1850), 1994, стр. 151.

[7] Исто, стр. 152.

да је написана једноставним, језгровитим, али каткад и сликовитим језиком што је приближава књижевности. Управо поједини историјски описи у књизи дају сведочанство о пишчевом списатељском дару.

Две године пре *Кратке Историје*, Момировићу је у "Летопису Матице српске" штампана краћа расправа *Разговоре међу старцом и јуношом о Руском језику, красноречију, стихотворству и вообште о словесности*.[8] Овај напис, упућен у Пешту из Петрограда, дат је у форми дијалога и посве је дидактичког карактера. У њему се указује на важност познавања језика у књижевности и циљ му је да утиче на младе да чувају и љубе свој језик и да се клоне погубних туђих утицаја. Према наслову, расправа је посвећена руском језику, али у тексту су приметне алузије на српски језик, односно на актуелно питање Вукове језичке реформе.

Момировићев став је амбивалентан; с једне стране, аутор је поборник чистог народног говора, јасног и разумљивог изражавања, а, с друге стране, залаже се за очување постојећег правописа. У овом ауторовом становишту присутна је и лична нота. Њему, који је стекао руско васпитање и који је руски језик боље знао од српског, тешко је падало навикавање на нову, Вукову, азбуку и нови правопис. Увођење "латинског система правописа", како је то сматрала већина учених Срба у то време, представљало је и за њега удаљавање од руског утицаја, прекид веза српске књижевности са руском и руским језиком а на то он није хтео да пристане. Патриотска дужност је, мисли он, не прихватати "неосноватељне" промене: "Најпосле и то треба казати, да ако туђеземна азбука и ни у чему неби била рђавија од наше, то и онда, једна народна гордост и љубав к отечесвеноме језику дужна би била удржати нас од уничиженија признавати претке наше, а и сами себе, у дарованију ума као низашта од других народа."[9]

Мада су *Разговори* подразумевали расправу и о красноречију, стихотворству и словесности, тј. о реторици, поезији и књижевности, она се свела само на језик. Могао се очекивати наставак у наредном броју "Летописа" или било где другде, али није га било и Момировићева гледишта о најављеним темама остала су недоречена, непозната.

Колико је нама познато, Димитрије Момировић није, после прилога у "Летопису Матице српске", штампао нити један свој напис у периодици о

[8] Пешта, књ. 40, 1837, стр. 107-118. Уредник "Летописа", Теодор Павловић, у напомени пише: "Премда се о предмету овом и у истом скоро смислу у Летопису нашем прење, а не давно и у С. Н. Листу говорило, опет и зато, што је по себи доста важан, да је вредно о њему и чешће говорити, а и зато овде навести га пропустити не можемо, што нам прилог овај утолико милији и дражи бити мора, колико више о тако од рода свог удаљеном ученом Сербљину сведочи, да му Сербство, Сербскиј језик, Сербско Књижество на срцу лежи":

[9] "Летопис", стр. 117. (И овај цитат, написан предвуковском азбуком, овде смо транскрибовали).

питањима из области својих интересовања. Као што, уосталом, није штампао, односно довршио своја дуго припремана дела о религији код Срба, о сеобама Срба, о историји српског народа. Да ли разлоге за то треба тражити у објективним околностима које су спречавале Момировића да оствари своје науме (презапосленост, недоступна грађа, болест, материјалне недаће у које је западао) или је посреди била мегаломанија?!

При крају преписке са Вуком Караџићем,[10] Момировић је најавио приказ Вуковог превода *Новог завета*. Овај чувени преводилачки подвиг наишао је на леп пријем у Русији и Димитрије је хитро обавештавао Вука о одјецима које је ово дело изазвало. Чим је добио примерак *Новог завета*, јавио је у Беч Караџићу 1.марта 1848. године: "Гледаћу да што напишем о њему и наштампам, него више ће бити речено о Вами него о Завјету, и што буде речено, биће *право речено* - то да знате."[11] Убрзо се (5. марта) у петроградском часопису "Северна пчела" (бр. 50) појавила његова белешка да је "Јевангелије" приспело у Русију. У писму послатом 31. марта Момировић извештава Вука и о томе да је у "Журналу Народног просвештења" управо изишао осврт слависте Исмаила Срезњевског о "Новом завету" па додаје: "Данас ћу добити мој журнал и видећу шта је, пађу ондак *окупити* и Вас и Срезњевског, па држте се!"[12] Имао је очигледно критичке примедбе на превод и спремао је раније најављени приказ.[13] Одустао је, срећом, од своје намере, вероватно пошто је прочитао похвалну критику Срезњевског. У свом последњем обраћању Вуку, оном од 8. маја 1848, он пише: "Разбор је Срезневског добар, покрајнеј мере ја га одобравам, освим једног пункта - нећу Вам сад рећи".[14]

Тако се завршила ова "афера" и тако се писцу *Кратке Историје и Географије Србије* још једном није дало да се прикаже као књижевни критичар.

Но, ако се Димитрије Момировић Стојановић није доказао као књижевни критичар и историчар, исказао се, ненадано, у два наврата, као песник.

---

[10] Преписка између Вука и Момировића трајала је од марта 1835. до маја 1848. године. Од Момировићевих 29 писама сва су сачувана сем једног (првог), а сва Вукова писма (било их је више од 20) изгубљена су.

[11] Преписка, књ. VIII, 1994, стр. 103.

[12] Исто, стр. 151.

[13] У Момировићеве намере био је упућен и кнез Михаило Обреновић. О томе он из Петрограда јавља Вуку Караџићу, такође 31. марта: "Момировић говораше, да ће нешто противу дела овога Вашега да пише, но ја би рекао да ће се тек само осрамотити (Преписка, књ. VIII, стр. 150).

[14] Преписка, књ. VIII, стр. 177.

Није познато да је Момировић, до своје тридесет седме године живота, писао стихове. Нема о томе података, писаних трагова у периодици онога времена, српској и руској, нити барем у пишчевој сачуваној преписци. Било би чудно, међутим, да се није занимао за песништво макар као образован грађанин и као колешки секретар у руском Министарству народне просвете. Знао је, зацело, за Пушкинов трогодишњи принудни боравак у Бесарабији, у Кишињеву почетком друге деценије 19. века, за његово интересовање за српске народне песме и за честа састајања великог руског песника са избеглим српским војводама, могуће је и са лесковачким кнезом Момиром, и то је могло да пробуди или појача Момировићеву љубав према поезији. Познанство са Његошем и Вуком и прикупљана грађа (у њој и песничке књиге) могли су, такође, да продубе Момировићеву наклоност према песништву.

Не би било, дакле, нимало необично да се наш несуђени историчар књижевности окуша у песничкој уметности. Оно што је, међутим, необично, чак бизарно, то је да је Момировићев излет у поезију трајао само два дана и да његов песнички опус обухвата само три песме.

Момировићева поетска епизода збила се крајем априла 1846. у Карловим Варима (Карлсбаду), чешкој бањи у којој је наш писац тражио лек за своју тегобну болест. У доколици, између шетњи по бањи и околини и ритуала лечења, једног дана се наш писац латио пера и саставио две песме за споменар Мине Караџић: "Јучер сам", пише Димитрије Вуку у Беч, "по листа написао, од безпослице, за Албум фрајле Мине. Овде прикључујем ово *произведение* у два егземплара. Читајте, ал се немојте смејати."[15] Песме су посвећене дугогодишњем пријатељу, Минином оцу, и написане су у акростиху и то тако што почетна слова стихова творе Вуково презиме - Караџић. Но, оне су као целина атипичне по томе што је први акростих неправилан, "изврнут" - *Караџић* се добија читањем почетних слова стихова одоздо навише - док је други правилан, уобичајен; у њему се почетна слова читају одозго наниже.

Ево тих песама, пренетих савременим правописом:

1

Ђа, ђу, проговори
И не шал' се одговори:
Цаба ће ти бити Рај,
Ал, гле добро, па читај:
Радост твоја, Митина,
А и сваког Србина, -
Кажи таки, кој је тај?

[15] Преписка, књ. VII, стр. 500

2

Кој је мени пријатељ,
А Сербије писатељ,
Радост сваког туђина,
А камоли Србина, -
Цандрљивог обашка,
И противног природи,
Ћа, ћу, - погоди?[16]

Стихови на тему *Караџић*, поготову у другом акростиху, љупки су допадљиви, духовити и њима је њихов аутор показао умеће у састављању ове врсте песама. Уписавши се у Споменар, извесно на Минину молбу, Момировић се нашао у друштву и врло угледних песника, научника, великодостојника, наших и европских, као што су: Петар Петровић Његош, Бранко Радичевић, Ђуро Даничић, Михаило Обреновић, Јосиф Рајачић, Матија Ненадовић, Милица Стојадиновић Српкиња, као и Лудвиг Аугуст Франкл, Николај Иванович Надеждин, Зигфрид Капер, Леополд Ранке, Јакоб Грим, Павел Јозеф Шафарик, Тереза фон Јакоб (ТАЛВЈ), Виктор Иванович Григорович. То, засигурно, чини част нашем земљаку.

У писму Вуку од 28. априла, у коме је "прикључио" песме за Минин споменар, налази се још једна песма Димитрија Момировића. Песми претходи уводна напомена у којој писац вели да у околини Карлових Вари, на једној голети стоје две стене: једна, кад се гледа с леве стране, мала, крхка, на којој на немачком пише Hoffnung [нада], а друга, гледајући с десна, велика, чврста, с натписом на руском авосъ [акобогда, можда].

Песма је испевана на руском језику и без наслова је. Дајемо је у преводу Драгославе Перишић:[17]

И мудрац и незналица.
Погледавши лево видеће како је лоша немачка нада!
Ако ћемо по истини-мајчици рећи, тако је и наше руско акобогда,
Мада, мани се тога!
Не зато што нема риме, нипошто!
Већ зато што и сами Руси тврде, да на акобогда,
Нећеш ништа добити,
Једино ћеш сам себе обманути.

[16] Минин споменар се чува у Архиву САНУ, сигн. 9531. Од 1974. године до сада изишло је више издања Споменара Мине Караџић (приређивач: Голуб Добрашиновић). Прилози су пренесени хронолошким редом. Испод Момировићевог потписа (Дим: Момир: Стојановић) стоји: У Карлсбаду 15/27 апр. 1846. (Издање: 1974, Београд, стр. 18-19).

[17] Преписка, књ. VII, стр. 501.

Шта рећи о овом интересантном саставу?

Пада најпре у очи да је песма дата у слободном стиху, што је била велика реткост у руској поезији прве половине 19. века. Стихови су различите дужине (од три до седамнаест слогова) и нижу се без поделе на строфе, али је рима као значајан елемент звуковног и ритмичког песничког исказа, задржана. У преводу на српски језик рима је, нажалост, изостављена, чиме се добрим делом изгубила снага експресивности изворника.

Ако се пажња усмери на значењску компоненту песме, видљиво је да из стихова избија осећање горчине због изневерених нада. Из преписке са Вуком, сазнаје се да узрок овом осећању лежи у ауторовом личном искуству. Приликом премештаја у Министарство иностраних дела, њему је, наиме, обећано да може ускоро рачунати на место саветника у руском посланству у Бечу. Била је то Момировићева жарка жеља и он из писма у писмо преклиње Вука да измоли од кнеза Милоша Обреновића препоруку којом би подсетио грофа Несељрода, књежевог личног пријатеља, сада министра, на дато обећање. Испало је, међутим, по оној народној: "Обећање лудом радовање". Пролазили су месеци, године; из Беча није стизао одговор, а Министарство је ћутало. Гасила се полако "немецкаја надежда", а руско "акобогда" постало је излизана реч лишена сваког садржаја. Стихови састављени у Карловим Варима биће пак сублимација још једног Момировићевог недосегнутог сна.

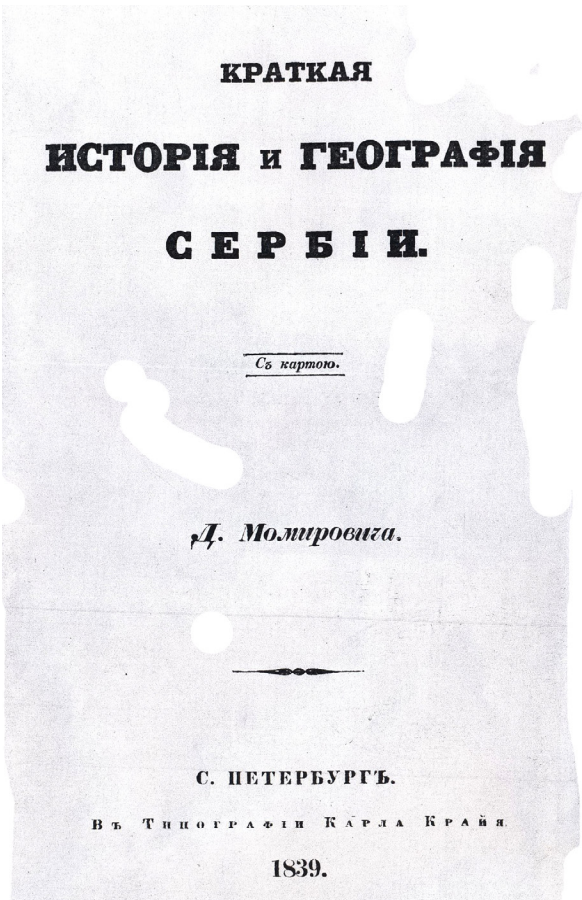
КРАТКАЯ

ИСТОРІЯ и ГЕОГРАФІЯ

СЕРБІИ.

Съ картою.

Д. Момировича.

С. ПЕТЕРБУРГЪ.

Въ Типографіи Карла Крайя.

1839.

Књижевни учинак Димитрија Момировића Стојановића, миноран по обиму, неједнак по вредности, употпуњује, чини нам се, слику о овом Лесковчанину по пореклу. Он је неодвојив део његовог укупног рада, значајног и за српску културу прве половине 19. века.

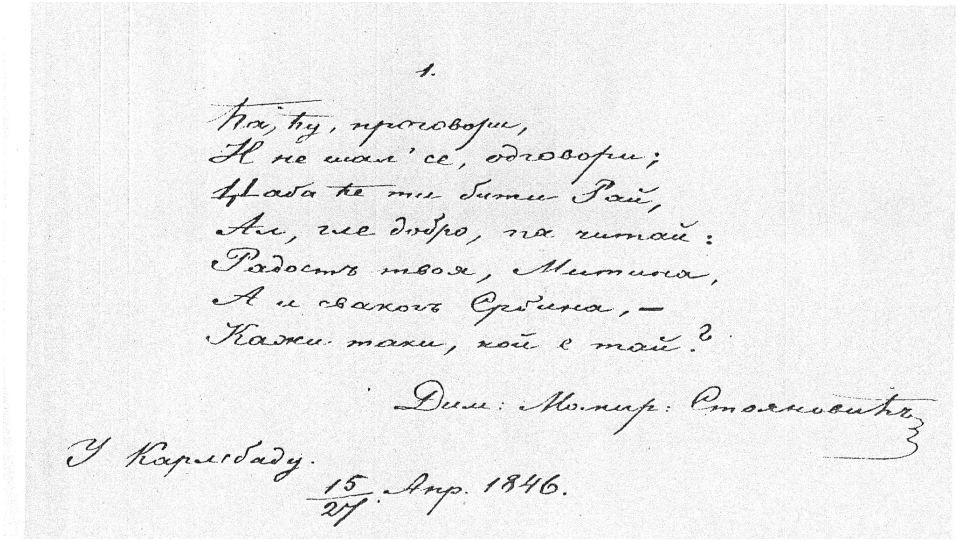

1.

Ћа, ћу, проговори,
И не шал' се, одговори;
Цаба ће ти бити Рай,
Ал, гле добро, па читай:
Радостъ твоя, Митина,
А и свакогъ Србина, —
Кажи таки, кой е тай?

Дим: Момир: Стояновићъ

У Карлсбаду.
15/27 Апр. 1846.

2.

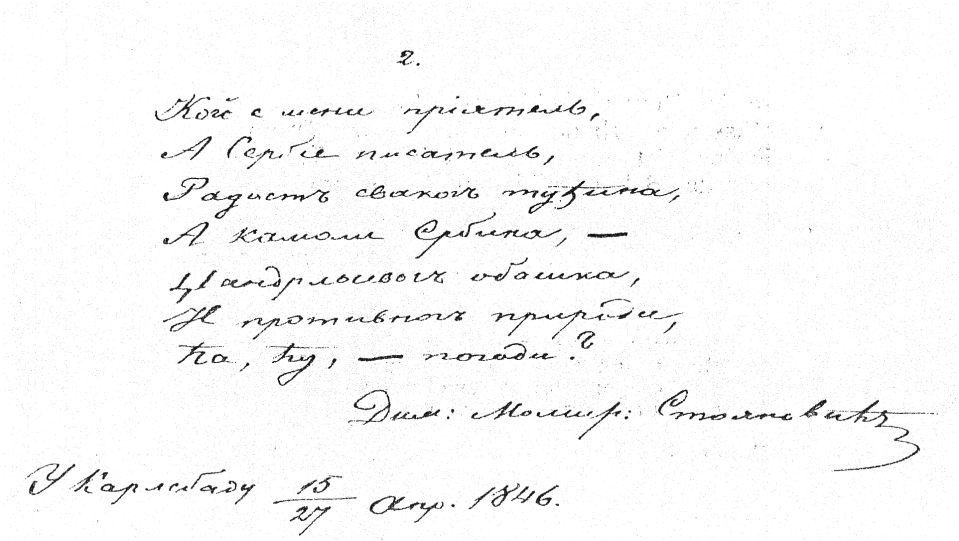

Кой е мени пріятель,
А Сербіе писатель,
Радостъ свакогъ туђина,
А камоли Србина, —
Цандрлосивогъ обашка,
И противногъ природи,
Ћа, ћу, — погоди?

Дим: Момир: Стояновићъ

У Карлсбаду 15/27 Апр. 1846.

Summary

Dušan A. Janjić
LITERARY WORK OF DIMITRIJE MOMIROVIĆ STOJANOVIĆ

Mr. Dimitrije Momirović, with undisputed place in cultural history of Serbia during the first half of XIX century, dealt with, among the other things, the literature. His writing gift is visible within the years of correspondence with the Vuk Karadžić, and book A Short History and Geography of Serbia,

written in the Russian language and published in St. Petersburg in 1839. For years, Momirović collected material for the History of Serbian literature; unfortunately, he failed to finish it.

Nevertheless, he printed one Philological discussion that indirectly relates to Vuk's linguistic reform in "The Chronicles of Serbian Matica in 1837.

He was interested in poetry and his poetic talent came to the fore in the two poems made with acrostic/ acrostic - poems for Spomenar/ Poetry Book of Mina Karadžić.

He even wrote a very interesting free-verse poem without a title, printed out in Vuk's Correspondence. Literary work of Dimitrije Momirović, though modest in scope, with uneven value, presents undoubted interest, because it completes the picture of the Russian writer, originally from Leskovac.

УДК

Слађана Рајковић

ПЕШКИР У ТРАДИЦИОНАЛНОЈ КУЛТУРИ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА

Колекција пешкира Етнолошке збирке Народног музеја у Лесковцу садржи преко 100 експоната скупљених у периоду од 1948. год. до 2009. године. Они су датовани од 1900. године (најстарији инв. бр. Е-1521) па до средине осамдесетих. Овако велики број ових традиционалних елемената наше културне баштине у збирци Музеја упућује на закључак да су они још увек присутни и функционални у народном животу. То нас је навело да их прикажемо широј јавности.

Пешкир је имао вишеструку улогу у култури становања, како у селу тако и у граду. Поред употребе приликом одржавања личне хигијене и као помоћног средства у свршавању неких кућевних послова, често је коришћен и као декоративни елемент. Посебна улога пешкира остваривала се у низу обичајних радњи у животном циклусу човека, од његовог рођења, преко свадбених обичаја, веровања и празноверица, све до посмртних ритуалних радњи. Све ово допринело је да се ткању пешкира посвети посебна пажња у домаћој радиности приликом традиционалне производње платна.

Пешкир се ткао од кудеље, лана, памука и свиле домаће производње, зависно од потреба којима је намењен.

Према намени, пешкири се могу сврстати у три групе: оне за свакодневну употребу, на даровне и на украсне.[1]

Према орнаментици, пешкире можемо сврстати у четири групе: на пешкире са геометријском, вегетабилном, зооморфном и антропоморфном орнаментиком.[2]

У лесковачком крају постојале су две технике ткања пешкира: „совељачко“ (двонитно) и ткање „на дашчице“. Ткање “на дашчице” се у

[1] Ivana Jurković, „Ručnici našičkog kraja“, Izvješće, Hrvatsko etnološko društvo V i VI, Zagreb 1976, стр.108; Lazar Stojanović, Ručnik u tradicionalnoj kulturi Slavonije i Baranje, Osijek 1988, стр. 9; Оливера Јанковић, Пешкир у традиционалној култури, Панчево 1980.

[2] Оливера Јанковић, наведено дело.

народу још звало "пребир" или "пребир на прсте" и, ређе, "на гужвице". Ткани су пешкири за свакодневну употребу, "на сађе", у четири нити.

Једна од карактеристике пешкира је да је вештина њиховог украшавања већа у ткању[3] него у везу, тако да је умеће ткаља изражено у префињеној композицији орнамената и тонској складности боја.

Везилачка вештина је технички скромна: пешкири су вежени у три технике бодом покрстице (инв.бр.Е-640, Е-1565, Е-1580) косим и пуним бодом, инв.бр.Е-2626. Но, без обзира на такво ограничење, колорит је врло богат и складан. Вежени мотиви су углавном у комбинацији са ткаиним орнаментима, тако да се налазе или између утканих попречних пруга у две или три боје или пак чешће, између мотива који су рађени "на пребир",инв.бр. Е-1545 („на даску" или „на прсте").[4]

Вежени мотиви су углавном флорални – гране и цветови (инв. бр.Е-1554), пешкири за огледало (Е-3308). Цветни мотиви су углавном вежени пуним бодом, а гране и листови, људски ликови и слова косим бодом. У збирци постоје и пешкири рађени бодом покрстице.

Пешкири за свакодневну употребу су углавном од конопљаног платна (основа и потка од конопље). Сем попречних пруга на оба краја, углавном нису украшавани другим орнаменима (инв. бр. Е-1568, Е-1569, Е- 2365, Е-2366, Е-2050, Е-2117, Е-2117, Е-2128). Бојиле су их саме ткаље, у чивиту, "карабоји" или комини од грожђа. Крајеви су им углавном од основе који им се продужавају у ресе. Ови пешкири су добили назив по латинској речи, односно италијанској canava ("конопљани конац"), канавац. Овај назив носе сви пешкири од конопљаног платна у целом лесковачком крају. Служили су за свакодневну употребу – брисање руку, при прању ногу итд.

Ткање им је двонитно (двојно). Поред канаваца, за свакодневну употребу су служили пешкири који су били од памука и употребљавани су за прекривање хлебова у нађвама, за прекривање тестија, корпе када се носила храна на њиву, у воденицу, у виноград... Сви ови пешкири су дужине од 80 до 120 цм, а ширине од 42 до 45 цм. Сем утканих попречних пруга (бело са црвеним, плавим, ужим или ширим пругама), других украса нису имали. И канавци и пешкири од памука - крпе, нису имали украсе везом или чипком. Остали су били само порубљени.

Памук се код нас појавио између XII и XV века, посредством дубровачких и византијских трговаца, „али се његова производња одомаћила само у Македонији. У нашим крајевима који су били под турском влашћу, памук је прихваћен у народу и за властита, често финија ткања"[5]. Средином XIX века готова индустријска памучна нит све више се кори-

[3] Драгана Савковић, Ручни радови жена села Текије, каталог, Крушевац 1977.

[4] Драгана Савковић, наведено дело.

[5] Jelka Raduš-Ribarić, O tekstilnom rukotvorstu na tlu Jugoslavije kroz vekove, Čarolije niti vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji, Muzejski prostor, Zagreb 1988. стр.13

сти за потку, а касније, при крају XIX века и почетком XX века, почиње и чисто памучно ткање.

Даровни пешкири су од финог, белог, танког белог или жутог памука. Има их који су ткани од најфинијег танког памука ℅ 100, а има и оних који су густо ткани у две нити. Ови пешкири су најдужи. Дужине су од 2,5 до 4,5 м, а ширине од 40 до 51 цм. Украшени су и дебљим утканим памуком светлије боје од основног платна, у виду хоризонталних и вертикалних пруга и изломљених линија. Намењени су за кићење девера. Врло често се на њима налазе исписи, као на нашем пешкиру Е -1524 „Добро дошли“, на једном крају, а на другом крају су извезени флорални мотиви. На пешкиру Е-1525 на једном крају је исписано “Рујна зоро” а на другом крају су извезени флорални мотиви. Има пешкира који су и са једне и са друге стране исто украшени, нпр. Е-2349, Е-1549, Е-1548, Е-1547, Е-1546, Е-1544. Слова су вежена косим бодом. Пешкир – “крпа за девера”, инв. бр. Е-12, од памука, ткан је са хоризонталним пругама. Старији пешкири, ткани од тањег, финијег памука и намењени кићењу сватова, коња и кола, музиканата, дужине су од 40 до 80 цм, а ширине од 36 до 42 цм. Они су обично украшени попречним пругама плаве и црне боје, затим и понеким свиленим нитима купљеним у дућану. Кумовски пешкир је обично од тањег памука и ткан „на даску“, свилом плаве, тамноплаве и жуте боје (чибоје), а „поткит“ је мрежасто привезана или плетена чипка или је у виду реса. И други даровни пешкири, за војводу, старог свата, момке (војводин, младожењски), такође су богатије украшени од пешкира осталих сватова и имају кукичане чипке на крајевима, а то су Е-12, Е-232, Е-344, Е-345, Е-639, Е-1516, Е-1517, Е-1537, Е-1539, Е-1540, Е-541, Е-1542, Е-1543, Е-1566. На неким од ових пешкира проткана је жута и сребрна срма. Најмањи од ових пешкира је „пешкирче“, односно „крпа за коловођу“, којом младожења или коловођа бришу лице за време игре. У нашој збирци има четири таква пешкира (инв.бр.Е-3049, Е-229, Е-230, Е-2354). Сви су од тањег памука, са црвеним, розе или жутим дебљим утканим памучним нитима, или нитима од „куповног сатена“ - дебео памучни „фул“ и чипла ручно рађена или куповна.

Украсни пешкири су најлепши и њих поседује свака кућа. Свака девојка их мора имати у својој спреми, што је, наравно, зависило од њеног имовног стања. Они су се наслеђивали с колена на колено. На овим пешкирима најбоље се види висок степен уметничког духа наших ткаља. Намена ових пешкира је да украсе огледало у гостинској соби (пешкир „крпа за огледало“, инв.бр.Е-3308, пун бод.) Као што се види, на наведеним пешкирима, има сложенијих геометријских мотива, чије извођење захтева виши степен техничке вештине, највероватније је одблесак уметности виших друштвених слојева и производња уметничког заната.[6]

[6] Đurđica Petrović, Likovne karakteristike narodnih tkačkih rukotvorina, Čarolija niti vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji, Muzejski prostor, Zagreb 1988. стр. 41.

У лесковачком крају запажено је да има веома креативних остварења у ткачком извођењу сложенијих орнамената, не само код пешкира, него и на другим памучним тканинама.

Поред пешкира за огледало, у украсне пешкире можемо да уврстимо и "ћошнике", који се стављају у углове собе, над делом свечарских столова у гостинској соби. Они, такође, престављају разноврсну технику ткања и богат су колористички опремљени.

Поред ових пешкира, постоје и они за брисање гостију после умивања, са поруком добродошлице и домаћинском пажњом, какву може да укаже само српски патријахални сељак: „ДОБАР ДАН" или „ДОБРО ДОШЛИ НАШИ ГОСТИ". То што је везиља била неписмена, када је негде око 1910. године везла „натрукувана" слова, у обрнутом смеру надокнађује њен смисао за компоновање боја - између ширих и ужих уткaних пруга црвене боје, вежена слова бодом покрстице, са црвеним и црним памучним концем за вез. Ту је и пешкир за умиваоник, са поруком драгом и ликом девојке, око кога је цвеће. Ту су и пешкири за славски колач (инв.бр.Е- 1523), за сито из кога ће млада бацати цвеће, пшеницу и јабуку на сватове, затим пешкири за погребне обичаје и други.

Све ово говори да је пешкир дубоко утемељен у свакодневни живот нашег народа. Прати га кроз све фазе живота - од рођења, када га први пут мати обрише њиме, па до задњег часа када ће се наћи на крају живота, на крстачи и вијорити се до вечне куће. Зато није лако девојци кад се испроси да спреми силне дарове за нови дом. Кад се девојка испроси, зове се прело у кућу да се за пет недеља спреми све што девојка мора да носи „у дар". Тада јој долазе другариице које јој помажу у ткању платна, у вежењу. Добра удавача требало је да има доста дарова. Девојка је морала да наспреми пешкире за момка, за кума, старог свата, девера... Најважнији је кумовски пешкир, који мора да буде најлепше „искићен", навезен и украшен шарама.[7] Једна добра ткаља може да изатка осам метара платна дневно. Пешкири који су изаткани, сада се везу и раде им се „штрике" – кукичане чипке, које се стављају на пешкире за огледало, за кума, за девера, док су остали пешкири, без обзира на финоћу нити, украшени углавном попречним пругама од дебљег памука „фитиљаша" или „сатенским" концем у другој боји. Ово се ради због уштеде у времену, јер је велики број сватова. Кићени пешкир даће се ономе ко вози младу и младожењу. Киће се коњи, кола, чезе, фијакери у граду, данас и аутомобили, али углавном купљеним пешкирима, од такозваног „српског" платна, на које стављају куповне чипке, а ређе мањи машински везени

[7] Драгана Савковић, „Промене у обичајима у приградским насељима индустријске зоне Крушевац", Зборник радова Етнографског Института, 14-16, ЕИ САНУ, Београд 1984, стр. 217.

украси, цик-цак линије, таласасте линије, цветиће и др. Ови орнаменти рађени су од шиваћег конца, на шиваћој машини.

На пешкирима од шифона, ређе и на тканим од памука, јављају се, поред натписа, и вежени ликови – девојке крај бунара, анђела са раширеним крилима, коњаника, али доста ретко, и то по гостинским собама, и у селу и у граду.[8] На пешкирима и у нашем крају има мало зооморфних мотива (два примерка у збирци са представама пауна и славуја).

Пешкир је реч турског порекла, али се у нашем крају не јавља друга реч, осим напред реченог – канавац, крпа. Ово није била препрека да се настави континуитет и да се пешкир из средњег века, звани „совра пешкир“ и код нашег народа, и у граду и у селу, појави на дугим гостинским софрама. Станоје Мијатовић наводи да „за време јела домаћица доноси један дугачак канавац, изаткан обично од тежене преће, те га гости метну на крило, да се не би при јелу усули или упрљали. Понекад су ови канавци толико дугачки да се једним може да послужи по двадесет и више гостију“.[9]

На средњовековној фресци из XV века из манастира Каленић стоји „совра пешкир“ на столу на којем свеци вечерају. Др Верена Хан наводи: у „тестаментима Дубровчана помињу се товаље српске, често да би означиле столњаке (tovalea una sclavicas), око 1372. године.[10]

Према ономе што знамо о другим пешкирима, који су представљени на фрескама Србије у сценама гозбе (манастир Каленић), као и Македоније, а којима су се узваници заједнички служили, можемо да претпоставимо да су то наши „совра пешкири“, који се налазе у збиркама појединих музеја у Србији (Пирот, Ниш, Врање, Приштина). Посебно уверење у то нам пружа представа гозбе за столом у Каленићу, где се наш поменути совра пешкир лепо види у својој дужини и функцији, орнаментисан цветним мотивима, где је и наш земљак С. Мијаровић лоцирао дуги пешкир канавац, који се користио баш у Темнићу и Левчу, што је још један доказ да постоји континуитет у нашој традиционалној култури из средњовековног раздобља.Уткан у све поре човековог живота, пешкир га прати од првих дана када угледа свет, прати га у радости и весељу, на слави и светковању, на њиви при првом орању, уз погачу, уз свећу и кандило, у кући са гостима, да му улепша софру, да добродошлицом дочека госте и да га испрати у жалости са најмилијима до вечног боравишта. Чим се дете роди, одмах

[8] Персида Томић, Лик човека у народној уметности Србије, Етнографски музеј, Београд 1974..

[9] Станоје Мијатовић, „Обичаји српског народа из Левча и Тимнића“, СКА Етнографски зборник VII, Београд 1907, стр. 56..

[10] Verena Han, La culture materielle des Balkans au Moyen age a travers la dokumentation dea Archives de Dubrovnik Balkanika III, Београд, 1972, стр 175 (превод: Ђурђица Петровић).

после купања, мати га обрише „крпом“. Кад се детету прави повојница, кума му доноси капу и завије га у бело платно - пешкир. У Лесковцу стари кум, који је венчао младенце, обавља и „шишано кумство“. Том приликом мајка га, уз остале дарове, дарује и лепо украшеним пешкиром.

На дан уочи свадбе, одлазили су за девојачку рубу (дарове, мираз), и то најближи рођаци, без младожење. Руба се превозила воловским колима, која су била сва искићена пешкирима и цвећем, као и волови око рогова. Овако се радило и у околним селима лесковачког краја. У Мрштану, Крајинцу, Гложану и другим селима су китили и коње белим пешкирима, украшеним црвеним пругама. Руба се паковала тако да све може да се види. Биле су ту ткане сламарице од тежине, бојене у омиљеној и најзаступљенијој боји у нашем народу – „чивиту“ и „комини“ од грожђа, напуњене сламом, ткани јастуци, губери, вунене черге и понеки ћилим, а обавезно и даровни пешкири и канавци за будући дом.

Када се ломи „грабена погача“ у селима Грделичке клисуре: Корађевцу, Граову, Репишту, Мртвици, Сушевљу, Бричевљу, Боишини, Бођевици и др., млада и младожења стану главу уз главу, па се преко стави бела вежена крпа. У Мртвици, Корађевцу, Граову, када изведе брат сестру да је преда деверу, она га огрне кошуљом и дарује пешкиром. У Граници, у девојачкој кући просце дочекује младина фамилија. Просце посебно дочекује младин отац. После услуживања, „на трећу ракију“, улази девојка, „здрави се“, а момак јој даје прстен, „да је обележи“. Она му даје дар, „бакчалук“ –гаће, две-три кошуље, вежену марамицу-крпу за џеп, чарапе, „тканицу“ и пешкир. Исти дар даје момковом оцу и мајци.

У Бричевљу девојку прстенује девер, а она „мење“ пешкир и ципеле на њега. Кад девојка буде испрошена, момак јој даје „белег“, односно новац, а она њему чарапе, тканице и пешкир (Корађевац). Кад млада дође на дан свадбе у нови дом, сачекује је свекрва, која јој даје сито са пешкиром, у коме су пшеница, струк цвећа и јабука. Млада баца жито на сватове, а сито на кров. У неким селима кад девер „прстена“ снају, она њему преко рамена везује „деверску крпу“, кошуљу и беле вежене рукавице.

Пешкир има значајну улогу и уз обичаје на слави. У већини села лесковачког краја се на Божић положајник дарује пешкиром. „Обавезно мора да му се да колач, пара на њему, повесмо тежине, кудељица вуне, свињска вешалица и дар: кошуља, чарапе и пешкир“.

Кад се диже кровна конструкција на подруму у пољани, стављају се пешкири, тканице, чарапе. То исто се ради када се „дижу рогови“ на кући.

На слави се у свим селима колач најпре ставља у сито, умотан у пешкир. Домаћица која га је умесила вади га из сита и одмотава из пешкира, затим ставља на сто, љуби у руку домаћина и све госте, који јој говоре: „срећан

ти колач срећна ти слава!“ На тај начин се домаћици честита колач. Кад се колач пресече, врати се у пешкир а домаћину се честита слава.

И обредне поворке, „Лазарке, тј. Лазарице“ (њих шест), које су познате у нашем крају, користиле су у свом обреду пешкир. Две девојке које шетају –„Лазар“ и „Лазарка“, имају укрштена по два пешкира преко оба рамена, по један посебно укрштен, на глави.

У погребним обичајима пешкир такође има своје место: огледало се покрива марамом или пешкиром у свим селима када неко умре; ноге, руке и уста покојника везују се пешкиром; а у ковчег му ставе обавезно ћилим, бели чаршав и пешкир; пешкир покојнику ставе преко руку и свако од родбине даје по пешкир да што више пешкира однесе на „онај свет“ покојницима; „панаија“ – кувана пшеница се носи на послужавнику прекривеним искључиво веженим пешкиром, који се користи све до годину дана - за све даће и задушнице и годишњи парастос покојнику. Пешкир се употребљавао и у неким ритуалима везаним за веровање и празноверице. Тако се веровало да чума иде по кућама и убија људе и децу, посебно у оним кућама где се не води рачуна о чистоћи. Зато су жене пазиле на хигијену, а за чуму се припремао „дочек“ – чешаљ, огледало, лавор са водом, сапун и пешкир („спреми јој се оно њојно“).

У селима Грделичке клисуре кад неко „нагази на вилско коло“, каже се да је “намерио”. Тада он мора да носи према препоруци врачаре, вилама здравице: вино, две чаше, три зрна пшенице, пешкир, што се ставља испод јабуковог дрвета, и то три дана уочи „скончане среде“ (среда уочи месечеве мене). Ако нешто „начне“ понуде, сматра се да ће болесник оздравити, па он то вино попије, а пешкир се враћа кући и даље се њиме служе.

Пешкир је постао саставни део човековог живота. То је био и у времену када се живело у кућним задругама, са бројним члановима, када се знало ко ће који посао обавити за себе и за друге. Његов творац је жена ткаља, мајка у кући, домаћица, радник на њиви и у штали... Поред бројаних кућевних послова, ткала је у касним вечерњим часовима, уз „лучу“ лампу, да би обукла своју децу, мужа, свекра, свекрву, да спреми дар за своју кћер, која ће се можда удати и у граду, а сви ти пешкири и остали дарови пропадаће у старим ковчезима са жутим дуњама, јер јој неће бити потребни...

Време успона индустриске конфекције променило је и начин традиционалног живота, на селу, као и његове економске потребе, које, које више нису мале, а ритам убрзаног живљења не подноси медитације и мануелни креативни рад. Поред материјалне културе, мења се и духовна, па се данас више не чује ритмично ударање брда у разбоју, када се у граду или сеоској продавници може купити готова роба, готово платно на коме ће

Багатове-машине извести неке машинске украсе по готовим шаблонима. На крајевима ће бити куповна чипка, ређе кукичана, са белим нашивеним

Инв. бр. Е-231

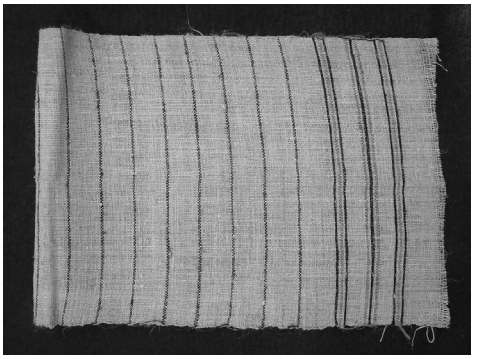

Инв. бр. Е-2049

Инв. бр. Е-1580

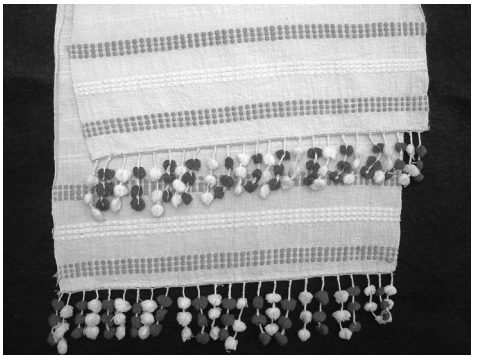

Инв. бр. Е-2388

Инв. бр. Е-1408

Инв. бр. Е-1525

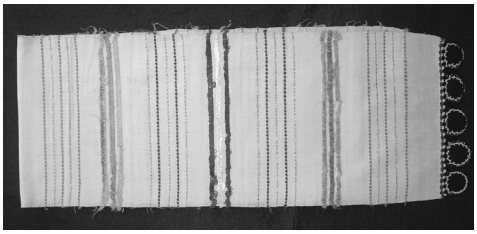

Инв. бр. Е-1556

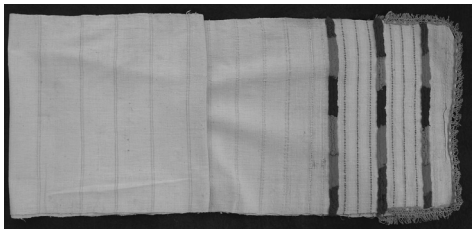

Инв. бр. Е-1549

Инв. бр. Е-3306

Инв. бр. Е-3305

Инв. бр. Е-182

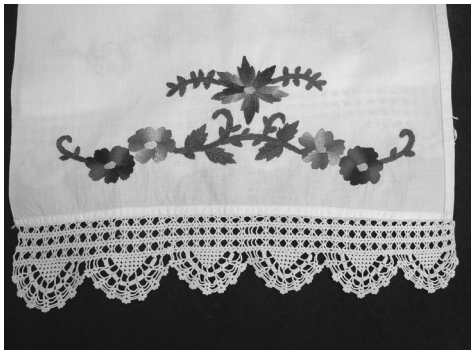

Инв. бр. Е-2626

Инв. бр. Е-640

Инв. бр. Е-1526

Инв. бр. Е-1537

Инв. бр. Е-1527

Инв. бр. Е-1559

Инв. бр. Е-2337

Инв. бр. Е-2351

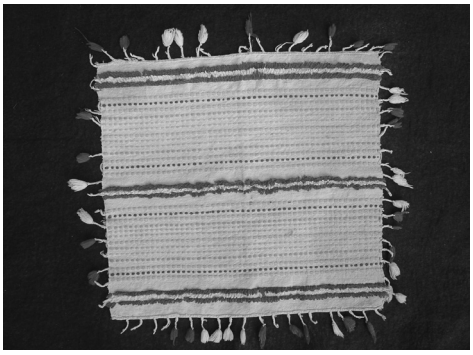

Инв. бр. Е-2354

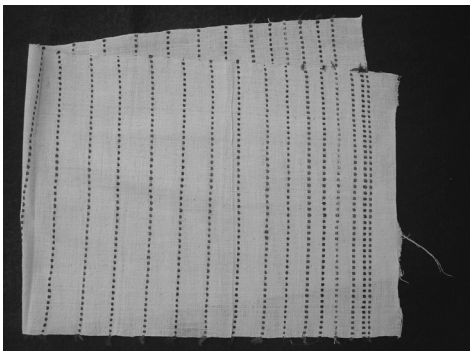

Инв. бр. Е-2371

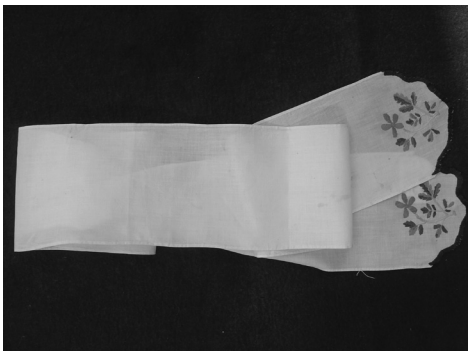

Инв. бр. Е-3308

Rezime

Slađana Rajković

PEŠKIR U TRADICIONALNOJ KULTURI LESKOVAČKOG KRAJA

Kolekcija peškira etnološke Zbirke Narodnog muzeja u Leskovcu sadrži preko 100 eksponata skupljenih u periodu od 1948.god. do 2009. godine. Oni su datovani od 1900.godine najstariji pa do sredine osamdesetih. Ovako veliki broj ovih tradicionalnih elemenata naše kulturne baštine u zbirci Muzeja, upućuje na zaključak da su oni još uvek prisutni i funkcionalni u narodnom životu. To nas je navelo da ih prikažemo široj javnosti.

Peškir je imao višestruku ulogu u kulturi stanovanja, kako u selu tako i u gradu. Pored upotrebe prilikom održavanja lične higijene i kao pomoćnog sredstva u svršavanju nekih kućevnih poslova, često je korišćen i kao dekorativni element. Posebna uloga peškira ostvarivala se u nizu običajnih radnji u životnom ciklusu čoveka, od njegovog rođenja, preko svadbenih običaja, verovanja i praznoverica, sve do posmrtnih ritualnih radnji. Sve ovo doprinelo je da se tkanju peškira posveti posebna pažnja u domaćoj radinosti prilikom tradicionalne proizvodnje platna.

Peškir se tkao od kudelje, lana, pamuka i svile domaće proizvodnje, zavisno od potreba kojima je namenjen.

Prema nameni peškiri se mogu svrstati u tri grupe: one za svakodnevnu upotrebu, na darovne i na ukrasne.

Prema ornamentici, peškire možemo svrstati u četiri grupe: na peškire sa geometrijskom, vegetabilnom, zoomorfnom i antropomorfnom ornamentikom.

U leskovačkom kraju postojale su dve tehnike tkanja peškira: "soveljačko" (dvonitno) i tkanje "na daščice". Tkani su peškiri za svakodnevnu upotrebu, "na saće", u četiri niti.

Vezilačka veština je tehnički skromna: peškiri su veženi u tri tehnike bodom pokrstice, kosim i punim bodom. No, bez obzira na takvo ograničenje, kolorit je vrlo bogat i skladan. Veženi motivi su uglavnom u kombinaciji sa tkanim ornamentima, tako da se nalaze ili između utkanih poprečnih pruga u dve ili tri boje ili pak češće, između motiva koji su rađeni "na prebir".

U zbirci postoje i peškiri rađeni bodom pokrstice.

Peškiri za svakodnevnu upotrebu su uglavnom od konopljanog platna (osnova i potka od konoplje).

Prateći peškir kroz ceo životni ciklus i neke običaje našega kraja može se zaključiti da je peškir postao sastavni deo čovekovog života. To je bio i u vremenu kada se živelo u kućnim zadrugama, sa brojnim članovima, kada se znalo ko će koji posao obaviti za sebe i za druge. NJegov tvorac je žena tkalja, majka u kući, domaćica, radnik na njivi i u štali...

Nadamo da ćemo ovim radom uspeti da rehabilitujemo pravu i zaboravljenu vrednost i toplinu našeg doma, u kome će peškir doživeti da zauzme ponovo svoje mesto koje mu je nekada pripadalo u staroj srpskoj tradicionalnoj kulturi, kao deo baštine trajne vrednosti.

УДК

Драган Д. Видосављевић

ПОСЕТА МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА ЛЕСКОВЦУ 1889. ГОДИНЕ ЖИВОТ И РАД МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА

Митрополит српски Михаило Јовановић једна је од најзначајнијих црквено-политичких личности 19. века. Управљао је Црквом у Србији за време владавине четири Обреновића: Милоша, Михаила, Милана и Александра. Иако је по династичком уверењу био обреновићевац, са свим владарима ове династије (осим са последњим, Александром) имао је великих незгода и тешко је са њима излазио на крај.

Милоје Јовановић (како му је било световно име) рођен је 19. августа 1826. године у Сокобањи од родитеља Милована и Марије. Основну школу и гимназију је учио у родном месту и Неготину, а богословију у Београду. Митрополит Петар га 1846. године, са још пет младића, шаље на кијевску Духовну академију. Показао се као изузетан студент. Поред богословља, интересовао се за философске педагошке науке. Истовремено са руским, учио је француски и пољски језик. При крају студија, 29. марта 1853. године, по благослову митрополита Петра, примио је монашки чин. У Кијево-печерској лаври га је замонашио ректор Академије, епископ Антоније, па је Милоје постао Михаило. Убрзо након тога, 12. априла, митрополит кијевски Филарет га је прво рукоположио за јерођакона, а 16. априла и за јеромонаха. Духовну академију је завршио јуна 1853. године са степеном магистра богословља. Магистарска теза му је била „Обзор историји сербској Церкви“.

А одликован је и златним крстом који је додељиван најбољим студентима. Након завршетка студија, још неко време остао је у Русији где је посетио Москву, Петроград, Оптину пустињу, како би се боље упознао са богослужењем, монашким животом, радом семинарија и других школа. По повратку у Србију, једно време је радио као професор у београдској Семинарији, а затим је произведен за архимандрита студеничког, да би 14. октобра 1854. године био изабран и хиротонисан за епископа шабачког. Шабачком епархијом је управљао близу пет година, све до Светоандрејске скупштине (збацивање са власти кнеза Александра Карађорђевића и оставка митрополита Петра), када је изабран за митрополита Кнежевине Србије. Међутим убрзо, већ приликом избора новог шабачког епископа, дошло је до неслагања између њега и кнеза Михаила, а ствари су се још искомпликовале када се митрополит супротставио кнежевој жељи да се разведе од кнегиње Јулије и ожени сестричином, Катарином Константиновић. Митрополит је био веома незадовољан и Законом о црквеним властима из 1862. године, а касније је морао да брани Цркву од појединих министара који јој нису били на клоњени, нарочито Стојан Новаковић.

Поред духовног старања, митрополит је био и веома активан национални радник. Радио је на остваривању Гарашаниновог „Начертанија“ о националном ослобођењу српског народа. Његова улога у помагању ослободилачког покрета српског народа у Босни и Херцеговини, Старој и Јужној Србији је огромна. Његов рад на националном препороду и помагању ослободилачког покрета у овим крајевима огледао се у:

- задовољавању верско-црквених потреба
- отварању школа и одашиљању учитеља
- збрињавању избеглица из неослобођених области
- прихватању ученика у Београдској богословији (митрополит Михаило је 1873. године у Београду отворио Друго одељење Богословије под називом „Страначка богословија“ као засебан завод у посебној згради, са самосталном управом и мисионарском сврхом . У ову школу су се уписивали младићи из крајева под турском влашћу, који су се спремали за свој будући црквени, просветни и национални рад у тим српским крајевима)
- оснивању више патриотских друштава за рад са народним представницима Срба под турском влашћу
- тражењу помоћи од Русије за потребе и заштиту српског становништва у Турској
- одбрани српских народних и националних интереса од туђинске пропаганде и утицаја
- посредничкој улози на уклањању неспоразума који су штетили националним интересима

Још за време школовања у Русији митрополит је потпао под снажан утицај идеја словенске узајамности–панславизма и њима је остао веран до краја живота. Као русофил, Михаило је сметао Бечу, кнезу Милану и напредњацима. Из Беча су тражили да се митрополит уклони са положаја.

Указом кнеза Милана од 18. октобра 1881. године,након сукоба са владом око Закона о црквеним властима, митрополит Михаило је уклоњен са положаја и остављен без икаквих права.

После тога је у једном периоду живео у својој кући на Врачару, а пошто му ни ту нису давали мира, кренуо је 1883. године у емиграцију. У емиграцији боравио је у Рушчуку, Варни, Цариграду, Јерусалиму, на Светој гори, а затим отишао у Русију где је живео у Кијево-печерској лаври, Петрограду, Српском подворју у Москви.

Након абдикације краља Милана, после вишегодишњег изгнанства, 18. маја 1889. године митополит ће се вратити Србију.

Значај митрополита Михаила за српски народ је огроман. Целог живота овај архипастир је неуморно радио и за сваког имао времена. Улагао је велики труд да се побољша материјално стање свештеника, да се подигне монашки углед и образовање и оснажи углед Цркве. Пошто је видео какву штету вери наносе неправославне иконе, тражио је не само њихово уклањање из цркава и домова него и забрану њихове продаје. Захтевао је од државних власти да се законом сузбије ширење секти, борио се против безбожних књига Васе Пелагића. Тражио је да се кажњавају они који користе псовке против вере и светиње. Радио је на искорењивању ванбрачног живљења. Предлагао је да се осуђени на смрт обавезно исповеде и причесте, као и да се државни чиновници бар једном годишње исповеде и причесте.

У његово време, 1879. Црква у Кнежевини Србији је добила аутокефалност. Митрополит је 1876. основао Црвени крст Србије и постао његов први председник. За време митрополита Михаила почеле су и припреме за подизање храма Св. Саве (основано је Друштво Св. Саве и за председника изабран митрополит. Његова популарност је прешла границе Србије, па је не само у Србији него и изван ње биран за члана многих научних и добротворних друштава:

1857. је изабран за члана Српског ученог друштва у Београду,

1862. за председника Друштва за ослобађање афричких робова,

1869. за почасног члана Императорске Публичне библиотеке у Петрограду и почасног члана Савета кијевске Духовне академије,

1871. за почасног члана Императорског Московског универзитета и почасног члана Црвеног крста у Бриселу,

1876. за члана Братства христољубивих у Атини,

1879. за почасног члана петроградске Духовне академије,

1890. за председника Одбора за подизање споменика Косовским јунацима.

Митрополитовим старањем основани су фондови:

Фонд за сироте ђаке у Богословији,

Фонд за женску школу у Пећкој патријаршији у Старој Србији,

Фонд покојног Јанићија бив. јепископа Ужичког,

Фонд свештенички,

Фонд за издржавање удовица и деце умрлих свештеника и ђакона,

Фонд за школовање ђака из Сокобање.

После његовог упокојења основани су:

Фонд за васпитање српских калуђера у руским духовним академијама,

Фонд за штампање књига за одбрану православља и за моралну поуку српског народа.

Митрополит Михаило је за свој рад одликован већим бројем одликовања:

1858. руски цар Александар му је послао скупоцену панагију са ликом Спаситеља,

1861. добио је од српске кнегиње Јулије скупоцену митру и архијерејски окрут, а од руске царице Марије златан крст са нерукотвореним ликом Спаситеља,

1862. руски цар га је одликовао орденом Св. Ане првог степена, а

1870 .орденом Св. Владимира другог степена великог крста,

1877. кнез га је одликовао Милан орденом Таковског крста

1879. руски цар орденом Св. Александра Невског

1888. црногорски кнез Никола орденом кнеза Данила првог реда

1894. краљ Александар орденом Белог орла у брилијантима на златном ланцу, а Свети архијерејски сабор ношењем беле панакамилавке

Овај велики српски архипастир упокојио се 5. фебруара 1898. године у 72. години живота, а његово тело је сахрањено у Саборној цркви у Београду.

ПОСЕТА МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА ЛЕСКОВЦУ 24-25. АВГУСТА 1889. ГОДИНЕ И СЛУЖЕЊЕ У СВЕТОИЛИЈСКОЈ ЦРКВИ

Иако није искључено да је митрополит Михаило могао и раније посетити Лесковац, и то већ првих дана након његовог ослобођења 1878. године, о томе до сада нема доступних података.

Митрополит је то засигурно учинио за време његове друге управе Црквом, а након повратка из емиграције 24. и 25. августа 1889. године. Дан пре тога, 23. августа, воз којим су митрополит Михаило и епископ нишки Јероним путовали за Врање накратко се зауставио на лесковачкој железничкој станици па је многобројан народ изашао да их види. Сутрадан, 24. августа увече, архијереји су вероватно из Врања стигли у Лесковац. Железничка станица је била испуњена многобројним народом који је изашао да дочека високе госте. Пошто су благословили народ, митрополит Михаило и епископ Јероним су се одвезли у стан лесковачког арх. намесника проте Димитрија Алексића, где је одржано и бденије.

За сутрадан, 25. августа, било је предвиђено да оба архипастира служе у Светоилијској цркви. Међутим, епископ Јероним се изненада разболео па је митрополит Михаило сам отишао до цркве где га је прота Димитрије Алексић поздравио речима:

Ваше Високопресвештенство!

Ретке је среће удостојен данас Лесковац. Од кад је први камен у темељ његов ударен, до сада, не памти он да су га у исто време посетила два српска тако узорита архипастира, два тако велика поборника спасоносног православља. Срећни се данас осећају становници Лесковца и стари и млади, и мушки женски; срећно је оно место где стопе ваше ступају, а срећан је и овај храм божји, који тек што је пропојао, -сво се испуњава светињом; примајући у своје зидине највећег пријемника Светога Саве.

Високопреосвећени Архипастиру!

Радост, коју у овоме тренутку осећамо сви, којом су груди наше испуњене, мора увећавати околност: што смо после тешких дана искушења по цркву нашу, ево дочекали да се на делу уверимо да Бог, и ако кад-тад пусти на кога искушења, ипак приводи га ка спасењу; да је правда божија, иако спора, увек достижна; да слава Његовог светог имена не може бити засењена мраком пакленог сатане, којим он по кад-кад покуша да то учини.

И српску цркву, после кобног искушења, озарила је велика милост божија, која је гоњене архипастире у туђини, где горке дане проводише, очувала здраве и повратила цркви српској, повратила нама, свима, да нас опет у закону божијем настављају, да нам опет показују пут спасења и да опет примером својим предходе нам у вери, у делима и у свему што је добро по наше душе спасоносно. Нека је зато и овом приликом од нас највећа слава свемогућем Творцу који нас је овом великом милошћу обдарио.

Поздрављајући Ваше Високопреосвештенство на прагу овога светога дома, скромна духовна деца Ваша целивају свету Вашу Десницу и моле се свемогућем Богу да и убудуће излива милост на православни народ српски и да му за много година очува у повољном здрављу његове драге Архипастире.

Нека је благословен овај свечани долазак Ваш у нашу средину; нека си благословен Ти, који долазиш у име Господње.

Након тога, митрополит Михаило је заједно са протом Димитријем Алексићем, протом Прокопијем Поповићем из Ниша, још четири свештеника, једним протођаконом и једним ђаконом служио Свету архијерејску литургију. Појала је овдашња певачка дружина, а у препуној Светоилијској цркви није могао да стане сав народ, па су служби многи присуствовали изван ње. По завршеној служби, митрополит Михаило је пред црквом осветио воду, одржао диван говор и кропио народ. После кратког одмора под вењаком уследио је ручак у црквеној кући. За време ручка Митрополит је наздравио крању Александру, председник општине митрополиту. Затим се митрополит захвалио на здравици и наздравио народу општине лесковачке. Прота Димитрије Алексић одсутном епископу Јерониму и, на крају, судија Тодор Радичевић митрополиту.

Пред крај дана, уз божју помоћ, добром негом и заузимањем лекара др Хранислава Михаиловића, епископ Јероним се опоравио, па су увече, заједно са митрополитом Михаилом, испраћени народом, свештенством и чиновништвом отпутовали возом из Лесковца.

За добар дочек митрополиту су се, поред осталих нарочито побринули и срески начелник Михаило Јаковљевић и председник општинског суда Васиљко Цветановић.

БЕСЕДА МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА ИСПРЕД СВЕТОИЛИЈСКЕ ЦРКВЕ У ЛЕСКОВЦУ 25. августа 1889. године

Мир вам и благослов от Бога отца и Господа нашего Исуса Христа.

У овоме светоме дому божјем, при молитвеноме састанку нашем, поздрављамо вас, духовна чеда наша миром и љубављу, дајући вам свети благослов цркве, пунољубавне матере наше.

Са овим поздравом и благословом срдачно желим вам свако добро, срећу и напредак и молим преблагога Бога, да дарује вам здравље и да десница његова чува све вас од свакога зла и од сваке несреће. Дај Боже, да сте сви ви богобојазљиви, побожни, сложни, да сте у миру и спокојству, да сте добри хришћани и родољубиви грађани.

Свевишњи творац Господ Бог, љубећи нас, многа је добра нама даровао, па треба да се упитате да ли се сви ви према Богу творцу избавитељу, добротвору, односите, као добра деца према своме доброме отцу? Да није који међу нама заборавио Бога, ослабио у вери, престао молити се Богу, љубити Бога и надати се на Бога? Обратите бл .Хр., своју озбиљну пажњу на овакве поступке и својих ближњих, који често заборавише веру, погазише закон божји, па размислите, докле ће довести народ наш оваки безбожни поступци!

Имајте свагда на уму, драги нам хришћани, да одма настаје и шири се свако зло у народу, међу људима, када ови забораве Бога, отпадну од Бога, од вере, од цркве божје. Тада млађи не слушају и не поштују старије, а старији развраћају и кваре омладину; настаје раздор, неслога мржња, ненавидност међу сродницима у кући и међу грађанима у општини.

Када се Бог заборави и људи ослабе у вери и побожности, тада се јавља грамжљивост, себичност, отимање; нема тада међу људима правде, слоге, љубави, поштења, поверења, узајамног братског поштовања.

С тога памтите, богољубиви хришћани, да нема среће и напретка, нема ни у чему божијег благослова онда када се Бог заборави, када вера ослаби, када се изгуби љубав и када у срцу вашем престане страх божји и не буде наде на божју правду.

Премилостиви Господ Бог дуго трпи људе, дуго чека њихово покајање, опомињући их овда-онда разним начинима да се обрате, да се сете своје душе, да не губе свој род, свој народ, своју домовину, опомиње најпре милостиво, па кад се не обрати пажња на његову љубав, тада пушта громове своје правде и својега гњева.

Препоручујем и молим свакога Србина и Српкињу, младе и старе, да сви загрејете своје срце вером и љубављу према Богу и спаситељу нашему Господу Исусу Христу. Погледајте на икону распећа Христовог и сетите се тешких Христових страдања, па се запитајте за кога је Христос такве муке на крсту претрпео? Пролио је он своју божанствену крв и муке на крсту претрпео за нас, за човечанство, за нашу вечну срећу, за наше избављење и спасење; па љубите Христа Спаса, верујте у њега, надајте се на њега, молите му се – молите му се за себе, за своје сроднике, за Краља нашега Александра, за народ и државу српску.

Памтите, љубезни хришћани, увек то, кад појединн човек, кад народ ослаби у вери, кад отпадне од Бога, да му одма ослаби срећа и да му се одма заустави напредак послови су му безуспешни, јавља се неред у односима и настаје кварез. С тога, никада не заборављајте, да је само с Богом и у Богу наша срећа, наше богатство, наша слава. Дакле, љубите Бога и његов свети закон, поштујте свету цркву божију и њене свете уредбе, те да и Бог вас љуби, милује и усрећава сваким добром временим и вечним. Будите побожни, верни Богу, извршујте божје заповести и проводите свете празнике богоугодно у молитви и чинењу добрих дела. Чувајте се раздора, неслоге, мрзости, пакости међусобне, живите у миру и љубави са својом породицом и укућанима, учите дечицу своју вери и закону божијем, чувајте их од сваке саблазни и моралне покварености, избегавајте сами, па заустављајте и друге, да не изговарају срамне речи, хулење Бога и светиње, да не псују и не руже оно што је свето и за поштовање; јер такве доказују дивљачност, неваспитаност и безбожност.

Старајте се сви да једно друго поучавате поштењу и разуму; млађи да слушају и поштују старије, млађи да се владају пристојно и да се науче свему што је корисно, те да својим радом и трудом навикну се заслуживати своје издржање, да се научите сви да живите као браћа и као сестре у љубави не чинећи никоме никакве штете, ни увреде; јер сте сви деца једнога отца небеснога.

Имајте више бриге за своју душу, која ће вечно живети, па се озбиљније старајте да вам душа буде чиста и непорочна, како би и она могла бити живи храм, живи дом божији, у коме би могао сам Бог најсветији доћи и обитавати.

Побожност, молитва, вера, љубав, нада – врлине хришћанске, уздижу из блата грешну душу човечију и украшавају је богоподобним врлинама, које су скупље и милије од свакога блага земаљскога, па вас зовемо, молимо, препоручујемо, да себе украсите овим врлинама.

Дај Боже, да сте ви, стари и млади, свакога стања и положаја, увек Богу угодни, да сви свагда будете под заштитом, под одбраном божије милости и да никада не падне на вас страшна осуда божије правде и божијега гњева.

Неколебљивом својом вером, побожношћу, међусобном слогом, миром и љубављу, хришћанским поступањем, радујте праведне душе ваших

отаца и дедова, који беху добри хришћани и родољубиви Срби; обрадујте својим богоугодним живљењем и нас, своје архипастире, који желимо свима вама и вашим укућанима, малима и великима, свако добро, срећу, напредак и спасење.

Нека је на вама божји благослов, нека десница божја чува све вас, а од нас је ама благослов и свагдашња за вас молитва к Богу. Амин.

ЛИТЕРАТУРА

Владимир Стојанчевић, „Улога митрополита Михаила у помагању ослободилачког покрета Срба у Турској“, Живот и дело митрополита Михаила (1826-1878), Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. CXVIII, Одељење историјских наука књ.31, Београд 2008. стр. 94.

Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве 2*, Београд 1991, стр . 353-421

Протојерej др Предраг Пузовић, *Прилози за историју СПЦ*, Ниш 1997. стр. 273-285.

Проф. др Предраг Пузовић, *Српска православна црква*, Прилози за историју 2,

Београд 2000. стр. 69-90.

Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд,

Подгорица, Крагујевац, 1996. стр, 328-330.

Црквени гласник, црквено-књижевни лист, број 17 (65), Лесковац, 1. септембар 1889 . стр .271-272,

Црквени гласник, црквено-књижевни лист, број 19 (67), Лесковац, 1.октобар 1889. стр .289-292.

Резиме

Драган Д. Видосављевић

ПОСЕТА МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА ЛЕСКОВЦУ 1889. ГОДИНЕ
ЖИВОТ И РАД МИТРОПОЛИТА МИХАИЛА

Митрополит српски Михаило Јовановић једна је од најзначајнијих црквено-политичких личности 19. века. Управљао је Црквом у Србији за време владавине четири Обреновића: Милоша, Михаила, Милана и Александра.

У његово време, 1879. Црква у Кнежевини Србији је добила аутокефалност. Митрополит је 1876. основао Црвени крст Србије и постао његов први председник. За време митрополита Михаила почеле су и припреме за подизање храма Св. Саве и основано је Друштво Св. Саве, а за председника је изабран он. У овом раду дата је биографија митрополита Михајла и приказана његова посета лесковцу 1889. године, када је служио Литургију у храму Светог Илије на Хисару.

УДК

Часлав Динчић

ЦРНОТРАВЦИ У РАТОВИМА 1912 - 1918.

Објава мобилизације увек је значила да је отаџбина у опасности и да се војни обвезници одмах јаве у своје јединице, према ратном распореду. Црнотравски печалбари би тада хитали у борбени строј, држећи у рукама пушке уместо зидарских чекића. Као што су на грађевинама били савесни и радни, тако су у борбама били дисциплиновани, извршавајући наређења својих старешина. Војна врањска Окружна команда забележила је да су Црнотравци као војници храбри, поуздани, исправни, учтиви и пуни пожртвовања. О томе сведочи, поред осталих, и Анри Барби, ратни дописник париског „Журнала“. Пратећи ток операција 1913, он је записао: „Јужније, код Тумбе, на српско-бугарској граници, а источно од Власотинца, Бугари су узалудно покушавали на разним местима да се дочепају железничке пруге која би им отворила пут за Ниш. Први пук III позива на Власини овековечио се славом. Он се без артиљерије и митраљеза одупирао непријатељским пуковима, па чак извршио неколико јуриша на бајонет, те је тако очувао своје позиције“.

У балканским и Првом светском рату црнотравски крај је на олтар Отаџбине положио 662 жртве. Велики број ратника био је одликован. Највишим орденом за храброст, Карађорђевом звездом с мачевима, одликовани су: Вељко Димитријевић, Стојадин Анђелковић, Милорад Станковић, Станоје Павловић, Драгутин Вељковић, Ранђел Стојичић, Харалампије Стојановић... Многи су стекли официрске и подофицирске чинове. Према непотпуним подацима, у чин капетана унапређени су: Данило Стефановић, Јона Митровић, Тодор Цветановић, Стојанча Динић, Драгутин Крстић, Станоје Павловић, Риста Вељковић, Милутин Анђелковић, Тодор Ристић... Далеко је већи број са нижим чиновима.

У резервном саставу највише се могло напредовати до чина потпуковника. Између два светска рата овај чин су постигли Душан Ристић и Стојадин Анђелковић. Од Црнотраваца који су завршили војне школе и достигли високе чинове у Краљевини Југославији поменућемо генерала Радована Поповића и пуковника Вељка Димитријевића.

РАДОВАН ПОПОВИЋ
-бригадни генерал-

Први црнотравски генерал, Радован Ј. Поповић, рођен је 1893. године. Гимназију је завршио у Зајечару. У Нижу школу Војне академије ступио је 1910. године са 43-ом класом. Због српско-турског рата школовање прекида 17. септембра 1912, а академију завршава у првој половини 1914. У чин пешадијског потпоручника произведен је 1913, поручника 1915, капетана II класе 1919, капетана I класе 1920, мајора 1923, потпуковника 1927, пуковника 1933. и бригадног генерала 1940.

У балканским ратовима Радован Поповић је ађутант команданта 2. батаљона Трећег пешадијског пука II позива.

На почетку Првог светског рата је водни официр у Трећем прекобројном пешадијском пуку под командом потпуковника Стојшића. У току битке на Дрини „која спада у ред најкрвавијих битака које је српска војска водила, како по ангажованим снагама и поднетим људским и материјалним жртвама, тако и по динамичности и разноврсности борбених дејстава, времену трајања и огромном простору на којем је извођена", Радован је на Солдатовића гају 10. новембра 1914. рањеи у главу. Његов Трећи прекобројни пук у сударима са пуковима 42. домобранске дивизије извршава главни задатак на коси Миловац код Љига. После тешких борби командант пука у извештају команданту Треће армије, поред осталог, истиче: „Молим да се има у виду да Трећи прекобројни пешадијски пук није пук, већ батаљон од 800 пушака и његово одржање на Миловцу је под питањем." Борбе су ипак настављене са променљивим успесима и драматичним обртима. Октобра 1915. три царевине напале су Србију која је, препуштена сама себи, успоравала надирање надмоћнијег непријатеља. У критичној фази одбране, када је запретила опасност да српска војска буде окружена, Врховна команда је 24. новембра 1915. донела одлуку о постепеном повлачењу преко Црне Горе и Албаније. Радован са својом јединицом, под борбом, одступа до приморја. У току повлачења погинуло је и умрло од глади и болести 243.877 војника и српских цивила, док су савезнички бродови превезли на острво Крф 151.828 војника.

По доласку на Крф Радован Поповић је водни официр, заступник командира, а од 28. априла 1916. до 11. маја 1917. командир митраљеског одељења 1. батаљона 23. пешадијског пука (овај пук је формиран од преживелих бораца 3. и 4. Прекобројног пука). Овде треба напоменути да су на почетку рата српски пешадијски пукови имали једно одељење са четири митраљеза, па је команда над овим одељењима поверавана изузетно способним официрима.

После албанске голготе и опоравка српске војске на Крфу, 14. септембра 1916. све три српске армије отпочеле су општи напад на непријатељске положаје. На самом почетку офанзиве одиграла се Горничевска битка

и вођене тешке борбе на Кајмакчалану и Црној реци, где је 21. септембра Радован поново рањен.

Почетком маја 1917. године 23. пешадијски пук кренуо је да заузме висове код Доброг поља, а посебно Котку која је доминирала околином. Нарочито тешке борбе разбуктале су се 11. маја уз снажну артиљеријску припрему. Српска пешадија је била изложена жестокој артиљеријској ватри од стране Бугара. У противнападима обе стране су претрпеле велике губитке. Тога дана, као командир митраљеског одељења, Радован Поповић је трећи пут у овом рату рањен, поново у главу и десну руку. О тежини рањавања говори и податак да је више од годину дана провео на лечењу у болници престолонаследника Александра у Солуну.

У време пробоја Солунског фронта, септембра 1918. па до краја рата Радован је био шеф Обавештајне секције у 22. пешадијском пуку. По завршетку рата он је командир 4. чете Треће пешадијске подофицирске школе, а затим командир чете у Осмом пуку. Године 1921-1922. је командир чете у Првој пешадијској подофицирској школи и помоћник одељењског старешине у Војној академији. У периоду од 1. октобра 1923. до 1. октобра 1925. завршава са 25-ом класом Вишу школу Војне академије. Од 32 слушалаца ове класе чин генерала достигла су четири официра. Док је за чин бригадног генерала пуковник морао имати завршену најмање Нижу школу ВА, Виша школа отварала је могућност за унапређење у више степене генералског чина.

Априлски рат 1941. је, међутим, спречио даље напредовање бригадних и дивизијских генерала. По завршетку Више школе Војне академије, Радован је постављен за помоћника начелника штаба Савске дивизијске области и команданта 4. батаљона 35. пешадијског пука. У периоду од 13. маја 1927. до 30. априла 1928. године Поповић је био наставник у Поморској Војној академији, а потом годину дана командант 1. батаљона 35. пешадијског пука (овај пук је бројчано био највећи од 57 пешадијских пукова колико их је било тада). На дужности команданта 1. батаљона Четврте пешадијске подофицирске школе био је од 19. априла 1929. до 26. јуна 1931, а потом вршилац дужности класног старешине у Војној академији до 18. јануара 1935. У периоду од 21. јануара 1935. до 1. фебруара 1938. пуковник Радован Поповић је ађутант Петра II Карађорђевића. Готово у исто време (16. фебруар 1935 -12. јануар 1938.) он командује Другим пешадијским пуком „Књаз Михаило", познатијим као Гвоздени пук. Била је слава и част командовати овим елитним пуком који је имао изузетно богату ратну прошлост и био једини пук са називом Гвоздени.

Члан испитне комисије за чин пешадијског капетана и председник комисије за чин пешадијског потпоручника био је у времену од 22. априла 1938. до 12. септембра 1940.

У чин пешадијског бригадног генерала војске Краљевине Југославије унапређен је 6. септембра 1940. (Ађ. бр. 20833). Од 12. септембра па све до капитулације, априла 1941. Радован Поповић је на дужности кома-

нданта пешадије Врбаске дивизијске области. Према мирнодопској формацији, штаб Врбаске дивизије био је у Бањалуци. У саставу дивизије била су четири пешадијска (26, 33, 44. и 55.) и два артиљеријска (9. и 25.) пука. Непосредпо пре рата извршена је реорганизација велике Врбаске дивизије тако што су из њеног састава издвојена три иука и додата Унској и Личкој дивизији. Новим преименовањем, Врбаска дивизија се састојала из 33, 89. и 90. пешадијског и 9. артиљеријског пука.

Дана 8. априла 1941. Врбаска дивизија је стигла у шири рејон Нашица где је био њен концентрацијски простор. Са севера су наступале јаке немачке оклопно-механизоване јединице којима је требало супротставити се. Међутим, стигло је неочекивано наређење од штаба Друге армије да се дивизија повлачи према реци Сави ради, како је речено, стратегијског скраћивања фронта. Поручник Ратко Мартиновић из 33. пука (касније генерал ЈНА) записао је: „Преко Саве, код Босанског Шамца, десетине хиљада војника, мноштво топова и запреге полако су прелазили на Другу обалу и журно кретали даље. По преласку Саве, 33. пешадијски пук требало је да поседне одсек на десној обали реке Босне, а 90. пук на левој обали.” У неизвесности и узалудном очекивању наређења више команде о борбеним дејствима, долази до расула у војним редовима. Примљена је и вест да је Врховна команда, односно њени представници, издала наређење да „југословенска оружана сила има да капитилира безусловно и одводи се у ратно заробљеништво“ (према немачким изворима заробљено је око 398.000 војника, подофицира и официра Краљевине Југославије). Генерал Радован Поповић је заробљен и депортован у Немачку (Немци су заробили 206, а Италијани 18 генерала).

За заслуге у ратовима и у мирнодопској служби генерал Радован Поповић је одликован: Сребрном и Златном медаљом за храброст. Орденом Белог орла с мачевима, Златном медаљом за ревносну службу, Медаљом за војничке врлине, орденима Југословенске круне IV и III реда, Орденом Карађорђеве звезде IV реда, Споменицом за српско-турски рат, Споменицом за српско-бугарски рат, Споменицом за ослобођење и уједињење и Албанском спомеником. Од страних одликовања поменућемо Орден румунске круне „Командант Милитер” и чехословачки орден Белог лава.

ВЕЉКО ДИМИТРИЈЕВИЋ
-пешадијски пуковник-

Рођен је 1877. године у времену када Јужна Србија још није била ослобођена од Турака. Гимназију је завршио у Нишу, а пешадијску Подофицирску школу у Београду као други у рангу своје класе. Подофицирска школа основана је 1886. указом краља Милана Обреновића. Критеријуми су били врло строги. Школа је производила веома способне подофицире од којих су многи стекли официрски чин. Вељко је био један од њих.

У чин поднаредника произведен је 1895, наредника 1898, потпоручника 1901, поручника 1905, капетана II класе 1909, капетана I класе 1912, мајора 1914, потпуковника 1918. и пуковника 1923.

У Првом балканском рату, 1912, у саставу Моравске дивизије били су Први, Други, Трећи и Шеснаести пешадијски пук. Вељко је командир чете у Шеснаестом пуку „Цар Никола II" којим је командовао пуковник Јован Викторовић. После велике победе српске војске на Куманову, Шеснаести пук је на челу Прве армије ушао у Скопље где су његови војници „дочекани са великим, заносним одушевљењем", јер им је маса народа клицала од радости и обасипала их цвећем. Уследиле су борбе за ослобођење Прилепа и Битоља.

У Другом балканском рату, 1913, Вељко је поново командир чете. У шири рејон Овчег поља Трећи и Шеснаести пук ојачавају десно крило Дринске дивизије. У борбама на Грљенским висовима долази до силовитих јуриша и великих губитака на обе стране. У тешким борбама на Брегалници, Злетовској реци, код Штипа и Кочана, на планини Серти, Кавадарцима, Неготину и Криволаку, Вељко успешно командује својом четом из које је много бораца избачено из строја.

На иницијативу Аустроугарске, а у циљу слабљења Србије и нове поделе интересних сфера у Македонији, око 15000 добро наоружаних Албанаца упало је 23. септембра 1913. у западну Македонију. Била је то тзв. Арнаутска побуна. Српска Врховна команда је мобилисала две дивизије и три прекобројна пука који су за десетак дана протерали нападача са своје територије. Капетан Вељко Димитријевић са својом јединицом учествује у борбама код манастира Св. Јован Бигорски.

У Првом светском рату Вељко Димитријевић је командант батаљона Шеснаестог кадровског пука у борбама на Церу, Дрини и Мачковом камену. Када су 6. новембра 1914. аустроугарске трупе по трећи пут предузеле напад на Србију, отпочела је неравноправна борба у којој је „количина непријатељске артиљеријске муниције мерена вагонима, док је о сваком утрошеном метку са српске стране морао да одлучује командант дивизије". У борби на Колубари, у силовитом јуришу на јужни део Кременице непријатељ је потиснут бомбама и бајонетима. Ту је Вељко личним примером на делу потврђивао моралне особине које треба да имају старешине, „јер када се официр показује у борби као ванредно неустрашив, онда он том особином пробуђује у срцима војника племените нагоне без којих се не може постићи ништа велико". За испољену храброст одликован је Карађорђевом звездом с мачевима IV реда.

После повлачења српске војске и евакуације на Крф, Вељко је на Солунском фронту постављен за команданта батаљона Шестог пешадијског пука „Престолонаследник краљевић Александар" у саставу Дринске дивизије. Изузетно тешке и крваве борбе на Кајмакчалану 1916. трајале су пуних 19 дана, уз обострано велике губитке. Као командант одреда, Ве-

лько се нарочито истакао у нападу на положај Старков зуб. На предлог команданта пука, потпуковника Стевана Радовановића, похваљен је и одликован.

Септембра 1918. у пробоју Солунског фронта Вељко Димитријевић предводи свој батаљон у борбама на Соколу од чијег освајања је зависило даље напредовање према Козјаку. Стеновитом врху Сокола могло се прићи само двема стазама које је непријатељ непрекидно засипао гранатама. Нека одељења су користила и импровизоване лествице да би савладала окомите стране стеновитих падина. Тек у поноћ врхови су освојени. Тада је започео јуриш у отаџбину: кроз дим и ватру јуришали су батаљони, пукови, освајајући стопу по стопу земље. Српску војску више ништа није могло зауставити. Описујући брзи продор српских трупа, командант француске Коњичке бригаде, генерал Гамбета, истакао је да су „само француски коњаници, и то с муком, могли да предњаче у брзини са српском пешадијом".

После борби за ослобођење Србије, Вељков батаљон прелази у Срем и код Вуковара заплењује цео пловни потенцијал бивше Аустроугарске на Дунаву (37 пароброда и 217 шлепера). За осведочену храброст и испољено командовање на Солунском фронту, одликован је по други пут орденом Карађорђеве звезде с мачевима IV реда.

После рата Вељко са својим батаљоном врши обезбеђење границе према Мађарској, а потом и према Албанији. До пензионисања, 1925. Вељко је командант Војног округа. Умро је у Нишу 1945.

Поред два ордена Карађорђеве звезде с мачевима IV реда, пуковник Вељко Димитријевић је одликован: Сребрном и Златном медаљом за храброст, Орденом Белог орла с мачевима IV реда, Орденом Југословенске круне IV реда, Орденом Светог Саве III реда, француским Ратним крстом, Споменицом краља Петра I, Споменицом српско-турског рата, Споменицом српско-бугарског рата и Албанском споменицом 1915.

Извори и литература

1. Архив Војноисторијског института, фонд БЈВ.
2. Архив Персоналне управе Генералштаба војске Југославије.
3. Службени војни лист 1913-1941.
4. Споменица 75-тогодишњице Војне академије 1850-1925, Београд, 1925.
5. Војна енциклопедија, 1-10, Београд, 1970-1975.
6. Војни лексикон, ВИЗ, Београд, 1981.
7. Лист „Војска", специјални додатак бр. 16, од децембра 1994.
8. Анри Барби: „Брегалница 1913." Београд, 1914.
9. С. Скоко, Б. Ратковић, М. Ђуришић: „Србија и Црна Гора у балканским ратовима", Београд, 1972.

10. Б. Гледовић, Б. Ратковић, М. Ђуришић, М. Граховац, П. Опачић: „Први светски рат-Србија и Црна Гора", том 1, Цетиње, 1977.

11. Саво Скоко: „Војвода Радомир Путник", том 1 и 2, Београд, 1985.

12. С. Скоко, П. Опачић: „Војвода Степа Степановић", том 1 и 2, Београд,1985.

13. Александар Јовановић: „Седам ратова генерала Штурма", Београд, 1991.

14. Миле Бјелајац: „Војска Краљевине СХС 1918-1921." Београд, 1988.

15. Миле Бјелајац: „Војска Краљевине СХС-Југославије 1922-1935", Београд, 1994.

16. С. Ђурић, В. Стевановић: „Голгота и васкрс Србије 1914-1918." Београд, 1986.

17. „Трновит пут Србије 1914-1918." Београд, 1984.

18. Добросав Туровић: „Јунаци Гвозденог пука", Лесковац, 1990.

19. Ратко Мартиновић: „Од Равне горе до Врховног штаба", Београд, 1979.

20. Богољуб Илић: „Мемоари армијског генерала 1896-1942." Београд, 1995.

21. Живан Кнежевић: „27. март", Њујорк, 1979.

22. Велимир Терзић: „Слом Краљевине Југославије 1941." Београд, 1984.

23. Панта Драшкић: „Моји мемоари", Београд, 1990.

24. Андреј Митровић: „Србија у Првом светском рату", Београд, 1984.

25. Јован Наумовић: „Са Гвозденим Другим пешадијским пуком у 1912.", Ћеље, 1923.

26. М. Милићевић, Р. Поповић: „Генерали Кнежевине и Краљевине Србије", Београд, 2003.

27. Миле Бјелајац: „Генерали и адмирали Краљевине Југославије 1918-1941." Београд, 2004.

28. Живојин Мишић: „Стратегија", Београд, 1993.

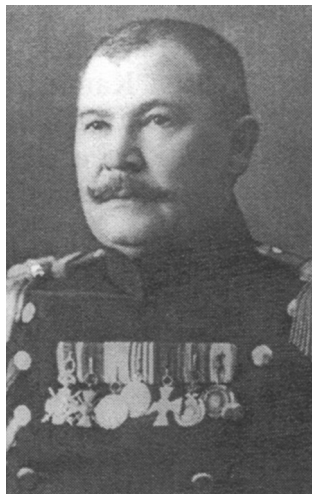

РЕЗИМЕ

Часлав Динчић
ЦРНОТРАВЦИ У РАТОВИМА 1912 – 1918

У балканским и Првом светском рату црнотравски крај је на олтар Отаџбине положио 662 жртве. Као што су на грађевинама били савесни и радни, црнотравски печалбари су у борбама били дисциплиновани, савесно су извршавали наређења својих старешина и зато су били унапређивани у више војне чинове.

Од Црнотраваца који су завршили војне школе и достигли високе чинове у Краљевини Југославији у овом раду дате су биографије генерала Радована Поповића и пуковника Вељка Димитријевића.

Први црнотравски генерал, Радован Ј. Поповић, рођен 1893. године, у балканским ратовима био је ађутант команданта 2. батаљона Трећег пешадијског пука. На почетку Првог светског рата је водни официр у Трећем прекобројном пешадијском пуку. У време пробоја Солунског фронта и до краја рата био је шеф Обавештајне секције у 22. пешадијском пуку. По завршетку рата командир је 4. чете Треће пешадијске подофицирске школе, а затим командир чете у Осмом пуку.

У чин пешадијског бригадног генерала војске Краљевине Југославије унапређен је 6. септембра 1940. Од 12. септембра па све до капитулације, априла 1941, Радован Поповић је на дужности команданта пешадије Врбаске дивизијске области.

Вељко Димитријевић је у Првом светском рату био командант батаљона Шеснаестог кадровског пука у борбама на Церу, Дрини и Мачковом камену.

После повлачења српске војске и евакуације на Крф, на Солунском фронту је постављен за команданта батаљона Шестог пешадијског пука у саставу Дринске дивизије. Нарочито се истакао у изузетно тешким и крвавим борбама на Кајмакчалану 1916, у нападу на положај Старков зуб, због чега је одликован.

Септембра 1918. у пробоју Солунског фронта Вељко Димитријевић предводи свој батаљон у борбама на Соколу од чијег освајања је зависило даље напредовање Српске војске.

УДК

Александар Кадијевић

О АРХИТЕКТУРИ СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НА ЗЕЈТИНЛИКУ И ВИДУ

Једну од најзначајнијих типских целина у српској архитектури између два светска рата представљају грађевине меморијалне намене. Од политичког уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у заједничку државу (1918. до 1941. године), остварена је обимна градитељска продукција, у којој је меморијална архитектура забележила велики процват. У знак сећања на војевање и страдалништво српске војске у два балканска и Првом светском рату (1912-1918), обележена су споменицима многа места, догађаји и личности. Такође су уређена гробља палих ратника. Зачета у време ратних сукоба, на местима где су лежале кости изгинулих српских војника и цивила, грађење споменика и других објеката меморијалног карактера – спомен-чесама, крајпуташа, спомен-капела и црквава-костурница, неговано је током треће и четврте деценије двадесетог века.

У српској архитектури међународног периода готово да нема значајнијег градитеља који није пројектовао или саградио неку меморијалну грађевину. Том типу објеката поклањана је велика пажња у настави на београдском Архитектонском факултету и раду стручних установа. Изграђени споменици распрострањени су на широком медитеранском, балканском и источноевропском простору од некадашње Југославије, до Грчке, Албаније, Туниса, Алжира, Француске, Румуније, Мађарске, Чешке, Словачке и Русије. Углавном су подизани споменици малих димензија, једноставно скулпторски обрађени с фигуралним или хералдичким рељефним представама, без нарочите уметничке вредности. Међу многобројним објектима, изузимајући цркве – костурнице, налази се и педесетак споменика с изразитом архитектонском структуром и функционално уређеним простором.

У уметничком обликовању појединих споменика учествовали су најугледнији архитекти, вајари и сликари са југословенских простора. Највреднија дела остварили су водећи српски и руски неимари емигранти – Момир Коруновић (споменици на Зебрњаку, Мачковом камену, Рамни и Кучкову), Александар Дероко (споменик Сарајевским атентаторима),

Александар Васић (капела Војводе Путника у Београду и костурница на Зејтинлику код Солуна, са Николајем Красновим), Василиј Андросов (капела Велимира Тодоровића у Београду, са Петром Поповићем), Николај Краснов (костурница на Виду и довршење Васићеве костурнице на Зејтинлику), Роман Верховској (костурнице на београдском Новом гробљу и Тргу српских ратника у Краљеву), Хрват Иван Мештровић (споменик Незнаном јунаку на Авали код Београда). Грађење споменика и костурница од архитеката су наручивала удружења бивших ратника и Министарство вера преко надлежног одсека за споменике Министарства грађевина. За подизање појединих споменика расписивани су јавни конкурси. Држава и црква су биле ктитори најрепрезентативнијих и најмонументалнијих споменика подигнутих на местима чувених битака, док су становници мањих насеља о свом трошку финансирали грађење меморијалних објеката. Осим монументалних споменика и црквава костурница, у том периоду се развија и архитектура приватних гробљанских капела.

Веома је специфична стилска обрада изграђених и неизведених споменика, на којима преовлађује неканонично протумачена традиционална, понешто сценографски схваћена, статична архитектонска композиција, надграђена елементима особеног ауторског приступа. Највећи број меморијалних грађевина замишљен је у „српском“ стилу, допуњеним елементима сецесије и експресионизма, а мањи је припадао смеру академског историзма.

Атмосфера романтичарског загледања у догађаје из ближе и даље прошлости, подударала се са интересима представника националне оријентације у српској уметности, који ће до краја периода, нарочито у архитектури, продужити нескривен отпор антиисторизму надируће модерне. Грађење комеморативних споменика, као израза пијетета Срба према страдалим сународницима и савезницима у ослободилачким ратовима, имало је снажну подршку читавог друштва. Наглашавање националних традиција у архитектури, колико је представљало израз повраћеног колективног осећања вековима принудно разједињених Срба, донекле се косило са покушајима стварања унитарног „југословенског“ стила, који је објединио културне традиције свих народа вишенационалне заједнице. Стога на већини меморијалних грађевина преовлађује упадљив српско-византијски стилски карактер, док су елементи „југословенства“ симболично испољавани у богатој хералдичкој декорацији.

Представници националног смера у српској архитектури, аутори већине монументалних споменика, искрено су веровали да испуњавају дуг према страдалим сународницима, наглашавајући у структури и композицији грађевина снажну националну компоненту. Стварајући форму осетљиву на симболе друштвене постојаности и велике националне идеје које њима управљају (државотворност, независност, национални идентитет, поштовање традиције, родољубље, православље, монархизам), архитекти

српског стила су се за разлику од академичара и модерниста превасходно изражавали кроз споменик, маузолеј и храм.

Историја и архитектура споменика ослободилачких ратова Србије испитана је делимично и публикована фрагментарно. О ниском степену истражености овог значајног сегмента новијег српског културног наслеђа сведочи незнатан број историографских прилога. Од нестајања и пропадања заштићено је само неколико споменика, углавном изграђених на територији Србије, Грчке и Туниса. Препуштени забораву и небризи, споменици све теже одолевају зубу времена.

Најпознатији архитектонски највреднији српски меморијални споменици изграђени су у Грчкој, тројне – спектакуларне, културне и комеморативне намене су костурнице српских ратника на војничком гробљу Зејтинлик код Солуна (1933 – 1936) и острву Виду (1938 – 1939). Споменици на Крфу и другим местима својом скромном архитектонском обрадом не представљају дела од посебног значаја.

Осам година после завршетка Првог светског рата почело је уређење запуштеног гробља палих српских војника у Зејтинлику код Солуна. Французи и Енглези су за своје ратнике на истом гробљу ажурно подигли капеле и споменике, док су кости српских бораца предуго лежале несрећене. Чекајући да протекне време да би њихова ексхумација могла да се обави (требало је да прође процес распадања), Министарство вера је иницирало изградњу спомен-костурнице. До тада је на снази била уредба из 1919. год. према којој се ,,гробови морају одржавати као привремени док не протекне потребно време када се имају подићи сталне костурнице".[1]

Надлежне установе у Србији су 1926. год. одлучиле да се кости сакупе и сместе у једну спомен-капелу. У том циљу расписан је у организацији Министарства вера јавни конкурс. Он је представљао прилику за слободније пројектовање у монументалном националном стилу, јер су учесници могли без већих ограничења изложити визије маузолеја хиљада српских војника. У конкурсним пропозицијама стајала је одредба да се пројектује монументални споменик од бронзе и камена у стилу ,,потпуно слободно третиране византинике“, висок око 17 метара, чија би изградња коштала приближно 500.000 тадашњих динара. Наручилац је прижељкивао репрезентативну свечану грађевину, која ће бити ,,највеличанственија и најугледнија на гробљу Зејтинлик“. Слично конкурсу за храм Св. Саве у Београду, одржаном исте године, учешће је ограничено на српске архитекте и руске емигранте у Краљевини СХС.

Иако је била препоручена ,,слободно третирана византиника", неовизантијски карактер замишљених објеката је у већини радова био подређен строгим академским канонима компоновања. Нацрти су потврдили

[1] Уредбе и осталу грађу видети у Архиву Југославије, фонд Министарства вера КСХС АЈ 69, 128, 186. Видети и обимну техничку документацију о изграђеним и пројектованим споменицима у фонду Архитектонског одељења Министарства грађевина КСХС.

снажну зависност националног стила од наднационалних, академских начела грађења. Учесници конкурса су понудили различита решења. Архитект Милутин Борисављевић, представник академизма, понудио је више варијанти, у духу максиме ,,што више комбинација већи таленат", али је главно решење конципирао по угледу на популарни француски предложак, монументални споменик на Дуамону. Поновио је основни распоред маса и облик витког стабла дуамонског монумента, завршавајући га ниском неовизантијском куполом.

Браћа Бранко и Петар Крстић су приложила две скице костурнице замишљене са статичном монолитном контуром, сличном њиховом каснијем пројекту за маузолеј Војводе Путника у Београду (1927). Споменик на њиховим скицама је изузетно слојевито и складно конципован. Главни мотив композиције маузолеја представљају лучне нише, које уоквирују свечани портал. Изнад нише, истиче се доминантно, добро пропорционисано неовизантијско кришкасто кубе, пластично рашчлањено посебним бридовима. Неколико година касније, критичар Ђурђе Бошковић је њихов рад оценио веома афирмативно, констатујући да ,,без оног округлог медаљона који квари мирноћу западног тимпанона изнад полукружног портала, скица за костурницу би била уистину једно право ремек-дело".

Пројекат Милана Злоковића је по вертикализму структуре и наглашеној монументалности био сличан Борисављевићевом. Он је, додуше, применио схему сличну модерној Лутмановој ескпресионистички конципованој Радио станици у Кутвијку (1922). Оба пројекта замишљена су по сличној ликовној схеми – чврстом приземљу са снажним стаблом и малим отворима, карактеристичним за архитектуру експресионизма. Међутим, Злоковић је елевацију упадљиво завршио ,,националним" елементом – неовизантијском куполом. Као и на пројекту храма Св. Саве у Београду, Злоковић не показује жељу да се дословно настави средњовековна традиција, избегавајући непосредно цитирање мотива са старих споменика. Он знатно модерније третира традицију, трагајући за универзалном снагом израза сведених форми византијске и медитеранске класичне архитектуре.

Познат је и нацрт Александра Дерока, замишљен у виду кубичне капеле са плитком калотом на врху, изведеном у умереном српско-византијском стилу. Слојевитост и непосредност израза, карактеришу његово дело, лишено изразитијег стваралачког надахнућа, као, уосталом, и рад Димитрија М. Лека, карактеристичан по академском класицистичком третману неовизантијских облика. Александар Васић, један од најмлађих учесника на конкурсу, појавио се са радом у традиционалном духу, са блоковитом формом, оживљеном сецесијском стилизацијом горњих зона. Органски чврстом и хармоничном композицијом масивног волумена ураслог у базу и тле, аутор је афирмисао пластичну, готово скулпторски

експресивну презентацију свечане меморијалне грађевине. Управо је његов нацрт одабран као најбољи. Међутим, у годинама које су уследиле због одлагања почетка изградње маузолеја, дошло је до одређених измена првобитне Васићеве концепције. Министарство грађевина се определило за одређене корекције његовог нацрта и задужило руског академика архитектуре Николаја Краснова да детаљно разради дефинитиван елаборат.

Грађевински радови на костурници (1933-1936) изведени су под руководством арх. Будимира Христодула, званичног делегата Министарства грађевина. Према пројекту Васића и Краснова, гробови српских војника су у оквиру уређења и изградње гробља обележени истоветним мермерним надгробним споменицима у форми крста и парцелисани у десет гробних парцела са укупно 1440 појединачних гробова. Костурница са 5.580 касета са посмртним остацима ратника је постављена у крипту монументалне капеле, изграђене од камена, мермера и бронзе, замишљене у духу националног стила са појединим постсецесијским елементима. Изнад рустичног подножја, или ,,масивне естраде“, како су базу споменика назвали новинари београдске ,,Политике“, развијена је масивна лучна ниша на источној страни, пластично рашчлањена академски профилисаним архиволтима и венцима, надвишеним ниском, понешто спљоштеном неовизантијском куполом. Здепастом контуром блоковитог волумена, костурница на Зејтинлику одржава наглашено тежак, академски ,,тражен“ слојевит израз (рустичност фасаде опада од подножја ка врху, симетрија је потпуно испоштована). Томе је умногоме допринела интервенција еклектика Краснова, након које је архитектонска целина изгубила спонтани романтичарски карактер. На фасадама капеле се запажају крстови, као декоративни мотиви, утиснути и аплицирани.

Сачувани нацрти ентеријера показују да је руски академик архитектуре Краснов и у декорисању објекта имао значајну улогу. Израдио је нацрте детаља унутрашње архитектонске пластике, декоративни пресек куполе, одредио распоред икона над улазом и облик полијелеја. Његовом интервенцијом умногоме је трансформисан првобитан пројекат спољне композиције. Он је Васићевом надахнутом неовизантијско-сецесијском пројекту утиснуо академски печат, претварајући га у старог, слојевит и затворен волумен, лишен првобитне неусиљености и експресивности. Витка контура костурнице на високој бази замењена је здепастим волуменом приближно квадратне основе, тешких пропорција и сведене декорације. Красновљевом интервенцијом изостављене су скулптуре на прилазним рампама и аркадним тремовима на странама подножја.

По структуралним и формалним карактеристикама, костурница на Зејтинлику спада у тип кубичне, масивне затворене костурнице, са плошном, готово рељефно схваћеном декорацијом, какву су у тадашњој српској меморијалној архитектури превасходно неговали Александар Васић (капела Војводе Путника и капела Димић на београдском Новом гробљу),

Василиј Андросов и Петар Поповић (капела Велимира Тодоровића на београдском Новом гробљу), Петар и Бранко Крстић (конкурсни радови за костурницу на Зејтинлику). Монолитне, статичне контуре, органски урасле у тле, са плошном пластичном обрадом и сецесијском декорацијом неовизантијског кубета, таква спомен-капела је била подесна искључиво за гробља. Уздржан и надгробан, затворен архитектонски карактер свечаних маузолеја тог типа пре је био прикладан амбијенту војничких и цивилних гробаља, него местима чувених битака или градских тргова. Отуд не чуди што је тај тип споменика постао веома популаран у архитектури и малих гробљанских капела.

Друга костурница од значаја за историју српске меморијалне архитектуре изграђена је 1938. г. на острву Виду, у западном делу Грчке. Острво Видо је током Првог светског рата било место опоравка српских ратника, исцрпљених након преласка Албаније, али и последње станиште хиљада бораца, преминулих после албанске Голготе. Оно је постало место смрти и страдалништва, колико и оаза изнурене српске војске. Трагичну симболику овог места осетили су већ у ратним годинама многи српски уметници, песници, архитекти и сликари, учесници ослободилачких ратова. Инспирисани симболиком острва Вида, угледни српски градитељи средње генерације Драгутин Маслаћ и Момир Коруновић још крајем рата сачињавају прве скице маузолеја страдалих сабораца. Те спонтано настале скице, пуне емотивног набоја и национал-патриотске реторике (Маслаћ) или умереног романтичарског симболизма (Коруновић), на својеврстан начин ће одредити главне правце развоја међуратне српске меморијалне архитектуре. Коруновић ће 1922. године у Београду публиковати поему „Видо".

Након консолидације друштвених и економских прилика у земљи, надлежни фактори у Министарству вера Краљевине СХС су истакли потребу за подизањем споменика страдалим јунацима на Виду, у који би се уједно положиле њихове кости. Држава је 1925. године организовала конкурс који није успео. Са тог конкурса сачувано је неколико варијанти ове меморијалне целине које је сачинио арх. Александар Дероко. Он варира мотив елиптично или квадратно конципованог утврђења, чији су ободи наглашени кулама (прва и друга скица) или доминантним крстовима у центру (трећа скица). Све до 1938. године одлагана је реализација маузолеја српских ратника на Виду. Тада је у Министарству грађевина одлучено да се изградња повери поузданом архитекти одсека за монументалне државне зграде и споменике Николају Петровичу Краснову (1864 -1939).

Међу многобројним руским неимарима који су почетком двадесетих година дошли у Краљевину СХС, најдубљи траг у српском градитељству оставио је Николај Краснов. Претежно је градио монументалне државне административне објекте у великим регионалним центрима, као и

спомен-обележја, палате, виле и вишеспратне стамбено-пословне зграде. Током седамнаестогодишњег периода рада у Југославији, овај плодни стваралац је исказао завидан степен стручне свестраности и прилагодљивости менталитету нове средине. Исказао се као мајстор уређења репрезентативних ентеријера Народне скупштине, Краљевог двора у Београду и цркве Св. Ђорђа на Опленцу.

Будући да је крајем тридесетих година најпознатији пројектант спомен-обележја у Југославији Момир Коруновић (Красновљев колега из Министарства грађевина) био заузет грађењем монументалне костурнице на Зебрњаку код Куманова, пројектовање костурнице на Виду додељено је искусном Николају Краснову. Он се још 1925. године афирмисао успелом обновом Његошеве капеле на Ловћену.

Спомен костурница на Виду је грађевина понешто рустичног изгледа, академски слојевито обликована, физички и духовно повезана са медитеранским поднебљем и његовом градитељском традицијом. Одмах по завршетку зидања 1939. године у костурницу су смештене мошти 1232 војника у посебним металним сандуцима, а 1532 у вређама које су зазидане у бочне куле.

Као и на Ловћену, и овде је Краснов испољио изузетан смисао за усклађивање меморијалног објекта с природним амбијентом који га окружује. Пошто се на Ловћену складним пропорцијама и ненаметљивом контуром храма зналачки уклопио у сури пејзаж црногорског крша, на Виду се изразио једнако одмереном архитектонско композицијом, органски сраслом с острвским рељефом и растињем. Главни део грађевине чини волумен издужене правоугаоне основе са капелом у центру и костурницама на бочним странама. Прочеље маузолеја састоји се од вишег улазног квадратног поља са крстом на врху и бочних дугачких зидова, на чијим крајевима се налазе ниске истурене кулице. Водоравна структура фасаде наглашена је венцем лучног портала. Сличан облик удубљеног портала, веома декоративно обрађеног, Краснов је извео 1934-1935. године на прочељу соколског дома „Матица" у Београду. Применивши традиционалну камену конструкцију рустичне фасаде, истакао је надгробни, свечани карактер вечног пребивалишта хиљада родољуба. Скулптуре војника, који фланкирају улаз, видљиве на пројекту, нису реализоване.

Монументалност објекта произлази из складних односа његових делова и целине, пре него из огромних димензија или доминантног положаја у простору. Његова лепота огледа се у чистим, неутралним фасадним површинама обрађеним без сувишне декорације, снажном габариту ураслом у тле, идејној јасноћи лишеној наивних обележја национал-патриотске симболике. Костурница подједнако одражава трагичну симболику историјске епике, колико и величину страдалаштва. Фортификацијска, војничка компонента у изгледу грађевине уткана је у слојеве њене тешке камене рустике. Уз Коруновићева обележја и маузолеј

на Зејтинлику, костурница на Виду спада у најзрелија остварења српске меморијалне архитектуре између два светска рата.

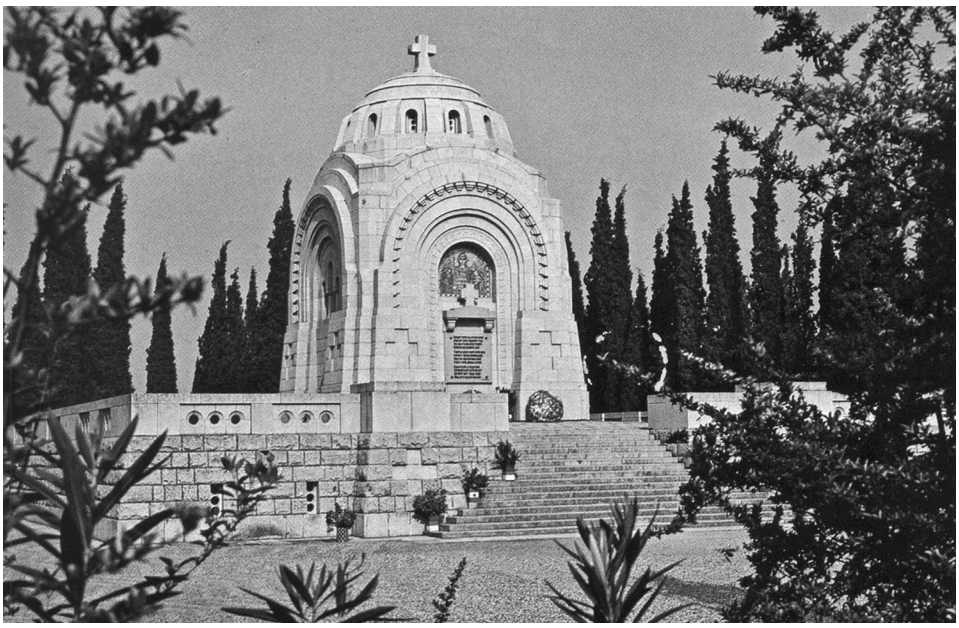

Костурница на Зејтинлику

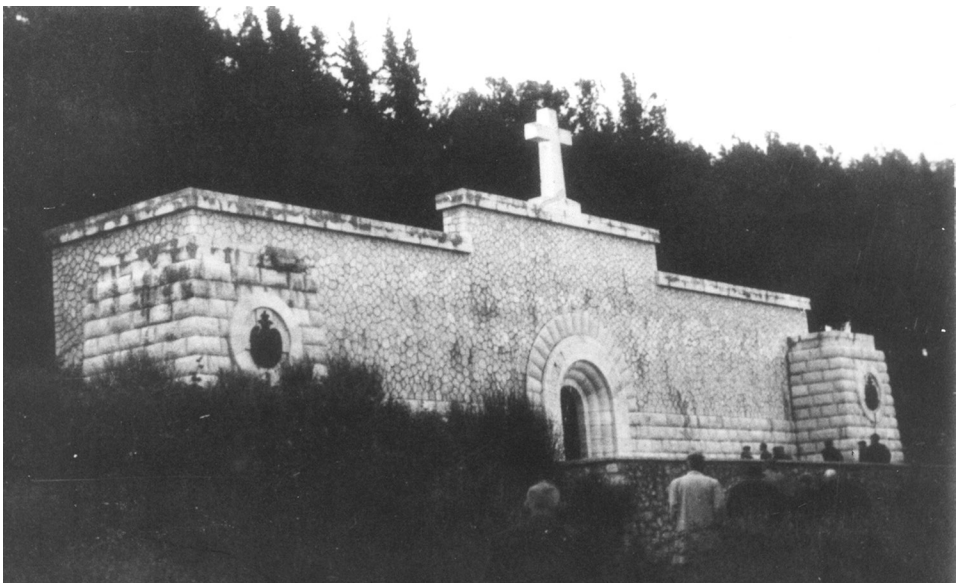

Костурница на Виду

ЛИТЕРАТУРА:

Љ.Дурковић-Јакшић, *Његош и Ловћен*, Београд 1971.

З.Маневић, *Архитект Милан Злоковић*, Београд 1989.

М.Јовановић, *Опленац*, Топола 1989.

A.Kadijević, *Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata*, Moment 17, Beograd 1990, 90-100.

З.М.Јовановић, *Александар Дероко*, Београд 1991.

А.Кадијевић, *Прилог проучавању дела архитекте Николе Краснова у Југославији (1922-1939)*,Саопштења РЗЗЗСК XXVI, Београд 1994, 181-192.

A.Kadijević, *Memory and Oblivion in Serbian Memorial Architecture between the two World wars*, Society of the History of Art of Serbia, Belgrade-Amsterdam 1996, 1-6.

А.Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996.

М.Ђурђевић, *Архитекти Петар и Бранко Крстић*, Београд 1996.

У.Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.1, Нови Сад 2001.

A.Kadijević, *ΔΥΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΤΑ ΜΑΥΣΩΛΕΙΑ ΣΤΟ ΖΕΙΤΙΝΛΙΚ ΚΑΙ ΣΤΗ ΒΙΔΟ,* ΟΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ 9, ΟΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2002,167-176.

Н.Н.Калинин, М.Земляниченко, А.Кадиевич, *Архитектор высочайше двора. Н.П.Краснов,* Симферополь 2003.

З.М.Јовановић, *Зебрњак*, Београд-Горњи Милановац 2004.

М.Јанакова Грујић, *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)*, Београд 2006.

А.Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX –средина XX века)*, Београд 2007.

A.Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd 2007.

Група аутора, *Споменичко наслеђе Србије*, Београд 2007.

У. Рајчевић, *Затирано и затрто*, књ.2, Нови Сад 2007.

Summary

Aleksandar Kadijević

ARCHITECTURE OF SERBIAN MILITARY CEMETERY & MAUSOLEUM ZEJTINLIK AT VIDO ISLAND

Construction works on the Serbian cemetery in the ossuary/Serbian military ceremony Zejtinlik (1933-1936) were done under the direction of architect Budimir Christodoulos, and official delegate of the Ministry of Construction.

According to the planning and construction cemetery project of A. Vasic N. Krasnov, graves of Serbian soldiers were marked by the same marble

tombstones in the form of the cross and parcelized into ten grave parcels with 1440 individual graves (in total). The ossuary with 5 580 cassettes, including the remains of the warriors, was located in the crypt of the monumental chapel, designed by the cooperative draft of the mentioned authors, created respecting the spirit of national style, using some after-secessionism elements.

The massive arc niche was set up on the east side, above rustic bases or ,,massive estrada'', as it was named by journalists of Belgrade's newspaper Politika, separated by scholastically contoured archivolts and ranges, topped with lower, partially neo Byzantine flattened dome. Squatted contour of the block-sized volume, the Zejtinlik military cemetery/ossuary emphasized hard, academically required complex expression (rusticity facade cascades from the foothills to the top, symmetry is completely respected).The intervention of the eclectic Krasnov largely contributed to the specified, after this intervention, spontaneous romantic character vanished from the whole architectural construction. The crosses as decorative motifs imprint and applied, could be observed on the facades of the chapel. Memorial ossuary/cemetery on Vid, the work of Nikolai Krasnov 1938-1939 presents mostly rustically building, academically layered and shaped, physically and spiritually connected with the Mediterranean climate and its architectural tradition. Immediately after completion of ossuary construction the relics of 1232 soldiers were placed in separate metal crates, and 1532 in bags, immured within the side of the tower.

Monumentality of building is the result of harmonious relations between its parts and the complete construction, rather than from the enormous size and dominant position in space.

Its beauty is reflected through the clean, neutral facade surfaces processed without excessive decoration, strong dimension built up to the ground, clarity of the idea without naive features national-patriotic symbolism. The ossuary equally reflects the tragic symbolism of historical epics, as the size of suffering. Fortification, military component in the appearance of the building is the part of its heavy stone rusticates layers. By means of Korunović features and the Serbian mausoleum in the quarter named Zejtinlik, the ossuary at the Vido Island presents the most serious achievements of Serbian memorial architecture of Interwar period.

УДК

Богумил Храбак

ПРИЛОГ ПРИВРЕДНОЈ ИСТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА 1919-1931. ГОДИНЕ

Дугогодишњи начелник Министарства трговине и индустрије Миливоје С. Савић објавио је 11 књига (у 12 свезака) које су најпре објављене у скраћеном облику *Наша индустрија и занати*, књ. I –III, 1922-1923, затим нешто проширене (*Наша индустрија и трговина,* књ. IV-VI, 1924-1928) и, најзад, као *Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда*, књ. (VII-XI, 1929). Неке свеске су имале 13 до 400 страница. Дело је настало коришћењем службених извештаја привредних субјеката у ресорима, и то на основу подробних Савићевих питања и захтева, као и Савићевих путовања у привредно важнија средишта и предузећа и добијања детаљних саопштења на лицу места. Писаним путем су консултовани признати стручњаци. Писац се привредном проблематиком бавио и пре 1912. године, а ратне године провео је већином у Француској, где је проширио своја знања. Свакако је користио и акта Трговачке и занатске коморе у Скопљу. Тих извештаја у облику у којем су изнети у књигама нема у архивалијама Министарства трговине и индустрије (фонд 65), највеће серије из времена Краљевине СХС-Југославије од преко 260 препуних фасцикала. Прве публиковане књиге давале су уопштеније информације, а касније су систематски обухватане историјско-географске целине или поједини срезови и урбана насеља. Према томе, поменути извештаји су изворна, службена саопштења која нису стигла да буду архивалије због личне приватизације начелника, који је могао узети у рад та акта. Дакле, извештаји имају карактер архивалија. Нигде другде се не даје савремени или каснији опис поменуте материје првог дела међуратног периода. За касније године светске економске кризе Савић је показао смањену ревност у праћењу годишњих привредних конјунктура. Понекад се улазило и у питање производње робе. Локалне и привредне историје дају можда и податке који нису забележени у своје време, али на уопштени начин.

Овде се не дају допунска истраживања у Архиву Југославије, па чак ни представке скопске Привредне коморе, јер би рукопис испао сувише обиман.

I Рурална привреда лесковачког краја

Начелник М. Савић није посветио пажњу ни производњи ни извозу житарица, мада је о томе опширно писао за Косово и бујановачки срез. Једино је записао да се у плодореду смењују стрна жита и кукуруз (I, 281). У сваком случају, житарице лесковачког краја нису биле тако лоше као оне са Косова и из Бујановца, које су биле најгоре у држави. Вероватно је сматрао да та грана сеоске привреде није карактеристична за лесковачку околину, а можда није имао ни саговорника и њихових службених извештаја о геолошком саставу терена и радиности. Главну пажњу посветио је повртарству, осетивши да је то за Лесковац важније.

Од повртарских култура, Лесковац је увек био познат по својим паприкама. У селу Доња Лакошница 1925.год. било је сто кућа, и све су се бавиле производњом паприка. То су чиниле и многе породице у селима Разгојна, Смрдан, Горња Лакошница, Грделица. Сва поменута насеља бавила су се и узгојем краставаца (V, 25).

Године 1929-30. било је покушаја да се одомаћи квалитетна паприка из северне Бачке, како би се добила копија хоргошке црвене паприке за млевење (IX, 1930). Од поврћа, Лесковац је био познат и по празилуку. Годишња производња износила је 200-300 струкова, који су слати на београдску пијацу. Лесковачки празилук је растао до пола метра дужине, а струк је тежио 100-200 грама (IV, 30).

Од индустријских биљака гајена је конопља и, не много, шећерна репа. Репа захтева хумусну земљу која је била ретка у лесковачком крају. У селима лесковачког поља репа је садржавала 15-16% шећера, а у самом Лесковцу 18%; виши проценат шећера у Лесковцу постизан је марљивом обрадом, чешћим окопавањем и кидањем лишћа (I. 154). Начелник Савић је (1922) предлагао да се подигне шећерана у Лесковцу (I. 109). До велике економске кризе та иницијатива није остварена.

Од воћа у Лесковачком срезу је (до 1924) у великим количинама добијана шљива. Земља је за воћарство погодна, а воће је особито успевало у општинама Мирошевачкој, Калуђерици, Црновцу, Вини и Барју (IV, 37). Из Лесковачког, Власотиначког као и Јабланичког среза извожени су орах, грожђе, крушка, шљива и вино.[1]

Док о житарству, па ни сточарству, ништа није записао, начелник М. Савић је посветио доста редака сејању и обради конопља, карактеристи-

[1] Ж. Стојковић, С. Стојичић, Хранислав Ракић, - Историја Лесковца, Београд 1992, 219.

чне културе за лесковачку регију. По конопљу – кудељи Лесковац је био давно познат, јер је производња била извозно оријентисана. Није познато када је конопља одомаћена у ширем лесковачком крају. Треба претпоставити да је она била наглашено присутна на лесковачким панађурима (XVII век). Ужарија је слата у првој половини XIX века у Србију, Румунију, Добруџу, Бугарску, Македонију, Стару Србију, Босну и Херцеговину, Албанију, Тесалију и у Цариград. Извожени су и сиџими (узице од којих су израђивани канапи, улари и сличан еспап). Годишња продукција, укључивши и врањски и бујановачки крај, могла је да износи 10-15.000 коњских товара (салми), а сирова кудеља се тада није извозила. Ужарија је најбоље пролазила за време Кримског рата, као и други аграрни производи. Кудељарство првих година после Првог светског рата још није поново стекло пуни замах, и производња није била сасвим стабилна („него се играју“). Стога у многим градовима Србије у то време лесковачку ужарију нису примали. Лесковчани у то доба нису гребенали кудељу или су то чинили ретко и лабаво, плашећи се честих гребена и великог отпада материјала. Конопце су израђивали са три жице, док су, на пример, у Бачкој, радили са четири. После Првог светског рата Лескочани су почели да употребљавају бољи алат, а лесковачки ужари су радили као што се радило у Банату, с којим је веза раније успостављена. Фабрика кудеља (изграђена 1923) увела је бачки начин рада са конопљом – кудељом.

Конопља је (већ 1922) посејана у целом лесковачком пољу и све до Ниша. Ту је земља наносна и иловача, која не одбија конопљино семе. Мањак у производњи се састојао у томе што се семе из године у годину сејало на истим парцелама, не примењујући плодоред. Кад би плодност земље због тога опала, примењивано је сагорело ђубре. На лесковачком терену тле је генерално ђубрено сваке пете године, и то обилно, са 240-250 кола ђубрета на хектар оранице. Семе је бацано у бразду у различитим количинама – 45, 65 и 80 килограма на хектар, и то у времену од 1. до 15. марта. У годинама кад земља није ђубрена, семе је такође бацано у земљу у рано пролеће. Ако семе није нигде никнуло за 6-7 дана, примењивано је поновно орање и распршавање семена. Конопљи је у каснијем расту шкодила суша и град. Конопља је обично расла два и по метара, понекад на понеким деоницама и до четири метра. Постојала је бела (мушка) и црна (женска) конопља. Бела је чупана око Илиндана (I, 120).

Радници фабрике у Лесковцу већ од самог почетка добијали су чупану конопљу и сами су одсецали корен по бачком систему. После мочења у басенима, добијана је 21-22% јача и маснија кудеља. Кудеља је трљана земљом из једног суседног села. Та кудеља се могла упоређивати са бачком, а понекад и са бољом италијанском кудељом (I, 21). Кудеља је из-

вожена непретворена у ужарију почев од 1886. године, разуме се по лошијој старинској методологији (I, 22). Ж

Тако обрађена кудеља предавана је на предење. Вредни предилац устајао је у 2-4 часа изјутра и радио је до 19-20 сати, тј. 15-17½ часова. Таквим вредним радом могао је дневно да изради 4-7 кгр. Сиџима. Килограм мочене кудеље стајао је 80-140 пара. При раду је отпадало 10% масе, а сиџим је продаван (1922) по динар килограм. Ту би мајстору остајало по 20 пара зараде за један килограм, а целокупна надница је износила 0, 80- 4 динара ((I I, 182-83). Ужар са два одрасла сина успевао је да за шест радних дана недељно изради 60-80 кгр сиџима. Тако су настајали сиџими за конопце од 4 кг, тј. сиџими дугачки шест метара (15-20 тестата). Сиџими су се „џебрили“ земљом из села Губеревца, која је стајала 5 пара кгр. Од сировина при уткивању била је потребна и козина и килограм петролеја за шест дана рада. Зарада тројице одраслих ужара износила је 16-18 динара дневно, са одбитком од 1,7 динара за сировине и без кирије за радни простор. Суботом је примана мочена кудеља а следеће суботе обарђена кудеља је изношена на пијацу (I I, 184 и даље).

Док у Лесковцу није подигнута творница кудеље, она је слата у фабрику у Врањској бањи, која би годишње прерадила 150-200 кг кудеље (I, 19). У Лесковцу и околини пре 1912. године радило је 400 сталних и сезонских ужара. За предратну Србију Лесковац је годишње прерађивао око 300.000 кг ужарије. Уз ужад, ишли су и гајтани. Док су села и после оснивања фабрике у Лесковцу радила по старом обичају, варошани Лесковца су прихватили европски стил обраде. Док је ужар производио 4-7 кг обрађене кудеље, салер (занатлија који је радио по европском систему) за исто време обрадио је 15-30 кг (I, 20). Већ 1923. године у Лесковцу је радило довољно салера, а 30-40 их је стално живело у суседној Бугарској. Боље стојећи салери нису били принуђени да своју рукотворину одмах износе на седмично тржиште, али под условом да су располагали са 1000-1500 динара готовине, како би могли дочекати повољнију цену и мањи притисак израђевина на пијаци. Зарада салера била је готово двоструко већа од онога што су стицали ужари који су радили по традиционалној техници (III, 187). Стварање Краљевине СХС (Југославије) дало је проширено тржиште без царине, дакле и стабилније пласирање резултата рада, чиме је надомештен извоз у Бугарску, где су ужари почели и сами да производе ужарију.

Ужарија је утицала на развитак трговине више него и једна друга рурална производња у Лесковцу. Суботње изношење еспапа на пијачну продају чињено је и у Врању. Главни купци ужарске робе били су варошки потрошачи само у малом проценту, а главни су били професионални трговци, који су преузимали ужарију и даље је препродавали. Тиме је ужа-

рска производња ушла у несазнатљиве токове тржишне коњунктуре (II, 101). Од ове је могло бити штете, ако су северозападни крајеви и даље увозили страну ужарију.

Сезона рада и куповине ужарије трајала је од почетка септембра до средина маја, а продаја на велико од 15. маја до 6. августа. До 15. маја купована је само она врста еспапа, за коју су се сигурно могли наћи потрошачи. Слање робе на продају у Врање било је важно, јер је Врање искључиво извоз 10 робу, пре свега у Бугарску (II, 192). Из самог Лесковца еспап је (1922) слат у Србију, и то 300.000-400.000 комада ужарије (II, 193). До 1906. године ношена је по Србији искључиво ужарија израђена по старој методологији, јер је увоз банатске производње текао још од 1874-75. године. Ужарија се по Србији увек продавала заједно са паприком и празилуком. У то време постојао је експорт и у Грчку, Турску, Влашку, Босну и Херцеговину. Извоз сирове обрађене кудеље почео је 1910-11. године, и то са врањске пијаце у Грчку (II, 193).

II. Занатство и домаћа радиност

Начелник М. Савић је увек у својим књигама третирао Лесковац као занатско и индустријско место, али у погледу заната и кућне радиности он није обухватао толико занатских струка као при приказу Косова са Метохијом и Подримљем и Македоније. Македонија је имала знатно више развијену урбану привреду.

Ослањајући се на ужарску радиност, М. Савић полази од мајстора ужара и гајтана. Уларе су радили посебни мајстори у Лесковцу и Врању, а од људи са села само у они Манојловцу. У Врању је на том послу 1922. год. било ангажовано 70 мушких радних руку и 200 жена и деце (II, 184-85). Израдом гајтана и остале позамантарије бавиле су се у Лесковцу занатске фирме Кулића и Илића, и то са 36 „жарке“, вуницом и са две „штуле“ (II, 108).

У погледу коже и јареће кожице (сахтијан) израђене од лесковачких табака сматране су за најбоље у југоисточној Србији (II, 30).

У вароши је десет занатлија чистило и модификовало месну иловачу у изради лонаца и, свакако, црепуља. То је продавано у месту. У Лесковцу су двојица мајстора израђивали чешљеве од бивољих и волујских рогова. Радили су машинама и мотором. Ти чешљеви су сматрани бољим и продавани су по целој Србији, а нарочито у Врњцима и по другим бањама; били су јевтинији и издржљивији од страних (VI, 303). Од других занатских радиности радило је пет ножара (VI, 277), неколико мутавџија (VI, 277), двојица табака-кожара (VI, 263), шест кожухара-ћурчија (VI, 262), један израђивач корпи за терете (за угаљ и ђубриво). Мутавџијских

радњи било је три и оне су запошљавале десет радника, а производиле су и вреће за козину и џакове од јуте; запошљавали су и људе из кућне радиности; велики део њихових рукотворина продаван је у месту, али је део разношен по целој Србији (VI, 277). Двојица гребенара радила су у вароши још пре рата од 1914. године; они су израђивали гребане са ситним зупцима за дотеривање вуне (VI, 545, 245). Поред фабрике сапуна, у вароши су постојале и веће радионице за израду разних врста сапуна (VI, 287). Од мајстора нових заната била су заступљена двојица електромонтера (VI, 545), поред оних који су били у радном односу у електричној централи (VI, 240).

Као и у другим урбаним насељима југоисточне Србије, и у Лесковцу и његовом окружењу била је развијена домаћа радиност. Сељаци тога краја су били не само вредни ратари него су лако улазили у вештине послова који нису били пољопривредни. Таквих делатника било је у Лесковачком срезу 400 (у Врањском 300) (VI, 296). Предмете од дрвета израђивало је 58 људи у општинама Стројковачкој, Вучјанској и Мирошевачкој. Дрво су набављали од житеља по суседним брдима (VIII, 287). Сељаци Чукљеника радили су чутуре, ступе и „аване“ за туцање паприке, и то од орахова дрвета; израђивали су и „аване“ за туцање зрневља кафе, што је код Турака некад представљао посебан занат. Разне ковчеге радили су сељаци из села Калне и Заструге. Роми из околине Вучја од врбовине израђивали су корита о вретена. Кашике су радили сељаци из Јашуње и Бабичког. Шинике за жито производили су у селу Чукљево, и то за обухватање од пет до 15 килограма. Држаља за алате правили су сељаци Вучја и Накривња. Виле су израђивала села Вучје, Брза и околна места; годишње су могли израдити 30 вагона (по 3000-4000 комада); цена им је била од 25 до 300 динара тесте (10 комада), а код посебних поруџбина и по 400 динара. Лопате су израђивала села Вучје, Накривањ и Стројковце; годишњи квантум износио је 30.000 комада. Виле и лопате извожене су у унутрашњост Србије. Столице и чункове израђивали су сељани Вучја. Преслице, разбоје и другу дрвенарију за предење и ткање радили су мештани Накривња. Исто село је израђивало и решета од коже са буковим зубовима. Делове потребне за израду кола (осовине, шараге, оплен за задње точкове итд.) радили су сељани Чукљеника, Накривња и Вучја. Житељи Тулова израђивали су већину предмета од дрвета, али лошијег квалитета. У Вучју, Накривњу и Чукљенику дрвенарију је израђивало по пола села. Ковчеге и заструге израђивали су сељаци Црне Траве и Бистрице. У Дејанима око 20 мајстора радило је велике крстове (VIII, 113). Израдом дрвеног угља бавили су се људи у Грахову (њих 30-40), Ораховици (15-20), Кораћевцу (30-40), Несврте (20), а узгред су израђивали греде. Трупце за грађевинарство тесали су и сељани места

Тулова. Становници Црвеног Брега и околине важили су као ћумурџије Лесковца. Сличним пословима у којима је дрво представљало основну сировину бавили су се житељи Букове Главе, Барја и Шумана (VIII, 113).

Неки предмети домаће радиности тражили су и већу умешност у раду. У селу Копашници израђивали су брусове, са капацитетом од 20 вагона годишње. У селу Репиште рађена су мека тоцила (VIII, 119).

Сиромашне Српкиње у граду проводиле су време крај разбоја (VI, 294). У селима Губеревцу, Јашуњи и Ладовици жене су преузимале да један дан раде на копању бунара, и при томе су земљу узимале да је, пречишћењу, употребе за прање косе. Та земља је узимана и за испирање вуне, за трљање ужарије и израду штрицле за мазање зидова (VIII, 113).

У општини бунушкој и в`еликокопашничкој 53 жена су (1930) израђивале црепуље (VIII, 290).

Плетењем сламе и прућа бавило се 37 Рома, који су израђивали корпе, кошаре и друге ствари у домаћинствима; продаја њихових производа обављана је на локалној пијаци (VIII, 291). У пољопривредној школи је неко време радио краћи течај за бољу производњу у тој струци. Још 1922. године у околини Лесковца је примењивано туцање паприке (I, 301). Савић није забележио да ли су лесковачки Роми правили и сламне летње шешире, што су такође израђивали Роми у неким другим градовима Србије.

По једна пећ за печење креча постојала је у Лесковцу и Грделици (I, 51).

Двадесет Рома је (1930) редовно одлазило на печалбу у Београд из општине Великокопаничке и Ораховине (VIII, 290). У Лесковачком срезу 50 Рома је израђивало предмете од гвожђа (VIII, 305).

У руралну привреду спада и коришћена је за покретање витлова код сеоских млинова и за терање машине мањих предузећа.

III Индустијска предузећа

Индустријско предузеће од чијег рада су зависиле све фабрике била је електрична централа I, 302). Као што је познато, најпре је (1902) на речици Вучјанки сграђена хидроцентрала са две турбине које су производиле свега 250киловата струје. Ускоро је у самом Лесковцу установљена електрана која је радила дизел мотореом. Када су се потребе за електричном снагом увећале, 1928. године проширена је калоична електрана у Лесковцу и хидроцентрала у Вучју (1931).[2] Савић даје и неке појединости. Хидроцентрала у Вучју имала је 200 коњских снага и генератор од 140 киловата. Од турбина једна је била у погону а друга је држана у резерви. Струја је била трофазна од 650 вати, 50 периода, која

[2] Исто, 240-41.

се трансформисала на 150 волти. Хидроцентрала је запошљавала десет радника, једног монтера и једног инжењера. Струја је била распродата за индустрију III, 210).

Начелник М. Савић писао је (1922) о једној ливници метала. Топ је била „Прва српска фабрика за ливење и прераду Кукар и Јовић''. Пна је фабриковала месингани грађевински оков, аване и звонца, месингане тегове, славине и машинске арматуре. Творница је била снабдевена модерним машинама и могла је да упосли до 150 радника II, 197). Она је основана пре 1912. године налазила се у Кованлуку и у редовном погону запошљавала је 70 радника.[3]

У кругу керамичне индустрије начелник м. Савић је од три фабрике црепа и цигле (од којих су две основане пре 1912. године) поменуо је (1930) само једну, свакако „Мораву'', која је основана 1923. године.[4] Земља за производњу црепа (иловача) па и склапајућег (фалкованог) је била добра, али као наносна није се појављивала у већем и дубљем слоју, па је управа црепаре морала да откупљује или закупљује велике површине терена. У земље добре за прављење црепа равне лесковачкој вежиле су оне у Врањској бањи. Бујановцу и Нишкој бањи. Цреп од те земље био је дпста чврст, али је понекад склапајући кривио. У години велике економске кризе црепара је (1931)произвела 8-10 милиона црепа. Цреп је извожен у Македонију и Грчку (VIII, 249).

Лесковац је производио и добру циглу, најбољу тада у целој Србији. Поменута фабрика „Морава'' могла је изнети на тржиште и највеће количине, израђујући опеке чисто. Црепара и циглана радиле су само преко летњих месеци и њени радници били су само сезонски из разних села. Постојале су вође радника, који су набављали радну снагу. То су били Драгутин Пејчић из села Велике Бочинце, Петар Спасић из Горњег Арњева, Јован Соколовић из Власотинаца. У пуној радној сенони тих радника је могло бити до 160.

Није познато зашто Савић није поменуо две старије фабрике те бранше. Можда оне нису радиле код се он позабавио (1930) том индустријом услед велике привредне кризе.

Хемијска индустрија у књигама начелника М. Савића заступљена је творницом сапуна, о којој је он писао 1922. године (I, 163). О тој грани индустрије он ни у другим местима није изнео настанак тих фабрика из радионица и ограничених капацитете.

Лесковац је пре велике економске кризе ипак био најпознатији по својој текстилној индустрији, па је понекад називан''српским Манчесте-

[3] Исто, 233.

[4] Исто, 315.

ром''. Савић о целој тој индустријској групацији није донео саопштења о посебним творницама, него је фабрике набрајао сукцесивно, како су излазиле његове књиге . Године 1922. је споменуо фабрику штофова Илића, Теокаревића и Петровића, ткачницу памука К. Илића и синова, ткачницу памука Лазара Ђурђеровића и комп. Акционарску фабрику кудеље и предионицу кудеље, фабрику штофова у Грделици (I, 290). Касније се вратио на „Прву српску фабрику вунених тканина'' основану 1884. године која је касније премештена у Грделицу и Козару (IX, 231). Наредне године навео је производњу памучних ткања, са 275 разбоја и 6 машина за снованје и апретуре (са парном машином од 1000 коњских снага). Ткачница је израђивала платно американ, платно за војничко рубље, за војничка одела (копоране) и за шаторе

(II, 90). Приметна је веза власника ткачница са војним лиферацијама. Тада је покренута иницијатива за ткачку ужарску фабрику и за едуковање занатлија салера (II, 302).

Већ 1922. године Савић је навео „Ливницу метална и за оправку машина'' (I, 301). Од прерађивачке индустрије поменуо је индустрију за конзервисање краставаца, паприка и киселог купуса (II, 73). Доцније (1929) поменуо је неколико фабрика или иницијатива за њихово оснивање – фабрику уља, каучука и шећера (VIII, 399).

Двадесетих година извесна домаћа радиност била је развијена и више је личила на индустрију него на занатство. У Лесковачком срезу живело је око сто жена које су израђивале платно за поткошуље и око 60 жена које су ткале шајак, плеле вунене чарапе и сличну текстилну галантерију. Та роба је продавана на месној пијаци (VIII, 298). Осим Рома, по селима су постојале радионице које су израђивале шешире за потребе локалног тржишта (VIII, 300). Око сто сељака правило је ексере, сађаке и сличне предмете од метала, који су у погледу пласмана били организовани и продаја робе је била колективна (VIII, 305-6). У томе треба тражити „тајну'' развитка лесковачке индустрије, о чему се у своје време доста расправљало. Село је надрасло ниво пољопривредне производње а постојао је смисао за колективно удруживање и наступањеТе одлике лесковачког краја допринеле су да се светска економска криза мање осећала него у правим индустријским регионима. Уместо отпуштених радника који су живели са које се подигао. Предузећа, пак, нису била велика, те су сељаке снашла у оскудицама сваке врсте. Начелник М. Савић се није позабавио питањем сеоских дугова, који су се јавили већ 1931-32. године.

резиме

Богумил Храбак
ПРИЛОГ ПРИВРЕДНОЈ ИСТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА 1919-1931. ГОДИНЕ

У раду је дат приказ привредног развоја Лесковца после Првог светског рата на основу записа које је оставио Миливоје С. Савић дугогодишњи начелник Министарства трговине и индустрије Краљевине СХС.

Савић је своја проучавања публиковао у 11 књига (у 12 свезака). Дело је настало коришћењем службених извештаја привредних субјеката у ресорима, и то на основу подробних Савићевих питања и захтева, као и Савићевих путовања у привредно важнија средишта и предузећа и добијања детаљних саопштења на лицу места.

У вези са лесковачким крајем, аутор је, на основу Савићевих извештаја, обрадио, најпре, руралну привреду, истичући да је Лесковац најпознатији по повртарским културама.

У делу рада са насловом Занатство и домаћа радиност Лесковац третира као занатско и индустријско место.

Индустријско предузеће од чијег рада су зависиле све остале лесковачке фабрике била је електрична централа. На речици Вучјанки сграђена је хидроцентрала са две турбине које су производиле свега 250 киловата струје. Ускоро је у самом Лесковцу установљена електрана која је радила са дизел мотором.

УДК

Мирослав Александрић

ФОТОГРАФСКИ АТЕЉЕ „ЕНГЛЕЗОВИЋ“ - ЛЕСКОВАЦ

У броју од 6. октобра 1887. године “Српске новине” преносе списак Управе вароши Београда о дошавшим путницима у престоницу, где стоји да је код “Престолонаследника” одсео извесни Лецтер, фотограф из Лесковца. Намеће се закључак да се ради о неком од чланова познате породице Лецтер са статусом дворских фотографа, који су у то време имали радњу у Нишу (поред осталих градова у земљи и иностранству) и да основано можемо претпоставити да је у питању покушај да се породични посао прошири и на суседна већа места југа Србије. Надаље, бележимо име Милана Мандића, као власника по свему судећи првог фотографског атељеа, који на реверсним странама својих фотографија истиче Лесковац за седиште фирме, и то у периоду око 1896 – 1900. године (могуће са прекидима). Такође, путујући фотографи су пре, али и низ година после долазили и одлазили, а од истих у периоду до Првог светског рата засада смо идентификовали рад Александра Хофмана са радњом вероватно тада у Нишу, који је око 1906-07. године, могуће, у више наврата свраћао због фотографског посла у Лесковац.

Ипак, без икакве сумње, може се рећи да је Атеље „Енглезовић“ у власништву чланова породице Енглезовић, својим деловањем у континуитету од преко педесет година, најзначајнија фотографска радња града на Ветерници, нарочито у првој половини XX века. Реч је о породичном фотографском послу, који започињу браћа Александар и Велимир Енглезовић 1901. године. У почетку су самоуки, али убрзо један од њих (могуће старији, Александар) одлази на усавршавање у Немачку, да би по повратку у Србију стечено фотографско знање пренео брату.

И поред доброг квалитета снимака, због отпора и предрасуда према фотографисању („ко се снима, брзо ће да умре“), као и патријахалног схватања средине („младе уопште нису долазиле на снимање“ и „госпођице нису смеле излазити у чаршију без родитеља“), посао им није доносио неку зараду, те је могуће да су се у прво време издржавали уз помоћ оца,

трговца. Браћа су чак неких годину дана, у циљу привлачења муштерија: „плаћали фијакер да довезе младенце на сликање, поклањали фотографије женама и девојкама, молили своје пријатеље да их фотографишу бесплатно да би имали шта да ставе у излог...“.

Енглезовићи прво израђују фотографије код куће, да би са развојем посла, већ око 1903. године саградили прави фото-атеље (судећи према једној сачуваној фотографији: локал је од дрвета, са застакљеним кровом и у неком дворишту) у Светоилијској улици. Најпре користе само један фотоапарат плочаш (негатив величине 9 х 12 цм), плус статив, уз минималну употребу сценских реквизита (осликана троделна позадина, шарена подна простирка, округли сточић прекривен са бар два различита столњака, један таман са једва видљивим дискретним шарама и други са светлим цветним украсима, ту је и мања дрвена клупа светлих боја, обичне кућне столице...), да би уз даљи рад атељеа, знатно обогатили своју фотоопрему и реквизиторијум (дрвени под се застире светлом подном простирком дискретних шара, понекад тепихом, појављује се нова четвороделна осликана позадина, већи број обичних кућних столица, као и комадна, стилска столица и четвртасти сточић...). Радња је завидне величине, о чему сведочи једна фотографија са почетка двадесетих година двадесетог века и штамбиљом фирме Веље Енглезовића, на којој је у кадру, и то комотно, свих једанест играча фудбалског тима. Ипак, повећи број сачуваних фотографија браће, нарочито из доба пре Првог светског рата, екстерни су снимци, а посебно се издваја својом документарношћу и квалитетом снимак „Полазница шнајдерског курса“, рад Алексе Енглезовића.

Пошто је у то време фотографија често била породично занимање, поменуте 1903. године у новосаграђеном атељеу браћи помаже сестра Загорка (рођена 1896. године), у почетку ради најједноставније послове: доноси воду, чисти, испира негативе и позитиве... Надаље, током наредних година учи занат радећи уз браћу. Када су Алекса и Вељко 1912. године отишли у рат, Загорка преузима посао и издржава три сестре, старог оца, плус шаље новац браћи. Загорка се сећа: „Први снимак ми је био једна мртва девојка. Другог дана ме позивају за другу девојку, јер нису имали фотографију за успомену. Снимци су били лепи, величине 18 х 24цм“...

По завршетку балканских ратова, браћа се враћају и краткотрајно поново преузимају вођење радње. Међутим, убрзо почиње Први светски рат, „1915. године Алексу убијају Бугари, а Вељко, да би се спасао бежи за Солун“, тако да је посао и издржавање породице поново у рукама Загорке. Фирма 1918. године, због потребе посла, узима једног ученика, који је био пореклом Немац. Зграда атељеа је знатно оштећена када је по казивању Загорке „један пијани Бугарин у исту ушао на коњу, захтевајући да га фотографише док се коњ пропиње“. Након рата, враћа се Вељко

и атеље под његовим именом истиче рекламу „Израђује све величине фотографских слика нај постојаније платни тон, увеличава од својих слика до природне величине. Снимања врши у свако доба без обзира на хрђаво време“.

Вељко Енглезовић умире 1922. године и од тада па до пензионисања, радњу води Загорка. Већ 1923. године сазидан је нови атеље „у новој својој згради преко пута куће Шоп-Ђокине у Лесковцу“. У „Лесковачком гласнику“ од 5. јануара 1924. године Загорка са приметним поносом истиче оглас: „Атеље је сазидано и удешено нарочито за фотографски посао по најновијој моди... Слике ће бити лепо и солидно израђене, те време нема никаквог утицаја на исте... Атеље је увек загрејано“. Нови атеље, поред тога што је боље опремљен, још већи је од старог, јер омогућава фотографисање одједном чак 18 учесница маскенбала, или исто 18 чланова лесковачке трговачке омладине. Из једног огласа 1927. године, опет у „Лесковачком гласнику“, сазнајемо да је Атеље „Енглезовић“, по свему судећи због појаве јаке конкуренције у граду, знатно снизио цене својих услуга. У „Политици“ од 2. јула 1927. године Загорка оглашава да тражи ретушера, што говори да је фирма имала разгранат посао и да је запошљавала раднике различитих специјалности.

Паралелно са радом у атељеу, Загорка се верила 10. септембра 1925. године (за ту прилику урадила је пригодну вереничку фотографију у форми позивнице), а после и удала за Љубу Д. Младеновића, хотелијера. Активна је у певачком друштву „Браство“ и у друштвеном животу Лесковца.

Мајсторски испит за фотографа полажила је у Београду 1932. године. Поред наведеног, има и других индиција да је у престоници почетком тридесетих година XX века један краћи период радила као фотограф, или можда само тамо боравила. Тачније, постоји чланак објављен у листу „Фотограф“ од 15. априла 1931. године, где се, између осталог, наводи да је извесна Дара Енглезовић из Београда, као члан Београдског фотографског удружења, приложила добровољни прилог од 300 динара, као помоћ за рад удружења. Имајући у виду занимање, као и да се спомиње ипак у Србији ретко презиме, по свему судећи реч је о неком из лесковачке породице Енглезовић, вероватно Загорки.

Током бројних година успешног рада Загорка Енглезовић (после удаје Младеновић) запошљавала је низ фотографских помоћника, касније познатих међуратних и поратних фотографа, и то: Гвоздена Денчића (Фотоатеље „Денчић“ Лесковац), Драгомира Крчмаревића (Фото „Крчмаревић“ Голубац), Миладина М. Илића (Фото „Илић“ Лесковац), Зору Ракић-Недељковић (Фото „Зора“ Крагујевац и Фото „Чече“ Ниш)...

Под Загоркиним вођством атеље ће деловати све до 1.маја 1953. године, када она због проблема са видом затвара радњу. Пред крај живота живела је и у Сијаринској Бањи.

Фотографије из атељеа Енглезовића до 1918. године, по правилу (како је у то доба било уобичајено), каширане су на картон, најчешће онај стандардизоване величине 108x165 мм - формат „кабинет“ (тип „сувенир“) и нешто ређе величине 65x105 мм - формат „визит“ (такође тип „сувенир“), а у употреби су и већи картони, величине 132,5 x 215 мм - формат „будуар“ и 210x280 мм - формат „валери“, сечени највероватније код домаћих штампара. После Првог светског рата, поменути стандардизовани формати картона се знатно ређе користе (спорадично само још неке две до три године), а преовалађују фотографије рађене на фотопапиру величине 90x140 мм, са реверсом у форми дописне карте (неке од тих фотографија као разгледнице биле су и у поштанском промету), док се каширање користи углавном за веће формате фотографија, на картонима нестандардних величина.

Судећи према подацима са сачуваних фотографија и из огласа у новинама, фирма Енглезовића најпре делује под именом најстаријег брата, као „Модерна фотографија Алексе Енглезовића Лесковац“ и „Алекса Енглезовић, фотограф Лесковац“ (исте су означене штамбиљом на реверсној страни картона), мада не треба искључити могућност да су браћа радила једно време паралелно са две фирме, и то са по једном за сваког брата. Под именом млађег брата Велимира фирма делује као: „Модерни фото атеље Вељка Енглезовића Лесковац“ (штамбиљ), „Вељ. Енглезовић фотограф Лесковац“ (штамбиљ) и „Модерна фотографија Вељe Енглезовића Лесковац“ (налепница у различитим бојама). Свакако за очекивати је и у пракси било је уобичајено, да Загорка за време балканских и Првог светског рата у раду користи штамбиље за означавање фирме одсутне браће, а то је, могуће, чинила и у неком прелазном период после Вељкове смрти. Загорка води самостални посао као: „Фотографски атеље Енглезовић Лесковац“ (налепница), „Фото Енглезовић Загорка Младеновић ул. Масариков трг 5 Лесковац“ (штамбиљ)...

Списак извора и литературе:

- *Српске новине*, Београд од 6. октобра 1887. године, Списак дошавших путника код “Престолонаследника”, 3.

- *Трговинско-занатлијски шематизам Краљевине Србије за 1896-1897. годину*, саставио и издао Св.Р.Христић 1896. године /списак занатлија у Лесковцу.

- *Трговинско-занатлијски шематизам Краљевине Србије за 1900-1901. годину*, саставио и издао Св.Р.Христић 1900. године /списак занатлија у Лесковцу.

- *Лесковачки гласник*, Лесковац од 30. октобра 1921. године, 4.

- *Лесковачки гласник*, Лесковац од 5. јануара 1924. године, 4.

- *Лесковачки гласник*, Лесковац од 1. јануара 1927. године, 3.

- *Политика*, Београд (огласни део) од 2. јула 1927. године, 12.

- *Фотограф*, Загреб бр.7 од 15. априла 1931. године, Списак чланова Београдског фотографског удружења, који су дали добровољни прилог, 5-6.

- Горан Малић , *Слике у сребру*, Фотограм, Београд 2001. године, 183.

- Сећања у вези фотографске каријере браће и ње лично у форми писма упућеног Секцији фотографских мајстора из Београда, Бирчанинова бр.30, која је написала Загорка Љ. Младеновић (Енглезовић) у Сијаринској Бањи 1953. године, архив аутора.

- Упитник Секције фотографских мајстора из Београда, Бирчанинова бр.30 (сачињен за потребе прикупљања података о фотографима у Србији), који је попунила Загорка Љ. Младеновић (Енглезовић) 1953.године, архив аутора.

- Упитник Секције фотографских мајстора из Београда, Бирчанинова бр.30 (сачињен за потребе прикупљања података о фотографима у Србији), који су попунили 1953.године фотографи: Гвозден Денчић, Драгомир Крчмаревић, Миладин М. Илић и Зора Ракић-Недељковић, архив аутора.

- Фотографије из колекције аутора, Милоша Јуришића из Београда и Збирке фотографија Народног музеја у Лесковцу.

Фотографски курс

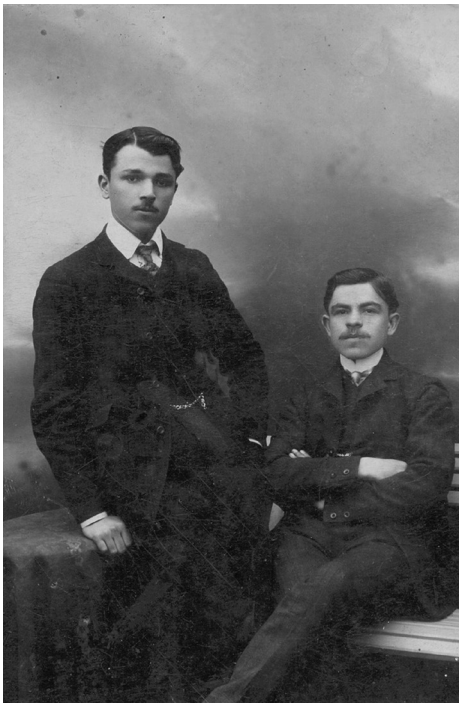

Два младића

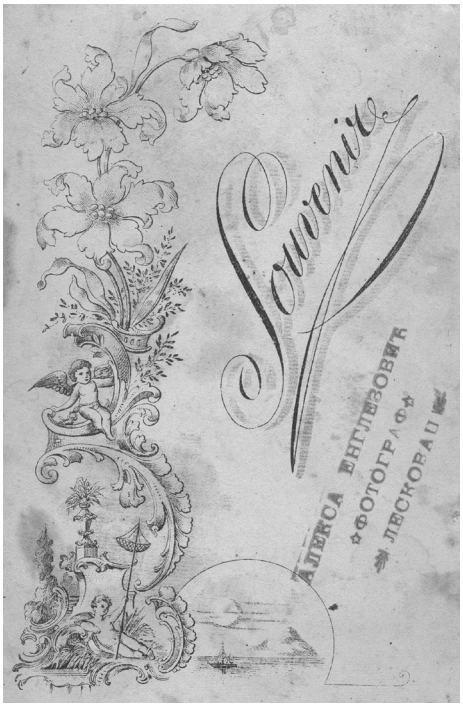

Сувенир

Грађани

Вереници

Фудбалери

Маскенбал

Атеље Енглезовић

РЕЗИМЕ

Мирослав Александрић
ФОТОГРАФСКИ АТЕЉЕ „ЕНГЛЕЗОВИЋ“ - ЛЕСКОВАЦ

У уводном делу текста изнет је кратак преглед професионалних фотографа у Лесковцу у периоду до Првог светског рата. Тема рада је фотографски атеље “Енглезовић”-Лесковац у власништву чланова породице Енглезовић, који су својим деловањем у континуитету од преко педесет година, свакако најзначајнији хроничари (када је у питању фотографска грађа) града на Ветерници у првој половини XX века. Текст говори о техничким могућностима и начину рада тадашњих фотографа, али и о Лесковцу у светлу деловања једне занатске фотографске радње. Посебна пажња је посвећена биографским подацима, са циљаним нагласком на фотографском раду, оснивача атељеа (1901.године) браће Александра и Велимира Енглезовића, те њихове млађе сестре Загорке (удате Младеновић), која ће после преране смрти браће наставити породични посао све до пензионисања 1952. године.

УДК

Јован С. Миљковић

ЗЛАТНО ДОБА ЛЕСКОВАЧКОГ ШКОЛСТВА (2)

4. ГИМНАЗИЈА

Лесковачка Гимназија је већ била у средњим годинама. У своме животу имала је успехе и падове. Једно је било извесно – читавих четрдесет година непрекидно се борила за опстанак. Лесковчани су упорно настојали да учврсте њен статус Реалке, макар и у шестогодишњем трајању. После двадесетак година постојања, по новом Закону о средњим школама, који је Народна скуштина донела 4. августа 1898. године, а који је краљ Александар Обреновић потписао истога дана, затворена је Гимназија у Лесковцу.

Свој други живот Гимназија је отпочеле са новим, двадесетим веком –1902. године. Најтежи пад Гимназија доживела је 1915. године, када су бугарски војници окупирали град и ушли у њене просторије. То више није била српска Гимназија. Оно мало ученика који су ишли у „бугарску гимназију“, наставу су слушали, безмало три године, само на бугарском језику.

После рата почео је њен убрзан опоравак. Поправљене су и окречене учионице, застакљена прозорска окна и извршене неке друге најхитније поправке, мада за све то и није било довољно пара, што се види из извештаја који је директор школе Михајло Марковић послао министру просвете само месец дана после завршетка рата. Лесковац је, уствари, до балканских ратова имао две гимназије – Женску приватну и државну мушку Реалку. Тек после рата ове две гимназије су се удружиле у мешовиту Реалку. Најпре су у Реалку ушли течајевци свих узрасних група. Требало је по скраћеном и убрзаном програму да се надокнади бар нешто од онога што је изгубљено за време рата. За две школске године вредни наставници и ђаци успели су да надокнаде све оно што је било изгубљено у ратном периоду. Признати су испити и године свим ученицима који су похађали наставу тзв. „бугарске гимназије“ (њих десетак), а оним ученицима који-

ма бугарски наставници нису признали разреде или испите из предратног периода поново је признат успех који су постигли пре окупације. Сав тај мукотрпни рад око организовања наставе за течајевце, испитивање ученика, гломазна администрација и обезбеђивање услова за нормалан рад, изнели су на својим плећима: директор гимназије Михајло Марковић, Радивоје Ненадовић, Властимир Милутиновић, Милош Димитријевић, суплент, Стеван Живковић, професор, који је дошао нешто касније, Милутин Недељковић и Милан Грбић, контрактуални наставник, Зорка Поповић, учитељица вештина, Константин Манић, свештеник, Урош Грбић, учитељ, и Радвоје Русовић, наставник гимнастике.

Све што су ђаци изгубили за време рата надокнађено је на тачајевима после рата. Разреде и испите положило је 836, од укупно уписаних 917 течајеваца.

Ученици нису полагали малу матуру.

Следеће, 1919/20. школске године у први разред кренуло је 166 дечака и 93 девојчице. Први пут се озбиљније кренуло у коедукацију. Новопостављени директор Јеротије Новитовић имао је пуне руке посла. Од добровољних прилога ограђено је школско двориште. Реквизите и справе за наставу гимнастике директор је обезбедио споразумом са Соколским друштвом. Соколци су, заузврат, по утврђеном распореду, могли користити гимназијску гимнастичку салу. Била је то добра прилика да се зближе са гимназијалцима, који су редовно посматрали њихове вежбе на гимнастичким справама (вратило, кругови, коњ). Оваква коабтација трајала је дуже време и користила је и те како и једнима и другима.[1]

На молбу грађана, шк. 1921/22. године, инаугурисан је први пут, макар и факултативно, латински језик. Тако се лесковачка Реалка, полако али сигурно, приближавала вишем гимназијском статусу. Већ следеће школске године ученици V и VI разреда радили су по програму гимназијског смера.

Професор Михајло Марковић поново је постављен за директора школе (1924). Наредне, 1925/26. школске године, сви виши разреди су добили гимназијски смер. Међутим, министар просвете Вељa Вукићевић игнорисао је чињеницу да је школска година већ била у току, па одлучује да се због мањег броја ђака угасе VII и VIII разред. Професори, ђаци и њихови родитељи, формирали су ad hoc једну делегацију, која је одмах кренула у Београд. Предали су протестно писмо Народној скупштини. Међутим, све то није вредело. Министар просвете је морао да поднесе оставку, а ученици VI и VIII разреда морали су да наставе своје школовање у Врању, Куманову и Нишу. Тако лесковачки гимназијалци следеће две године нису могли да полажу матуру у својој школи.

[1] Сергије Димитирјевић,Сто година, 115-117, интерпрет.

Али – град је растао и било је све више ученика у свим градским школама. Индустрија је била у експанзији. Нико више није могао да спречи прерастање лесковачке Реалке у Реалну гимназију.

Још једном је драстично угрожен статус лесковачке Гимназије, и то баш у годинама када се она у својој средини афирмисала као просветна и културна институција вишега ранга, са реалним изгледима да достигне и оне најпрестижније школе у Србији. Школске 1927/28. године министар просвете је одлуком од 17. IX 1927. године, поново укинуо V разред, са очигледном намером да се наредних година угасе и остали виши разреди. Лесковачка Општина је протестовала, износећи аргументе који би сасвим сигурно обезбедили даљи напредак и егзистенцију ове школе. Запажено је заузимање новопостављеног директора школе Владислава Росића, који се веома трудио да лесковачка Реалка прерасте у реалну гимназију: „Ако није довољан разлог да ће ове школске године кренути у пети разред 105 ученика, да Лесковац већ има двадесет хиљада становника (већу популацију и више ученика и од самог Ниша), веома развијену трговину и индустрију у правој експанзији. Најзад, ка лесковачкој Гимназији гравитирају два већа среза са својим ученицима: власотиначки и јабланички. Уколико одбијете наш захтев, онда вас молимо да нам се задржи пети разред као приватан, који ће издржавати грађани ове вароши“. Овако јаке аргументе министар просвете није могао да не уважи: статус лесковачке Гимназије никада више неће бити угрожен.

Квалификациона структура наставника лесковачке Гимназије непрекидно се поправљала. Све више је било професора и суплената. Само мањи број часова држали су нестручни наставници. Али још увек је било учитеља и учитеља вештина (певање, цртање, ручни рад, гимнастика). До 1929. године било је двадесетак професора који су дипломирали на филозофском факултету. Наставу су изводили и професори-супленти, па и апсолвенти филозофског факултета, један свештеник (наставник веронауке) и један лекар који је предавао хигијену.[2]

Међу наставницима вештина видно место припада Милану Врбићу, који је у лесковачкој Гимназији предавао цртање. Био је изванредан ликовни педагог и мајстор акварела. Из тог периода оставио је граду у коме је службовао више изванредних акварела (*Чесма код житне пијаце*, *Каспаров мост*...). Завршио је Обртну школу у Загребу и дипломирао на Академији уметности у Прагу.

Иван Татаркин завршио је Правни факултет у Петрограду и црквено појање на Петроградском конзерваторијуму. Предавао је певање.

Ф. Најадли завршио је четири разреда Реалке и Стручну гимнастичку школу у Чехословачкој.

[2] Исто, 119-120, интерпрет.

После Октобарске револуције, у Лесковац је дошао добар број руских избеглица –интелектуалаца. Лесковчани су их лепо прихватили. Брзо су се прилагодили, а некима је Лесковац постао и други завичајни град. Неки су добили своја прва намештења у Гимназији. Међу њима је било професора, сликара, музичара, па и спортиста.

Ево мале листе руских интелектуалаца који су тридесетих година предавали у лесковачкој Гимназији:

1. Најпознатији међу њима био је Борис Непокупној, виши официр, спортиста пар екселанс (учесник на IV олимпијским играма у дисциплини олимпијски мач). Постављен је за контрактуалног учитеља гимнастике 1926. године;

2. Анатолије Красовски, завршио је Филозофски факултет у Београду. Као контрактуални суплент и касније професор, предавао је у Гимназији историју;

3. Подољски Михаило, суплент, предавао је латински језик од 1924. године;

4. Кабардинцев Василије, завршио је војну академију у Петрограду, а у Гимназији је предавао математику од 1922. године;

5. Игор Павлов, дипломирао је на Природно-математичком факултету у Београду. Предавао је физику и хемију;

6. Онихимовски Павле, професор, дипломирао је математику у Кијеву;
7. Фурса Никола Григорович, завршио је Пољопривредни факултет и војну академију у Кијеву. Предавао је географију, али пошто није знао добро српски језик, најчешће је био без часова;

8. Владимир Миглевски, професор, уочи Другог светског рата по потреби службе премештен је у гимназију у Тетову;

9. Владимир Пастељ, професор, предавао је математику, физику и хемију.[3]

Професори су часове одржавали скоро искључиво у учионицама, осим ако поједини наставни садржаји нису захтевали друкчији приступ и интерпретацију наставног градива (зоологија, ботаника, геологија са минералогијом, хемија или физика). Професори биологије изводили су једнодневне излете до Рудара, Синковца, Мрштана или оближњих бара, где су ученици ботанизирали и детерминисали биљке, користећи ботанички кључ по упутству професора, "пресовали" их и припремали школске хербаријуме.

Школска година је почињала првих дана септембра, а завршавала се јуна. Ученици који су полагали малу или велику матуру имали су десетак дана за припрему испита, а неких година и читавих тридесет дана. Матура се полагала у другој половини јуна. Школска година је концепцијски била подељена на три тромесечја. Ученици су имали два распуста који су

[3] Passim.

били везани за највеће хришћанске празнике – Божић и Ускрс. На крају школске године ђаци су добијали на Видовдан сведочанства о завршеном разреду, а ученици VIII разреда и матурску диплому, ако су с успехом положили све испите. Одлични и врлодобри ученици добијали су књиге "на дар".

Сваке школске године Гимназија је штампала Извештај (школски летопис) о успеху ученика и целокупној активности Школе.

НАСТАВНО-ВАСПИТНЕ ОБЛАСТИ КОЈЕ СУ УЧЕНИЦИ ИЗУЧАВАЛИ У ЛЕСКОВАЧКОЈ ГИМНАЗИЈИ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

1. Српски језик, од I до VIII разреда (граматика, синтакса, српскохрватска књижевност, словеначка књижевност)
2. Математика, од I до VIII разреда (аритметика и геометрија, планиметрија и алгебра, стереометрија и логаритми, тригонометрија и нацртна геометрија)
3. Француски језик, од II до VIII разреда
4. Немачки језик, од V до VIII разреда
5. Латински језик, од V до VIII разреда
6. Историја, од II до VIII разреда
7. Географија, од I до VIII разреда (општа географија, ваневропски континенти, Европа, Балканско полуострво, математичка географија, антропогеографија, Краљевина Југославија)
8. Физика, (III, VII и VIII разред)
9. Хемија, (IV, VII и VIII разред)
10. Хигијена, (III, IV и VI разред)
11. Природопис, (I, II,V и VI разред)
12. Цртање, од I до VI разреда
13. Певање (I до II разред)
14. Писање (I до II разред)
15. Женски ручни рад, од I до IV разреда
16. Филозофија (психологија, логика) у VIII разреду
17. Веронаука, од I до VI разреда (веронаука, хришћанска наука, катихизис, литургика, историја цркве, догматика)

Школски буџет је био нешто богатији него што је то био случај првих година после рата. Општина је такође издвајала извесну суму новца за материјалне трошкове Школе, а било је и донатора и добротвора, нарочито међу најбогатијим Лесковчанима. Новац, прикупљен од добровољних прилога, биоскопских улазница, приредаба и позоришних аматерских представа, коришћен је искључиво за потребе сиромашних ученика (куповина одеће, обуће, уџбеника и школског прибора). Школа је видно напредовала.

Школски кабинети обогаћени су новим наставним средствима. Геолошко-минералошка збирка попуњена је новим минералима, кристалима и стенама. Набављено је и неколико зидних геолошких слика.

Биолошка збирка је добила нове водене препарате морских риба и мекушаца, које је професор природописа донео с Јадранског мора. Биолошка збирка имала је микроскоп, који је добијен после рата на рачун репарација, и довољан број трајних микроскопских препарата који су неопходни за нормално извођење биолошке наставе. Збирку су даље употпуњавали гипсани препарати, скелети птица и скелет човека.

Физички кабинет имао је довољан број наставних средстава и апарата за извођење кабинетске наставе (учионица за физику) у нижим разредима, тако да су на часовима физике извођени експерименти из механике, оптике, термике, магнетизма и електрицитета.

Хемијски кабинет имао је довољан број апарата и хемијског посуђа и располагао је довољном количином реагенаса, а имао је и двадесетах зидних слика и ученичких квалитетних цртежа.

Историјски кабинет располагао је лепом збирком старог оружја и оруђа. Мала збирка накита и нумизматичка збирка са неколико стотина комада старог новца (римски новчићи) представљале су праву драгоценост. Историјски кабинет имао је и своју малу стручну библиотеку и неколико стотина слика и исечака из новина и часописа, које су годинама сакупљали ђаци.

Кабинет за географију имао је већи број географских карата, зидних слика, два глобуса и рељеф Европе.

Збирка за гимнастику од справа за вежбање је имала: вратило, разбој и коња. За мачевање располагала је маскама, грудњацима, сабљама и рапирима. У дворишту је била рупа са песком дужине седам метара за атлетске дисциплине скок у даљ и троскок.

Збирка за музику имала је хармонијум и клавир, који је купљен новцем од улазница за ђачке приредбе. Наставници певања користили су и неколико партитура за женски и мешовити хор.[4]

Варош између два светска рата никада није имала институције које би наликовале некаквим домовима културе или културним центрима, који би окупљали радничку и школску омладину. Ако изузмемо Културно-уметничко друштво „Абрашевић“, које је у уметничким секцијама окупљало скоро искључиво радничку омладину, најчешће заинтересовану за фолклор и етнологију, сасвим је сигурно да је гимназија била епицентар скоро свих културних, литерарних, па и спортских дешавања. Полупрофесионално лесковачко позориште и биоскопе, поред школске омладине, радо су посећивале и старије генерације.

[4] С.Д., Сто година, 187.

Гимназија је нарочито усмеравала ученике на литературу, па отуда није чудно што је најстарија „ђачка дружина“ била Литерарна дружина „Светислав Вуловић“. Литерарци су сами бирали своје руководство, мада је скоро увек неко од професора књижевности био нека врста супервизора, али покаткад и активан учесник у расправама, ако је то тема дозвољавала. Чланови литерарне дружине могли су да буду само ученици виших разреда, али су и ученици млађих разреда могли да присуствују састанцима.

Састанци су одржавани једном недељно, радови и теме најављивани су нешто раније. Углавном су ученици гимназије читали своје прве песме и приповетке, а често су се одвијали и озбиљнији разговори о прочитаним књижевним делима или народној поезији. Негован је и облик књижевне критике, па и есејистике.

Скоро сви каснији лесковачки интелектуалци, књижевници, новинари, били су чланови литерарне организације „Светислав Вуловић“.

Један од председника Литерарне дружине „Вуловић“ био је и каснији професор Гимназије, новинар и књижевник Брана Митровић (1928).

У оквиру дружине „Вуловић“ активна је била и Ђачка књижница и читаоница, која је имала око хиљаду књига. Књиге су куповане од чланарине, али је велики број књига Управа Литерарне дружине „Вуловић“ добила на поклон од разних удружења и појединаца. У самом врху читаности били су следећи наслови: *Хамлет* (Шекспир), *Quo Vadis* и *Кроз пустињу и прашуму*, од Хенриха Сјенкевича, *Васкрсење* (Толстој) и *Хајдук Станко* (Јанко Веселиновић). Очигледно је да су Гимназијалци преферирали белетристику.[5]

Извесно време, као секција дружине „Вуловић“, било је веома активно Ђачко историјско друштво које је окупљало ученике заинтересоване за историјске науке и археологију. У том периоду нарочито је Царичин град, као археолошки локалитет, побуђивао ученичку радозналост. Подстакнути најранијим археолошким истраживањима на тој локацији, предложили су да се оформи школски музеј. Било је неких активности у том правцу. Професори, па и сам директор Гимназије Владислав Росић, подстицали су ученике на овакву врсту активности. Тако је школске 1927/28. године формирана мала музејска збирка. Ученици су сакупљали и репарирали старо оружје, праисторијско посуђе од теракоте (фрагментарно), накит, металне украсе... Нарочито је била вредна мала збирка грчких и римских новчића и више комада средњовековног српског новца. Бора Димитријевић Пиксла поклонио је гимназијској музејској збирци драгоцен новчић – тетрадрахму македонског владара Деметрија I Полиоркетеса. Такође, веома су вредни средњовековни српски новчићи

[5] Исто, 179-181.

из периода владавине кнеза Стефана Лазаревића, који су пронађени у околини Малога Боњинца, недалеко од Власотинца.

Бројни љубитељи филма, основци и гимназијалци, прве филмове гледали су у гимназијском биоскопу. Гимназија је имала свој кинопројектор, за чију је куповину новац обезбеђен из буџета Општине.

„Ђачки биоскоп“ приказао је прву представу за ђаке 11. маја 1922. године. На крају школске 1922/23. године просветни инспектор Министарства просвете у свом извештају о раду школског биоскопа у лесковачкој Реалци наглашава: „Биоскоп посећују како ученици Реалке тако и ученици свих основних школа и Женске раденичке школе у Лесковцу. Филмове набавља директор Реалке и већином су поучни, каткад шаљиви. Улазница је била најпре 1 динар, а потом 2 динара. Сиромашни бесплатно“.

А ево шта је рекао директор Школе поводом прве биоскопске пројекције: „...Желећи да одстраним ученике ове и основних школа од гледања апашких и других неваспитаних ствари по варошким биоскопима, набавио сам и инсталирао биоскопски апарат у гимнастичкој сали ове Реалке. Биоскоп неће ометати гимнастичке вежбе у сали, кад се не буде могло радити у дворишту због рђавог времена“.

Ђачка аматерска позоришна група већ 1920. године приказала је у гимнастичкој сали Реалке музичко-сценски комад „Сироче“. На текст Сретена Динића, „музику је у ноте ставио“ професор Реалке Стеван Живковић. Професор је од 93 народне песме, које му је такође понудио учитељ Сретен Динић, компоновао „народну оперу“ (нека врста музичке компилације).

Прва деценија Ђачког позоришта била је заиста успешна – „Сироче“, а и друге представе које су извођене на ђачкој сцени, изашле су из Реалке да би биле приказиване у лесковачком хотелу „Круна“, а нешто касније у Врању, Врањској Бањи и Нишу. У том периоду на гимназијској сцени играни су комади Михајла Сретеновића (*Авакум* и *Поручник Таса и начелник Спаса*), В. Цветковића (*Молитва*) и Косте Трифковића (*Француско-пруски рат*, актовка).

Од шк. 1930/31. године до фебруара 1941. године, ученици – глумци лесковачке Гимназије, играли су на својој сцени десетак комедија и драма.

1. *Кир Јања*, Ј. Ст. Поповић (1930/31)
2. *Ђидо*, Јанко Веселиновић (1930/31)
3. *Кнез Иво од Семберије*, Б. Нушић (1930/31)
4. *Подвала*, М. Глишић (1931/32)
5. *Обичан човек*, Б. Нушић (15. фебруара 1933)

6. *Снежна пахуљица*, балетска представа на музику Ф. Шопена (27. јануара1934)

7. *Зона Замфирова*, С. Сремац

8. *Женидба*, Гогољ

9. *Добри војник Швејк*, Карел Чапек (28. јула 1938)

10. *Женидба и удадба*, Ј. Ст. Поповић (1939/40)

11. *Шопенхауер*, Б. Нушић, актовка (15. фебруара 1941)

Нушићев *Шопенхауер* је последње дело изведено на гимназијској сцени уочи рата. [6]

Рат је већ био увелико у току. Пре читавих шест месеци Чемберлен, Хитлер и Даладије, прекинули су међусобну епистоларну комуникацију. Хитлер је, малтене, туристички заобишао „француски кинески зид"- Мажино линију, а Денкерк је био права катастрофа за недовољно спремне Енглезе.

Професори, учитељи и младићи – резервисти, све чешће су позивани на војну вежбу. Али, све се то догађало тамо негде, на западу Европе!

Флуктуација наставног кадра била је веома интензивна. Из Гимназије је „по молби" или по „потреби службе" у друге вароши широм јужне Србије премештено десетак професора (Куманово, Тетово, Велес). Из Приштине, Велеса, Тетова, Ћуприје, Бањалуке, па и са Крка, у лесковачку Гимназију је дошло такође десетак професора - нарочито за дефицитарне наставно-васпитне области (математика, латински и немачки језик).

Чинило се – професори су тражили „сигурнија" места службовања.

СВИ ПРОФЕСОРИ ЛЕСКОВАЧКЕ ГИМНАЗИЈЕ УОЧИ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

1. Росић Владислав, директор (француски језик, југословенска књижевност)

2. Лазаревић Александар, професор (географија, историја)

3. Петровић Светозар, професор француског језика и југословенске књижевности

4. Петровић Данило, професор (француски, немачки језик)

5. Врбић Славка, професор (географија, историја)

6. Врбић Милан, академски сликар – учитељ вештина

7. Шћепкин Валентин, професор (латински језик, историја)

8. Хаџи Митић Димитрије, професор филозофије

9. Пастељ Владимир, професор (физика, хемија, математика)

10. Марковић Стеван, професор (југословенска књижевност, српскохрватски језик)

[6] Слободан Стојиљковић, „Ђачка позоришта у лесковачкој Гимназији", Лесковачки зборник, 2006.

11. Кимпановић Славка, учитељ вештина (женски ручни рад)
12. Живковић Ружица, професор (историја, југословенска књижевност)
13. Јоксимовић Ђукан, професор (историја, југословенска књижевност)
14. Чубровић Александар, професор (зоологија, ботаника, геологија, минералогија)
15. Баторевић Азарије, професор (теологија)
16. Живковић Момчило, професор (математика, физика)
17. Ђурић Босиљка, професор (историја, југословенска књижевност)
18. Стојковић Петар, професор (математика, физика)
19. Хамамџић Благоје, професор (историја, географија)
20. Арсенијевић Пинговић Марина, професор (зоологија, ботаника, геологија)
21. Радосављевић Загорка, професор (француски језик, југословенска књижевност)
22. Манојловић Мирјана, професор (немачки језик, југословенска књижевност)
23. Непокупној Борис, учитељ вештина (гимнастика)
24. Љубисављевић Стевана, професор (југословенска књижевност, српско-хрватски језик)
25. Стевановић Богдан, професор (латински језик, историја старога века)
26. Марковић Радмила, професор (хемија, физика, математика)
27. Димитријевић Орлов Милица, супплент – испитани професор (југословенска књижевност, српско-хрватски језик)
28. Игњатовић Зорка, суплент – чиновнички приправник (француски језик, југословенска књижевност)
29. Лозанић Василија, суплент – чиновнички приправник (француски језик, југословенска књижевност)
30. Зидверц Ела, суплент – чиновнички приправник (француски језик, југословенска књижевност)
31. Алагић Софија, суплент – чиновнички приправник (физика, хемија, математика)
32. Јовановић Братислава, суплент – чиновнички приправник (српско-хрватски језик, југословенска књижевност)
33. Шарац Драгољуб, суплент – чиновнички приправник (српско-хрватски језик, југословенска књижевност)
34. Подгорски Валерија, суплент – чиновнички приправник (геологија, минералогија, зоологија, ботаника)
35. Милановић Бранислав, суплент – чиновнички професор (српско-хрватски језик, југословенска књижевност)
36. Симобад Тарле Бланка, суплент – чиновнички приправник (географија, историја)
37. Ценовић Димитрије, привремени учитељ вештина (цртање)

38. Оберемон Виктор, контрактуални професор (латински језик, историја)
39. Цекић Јован Ванча, учитељ (гимнастика)
40. Поповић Живојин, ђакон – хонорарни наставник од часа (веронаука)
41. Илић Бранко, свештеник – хонорарни наставник од часа (веронаука)
42. Курагин Владимир, хонорарни наставник од часа (музика)[7]

5. ТЕКСТИЛНА ШКОЛА

Непосредно после Версајског мира, почеле су у Лесковац да пристижу ратне репарације у новцу, материјалу и машинама. Лесковачка индустрија, девастирана и опљачкана од стране бугарског окупатора, у првој деценији после рата, скоро сасвим се опоравила. Део ратне штете лесковачки индустријалци добили су авансно од Министарства финансија и пре Версајског споразума на рачун секвестиране непријатељске имовине. Само лесковачки индустријалци добили су у новцу и обвезницама око 37.695.000 динара. Највећи део тог колача добило је Предузеће Илић, Теокаревић и Петровић – око 26.500.000 динара.[8]

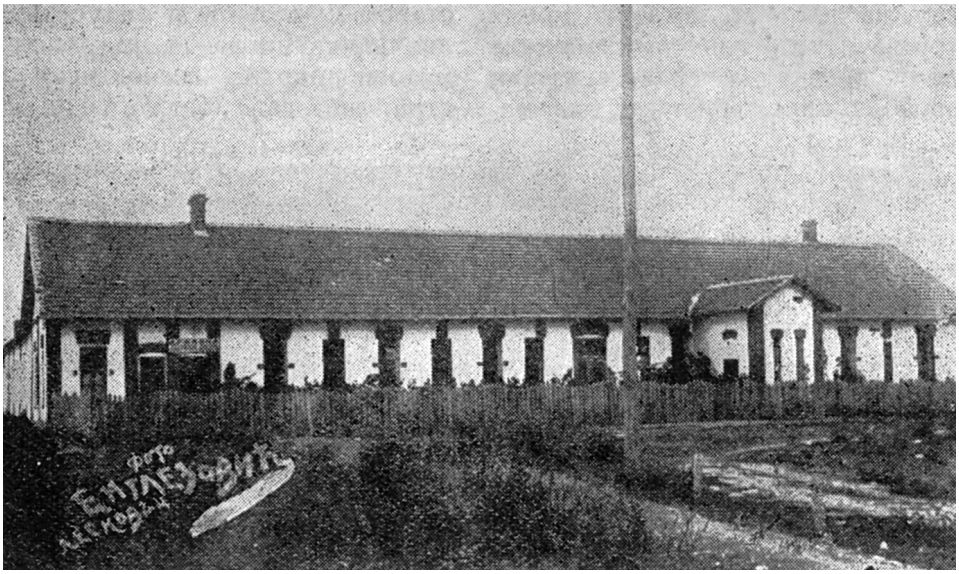

Стара зграда Текстилне школе
(Споменица 25-то годишњице рада)

Лесковачки индустрјалци и Општина били су заинтересовани за отварање једне средње школе текстилног усмерења, мада то одушевљење

[7] Извештај Реалне гимназије за школску 1939/1940. год.
[8] С.Д., Историја Лесковца и околине, 1983, 160-161.

и није тако дуго трајало. Град је у ранијем периоду већ имао Државну ткачку школу, која је припремала полуквалификоване раднике ткачког усмерења за текстилну индустрију. Један од основних циљева ове школе била је прерада кудеље, па отуда и објашњење да су у њој многи лесковачки дечаци изучавали ужарски занат. Уосталом, то се може разумети, пошто је основни сировински ресурс била конопља. У периоду топљења конопље у ваздуху се осећао специфичан одор ферментисане конопље. Управник ове, не баш у правом смислу текстилне школе, био је Чех Перо Хомолка.

Неколико година после Првог светског рата текстилни стручњак Чедомир Јоксимовић, руски ђак, покренуо је питање отварања текстилне школе у граду. Умало да не успе, јер је Београд такође желео да има средњу текстилну школу. Међутим, Министарство трговине и индустрије, узимајући у обзир да Лесковац већ има развијену текстилну индустрију, одлучило је да се средња текстилна школа отвори у Лесковцу, који већ има „потребну зграду, огрев и осветљење".

Тако лесковачка Општина, актом бр. 15905 од 13. октобра 1925. године, обавештава ресорно министарство да је дала сагласност за оснивање текстилне школе:

Школски објекти Текстилне школе 1940. године
(Споменица 25-то годишњице рада)

„Част је суду известити Министарство, да је одбор ове општине на седници својој одржаној 5. октобра текуће године одлучио да се понуда Министарства за отварање средње стручне школе за текстилну индуструју

у Лесковцу прими, потребну зграду за школу, огрев и осветљење суд ће ставити на расположење“.

Коначно – ресорно министарство је актом од 27. VI 1927. године обавестило лесковачку Општину: „Да се према указаној потреби и на основу закона о занатским школама, у Лесковцу отвори Текстилна – стручно-занатска школа за спремање помоћног особља у свим гранама текстилне струке. Ова школа има почети са радом од почетка наредне школске године...“

Тако је Текстилна школа у Лесковцу примила своје прве ученике 1. октобра 1927. године. Директор школе Јоксимовић, у јавном стечају за упис ученика у Текстилну школу нуди, малтене, комплетан програм развоја Школе, „...чији је задатак да теоретски и практично образује ваљане самосталне и спремне:

1. Помоћнике текстилних инжењера и главних руковаоца разноврсних текстилних фабрика; занатских уметничко-текстилних радионица и мануфактурно-трговачких предузећа;

2. чиновничко особље за текстилну индустрију и мануфактурну трговину, као и наставнике за ниже текстилне школе;

3. Висококвалификоване раденике за предење, ткање, бојадисање и апретуру.

Школа има ранг средње техничке школе. Настава у школи ће трајати четири године, свака школска година дели се у два семестра...“[9]

Наставно-васпитне области које су се тих година изучавале у лесковачкој Текстилној школи:

1. Познавање робе
2. Технологија предења
3. Технологија ткања
4. Текстилна хемија (бељење, бојадисање, штампање и апретура)
5. Композиција и декомпозиција тканина
6. Калкулација
7. Стручно цртање
8. Механика и електрика
9. Књиговодство и кореспонденција
10. Хигијена и заштита од несрећних случајева
11. Немачки језик
12. Практична настава је обавезна у школским радионицама и фабрикама

Школа је те, школске 1928/29. године, добила и кинопројектор који ће се користити „...за научна предавања по текстилној индустрији, прилагођено нарочито за текстилне раднике“.

[9] Споменица 25-то годишњице рада Средње текстилне школе у Лесковцу, 1952, 11-12.

Што се тиче наставног (стручног) кадра, Школа је имала само једног наставника за стручне и комерцијалне предмете и једног наставника за практичне радове. За општеобразовне предмете, директор Чедомир Јоксимовић је ангажовао гимназијске професоре од часа.

Новопостављени директор Константин Божиновић, машински инжењер, по препоруци министра просвете одлази у Чехословачку на студијско путовање и стручно усавршавање. После повратка у Лесковац, са искуством које је стекао у Прагу и Брну, темељно је реорганизовао Школу. Наставничко веће је припремило нов наставни план и програм по узору на сличне текстилне школе у Чехословачкој. Школа је добила и једног изузетног текстилног стручњака Вилхелма Пушмана, који је са супругом дошао у Лесковац и одмах се уселио у једну кућицу у Улици Бранка Радичевића. Лесковац је постао његов други завичајни град. Читав живот је провео у њему. Афирмисао се као изузетно добар стручњак, а град му се одужио на тај начин што је улици која пролази поред школе у којој је провео читав свој успешни радни век дао његово име.

Прва генерација текстилаца успешно је завршила своје школовање 1931. године. Њих дванаесторо кренуло је у фабричке хале, мада их у почетку лесковачки индустрјалци нису прихватили с одушевљењем. Први дипломци морали су да изборе свој статус.

Из Средњотехничке школе у Бањалуци дошао је у Текстилну школу код железничке станице инжењер Фрањо Дивишек, велики школски прегалац. Са њим се Текстилна школа афирмисала као најбоља стручна школа (magna cum laude) текстилног усмерења, и то не само у Србији. У ову школу су се уписивали ђаци из Словеније, централне Европе и неких балканских држава. Похвале су стизале са свих страна. Наставници и ученици уселили су се у нову школску зграду која је подигнута по пројекту директора Дивишека. Школа је први пут добила подесне просторије за лабораторијске вежбе и школски водовод. Главна школска зграда располагала је довољним бројем великих, чистих и светлих учионица, просторијама за збирке, кабинетима за физику и хемију, хемијском лабораторијом и лабораторијом за механичко испитивање текстила, продавницом готових производа и службеним просторијама (канцеларија за директора, секретара и зборница). Директор Дивишек је новац за изградњу школске зграде обезбедио код Лесковачке централне банке.

Нови директор, Фрањо Турина, који је дошао из Средњотехничке школе у Сарајеву, водио је следећих шест година (до рата), такође успешно, већ елитну текстилну школу. Унапредио је наставу увођењем хемије у редован школски наставни план и програм, набавио је нове апарате за лабораторије, ручне разбоје за ткање и ћилимарство. Поред тога, подигнуте су мање помоћне зграде за предионицу, апретуру и бојачницу. У новоподигнутој столарској радионици, по идеји и дизајну Вилхелма Пу-

шмана, школски мајстор Војислав Ђорђевић је направио дрвене ручне разбоје за домаћичке, женске занатске и ћилимарске школе. Врло вешт и креативан, уз малу Пушманову помоћ, израдио је и специјалне разбоје за израду пиротских ћилимова и смирна тепиха, ручне разбоје за платно са нитним машинама за ткање пешкира, марама и столњака. Обновљена је школска продавница у којој су грађани по знатно нижим ценама могли да купе штофове, мебл тканине, платно, пешкире, вуницу и друге производе вредних ђачких руку. Новац од продате робе сливао се у фонд за обртна средства. Продаја је увек била најуспешнија после изложби ђачких радова на крају сваке школске године.

Вилхелм Пушман,
виши индустријски техничар
(Споменица 25-то годишњице рада)

Први директор Текстилне школе
Чедомир Јоксимовић
(Споменица 25-то годишњице рада)

Школске 1940/41. године монтирана је комплетна предионица за влачење вуне, али због недостатка пара за куповину мотора и већ немирних ратних година, није одмах пуштена у погон.

НАСТАВНО ОСОБЉЕ ПОСЛЕДЊЕ ШКОЛСКЕ ГОДИНЕ УОЧИ РАТА

1. Инж. Турина Фрањо, професор, директор школе. Предавао је хемију и хемијску технологију

2. Инж. Бабник Иван, професор (машински елементи, основи електротехнике, технологија предења)

3. Инж. Јакшић Душан, професор (математика, механика, нацртна геометрија, текстилне сировине, технологија предења)

4. Инж. Златановић Јован, професор (хемија и хемијска технологија, текстилне сировине, технологија предења, математика)

5. Космаенко Константин, професор (математика, физика, технологија бојења, технологија апретуре)

6. Швицер Шандор, суплент (физика, лабораторијске вежбе)

7. Павловић Милица, суплент (српски језик и књижевност, историја, географија)

8. Путник Јован, стручни учитељ (претплетаји, технологија ткања, организација текстилних предузећа и законодавство)

9. Космаенко Валентина, стручни учитељ (немачки језик, декомпозиција, калкулација)

10. Пушман Вилхелм, стручни учитељ (технологија ткања, механичка ткачка пракса)

11. Ристић Јован, занатски учитељ (пракса бојења и бељења)

12. Варга Данило, занатски учитељ (ручна ткачка пракса)

13. Ђорђевић Војислав, занатски учитељ (столарска пракса)

14. Ритер Петар, занатски учитељ (браварска пракса)[10]

6. ПОЉОПРИВРЕДНА ШКОЛА

Јубиларна 1927. година била је веома значајна за грађане Лесковца. Пре свега, свечано је обележена педесетогодишњица ослобођења града од Турака. У оквиру опште прославе, све основне и средње школе, обележиле су такође овај значајан датум пригодним програмима. Текстилна школа примила је своје прве ученике, а Женска раденичка школа добила је своју прелепу зграду у најлепшем делу града. Потпредседница Женске подружнице, учитељица Евгенија Динић, свечано је отворила врата ове прекрасне школске зграде девојчицама које су желеле да изучавају занат. Извршене су све припреме за отварање два одељења Забавишта у Државној народној школи Другог кварта.

Те године, значајне за лесковачко школство, основана је и Нижа пољопривредна школа сточарско-ратарског смера. Ресорни министар пољопривреде решењем бр. 40 074 од 21. септембра 1927. године, одобрио је пресељење алексиначке Ниже пољопривредне школе „... на имање овдашње Окружне пољопривредне станице, која ће се према израђеном

[10] Наведено дело, 43.

пројекту претворити у средњу Пољопривредну школу".[11] Међутим, Лесковчани ће на то чекати читавих двадесет година.

Тек децембра за директора Школе постављен је инжењер агрономије Петар Михајловић. За почетак, морао је да обавља различите послове око пријема стоке, сточне хране и инвентара. Све је то морало да се провери и сравни са железничким товарним листом и смести у магацине. Све што је добијено од алексиначке Ниже пољопривредне школе није било довољно за нормалан рад, али је имао и обећање председника Општине Попдимића да ће Школа бити снабдевена потребним потрошним материјалом, инвентаром и наставним средствима, мада можда и не за сам почетак рада, који је предвиђен за 1. јануар 1928. године. Упис ученика је, срећом, завршен, а учионице спремне за рад. У први разред кренуће 60 ученика.

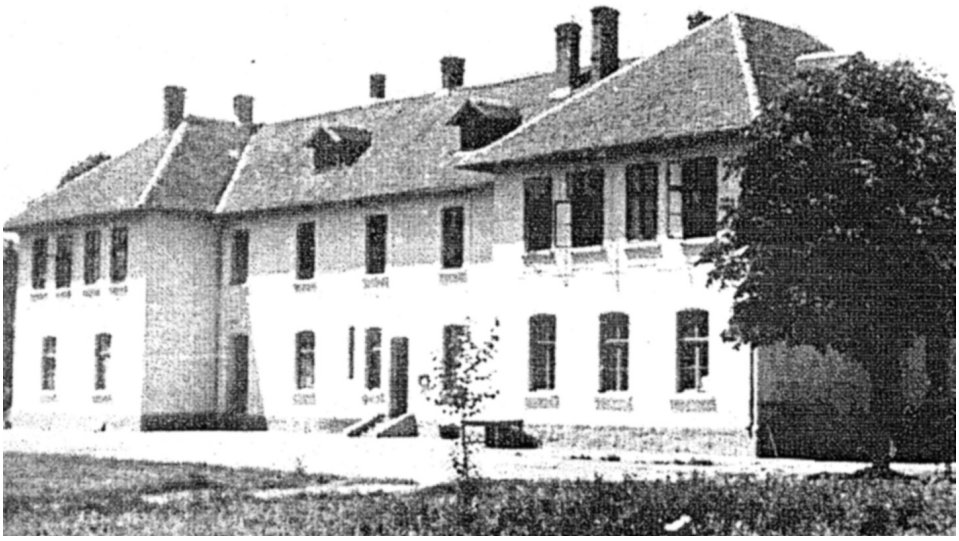

Зграда Пољопривредне школе између два светска рата
(Б. Митровић, Сто година пољопривредне школе у Лесковцу)

Нижа пољопривредна школа ратарско-сточарског смера имала је статус двогодишње пољопривредне школе, с изгледима да у будућности прерасте у средњу школу.

Првих неколико месеци Школа је имала сигуран статус државне школе, да би касније постала самофинансирајућа, уз мању буџетску помоћ лесковачке Општине.

[11] Сергије Димитријевић, Историја Лесковца и околине, 378-379 (фуснота). Неки аутори (Брана Митровић, Ж. Стојковић - Х. Ракић) у својим монографијама о Пољопривредној школи наводе као годину оснивања 1904, што је нетачно, како тврди С.Д., пошто је те године почела са радом Среска пољопривредна станица, која није основана као образовна институција. Уосталом, Указом ресорног министра у Лесковац је пресељена алексиначка Нижа пољопривредна школа са свим расположивим ресурсима.

Ђаци су већ увелико учили и радили. Директор Школе Петар Михајловић се вратио у Алексинац, а новопостављени директор Димитрије Хаџипешић успешно ће обављати ову дужност наредних десетак година.

Школа је приметно напредовала – располагала је са 70 хектара обрадивог земљишта, сточни фонд се нешто увећао, а направљена је и нова штала. Ученици су узгајали и неке нове културе које су служиле у огледне сврхе (памук, рицинус). За пољопривредну производњу обезбеђено је наводњавање из Ветернице помоћу два долапа које је окретао снажан коњ читавих двадесетак година.

Успешни су били и професори и ђаци. И то не само у учењу, у настави. Економ Тодор Поповић успешно се огледао у јаровизацији озиме пшенице, која, засејана у рано пролеће, даје добар принос за само четири месеца. Овај поступак се већ дуже време примењивао у земљама где су зиме веома оштре (на пример у Совјетском Савезу). Наставници пољопривредне школе су имали добру комуникацију са сељацима, држали су популарна предавања из области сточарства (сточне болести), ратарства, воћарства и пчеларства. Успешни ученици награђивани су у натури производима са њихове „економије“. Ђак генерације добијао је „сименталку“, другонаграђени би добио плуг или сејалицу, а трећерангирани садни материјал, или квалитетно семе за сетву.

Последњи предратни директор, инжењер агрономије Бранко Наумовић, дошао је из Битоља у Лесковац уочи напада Немачке на Пољску. Тај догађај узнемирио је дотад безбрижне Лесковчане, а кад су у град почели да пристижу избеглице – пољски Јевреји, добро обавештени појединци већ су наслућивали нови светски рат.

Директор је затекао добро организовану и срећену школу интернатског типа, са добрим ресурсима. Виногради, воћњаци, сточни фонд, уредне штале и живинарници, импресионирали су га приликом првог обиласка. Међутим, забринула га је чињеница да школа још увек није имала електрично осветљење. У вечерњим сатима Школа би утонула у мрак. Учило се и радило на бледој светлости петролејки и фењера. У овом делу вароши није биле електричне мреже, па је вероватно то био разлог што Школа није имала електрично осветљење. Енергични директор Наумовић сматрао је да без електричне струје не може успешно да се ради. У сличним школама већ су се користиле електричне машине. Кренуо је у Банску управу Вардарске бановине, где је од администрације добио обећање да ће новац бити обезбеђен за увођење електричне струје. Лесковачко Електрично друштво је до краја календарске године извело све потребне радове око увођења електричне струје у све школске објекте – од учионица и наставничких станова до помоћних објеката. Инжењер Бранко Наумовић већ је паковао своје кофере, пошто је добио намештење у Министарству пољопривреде.

За 13 година живота и рада ове школе успешно је завршило своје школовање око 350 ученика. За огромну већину то је био и крај њиховог школовања.

7. ИЗУЧАВАЊЕ ЗАНАТА

Лесковачко занатство се врло брзо опоравило од ратних девастација. У свим приликама и неприликама занатлије су успевале да опстану. Демолиране радионице су врло брзо поправљене, а алат обнављен. Мада је Београдска занатлијска комора затражила да се ратна штета свим српским занатлијама одмах исплати од заплењене непријатељске имовине, на то је морало поприлично да се причека. Само лесковачке занатлије у ратном периоду претрпеле су штету од око 2.500.000 круна. После неколико интервенција, Министарство трговине исплатило је лесковачким занатлијама минималну суму у облику бескаматног зајма (465.000 круна, или 17 % од тражене суме).

Градско занатство доказало је своју виталност. Врло брзо се обнављао људски ресурс. Традиционално, родитељи су своју децу слали на изучавање заната већ после завршеног четвртог разреда, па и раније. Занат су изучавала и полуписмена или неписмена деца. Занате су деца учила дуже време посматрајући како се поједини предмети израђују, као у неким ранијим временима. Није било организоване едукације. Тек крајем деветнаестог века, после ослобођења града од Турака (1878), о занатству се нешто друкчије размишљало.

Првих година после рата „...постојале су 32 врсте занатлија са 492 правна мајстора и чланова еснафа (према бирачком списку из 1921. године)[12]:

1.	Опанчара	20	17.	Месара	15
2.	Столара	36	18.	Кобасичара	3
3.	Бербера	34	19.	Ужара	9
4.	Пекара	35	20.	Мутавџија	1
5.	Пинтера	21	21.	Јорганџија	2
6.	Обућара	52	22.	Ћурчија	3
7.	Кројача	24	23.	Молера	3
8.	Абаџија	9	24.	Предузимача (грађевинара)	1
9.	Колара	11	25.	Ножара	4
10.	Ковача	22	26.	Бојаџија	8
11.	Бравара	3	27.	Казанџија	13
12.	Лимара	11	28.	Сапунџија	1
13.	Сарача	4	29.	Бозаџија	1
14.	Поткивача	16	30.	Терзија	56
15.	Зидара	4	31.	Лончара	4
16.	Каменорезаца	2	32.	Сајџија	1

[12] С.Д. Историја, 114.

Занатлије су одувек биле добро сталешки организоване. Еснафи су биле чврсте корпорације занатлија. Политичке и синдикалне активности унутар еснафа скоро да и није било. Бринули су само о сопственим интересима, скоро сасвим искључени из друштвених догађања. Чланови еснафа су били чврсти у својој традицији. Имали су своје етичке принципе (Суд части) и своје испитне комисије за добијање мајсторских диплома. Било је пожељно да се млади макар мало школују, али то баш и није било најважније. У Лесковцу је било и потпуно неписмених занатлија са мајсторским дипломама. Зидали су школе, правили дрвене мостове на Ветерници, а да нису знали ни да читају ни да пишу. Еснафи су славили своје занатске славе и бринули о васпитавању подмлатка. У граду су занатлије имале свој Занатлијски дом, где су се одржавале еснафске забаве и друге пригодне свечаности.

Родитељи су слали децу на занат после завршене четвороразредне основне школе. Изучавање заната је, условно речено, било тростепено (шегрт, калфа, мајстор). Кад би дете одабрало занат, или су то родитељи учинили за њега, одвођено је мајстору и у слободном разговору договарани су услови изучавања заната. Према закону, између два рата деца су морала да иду у одговарајућу занатску школу, где су изучавали наставне предмете везане за одабрани занат, али нису занемаривани српски језик ни рачун. Тај први, ученички школски статус се завршавао добијањем сведочанства о завршеној школи. После више година рада (праксе) полагао се мајсторски испит и добијало „мајсторско писмо“ којим се потврђивала највиша професионална стручност.

Девојчице су ишле у Женску раденичку школу где су изучавале занате на организован начин у оквиру школског система. Стручне учитељице, па и ученице, својски су се трудиле. Ова школа је нешто најлепше што је град добио између два рата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Др Димитријевић Сергије, Историја Лесковца и околине (1918-1928), Народни музеј у Лесковцу, књига 31, 1983.

2. Извештај Реалне гимназије у Лесковцу за школску 1939/40. годину, Графички завод „Соко“, Лесковац, 1940.

3. Лесковачки зборник, Народни музеј у Лесковцу, Стојиљковић Слободан, Ђачка позоришта у лесковачкој Гимназији до 1941. године.

4. Миљковић С. Јован, Слово о мојој школи, Народни музеј у Лесковцу, књига 25, 1988.

5. Миљковић С. Јован, Све ратне године лесковачких основних школа (1941-1944), Народни музеј у Лесковцу, књига 26, 2002.

6. Митровић Брана, 70 година Пољопривредне школе у Лесковцу, 1975, Лесковац.

7. Споменица 25-то годишњице рада Средње текстилне школе, Издао одбор за прославу 25-то годишњице рада Средње техничке текстилне школе у Лесковцу, Штампарија "Напредак", Лесковац,1952.

8. Радош Требјешанин, др Димитријевић Сергије, Ракић Хранислав, мр Младеновић Слободан, *Сто година лесковачке Гимназије (1879-1979*), Лесковац 1979.

ИЗВОРИ

1. Историјски Архив у Лесковцу, Фонд Основна школа „Васа Пелагић" (раније „Јован Скерлић").

2. Књига записника Основне школе Ветерничког кварта (Летопис, од 1919. до1935. године).

3. Историјски архив у Лесковцу, Фонд-Основна школа "Штросмајер".

Summary (Conclusion)

Jovan S. MIljkovic

GOLDEN AGE OF EDUCATION IN LESKOVAC

The residents of Leskovac were not only with difficulties due to the World War I. Wars were understood as natural disasters- they've come, create havoc and depart. Nevertheless, the Bulgarian-occupier, in 1915, when he occupied the town, wantonly and deliberately attacked the language and culture of the people of this region.

Bulgarians commenced planned denationalization and bulgarization of Serbian population, which represented a real cultural genocide. The Bulgarian language as the official in schools, cultural institutions and administrative infrastructure, the residents of Leskovac felt as a rude attempt of total bugarizaition of Serbian people by the occupiers. Population have boycotted classes, opposed the conversion, and the Bulgarians and their power, their teachers and other priests were only occupiers, exactly what they truly real were. It was the first real discontinuity of schooling/education process establishing of training and education in this city. Insufficient number of students in junior urban elementary schools and the lack of textbooks and teaching aids, including tentative status of Leskovac Realka were issues which could not be quickly and easy to solve.

After the war, all city schools organized classes in a shortened syllabus for all students who did not attend classes during the war. The regular classes started in 1920/21 school. Regular work in schools was accompanied by many difficulties.

It took almost a decade for Leskovac Education to slowly but successfully recover. Textile schools began its work in 1927/28. Consequently the city got a specialized high school that educated professionals for the textile industry which was in a real expansion. Newly established Lower Agricultural School opened its doors for the first 60 students of departments for animal husbandry and farming. Thirteen generations of students successfully completed their education at this school. Last generation finished their schooling in 1940/41. Crafts were studied respecting traditional education method - through observation, experience. There were attempts to change something. Though, threw were only attempts. In all segments of the education reforms were often, but not successful.

Inadequately developed and outward projects, especially on the linguistic level;

The school system segments reform targets/goals were only primary and secondary schools. Teacher's schools and universities remained untouchable/ indisputable. Education of teachers and professors performed as in the nineteenth century. During Interwar Period (Between the World Wars) Teachers who graduated Theological schools still were teaching in public schools.

УДК

Иван М. Бецић

ЛЕСКОВЧАНИ У МИНИСТАРСКОЈ АФЕРИ

АПСТРАКТ: Афере припадника политичких елита у свим државама и свим временима привлачиле су пажњу јавности. Чланови владе, по својој функцији, посебно су били под лупом јавног мњења, а личности које су са њима повезиване по одређеном питању ретко су биле анонимне грађанству. Повезаност финансијског и индустријског капитала са политичарима стално је присутна, док су афере тренуци у којима јавност до тога може у већој мери да досегне. Истовремено, повезаност истакнутих привредника са високим представницима власти говори о њиховој моћи и значају појединих средина на извесне правце државне политике.

Жестока политичка борба и смена на власти између радикала и демократа, као и неискрених коалиционих влада у првој половини двадесетих година XX века често су попримале облик политичке борбе у виду међусобног оптуживања у смислу шта је ко неправилно урадио док се налазио или учествовао у власти. Ови поступци имали су за циљ да дискредитују поједине личности у кабинету састављеном од истакнутих чланова једне или друге странке и на тај начин стекну политички поени не остваривши сопственим резултатима, већ на рачун неспособности и неправилности у раду које су се приписивале припадницима супротстављене странке. У овом периоду највише афера било је везано за извозне дозволе које су омогућавале извоз робе неопходне и на домаћем тржишту, као и за остваривање набавки за привреду и саобраћај на име ратне штете. Репарације које су додељене Краљевини СХС биле су двојаке, репарације од Немачке и источне репарације (од Аустрије, Мађарске и Бугарске). С обзиром на тешко стање готово свих привреда у европским земљама после Великог рата, репарације су биле исплаћиване у натури, али су и као такве имале велики значај на биланс плаћања, а тиме и девизну политику Краљевине СХС. Оне су биле у оним

артиклима који су у циљу економске реконструкције земље у том тренутку били неопходни. Истовремено, без њих држава би била принуђена да путем зајма или кредита на страни набавља те неопходне артикле. Тиме би се повећала пасива у билансу плаћања, а када су репарације почеле да се исплаћују и у новцу, оне су постале сталан и загарантован прилив девиза и тиме од велике важности за девизну политику.[1] Најчешће наруџбине односиле су се на индустријске производе за пољопривреду, локомотиве и вагоне, шине, конструкције мостова, коње итд. Оваква наплата била је знатно лакша од новчане, али је често у себи носила проблем лошег квалитета добијене робе.

Законским актима право на накнаду ратне штете добили су само грађани пређашње Краљевине Србије, српска друштва и удружења, јавне, хумане и установе српске културе, општине, срезови и окрузи. Друштва са мешовитим капиталом (српским и страним) могла су се користити Уредбом о накнади ратне штете уколико су на суду доказала да су основана у Србији пре 25. јула 1914. године, са седиштем у Србији и да је капитал у предузећу био већим делом у поседу српских грађана. Поданици Немачке, Аустрије, Мађарске, Турске и Бугарске, као грађани држава које су биле у рату са Србијом, нису имали право на одштету. Накнадним законским актима право на одштету добили су бивши аустроугарски поданици који су били добровољци у српској војсци, евакуирци, интернирци, таоци и они грађани који су се налазили на територијама до којих су током 1914. и 1915. године допрле српска и црногорска војска. По питању коначне верзије закона о ратној одштети постојала је несугласица између владе и парламентарног одбора како око појединих тачака тако и око целог закона.[2] Планирано је да потпуна накнада ратне штете садржи износ претрпљене штете, процењен према вредности непосредно пре мобилизације 1914. године и износ допунских трошкова који су били нужни за васпостављање добра по коштању на дан судске процене.

Задатак да преузме и изврши исплату и ликвидацију ратне штете досуђене по закону добила је Управа за ликвидацију ратних штета, која је била састављена из четири одељења: административног, благајничког, књиговодственог и одсека за робу. Управа је основана као посебна установа, под надзором Министарства правде и у административном погледу имала је положај једног од његових одељења. Исплата ратне штете вршена је преко израђених бонова, док је свако лице коме је признато право на накнаду штете до пријема бонова могло користити своје право на основу судских пресуда о додели права на ратну одштету. Роба коју је држава до-

[1] Душан Узелац, *Девизна политика Краљевине Југославије (1919–1929),* Београд 1931, 65
[2] Политика, 5.124, 31. јул 1922, 8

бијала на име одштете је, за разлику од оне приватних поручилаца, била ослобођена царине и трошкова преноса и смештаја поручених артикала.[3] Државне поруџбине одобравао је Економско – финансијски комитет министара, а осим овог тела постојао је низ комисија које су се налазиле што на терену у Србији, што у Немачкој, или пак при делегацији Краљевине СХС у Паризу. Велики број комисија и спор процес надокнаде штете изазивали су честе жучне реакције оштећених у јавности, често упућене делегацији на мировној конференцији. „И захваљујући толиким и таквим делегацијама ни Мачвани, ни Поморавци још нису добили ни једну опљачкану ствар или отето говече, а Мађарска и Бугарска препуне су стоке, наше и њихове, тако да они сада имају више волова него ми кокошију. Сви су пљачкали ову нашу земљу и наше опљачкане ствари могу се још наћи у доброј количини у Бечу, Пешти, Софији па и у Загребу".[4]

После вишемесечних оптужби које су изношене у јавности, а односиле су се на делатност др Лазара Марковића, министра правде у кабинету Николе Пашића до 31. јула 1923. године, када је поднео оставку, 7. фебруара 1924. године група од преко педесет народних посланика са Војиславом Лазићем на челу поднела је Предлог народној скупштини о оптужби против др Марковића Државном суду.[5] Овај предлог био је последица формалне тужбе коју је свом политичком клубу поднео тадашњи председник Народне скупштине Михајло Ранковић, а која је Марковића теретила не само за политичку и моралну већ и кривичну одговорност.[6]

Бивши министар правде оптужен је: да је продао државну фабрику шећера на Чукарици у тренутку када је на лагеру била велика количина шећера која је служила за регулисање његове цене на тржишту и сузбијање монопола и да је без лицитације уступио извесном Лукаревићу штампање обвезница без лицитације по петоструко већој цени од оне која је реална, будући да је овај у пословним и ортачким везама са Теокаревићем, интимним Марковићевим пријатељем; а испитали би се и случајеви: у погледу концесије фабрике шпиритуса у Новом Врбасу; по питању скидања секвестра са имовине *Алтруистичке банке* из Будимпеште, зло-

[3] Уредба о Управи за ликвидацију ратних штета, Београд 1922, 4–11

[4] Видело, 21, 17. март 1921, 1

[5] Др Лазар Марковић био је министар правде у влади Николе Пашића од 16. децембра 1922. године, а потом и у реорганизованој влади од 2. маја 1923. године до момента подношења оставке. (Р. М, Краљевске владе од 1903–1935, Београд 1935, 25–26)

[6] Оставка др Лазара Марковића поднета је управо због иступа Михајла Ранковића у радикалском клубу. (Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Редован сазив за 1923–1924. год, I књига, Београд 1924, излагање Михајла Ранковића, 854)

употреба око давања секвестриране земље на имена мртвих и онима који је нису тражили у његовом изборном округу и одобрења набавки на рачун репарација само Светиславу и Славку Теокаревићу, а не фирми *Илић, Теокаревић и Петровић*, на чије је име гласила пресуда за доделу ратне штете. У погледу оптужбе за одобрење набавке на име репарација, посланици су изнели да је у деловодном протоколу 8.194 за 2. новембар 1922. године заведено да „Илић, Теокаревић и Петровић – Лесковац моле да им се исплати 30% досуђене ратне штете". Међутим, под овим бројем је уместо предмета пронађен празан лист, на коме је Марковићевим рукописом издато решење на непопуњено име фирме којој се одобрава набавка материјала у Немачкој. На основу налаза Стојана Јовановића, судије и шефа кабинета министра правде, видело се да се акти нису слагали са протоколом. Под истим бројем заведене су две различите ствари.[7] У деловодном протоколу за исту годину под бројем 8.402 залепљена је хартија преко рубрике тог протокола, тако да је увид у заведен предмет немогућ. На хартији је записано да је одобрена набавка на молбу Живка Михајловића из Београда, али се под истим бројем у разводу наводи „Светислав Теокаревић, моли за ратну штету. Извештава се ... да је Теокаревићу одобрена набавка". Очито је било да се протокол није слагао са актима, у којима се налазило решење Економско-финансијског комитета од 3. новембра 1922. године где су на предлог министра правде Светиславу Теокаревићу одобрене наруџбине у износу од 8.222.765 динара. Међутим, поново је, под бројем 8.401 др Марковић поднео решење да се набавка у износу од 2.466.829 динара одобри Теокаревићу, позивајући се на решење Комитета од 3. новембра под бројем 8.402, иако се ту налазила молба Живка Михајловића. Осим тога, на овом решењу, поново на празном листу, налазила се заведена молба Славка Теокаревића, сина Светислава Теокаревића.[8]

Свој одговор, односно одбрану др Лазар Марковић изнео је пред Народну скупштину 21. фебруара 1924. године, када је стављена на дневни ред. У погледу фабрике шпиритуса у Новом Врбасу, министар је изложио да су њему као заступнику министра трговине, осим њене молбе биле достављене и молбе фабрике шећера у Црвенки и АД „Зорка" из Суботице. Одобрење за подизање таквих фабрика није доносио сам министар, већ економско-финансијски комитет министара. У тренутку одлучивања ње-

[7] Политика, 5.633, 28. децембар 1923, 3

[8] Стенографске белешке, р.с. за 1923–1924, I, Предлог Народној скупштини, 552–553. Овај предлог Народне скупштине разликовао се од навода оптужбе у „Политици" утолико што у њему није била поменута афера Казненог завода у Топчидеру. (Политика, 5.666, 1. фебруар 1924, 2)

га су чинили 4 радикала, 4 демократа и Иван Пуцељ, а комитет је једногласно усвојио мишљење да у циљу подизања индустрије треба одобрити рад овим фабрикама, тако да је прозивање њега као заступника министра трговине потпуно излишно. По питању секвестра *Алтруистичке банке* министар је изложио да се ради о приватном предузећу, тако да је проглашавање његове имовине државном било немогуће. Определио се за национализацију тек онда када су се појавили аграрни рефликанти са документима и жељом да ту земљу купе. Др Марковић је одлучио да скине секвестар са имања банке, уз услов да целокупно земљиште буде продато земљорадницима држављанима Краљевине СХС, који су земљу ове банке добијали на привремени закуп у периоду од 1919. до 1921. године од министра за аграрну реформу и да се пренос не може извршити без одобрења ресорног министарства. Што се тиче земље која је дата на коришћење добровољцима, министар је наложио да она остане и даље у њиховом поседу под условима под којима им је предата и да скидање секвестра то ни у ком погледу неће угрозити. Како власници земљишта, акционари *Алтруистичке банке* нису искористили могућност да на овај начин регулишу своја потраживања за накнаду вредности земљишта, секвестар је поново стављен.[9] Оно што Марковић није у свом излагању поменуо било је то да је Мађарска држава била власник осам петнаестина имовине банке и према томе требало је да пређе у имовину Краљевине СХС, а да се мањи део налазио у рукама приватних лица и да је скидање секвестра са целокупне имовине банке стога било противно интересима државе.[10] Ово излагање др Марковића односило се на две тачке оптужбе које нису њега директно теретиле, већ је било предложено да се изврши увиђај да ли је он у тим одлукама извршио какво кривично дело. Своје виђење поводом преостале четири тачке које су га директно оптуживале др Марковић је образложио у наставку излагања.

Фабрика шећера на Чукарици била је у власништву једног немачког акционарског друштва. Према одредбама версајског мировног уговора Краљевина СХС имала је право да изврши ликвидацију фабрике, чиме би добијени новац од продаје унела у репарациони фонд. Чист приход фабрике износио је у последње две године по 12 милиона динара, док је држава на име трошарине на шећер инкасирала 14–15 милиона динара годишње. Своје намере и жеље министар је исказао на тај начин што би се резултати фабрике преточили у њену високу вредност на тржишту, да би је што повољније продао. Ступио је у контакт са интересентима, али је понуђена сума износила свега 20 милиона динара, будући да је у том

[9] Стенографске белешке, р.с. за 1923–1924, I, излагање др Лазара Марковића, 806–807
[10] Исто, излагање Душана Димитријевића, 829–830

периоду вредност динара константно бележила раст и да је улагање већих сума у индустрију тренутно било неисплативо. Како није био задовољан ценом, др Марковић је покренуо продају јавним надметањем, али јавила су се само два понуђача, тако да је продаја била онемогућена јер су морале бити изнете најмање три понуде. Замерка упућена министру у овом случају била је око контаката са индустријалцима пре расписивања лицитације, јер је прописано да се продаја мора обавити на лицитацији.[11] Међутим, министар се позвао на члан 68. закона о управи непријатељском имовином који је прописивао „да за предузећа од већих размера, трговачких, индустријских, акционарских и сличних која имају већег значаја за народну привреду, министар правде, по саслушању Саветодавног одбора, може решити да рад продуже под особеним погодбама и за њих прописује нарочити начин ликвидације".[12] На овај начин, поступак министра нашао је законско упориште, док је његов директни утицај на цену шећера био искључен, будући да је њу одређивао одбор састављен од представника пет банака које су финансирале ову установу под секвестром.

Коментаришући другу тачку оптужбе о штампању обвезница, др Лазар Марковић истакао је да њихово штампање није уступљено Лукаревићу, већ су тај посао добиле четири удружене литографије из Београда. Посао око штампања и издавања обвезница за ратну штету оценио је као веома озбиљан и хитан, будући да се у народу појавило доста сумњичања да ће се штета икад исплатити. Ради хитности, тада као министар правде, Марковић је затражио од Министарског савета да се посао огласи хитним и да сходно закону о хитности допусти штампање без претходних рокова о лицитацији и да приступи непосредној погодби. Главна контрола упутила је замерку у смислу хитности и поништила одлуку владе, али је влада остала при својој одлуци. Што се тиче односа са Светиславом Теокаревићем, бивши министар правде истакао је да је опште познато да су њих двојица добри пријатељи, али да Лукаревић и Теокаревић нису ни у каквим пословним везама и да су чак у врло „запетим односима, и мислим и да не говоре".[13] Да изнето одговара истини др Марковић је документовао тиме да су му обојица поменутих дала овлашћење да у Народној скупштини да ту изјаву. Погодба је извршена између државе и све четири литографије, а како је Лукаревић био дежурни члан акционарског друштва „Народне самоуправе", он је у име овог друштва потписао уговор, што је била основа за даље сумњичење. После шест ме-

[11] Према члану 26. уредбе „продаја секвестриране имовине извршиће се увек јавним надметањем". (Уредба о имовини непријатељских поданика, Београд 1920, 7)

[12] Стенографске белешке, р.с. за 1923–1924, I, излагање др Лазара Марковића, 808

[13] Исто, 809

сеци вршена је набавка друге партије обвезница и на лицитацији су учествовале све литографије у држави које су добро снабдевене и тако је постигнута повољнија цена, а што је Марковић оценио као последицу измењених односа на тржишту.

Трећа тачка по којој се др Марковић теретио односила се на политичке и материјалне злоупотребе при давању секвестриране земље у закуп херцеговачким добровољцима и сиротињи. Марковић је поводом тога одговорио да је то био период коалиционе владе, да је владала глад и да није било ни времена ни места за „трговину" уочи избора. Демант је стигао од посланика Јова Поповића који је обратио пажњу на то да је сиротиње и добровољаца било и у Босни, Далмацији и Црној Гори, али да тамо секвестрирана земља у Војводини није дељена, јер је Херцеговина била изборна област Лазара Марковића. Уз то, поднете су копије спискова према којима су највеће области добијали богати радикалски чланови и активисти, да земљу нису добијали само добровољци, да је на списку било и раније преминулих лица, да су унети на списак људи који је нису тражили, тиме ни добили, а да је она отишла у посед људи ван списка и сл.[14]

Најинтересантнија тачка оптужбе односила се на аферу око одобрења Светиславу Теокаревићу да на рачун репарација може набавити машине у Немачкој. Др Марковић изнео је да је свим молиоцима за наплату ратне штете у последњем кварталу 1922. године дао одобрење да могу извршити набавке у висини од 30% од процењене штете. Светислав Теокаревић обратио се 31. октобра са пресудом која је гласила на фирму *Илић, Теокаревић и Петровић*. Уз молбу, поднета је и изјава његовог оца Димитрија – Мите Теокаревића о тужби код суда за деобу ортачке имовине, пошто је ортачки уговор престао да важи и да је своја права пренео на сина Светислава. Сходно ситуацији да се имовина фирме делила на три дела, др Марковић је одобрио 30% набавки од Теокаревићевог дела, али како то није било довољно за набавку машина за једну текстилну фабрику, Светислав Теокаревић замолио је Марковића да на економско-финансијском комитету министара изнесе предлог да може да наручи машине у целокупном износу свог оштећења, јер је комитет био надлежан за такву одлуку. Предлог се нашао пред комитетом и био усвојен, под условом да има слободних контингената. Како их је било, Теокаревић је отишао у Немачку и извршио поруџбину. Пет месеци касније, 10. марта 1923. године министру правде достављена је молба фирме *Илић, Теокаревић и Петровић* у којој се наводи „да је од стране вишега суда пресудама коначним досуђено 27 милиона ратне штете (...) услед тога

[14] Исто, излагање Јова Поповића, 835

част нам је умолити управу да има у виду нашу претрпљену штету коју нам је непријатељ нанео и која је ненакнађена и, да би могли повећати рад у нашој фабрици, молимо да изволите издати потребно одобрење ради набавке".[15] Управа за ликвидацију ратне штете вратила је молбу уз захтев да се уз њу приложи потребна судска документација, што је суд у Лесковцу доставио министру правде 10. априла 1923. године. Представник фирме предао је Управи потребна документа у мају 1923. године и она су ушла у процедуру одобрења од Министарског савета за 1923. годину. Међутим, Петар Илић сазнао је у Београду да је Светиславу Теокаревићу одобрено новембра 1922. године набавка у висини једне трећине одштете и фирма је 28. јула 1923. године упутила протест што је обештећење одобрено само једном ортаку, с тим да је Илић у новом протесту од 7. септембра навео да: „Наша је фирма поднела молбу истога дана кад и Светислав Теокаревић, 2. новембра пр. године".[16] Министар је оптужен да је пред собом имао молбу целе фирме, а да је одобрио набавку само једном партнеру. Др Марковић образложио је да су приликом истраге овог проблема у деловодном протоколу утврђене неке неправилности, што је пребачено на његов терет, иако министар нема додирних тачака са писарским послом. Чињеница је да је унето име фирме, а не Светислава Теокаревића, што је грешка практиканта који је упис вршио. Она је примећена, отклоњена и зато се у деловоднику нашао лист са исправком. Петар Илић је на основу тога прибавио уверење да је молбу поднео новембра 1922. године, што не одговара истини. Зато је молба заведена као молба фирме, а не само једног партнера, што министар правде није могао да зна. За прибављено уверење Лазар Марковић оптужио је Смиљу Јовановић-Крикнер, секретара министра правде, и тужио суду још крајем 1923. године и њу и Петра Илића, који је на основу лажног уверења желео да присвоји машине Славка Теокаревића.[17]

Што се тиче лепљења у протоколу ратне штете под бројем 8.402, Марковић је изјавио да не зна ништа о томе, пошто је сва документација била послата и могао се извршити правилан завод и развод. Да је молбу под тим бројем поднео само Славко Теокаривић, као сведок се појавио Жарко Миловановић, начелник оптег одељења, који је изјавио да је Петар Илић протествовао само због тога што је одобрење дато једном партнеру а на основу пресуде која се односила на целу фирму. На Миловановићеву примедбу да је и он могао 1922. године да поднесе молбу, Илић ништа није одговорио, тако да је јасно да те године молба није била упућена.[18]

[15] Исто, излагање др Лазара Марковића, 811
[16] Исто, 811
[17] Политика, 5.633, 28. децембар 1923, 3
[18] Стенографске белешке, р.с. за 1923–1924, I, излагање др Лазара Марковића, 813

Иако испраћена бурним аплаузом од стране радикала, одбрана Лазара Марковића у Скупштини није прошла без коментара, првенствено од првопотписаног предлагача за отварање поступка против њега. Војислав Лазић изнео је податак да је 11. јануара 1924. године у Босанској банци у Београду уплаћена кауција од 90.000 динара Српској академији наука за станове на трећем спрату зграде САНУ које су закупили Лазар Марковић и Влада Теокаревић.[19] Лазић је оптужио Марковића да је лично предао 120.000 динара Милану Влајковићу за имање чији је пренос извршен на Теокаревића. За савет који је дао Теокаревићу још пре него је постао министар правде, уплаћивана му је рента од 20.000 динара месечно.[20] У наставку дебате изнето је да је министар рекао да је на молбу Славка Теокаревића, индустријалца из Параћина, од 9. децембра 1922. године дао налог за набавку материјала. Ова молба није носила Славково већ Светиславово име и у питању је износ од једног милиона немачких златних марака, што је министар окарактерисао као еквивалент од 8.222.761 динара, којим би Теокаревић располагао до коначног обрачуна. Интересантно да је на том налогу датум био 4. децембар, тако да је он издат пет дана пре подношења молбе.[21] Репарациона комисија није хтела да изврши ову набавку, па се Марковић обратио министру спољних послова да код Репарационе комисије издејствује реализацију поруџбине, будући да је одобрена од министра правде и управе за ликвидацију ратне штете. Након тога уследила је нова депеша министру спољних послова у којој је стајало „Спроведите одмах наруџбину јер друго одобрење по закону непотребно", са потписом министра правде.[22] Очити присни односи са породицом Теокаревић утицали су да Лазар Марковић, као министар правде, спроводи и двоструке стандарде за решења која је донео. Док је фирми *Илић, Теокаревић и Петровић* молба враћена док се не достави оверени препис пресуде за ратну одштету, то није учињено у случају Славка

[19] У јавности је дошло до изношења погрешних сума, учесника афере и манипулисања и једним и другим, тако да је наведено да је Лазар Теокаревић уплатио станарину за шест месеци унапред у висини од 120.000 динара, да је често ишао у фабрику у Параћину током 1922. и 1923. године и са Славком Теокаревићем учествовао у теревенкама. (Политика, 5.890, 17. септембар 1924, 3)

[20] Стенографске белешке, р.с. за 1923–1924, I, излагање Војислава Лазића, 815. Сума која се појавила у јавности била је 8.222.765 динара. (Политика, 5.890, 17. септембар 1924, 3) Разлика је незнатна, али указује на могућност погрешне интерпретације извора у јавности

[21] Иако је било очито да је одобрење дато пре молбе, излагач је нагласио да је еквивалент у том тренутку био 1:18 у корист марке, а не 1:8,22, што решење чини изразито штетним за државу. (Стенографске белешке, р.с. за 1923–1924, I, излагање, излагање Савка Дуканца, 824)

[22] Исто, 824

Теокаревића.[23] Тврдња Лазара Марковића да машине нису достављене из Немачке озбиљно је доведена у питање када је Дуканац изнео уверење Дирекције државних железница да су 14 колета машина у тежини 9.685 килограма отпремљене на адресу *Влада Теокаревић и Комп*. у Параћину, што је у целу расправу увело и треће лице.[24] Још већу забуну изазвало је уверење царинарнице на Сави да су машине оцарињене на име Светозара Теокаревића и упућене у Параћин, тако да је у целу причу уврштено и четврто лице, што је изазвало смех у Народној скупштини, а посланик Иван Пуцељ је случај назвао случајем „стоимених Теокаревића".[25]

Став чланова економско-финансијског комитета из редова Демократске странке образложио је Коста Кумануди, некадашњи министар финансија. Указао је на изнете чињенице да је министар правде донео решење о исплати ратне штете 2. новембра 1922. године, а да је пред Комитет проблем изнет 3. новембра, па га је, према томе, донео сам. Комитет није био упознат да осим молбе Светислава Теокаревића постоји још једна и да им је непознат био однос Светислава са предузећем *Теокаревић и Компанија*, нити да није постојала пресуда за ратну одштету на његово име. Комитет је одобравао целу количину одштете свим подносиоцима молбе и у том погледу овај случај није представљао изузетак.

Правну анализу дела које је Марковић урадио презентовао је Драгутин Пећић. Оптужио је министра да је својом одлуком од четири извршне пресуде које гласе на друга лица одлучио да се из њих издвоји једна трећина вредности и да молиоцу, што је према параграфима 433. и 434. грађанског поступка било у надлежности редовног или изборног суда. Министар је наредио да се исплата изврши по препису пресуде, што је по члану 10. и 11. закона о исплати ратне штете и параграфима 896. и 898. грађанског законика било могуће само по оригиналу или по посебној и нарочито издатој признаници. Наредио је да се исплата изврши једном лицу, на које та пресуда не гласи, чиме је извршена чак и повреда закона о таксама. Одобрио је наплату у пуном износу на основу решења Комитета министара које је донето дан касније. Поднео је лажан реферат да вредност наплате износи нешто преко 8 милиона динара, а на основу пресуде вишег ратног суда за ратну штету, што је било неистинито јер никакве пресуде са његовим именом нити његовог оца одвојено од фирме није постојало.[26] Слично мишљење владало је и после скидања оптужбе са дневног реда Народне скупштине. Као главна повреда закона и права навођено је да

[23] Пажња је посвећена изјави Мите Теокаревића од 28. октобра 1922. године да право на одштету пренесе на сина, јер ова изјава није била таксирана и тиме је била неважећа. (Политика, 5.890, 17. септембар 1924, 3)

[24] Стенографске белешке, р.с. за 1923–1924, I, излагање Савка Дуканца, 826

[25] Исто, излагање Ивана Пуцеља, 837

[26] Исто, излагање Драгутина Пећића, 851–853

је пресуда донета на предузеће Илић, Теокаревић и Петровић које представља правно лице и тиме је немогуће оделити трећину вредности из додељене масе и исплатити једном лицу, јер је то повреда партнерског уговора.[27] Свој став поводом урађеног на ову тему Лазар Марковић бранио је тиме да је Светислав Теокаревић поднео оригинални уговор на увид у Министарству правде из кога се види да је по његовом истеку предвиђено да партнери поделе имовину и да сваком од њих припадне по трећина дељивих ствари, а да оно што је недељиво излицитирају међусобно. Уговор је истекао августа 1922. године, а поднети су докази да његови партнери нису хтели да пристану да поделе фабрику и да их је зато тужио и да се његовом сину, као наследнику, одобри обештећење. Брзина којом је одобрено решење била је условљена крајем године и могућношћу да се контигентирана роба наручи или је ненаручени део пропадао. Ово тврђење Марковића може се у великој мери узети као истинито, будући да је осим објективних тешкоћа у наплати репарација било и приличног немара државе. Тако, од 13. децембра 1921. до краја јануара 1922. године Краљевина СХС из печујских рудника требало је да преузме 1.000 тона угља дневно. Преузета је само количина од 37.303 тоне, док се остатак није могао преузети јер се одмах непреузете количине више нису могле подићи.[28] Што се тиче пристиглих машина, оне су само део контингента који је износио 110 вагона машина, за комплетну једну фабрику. Новац који је уплаћен за стан је у ствари аванс који је Марковићу био потребан за адвокатску канцеларију и он је позајмио од пријатеља, што је његова крајње приватна ствар.[29]

Човек који је први указао на могућност да су током мандата министра правде чињене неправилности, Михајло Ранковић, у скупштинској дебати овај појединачни случај навео је само као пример шта се све у држави радило и ради. Покренуо је питање одговорности свих који су учествовали у незаконитим радњама, наводећи за пример многе бивше министре и народне посланике. Своје излагање мотивисао је и потребом да заштити Радикалну странку, у смислу да она буде оклеветана као једина чији су чланови чинили неправилности приликом рада у државној управи. Током свог излагања додатно је оптужио др Марковића за незаконити поступак приликом продаје Шумахерове кланице.[30] Ово предузеће продато је за

[27] Политика, 5.890, 17. септембар 1924, 3

[28] Стенографске белешке, Редован сазив за 1921/22, књ. I, Београд 1922, излагање министра пољопривреде и вода Ивана Пуцеља, 299

[29] Стенографске белешке, р.с. за 1923–1924, I , излагање др Лазара Марковића, 864–866

[30] Анимозитет између Михајла Ранковића и Лазара Марковића био је очит и вероватно изазван оптужбом коју је у клубу странке изнео Ранковић. Називајући документ којим га је Ранковић напао лажним, Марковић је тужио Ранковића суду. (Политика, 5.630, 25. децембар 1923, 2)

2,3 милиона динара, а процењено нешто касније на 25 милиона. Да ситуација буде још гора, сума за коју је продата није ни до дана излагања уплаћена, а министар је још раније одобрио да на неуплаћену суму нови власници плаћају свега 6% камате. Ранковић је исказао и своје чуђење зашто то питање није уврштено у оптужбу и изнео мишљење да неком из неке од других странака то није одговарало. Његово мишљење било је да случај министра Марковића није био усамљен и не односи се на једну странку, већ је корупција нешто што је у државном апарату заживело одавно. Као пример навео је да је у Министарству социјалне политике и Министарству исхране због несавесног рада пропало неколико стотина милиона динара, а тамо се нису налазили радикали. Случај Марковић окарактерисао је као опште место у владама Краљевине СХС.[31] Што се тиче самог рада Министарства правде, он је означаван не само као корумпиран, већ је окарактерисан као недостојан администратор који је „злочиначки оштетио интересе народне и државних финансија у корист своју, својих пријатеља, познаника и рођака".[32]

Расправа у скупштини завршена тајним гласањем. Гласало је 189 народних посланика. Било је 5 неважећих листића, листића који су одбили предлог за покретање оптужбе 117, док је оних који су сматрали да је потребно покретање судског поступка 67. Тиме је случај пред Народном скупштином био окончан.[33]

Несугласице између лесковачких индустријалаца довеле су до својинских промена у фирми *Илић, Теокаревић и Петровић*. Излазак Мите Теокаревића из партнерства имао је за последицу отварање нове фабрике у Параћину. За годину када је дошло до раскида међу партнерима досадашња истраживања нису била у потпуности прецизна и датирала су раскид на 1922. или 1923. годину. То је очито последица тога што је до коначне поделе имовине дошло касније, мада је из уговора о партнерству јасно да је његово важење престало 1922. године.[34] Поједини аутори наводили су

[31] Стенографске белешке, р.с. за 1923–1924, I, излагање Михајла Ранковића, 855–857. Афера је имала за последицу да је међу самим радикалима „Лазица" Марковић, како су га партијски другови звали сматран за корупционаша, али његове интелектуалне способности чиниле су га и „мозгом" Радикалне странке. (Др Драгослав Смиљанић, Сећања на једну диктатуру, Београд 1955, 55)

[32] Стенографске белешке, р.с. за 1923–1924, I, излагање Душана Димитријевића, 827

[33] Исто, излагање председника Народне скупштине Љубе Јовановића, 867

[34] Разлог да су Теокаревићи желели своју посебну фирму и да је то био разлог њиховог изласка из партнерства уочио је др Живан Стојковић у *Развој текстилне индустрије од 1918. до 1944. године*, *Сто година лесковачке текстилне индустрије (1884–1984),* Лесковац 1984, 75. Истакао је да се према индустријском упитнику за 1929. годину наводи 1921. година, односно тренутак од када су се Теокаревићи максимално посветили фабрици у Параћину.

да је Теокаревић био „одстрањен", што не одговара у потпуности истини и из представљеног случаја може се видети да је породица Теокаравић била иницијатор непродужења партнерства.[35] Несугласице међу партнерима биле су разлог да је обнављање рада фабрике која је у рату похарана од Бугара застало, и да је процес пуштања у рад зато каснио неколико година.[36] Смрћу Петра Илића у Бечу, 5. новембра 1927. године, једини власник фирме остао је Глигорије Горча Петровић, а наредне од године назив фирме *Илић, Теокаревић и Петровић* постао је *Фабрика вунених тканина Глигорија Петровића, Лесковац.*[37] „Рат" некадашњих партнера није се завршио окончањем партнерства 1922. године. Иако је породица Теокаревић изашла из ортаклука пет година пре смрти Илића, сматрали су да део фабрике и даље припада њима, па су 1928. године покушали да преузму фабрику иако је она према важећем споразуму припала Горчи Петровићу. Три Митина сина преузели су фабрику на месец дана, али интервенцијом директора фабрике Милорада Тадића полиција их је удаљила из фабрике.[38]

Summary

Ivan M. Becić

THE RESIDENTS OF LESKOVAC IN MINISTRY SCANDAL

The way the indemnity was carried out in the Kingdom of SHS, as the indemnitor, after World War I, caused that the most of indemnitiees wangled and fraudulently manipulated to implement what was approved by the state. As a catalyst, there were often used party, kindred and friendly relations causing great dissatisfaction among the people. The manner in which the family Teokarević took the sum for compensation, bypassing the other partners in a cooperative/ joint company which was given the sum he charge for damages is an example of how such transactions were often handled. The yearning to get out of the partnership and improved the factory, built in Paracin, led to the scandal, closely monitored and searched by the public and the National Assembly. The result was a scandal emergence of new, modern factory, dislocated from Leskovac, in which Teokarević sprung out and raised as industrialists.

[35] Др Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*, Лесковац 1983, 165

[36] *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927*, уредили Сретен Динић и Драгутин Тодоровић, Лесковац 1928, 165

[37] Лесковачки гласник, 46, 12. новембар 1927, 3

[38] Чед. М. Јоксимовић, *Лесковац, српски Манчестар у 1930.год*, Лесковац 1930, 17

The case was released to the public as the scandal due to the fact that the central person of the scandal was Minister of Justice PHD Lazar Marković.

This scandal describes also and the abuse of the power, which wasn't rare occurrence.

УДК

Хранислав А. Ракић

ПАРЛАМЕНТАРНИ И ОПШТИНСКИ ИЗБОРИ У ПЕЧЕЊЕВЦУ 1931-1938. ГОДИНЕ

Шестојануарска диктатура 1929. године, изненадила је грађане села Печењевца, али оне није прихваћена нити критикована, сем Луке Цакића Роде, кафеџије и опозиционара. Он је у знак протеста узео слике краља Петра I, краља Александра Карђорђевића и председника владе Петра Живковића, па их је обесио на три зида у свом кафанском клозету. После неколико дана достављен је жандармеријској станици. Жандари су одмах дошли и одвели Луку Цакића на саслушање. На саслушању Цакић је изјавио да је то учинио из велике љубави према овим личностима и рекао да жели да ниједан простор не буде без њих. Његову изјаву жандари нису схватили и после саслушања су му наредили да слике обеси где су и раније биле.

После овог инцидента у жандармеријској станици је повећан број жандара и мотрили су да не дође до још неког инцидента, јер су знали да је ово село било обреновићевско, па су пажљиво пратили плитички живот у Печењевцу.

Са доношењем устава 1931. године и укидањем шестојануарске диктатуре створени су услови за одржавање парламентарних и општинских избора и после тога донети су сви потребни закони за обављање избора. Прописани су формулари, а општине су добиле задатак да израде бирачке спискове према новим упутствима. Закон за избор народних посланика донет је 12. септембра 1931. године, а у вези са овим законом 20. септембра исте године објављен је закон о удружењима, збора и договора, а објављен је и указ о изборима народних посланика, за четворогодишњи мандат.[1]

[1] На тему парламентарних и општинских избора објављено је више чланака, расправа и књига. Прва књига објављена је 1996. године под насловом: Избори у лесковачком крају 1903-1938. аутора Хранислава Ракића и др Живана Стојковића и - две књиге под насловом Изборне борбе у лесковачком крају 1910-1939. године аутора др Момчила Павловића, Мире Ниношевић и Верољуба Трајковића, у овим објављеним књигама није се ишло у детаље, па је због тога овај рад интересантан, јер даје више детаља о изборним борбама у једном селу.

2.

Први парламенарни избори после диктатуре одржани су новмбра 1931. године. У лесковачком срезу за носиоце среских листа одређени су: Тодор Р. Тонић, адвокат из Лесковца, заменик Илија Јовановић деловођа из Орашца, Никола А. Динић, пензионер из Лесковца, заменик Милан Савић, председник општине из Мрштана и Михаило Јовановић, економ из Разгојне, заменик Стеван Павловић из Горње Локошнице.

Печењевце је имало два гласачка места, I и II, и на обадва гласачка места резултати избора су следећи: I бирача 579, гласало 464, за Тодора Тонића 114, Николу А.Динића 344, и Михаила Јовановиће 6. Гласачко место II, уписано 491, гласало 364, за Тодора Т. Тонића 72, Николу А. Данића 264 и Михаила Јовановића 28. Највећи број гласова је добио Никола А. Динић на оба гласачка места, али је за посланика изабран Тодор Тонић.

ОПШТИНСКИ ИЗБОРИ 1933.

После септембарског Устава 1931. године, први општински избори одржани су 15. октобра 1933. године на основу Закона о општинама од 14. марта 1933. и Закона о изменама и допунама Закона о избору народних посланика за Народну скупштину од 10. септембра 1931. са изменама и допунама од 26. септембра 1931. усвојеним 24. марта 1933. године. Општински избори нису одржани истог дана већ у размаку од три месеца, а у Вардарској бановини одржани су 15. октобра 1933. године.

На овим изборима за председника општине Печењевца пријављена су два кандидата, и то: Стојановић (не Јовановић, под. Х.Р.) Драгутин из Печењевца и Миладин из Разгојанског Чифлука.

У редовима присталица Ставре Милошевића настао је расцеп, а он је био председник општине од 1920. године. Као дугогодишњи председник Он није дозвољавао младима да се у изборним борбама афирмишу, јер је био конзервативан, а као председник се веома обогатио па је политику ставио у други план. Његове присталице су критиковале његов став, али је он успео да их неутралише.

Друга група, окупљена око Јована Илића, учитеља, и Драгутина Стојановића, била је доста агресивна, јер је схватила да је то време кад се може дочепати власти, па је ангажовала све своје присталице за агитацију. Имали су подршку и жандармерије. Прихватили су све методе подмићивања, а служили су се претњама и друго.

На овим изборима истакле су се две личности, једну смо већ поменули – Јована Илића, учитеља, а друга је Јефта Поповић, свештеник. И један и други су учествовали у раскринкавању противника. На свим зборовима било је туча, свађа, расправа и гложења најширих размера. Група око кандидата за председника Драгутина Стојановића Бучинца куповали су гласове, и то преварама. На вратима гласачког места стјали су повереници

и пазарили са појединцима за гласање. Бирачима су плаћали по сто динара. Гласач је одмах добијао фишек дводинарки. Речено му је да је у том фишеку 100 динара. Гласач улази на бирачко место и гласа, а гласање је било јавно, а кад изађе и одвије фишек види да се на крајевима налазе дводинарке, а у средини је био графит за чишћење шпорета. Значи, гласао је за четири динара. Поред тога полиција је јавно и тајно застрашивала представнике појединих фамилија, тако да су многи гласали за Драгутина Стојановића. Поред куповине гласова – Драгутин Стојановић Бучинац мобилисао је неколико воловских кола која су превозила старце, болесне и непокретне који су му били одани гласачи.

Према званичним подацима, за председника општине у Печењевцу изабран је Драгутин Стојановић Бучинац, за кога је гласало 550 бирача, а за Величковић Миладина 382.

Треба на крају истаћи да су све кандидатске листе припадале Југословенској националној странци.

ПАРЛАМЕНТАРНИ (ПОСЛАНИЧКИ ИЗБОРИ) 1935.

После убиства краља Александра у Марсеју, створени су услови за скупштинске изборе. Влада Богољуба Стевића 7. фебруара 1 935. године објавила указ Намесништва о распуштању Народне скупштине и заказали изборе за нову скупштину за 5. мај 1935. године познати као петомајски избори. За Народну скупштину избори су спроведени на основу Закона о избору народних посланика који је донет 10. септембра 1931. године и више пута допуњаван и мењан, и на основу закона о бирачким списковима од 6. септембра 1931. године који је допуњен Законом о изменама Закона о бирачким списковима од 20. јула 1934. године, али без обзира на измене и даље остало да се гласање обавља јавно.

После 6. јануара 1929. године и убиства краља Александра Карађорђевића ово су били први избори на којима су владајући врхови дозволили опозиционим сранкама да истакну своје кандидационе листе. После расписивање избора настала је активност у којој се нису бирала средства у компромитовању противника.

У лесковачком, срезу за скупштинске изборе 5.маја 1935. године истакнуте су следеће листе: На земаљској листи Богољуба Јевтића су се кандидовали Тодор Р.Тонић и Живојин Рафајловић, на земаљској листи Влатка Мачека на тзв.Удруженој опозицији био је кандидат Јован Јовановић, адвокатски приправник, а заменик Младен Савић, земљорадник, на земаљској листи Димтрија Љотића био је Мирко Ђорђевић, капар, а његов заменик Војислав Х. Михајловић, трговац из Лесковца. На земаљској листи Божидара Максимовића кандидат је био Тодор Поповић, кафеџија, а заменик Радисав Михајловић, земљорадник из Доње Јајне.

За време предизборне кампање органи државне власти вршили су законска припреме, одређивали гласачка места и бирачке одборе. Пе-

чењевце је имало два гласачка места. На првом гласачком одбору председник одбора био је Илић Јован, учитељ у Печењевцу, а на другом гласачком месту председник одбора био је Радовановић Срећко, учитељ у Лесковцу.

Предизборна активност за време ових посланичких избора била је веома жива на целој територији среза. Она се испољавала у одржавању зборова, објављивању разних плаката којима су позивани бирачи да гласају за одређене листе или су њима противници раскринкавани изношењем њихових негативности. Да би придобили што већи број гласача, кандидати су разним корупционим мерама припремали терен. Из тог разлога долазило је до жучних расправа, свађа, туча па и убистава.

На Ускрс 1935. године дошао је у Печењевце Жика Рафајловић, посланички кандидат. Предизборни збор је заказан у дворишту Лука Цакића. Жика је дошао аутомобилом, што је у то време изазвало још веће интересовање у селу. На збор су дошле све његове присталице. Двориште Луке Цакића било је препуно.

Присталице Тодора Тонића дошле су на збор са задатком да ометају излагање Жике Рафајловића, иако су били на истој земаљској листи, али из различитих партија. Присталице Тодора Тонића биле су на насипу, испред ограде дворишта Луке Цакића. Док је Жика Рафајловић говорио, присталице Тодора Тонића су добацивале, изводиле разне вицеве на рачун присталица Жике Рафајловића, прилично ометајући говорника уз громогласну вику: Уа! Доле! Уа! Све је то допринело да дође до крвопролића. Присталице Тодора Тонића је водио учитељ Јован Илић из Печењевца.

Кад је Рефајловић завршио збор, сељаци су почели да излазе из авлије, али их у тај мах засула гомила сировим јајима. Присталице Тодора Тонића бирали су мућкове и многа јаја су погодила и Жику Рафајловића, па је одмах настало комешање. Присталице Жике Рафајловића хтеле су да пређу мост и оду у кафану Јефтимија Поповића, свештеника. Међутим, присталице Тодора Тонића су хтеле силом да им не дозволе прелазак преко моста, па је настала гужва.

Јован Илић, учитељ, присталица Тодора Тонића, викнуо је: Напред! Том приликом је Драгољуб Станимировић Ћукавац потрчао до моста ка месту где се налазио Светислав Здравковић и ударио га касапским ножем испод кључне кости. После неколико минута Светислав је издахнуо на мосту.

Жандари су били ту, али су дотле само посматрали што се збива, тек онда су почели да пуцају увис, како би разбили супарничке стране, Славко Ћикић, скаче и жандару скида нож са пушке. Остали жандари, заплашени масом, побегли су, али су касније ухапсили Драгољуба Станимировића, Јову Илића и Петра Филиповића. Њима је суђено и Драгомир Станимировић је осуђен на четири године робије, на три године губитка часних права и на плаћање покојниковој малолетној ћерци 20.000 динара. Саучесник Петар Филиповић је такође осуђен, док су присталице Тодора

Тонића ослобођене тужбе, одн. кривице.

Интересантно је напоменути да су Драгомир Станимировић и Светислав били најбољи другови и пријатељи, али партијска припадност је била јача, на шта указује и овај несрећни случај.

У предизборној активности запажено место у Печењевцу имао је Тодор Тонић, који је залазио у село и делио школској деци бомбоне, гумице, просте држаљице са пером за писање. Том приликом наговарао је децу да убеђују своје укућаме да гласају за њега. Маса је била расположена за кандидата Живојина Рајфаловића, али је његов кандидат многобројним подвалама успео да буде изабран већином гласова.

На овим изборима гласачи су се изјашњавали на следећи начин: као што је напред наведено, Печењевце је имало два гласачка места. На гласачком месту Печењевце I била су уписана 663 бирача, а од 527 изашлих за Живојина Рафајловића је гласало 249, за Тодора Тонића 217, за Јову Јовановића 1, док остали кандидати нису добили ниједан глас. На гласачком месту Печењевце II уписано је бирача 526, а гласало је 453, за Живојина Рафајловића 154, за Тодора Тонића 298 и за Јована Јовановића 1. Остали кандидати, као и на првом гласачком месту, нису добили ниједан глас. У овим изборима изабрани су посланици са земаљске листе Богољуб Јевтић, Тодор Тонић и Живојин Рафајловић.

О убиству за време ових избора Лесковачки гласник је објавио три чланка:

Убиство у Печењевцу

У Печењевцу је на веома свиреп начин извршено једно убиство другог дана Ускрса. После одржаног збора, по подне око три сата, једна група пијаних сељака, заметнула је свађу, око појединих посланичких кандидата за срез лесковачки. У тој свађи један из групе пијаних сељака, касапским ножем задао је смртан удар Светиславу Здравковићу, тежаку из Печењевца, који је на неколико тренутака затим издахнуо.

Власти су одмах на лицу места извршили увиђај и повели истрагу да би утврдиле, како је дошло до овог убиства, и ко су његови иницијатори.

За убиство у Печењевцу ухапшен је и учитељ Јован Илић као главни подстрекач

Као што смо објавили у прошлом броју нашег листа на други дан Ускрса, у Печењевцу на веома свиреп начин убијен Светислав Здравковић, земљорадник из Печењевца. Поменутог дана одржан је по подне агитациони збор за изборе народних посланика у Печењевцу. Збор је одржан у потпуном реду. После збора, народ је почео да се разилази. Међутим, једна група сељака заметнула је, како изгледа под утицајем неких људи из Печењевца и околине, свађу око појединих посланичких кандидата.

У тој свађи Петар Филиповић са Драгомиром Станимировићем, пробију кордон жандарма, који је одржавао ред за време збора и скоче на Светиславе Здравковића по наговору Јована Илића, учитеља из Печењевца. Док је Филиповић држао Здравковића, Драгомир Станимировић, га ударио неколико пута великим касапским ножем, тако да је Здравковић смртно погођен пао на земљу и после кратког времена издахнуо.

Власти су одмах о овом злочину биле обавештене. Истражни судија г. Стојимировић је на лицу места извршио увиђај и повео истрагу.

Поведеном истрагом је утврђено да је главни подстрекач убиства Јован Илић, учитељ из Печењевца, па је стога Илић, на предлог Државног тужиоца г. Момира Параћанина, а по решењу истражног судије г. Стојимировића стављен у притвор. Ухапшени су и главни злочинци: Петар Филиповић и Драгомир Станимировић.

Власти и даље воде истрагу, да би открили и остале иницијаторе убиства.

Суђење за убиство у Печењевцу

Као што је унеколико познато, другог дана Ускрса у Печењевцу је држао предизборни збор г. Живојин Рафајловић, бивши министар и садашњи народни посланик. Пошто је збор био завршен, свет је почео да се разилази, али је на једном месту више гвоздене ћуприје на реци Јабланици дошло до свађе између неколико присталицом Тонићевих и Рафајловићевих људи. У овој свађи је Петар Филиповић дохватио Светислава Здравковића, ударао га штапом по глави, док је Драгољуб Станимировић, убио једним великим касапским ножем Светислава Здравковића. Тешко рањени Светислав је ускоро од задобијених повреда подлегао.

За ово кривично дело државни тужилац г. Драг. Поповић оптужује и Драг. Станимировића и Петра Филиповића. Уз то, он је оптужио још и Јована Илића, учитеља из Печењевца, за подстрекивање у извршењу овог злочина. Још тројица оптужених одговарали су што су се тога дана када је збор држан противили властима не хтевши да се разиђу.

На претресу који је одржан у уторак, приватну тужбу заступао је г. Јов. Јовановић, овдашњи адвокат. Пошто је саслушан један велики број сведока, који су често пута чак и контрадикторно сведочили, суд је увече донео пресуду: којом се окривљен Драгољуб осуђује на четири године робије, на три године губитка часних права и на плаћање покојниковој малолетници ћерци 20.000 динара. Саучесник Петар Филиповић је такође осуђен, због овог дела, као и дела крађе учињене из магацина печењевачке железничке станице на четири месеца строгог затвора.

Остали оптужени су ослобођени.[2]

[2] Ови чланци су објављени у Лесковачком гласнику 1935, у М. Павловић и др.,,Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939. године и у Хроници Печењевца (Рукопис се налази код аутора овог рада).

Према казивању савременика аутору овог рада (1961. године), да би спасао подстрекаче овог убиства у Печењевцу, Тодор Тонић је успео да премести јавног тужиоца Момира Парађанина који је припадао другачијој политичкој опцији и доведе Г.Драгог Поповића за јавног тужиоца који је оптужио само извршиоце злочина. Због тога је суђење било непримерено, јер је Тодор Тонић, као народни посланик, успео да главни подстрекачи не буду осуђени, већ само конкретни извршиоци, па и они на веома кратке казне.

ОПШТИНСКИ ИЗБОРИ 1936

Избори за општинске одборе у селима и местима која нису имала статус града одржани су у лесковачком срезу 6. децембра 1936. године. Ови избори били су веома важни за новостворену партију, Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ), и са њима је Милан Стојадиновић хтео да види какав ауторитет има ова партија. За општинске изборе у срезу лесковачком потврђено је 48 кандидатских листа. На изборима је било више кандидата на листи једне странке, као на пример у Печењевцу, оба кандидата била су на листи Југословенске радикалне заједнице. На изборној листи ЈРЗ у Печењевцу потврђена су два кандидата за председника општине на листи ЈРЗ, и то: Александар Цакић Лека и Драгутин Стојановић Бучинац. Предизборна активност била је жива. Кандидати су обилазили села (Чекмин, Дупљане, Брејановце, Разгојански Чифлук, Подримце и Каштавар) која су сачињавала општину Печењевце.

Кандидати су обилазили села и држали говоре. У тим говорима немилосрдно су напали противнике, иако су били на истој листи. Драгутин Стојановић, као председник, био је познат бирачима, а он је и даље настојао да путем застрашивања дође до циља. Александар Цакић је имао једну компромитујућу паролу против кандидата, јер су у то време Јован Илић, управитељ школе, и Драгутин Стојановић, као председник општине, проневерили школски буџет од 17.000 динара. Ова парола је била: *Доле школски буџет 17.000!* Поред ове, било је и других парола. Драгутин Стојановић је имао Тонићеве пароле: *Доле конкордат! Дервиши!* и друге.

Ова два кандидата имала су телесну заштиту, а њу су чинили најјачи људи, који су носили мочуге и који су први улазили у сваку тучу и штитили своје кандидате.

Присталице Драгутина Стојановића су једног дана одржавали збор у Дупљану (данас Живково). Кад су се враћали, постројили су се у колону. На челу је била блех музика, а затим је ишао Драгутин Стојановић са групом од око седамдесет лица. У тој групи био је и Јован Илић, учитељ.

Група је певала, узвикивала пароле: *Живео Бучинац! Доле конкордат!* итд. Ишли су главним друмом.

На прилазу селу Печењевцу, негде испод данашњих јужних кућа, група присталица Александра Цакића из Дупљана, наоружана пушкама, почела је да пуца у правцу групе која се враћала са збора у Дупљану. Настала је паника. Људи су почели да беже. Када су присталице Александра Цакића успеле да разбију групу присталица Драгутина Стојановића, почели су да се повлаче. После разбијања групе која се консолидовала, хтели су да као целина иду у село и тада је засвирала музика, па су почеле пароле да се избацују и испољава спремност на обрачун.

На улазу у село, на самој десној страни Јабланице, испред попове кафане, присталице Александра Цакића дочекали су присталице Драгутина Стојановића. Испред кафане било је доста Цакићевих присталица, ту су били и кандидат Александар Цакић и његов заменик Никола Стаменковић. Приликом пролаза поред кафане, присталице Александра Цакића напале су присталице Драгутина Стојановића. Како је на насипу било доста камења за оправку пута, Цакићеве присталице су то искористиле и напале Драгутинове присталице каменицама. Настала је жестока борба у којој је било доста рањених. У току борбе пробио се Драгутин Стојановић, а потом и Јован Илић, учитељ, и обавестили су о догађају жандармеријску станицу.

Ускоро су дошла тројица жандара. Са ножевима на пушкама хтели су да умире групе, а нарочито су се окомили на Цакићеве присталице. Почели су да вичу, али је Цакићева група одбила да уђе у кафану. Престала је туча, али су присталице Драгутина Стојановића биле изубијане каменицама, па је постајала опасност да се пробију у село. Да би до краја смирили ситуацију и натерали Цакићеве присталице да уђу у кафану, што им није успело, жандари су се поређали поред кафане на источној страни. У поступку против Цакићевих присталица нарочито се истицао жандар Бафтић. Са њим је почео да се расправља Никола Стаменковић. Бафтић је у једном тренутку, озлојеђен и припремљен да према преступницама буде такав, покушао да бајонетом убоде Николу Стаменковића.

Нашавши се у опасности, Никола је голим рукама ухватио бајонет (нож на пушци) и избегао убод. Бафтић је нагло повукао бајонет и тако је сасвим посекао дланове Николи. Док је гледао исечене руке и крв која је из посекотина јурнула, Бафтић га је поновним замахом пушке са бајонетом убо у стомак.

Никола Стаменковић је на месту остао мртав, а жандари су се повукли и остали у жандармеријској станици.

На овај начин радикали, тј. присталице Драгутина Стојановића, уз помоћ жандара, хтели су да заплаше демократе, тј. присталице Александра Цакића.

Бучинац је преко својих људи претио присталицама Александра Цакића да ће сви они проћи као Никола.

Никола Стаменковић је био из Барбешлиске фамилије која је била међу већим фамилијама. Чувши за Николину смрт, фамилија се одмах окупила наоружана моткама и ватреним оружјем и кренула кроз село како би се са актерима убиства осветила. Тог дана село је замрло, сви су се склонили са улице, јер се није знало ко на кога може пуцати.

Барбешлици су најпре дошли до куће Драгутина Стојановића, која је била пуна његових присталица, пуцали су, али се из куће нико није појавио. Да је неко опалио, или да се јавио, свакако би било још мртвих.

После тога, кад се нико није јавио, Барбашлици су кренули на жандармеријску станицу, жељом да се са жандарима обрачунају. Засели су око ограде, почели да вичу, али се ниједан није јавио. Опалили су неколико метака на зграду жандармеријске станице, али жандари нису смели да одговоре на ватру. Тако су се Барбашлици прошетали селом, пуцали, изазивали, али се нико није супротстављао.

Избори су обављени под још јачом стражом жандара. Драгутин Стојановић Бучинац куповао је гласове, довозио људе који желе да га гласају, давао жито и из свога амбара, а увеће су се пребројали гласови.

Како за Николу Стаменковића нико није одговарао, присталице Драгутина Стојановића припремале су и друго убиство, јер су били несигурни у исход избора. Донели су одлуку да убију Александра Цакића, уколико би имао већи број гласова. У канцеларији у којој су се пребројавали гласови наместили су столицу на којој је требало да седи Александар Цакић, а испод столице из подрума направљена је рупа. У подруму се сакрио Дина Здравковић Пирчин који је требало да пуца и убије Цакића уколико би добио већи број гласова. И поред тога што су избори били недемократски, било је фалсификовање бирачких спискова и тако је на овим изборима победио Драгутин Стојановић са више од 40 гласова, а Александар Цакић је избегао смрт.

На овим изборима у печењевачкој општини победио је Драгутин Стојановић, добивши 565 гласова на листи ЈРЗ, док је Александар Цакић, са исте листе, добио 525 гласова.

Гласање је завршено, али су Бучинцу претили најближи рођаци Николе Стаменковића. Да би средио ову ситуацију, Бучинац је позивао једног по једног рођака Николе Стаменковића на разговор.

Никола Стаменковић није имао деце. Тако је Драгутин Стојановић Бучинац обећао рођацима да ће његова имовина припасти њима, ближој родбини, а не Николиној жени. По договору са Бучинцем, Николини братанци су почели да малтретирају Николину жену, да је гоне од куће, да измишљају разне сплетке, па је морала да оде од куће. Да би спровео договор, Драгутин Стојановић је условио Николине рођаке да пређу у странку ЈРЗ, што су ови и прихватили.

Бучинац је решио питање наслеђа. Николиној жени дат је један мали део имовине, симболични део, и то најгори, а братанци су поделили његову имовину. Поред тога, старијег Николиног братанца поставио је за кмета села Печењевца и тако себе заштитио.

ПАРЛАМЕНТАРНИ (ПОСЛАНИЧКИ) ИЗБОРИ 1938. ГОДИНЕ

Парламентарни избори за народне посланике одржани су у години када је започео Други светски рат. Година 1938. била је релативно мирна у Југославији, и то је омогућило свим политичким партијама да се усредсреде на предстојеће изборе.

За ове изборе Срески суд у Лесковцу потврдио је девет листа посланичких кандидата. Прве две листе су ЈРЗ Милана Стојадиновића са среским кандидатима: прва Тодора Тонића, адвоката из Лесковца, а друга Милорада Миленковићем, директора банке из Лесковца.

Носилац друге земаљске изборне листе удружене опозиције био је Влатко Мачек. На овој изборној листи за срез лесковачки били су Душан Ђорђевић, трговац, Крста Стојановић, земљорадник из Чифлук Мире, Јован Јовановић, адвокат из Лесковца; Милутин Драговић, бивши сенатор из Лебана; Коста Стаменковић, салер из Лесковца (Листа Живка Топаловића).

Носилац листе Југословенски национални покрет „Збор“ био је Димитрије Љотић, а на среској кандидационој листи био је Хранислав Митровић.

У изборним борбама сукобљавали су се и кандидати на истој земаљској листи, као Тодор Тонић и Милорад Миленковић. Кампања је била безобзирна и вођена је не само вербалним оптуживањима, већ нарочито путем плаката, а било је и туча, вређања итд.

Почетком новембра Државни одбор је одредио председнике бирачких одбора. За Печењевце су одређени: Печењевце I Гогић Атанасије, судија Окружног суда у Лесковцу; гласачко место II Радичевић Вукашин, учитељ из Печењевца, а одређени су и представници за поједина гласачка места. На пример, представници листе Јована Јовановиће на гласачком месту I били су Светозар М. Здравковић, земљорадник из Печењевца, а заменик Боривоје С. Јовановић, земљордник из Чекмина, а за гласачко место II Влајко З. Стаменковић, земљорадник из Печењевца и заменик Божидар С. Цветковић из Дупљана (Живково).

На овим изборима у Печењевцу у предизборној кампањи највеће утиске оставили су Тодор Тонић , Душан Ђорђевић и други.

Агитација у Печењевцу је од посланичких кандидата највише испољена од стране Тодора Тонића који је три пута посетио село. Имао је пуне

џепове бомбона, сусретао децу и делио им бомбоне говорећи да кажу очевима да га гласају. За време изборне кампање супротстављене снаге су ометале зборове, а нарочито је долазило гађањем покваренim јајима.

Тодор Тонић је знао да се прилагоди сваком слоју становништва. Познат је и по томе што се пре избора свакоме јављао скидањем шешира и распитивао се и за фамилију. Женама је делио сапуне, старцима цигарете, а деци бомбоне. Користио је и пијачне дане и разговарао са сељацима и не ретко уз овације које су организоване да обрате пажњу на његово присуство.

Тодор Тонић је говорио староштокавским дијалектом. Обично би у сусрету са групом људи почео: – *Где си, бре, Баја Стојане?* - за име појединаца се информисао преко својих пратиоца. – *Како си ми, бре, нема те одавно да дођеш код мене*.

Тако отпочне разговор, а кад га уведу у неку кућу, разговара о свим сељачким проблемима. Обећава да ће све посвршити (поготово ако домаћин има неку парницу на суду), па кад Тошка изађе, сељаци обично кажу*:* – *Ово је човек... све нас зна... наш човек, а и оће да нам учини...*

На зборовима је много обећавао. Говорио је да ће подићи школу. Ако би неко узвикнуо: – *Имамо школу* – он би одговорио: – *Како, бре, имате, другу ћу ви подигнем, још бољу, још по убаву, као огедало да је убава, сас мерак да шаљете децу у њој... школу какву ни Лесковац нема... такву школу оћу да ви подигнем....*

Тако се исто десило и са мостом. Печењевце има леп гвоздени мост. А кад је почео да говори да ће „*још по убав мост, још поголем мост*“ да подигне, сељаци су се смејали, а Тоша је онда, видећи да се преварио, рекао: – *На Мораву ћу ви подигнем мост... – Не треба нам* – узвикнули су сељаци. – *Како ви, бре, не треба, за мерак ћу да га подигнем, па ако вам не треба, ћу га подигнем за мерак, да се шетате на њега само у недељу.* Тако је Тоша освајао своје бираче и бираче других партија.

Још неки посланички кандидати долазили су у село, али њихови зборови нису били тако бучни, нити нарочито интересантни. Као и сваке године за време изборне капање, и у овој кампањи било је превара, потплаћивања, претњи и др.

Гласање је било јавно. Гласање Ратка Митровића било је интересантно. Тражио је да представник листе лично присуствује његовом гласању, а гласао је за Косту Стаменковића.

За време ових избора у Печењевцу није било већих потреса као раније.

Резултати избора узети су из рукописа сећања Јована Јовановића, а они за гласачко место Печењевце изгледају овако: За Тонића је гласало 594, за М.Миленковића 25, Д. Ђорђевића 285 за Косту Стаменковића 4, за Јову Јовановића 34, за К. Стојановића 1, за М.Драговића 8 и Х. Митровића 1.

Ово су последњи избори уочи капитулације Краљевине Југославије 1941. године.

Напомена: Изборни резултати узети су из књиге „Изборне борбе у лесковачком крају 1919-1939“, аутора др Момчила Павловића, Мире Ниношевић и Верољуба Трајковића, (књига друга), Лесковац, 1998. године.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА
ЛИТЕРАТУРА

Хранислав Ракић, Живан Стојковић, Избори у лесковачком крају 1903-1938, Лесковац, 1996.

Др Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, Изборне аборбе у лесковачком крају 1919-1939. (књига друга), Лесковац, 1998. године.

Хроника Печењевца, необјављени рукопис, налази се код аутора овог рада.

ШТАМПА

Лесковачки гласник из 1935. године.

Summary

Hranislav Rakić
PARLIAMENTARY AND MUNICIPAL ELECTIONS
IN PECENJEVCE 1931-1938

Numerous articles and three books about elections and electoral struggles were published, as we pointed out in the paper. Despite the published books and articles, all these works did focus on details; therefore this work is essential, since it presented new facts in the case of the village Pecenjevce. Election fights at Pecenjevce were very crude, causing even the crime. Svetislav Zdravkovic was killed in the preliminary election of 1935, while during municipal elections in 1936 Nikola Stamenkovic was killed.

Participants of these murders 1935th year were convicted, but with very small penalties, and there was no one convicted for the murder of Nicholas Stamenkovića; consequently, it can be concluded that the public prosecution and the courts were under pressure from party and some politicians.

УДК

Никола Илић

ПАРТИЗАНСКО СУДСТВО - ФАКТОР ПРАВДЕ, МОРАЛА И ДИСЦИПЛИНЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941-1942

Народ лесковачког краја и широм Србије мрзео је Немце због два претходна рата - Првог светског и Априлског 1941. године, у којима је много ратника и становништва пострадало. Немци су после окупације 1941. године одмах успоставили окупаторску власт, војну и цивилну (Команда за Србију, обласне фелдкомандантуре, окужне крајскомендантуре и команде места – ортскоманде с пратећим органима) и задржали поседне дивизије Вермахта. Као помоћне органе, од Срба су формирали Комесарску управу, почетком маја, а владу "народног спаса" крајем августа 1941. године. По налогу окупатора, маја исте године, Комесаријат обнавља рад државних органа Краљевине Југославије (бановине, округе, среска начелства, општинске управе, жандармерију, финансијску контролу и старешине села (кметове). Целокупни државни апарат стављен је у службу окупатора за чији интерес ради.

Део лесковачког краја (источно од Власотинца и планине Кукавице и јужни део Грделице) потпао је под бугарску окупацију која га анектира, супротно међународном праву, и на њему успоставља своју власт.

После припреме, Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за лесковачки округ (покривао је и Врање са околином) у лето 1941. године формирао је народноослободилачке партизанске одреде - Кукавички (назван по планини Кукавици). Врањски, Јабланички и Бабички. Била је то устаничка војска чији су припадници названи - партизанима: имали су старешине, јавно носили оружје и ознаке - петокраке, поштовали обичаје и међународно право ратовања.

Партизани су од почетка водили оружану борбу против окупатора и његових сарадника, рушили њихову власт, борили се за национално ослобођење и за бољу будућност (за промену друштвено-политичког уређења од капиталистичког у социјалистичко), сузбијали пороке и лоше навике, подстицали моралне квалитете и патриотизам, успостављали пра-

вду, дисциплину, ред, једнакост у правима и дужностима мушкараца и жена, кажњавали учиниоце кривичних дела цивила и сабораца.

Окупатор је сматрао да има основно право завођење реда, мира и рада. Зато ангажује потенцијале на сузбијању Народноослобилачког покрета (НОП) који су организовали и водили комунисти. Али његове снаге нису биле довољне да униште НОП, па придобија четнике за сарадњу. У то време у лесковачком округу (без Топлице) било је формирано 17 четничких одреда са око 3.000 четника под командом Косте Миловановића Пећанца.[1] Одреди из села прешли су у Лесковац, Лебане, Медвеђу, Власотинце и друга већа места да штите окупаторску власт и изводе борбена дејства. Нападали су партизане, убијали њихове сараднике, хапсили и тукли припаднике НОП-а, пљачкали домаћинства, пијанчили, силовали жене. Од Немаца и Недићеве владе добијали су муницију, оружје, плате и здравствену заштиту.

Поред придобијања четника, Немци одобравају председнику владе Милану Недићу те формира оружане одреде (војску) и Димитрију Љотићу који образује добровољачке одреде (називани су љотићевцима по организатору). Жандармерија, четнички, недићевски и љотићевски одреди били су помоћна војска Вермахта и нацистичке власти. Крајем 1941. године, по наређењу Адолфа Хитлера, из Бугарске на простор југоисточне Србије доведен је 1. корпус бугарске војске јачине три дивизије, око 30. војника и официра.

Немци су успели да ангажују те снаге против партизана (Срба) да воде братоубилачку борбу, да се пролива српска крв уместо немачке. По моралним и политичким схватањима и свести Срба, четници, недићевци и љотићевци су издајници, слуге окупатора, кога су свим снагама штитили, за његов интерес и опстанак се борили и страдали. Да није њих и Бугара било, Хитлер би морао са Источног фронта и Афричког ратишта да доводи дивизије да гуши устанак коме су сви срби тежили.

Против НОП-а, поред оружане борбе, окупатори и његови сарадници користили су обилато и стара средства – шпијунажу и тероризам. Одбрана КПЈ стекла је искуство у Краљевини Југославији и користила га у време устанка и окупације. НОП није имао писане законске и правне прописе а морао је да штити себе и грађанство на слободној и полуслободној територији. У самозаштити, примењивао је морално схватање народа као и правне прописе Краљевине Југославије који нису били у супротности са устаничким интересима. Која су кривична дела забрањена и кажњива НОП је обнародовао плакатима, говорима на конференцијама, зборовима и састанцима. Нису постојали услови за затворе и логоре где би се држали

[1] До јуна 1942. године на југу Србије нису били образовани четници тзв. Југословенска војска у отаџбини Драже Михаиловића.

затвореници и кажњеници. Зато нису могле да се изричу временске казне већ упозоравајуће или најтежа - смртна казна. Нико од илегалних руководилаца или партизана није имао право нити смео да сам изриче најтежу казну или мучи противника. За сваки индивидуални случај истраге и кажњавања формирен је од хох суд од три члана. У хитним случајевима право суђења имао је штаб одреда или команда чете. То право је поштовано за све време Народноослободилачког рата. Речи и дела партизана давали су нова значења праву и правди, то су биле нове вредности које је становништво прихватило и зато подржавало народноослободилачку борбу.

СУЂЕЊЕ ЦИВИЛИМА

Од јула 1941. године на планини Кукавици окупљали су се патриоте - чланови КПЈ, СКОЈ-а и други. Дошле су групе из Лековца, Поречја, лесковачког Поморавља, Јабланице и Грделице. Формиран је Кукавички НОП одред који у народу развија политички рад, буди свест о нужности оружане борбе. Отворено се причало у народу да на планини Кукавици постоји јака група партизана која припрема оружану борбу против окупатора. У то време у Лесковцу, Власотинцу, Лебану и већим местима за рачун окупатора вршили су цивилну и власт Начелство округа, начелства срезова, општинске управе, жандармерије и четнички одреди. Партизани су се у почетку кретали тајно, па за седиште штаба одреда нико није знао осим курира. Најчешће се налазио на врху планине, на месту Кита. Немачке обавештајне службе - Гестапо и Абвер – са начелствима округа и срезова и командом жандармерије правиле су планове за уништење партизана. Покушавали су да убацивањем „добровољаца“ у одред или на друге начине открију место логоровања. Али, комунисти су се штитили пријемом само оних патриота који су долазили преко везе из Лесковца или других места, јер су у свима постојали илегални органи НОП-а, а негде и партијске организације.

Почетком септембра 1941. године на путу Вучје - планина Кукавица партизанска патрола зауставила је Владимира Митића званог Дилко. Изјавио је да је пошао добровољно у партизане, а био је познат у Вучју, Поречју и Лесковцу као силеџија, коцкар, пијаница, често виђан у друштву Немаца из Лесковца, жандарма и финанса. Приведен је штабу одреда. Пред командантом одреда Милошем Манојловићем понављао је припремљену причу да је дошао да се бори за слободу народа. Манојловић је истргао пиштољ из футроле и командовао му: „Руке увис, не мрдај!“ Одмах је разоружан. Одузет му је пиштољ и две бомбе, везан је и стављен под стражу. Почетак истраге водили су Манојловић и политички комесар Влада Ђорђевић. Дилко је признао да су га Немци завербовали и упутили

да у погодној прилици ликвидира штаб одреда. Добио је аконтацију 10.000 динара и обећање да ће, кад изврши задатак, примити награду још 20.000 динара, као и заштиту после терористичког задатка. Штаб одреда формирао је суд који су сачињавали: командант, политички комесар и један борац. Заказано је јавно суђење. За браниоца оптуженог одређен је партизан, доктор наука Миливоје Перовић. На пољани испред логора суђењу је присуствовала чета партизана и десетак сељака из оближњих села. Ђорђевић је у оптужници навео да је Владимир Дикић Дилка извршио тешко кривично дело стављања у службу окупатора, пристанак да се уибаци у одред и уништи штаб. Оптужени је признао дело и молио за опроштај. Перовић је за све време суђења настојао да одбраном ослободи оптуженог: да није извршио ликвидацију штаба одреда, да му се изрекне последња опомена, приме га и партизане како би на делу искупио свој грех. Суд се повукао и после једног сата већања вратио и јавно саопштио: доказана је кривица, па је суд, у име народа, да би заштитио животе партизана, донео пресуду да се оптужени осуђује на смрт -стрељањем. Присутни су поздравили праведну пресуду, узвикивајући: "Живела народна правда! Живео партизански суд! Смрт издајницима"! Смртну казну извршила је група бораца. Казна је имала васпитни карактер, па је у Лесковцу и селима обнародована. Било је то упозорење непријатељима НОП-а да не врше слична кривична дела, а одјек казне био је велики. Причало се о томе.

У септембру 1941. године, на ширем подручју Поречја партизани су уништили окупаторско-квислиншку власт и управу. Забранили рад општинским управама и сеоским старешинама, разоружали жандаре и финансе, спалили општинске архиве да не би окупатор могао да их користи. Забрану нису поштовали неки сарадници, покушавали су да обнове рад у корист окупатора. Позивани су на разговор и упозоравани. Најекстремнији су и оптужени. Новоформирани суд је, после истраге, изрекао казне и стрељани су: брачни пар Бандер из Вучја, фолксдојчери (Немци из Војводине), Вукадин Антић, кмет Вучја, Живојин Марковић из Накривња, кмет Јосиф Костадиновић из Вучја, председник Вучјанске општине Вучко Станковић, председник Велико-копашничке општине, Никола Прља, деловођа Манојловачке општине, и Илија Миленковић из Орашца. Бавили су се шпијунажом, прикупљали реквизиције жита, стоке и свега што је потребно окупатору. У свим селима, на конференцијама, партизани су народу објашњавали зашто су ти људи осуђени на смрт и казне извршене.

У селу Брзи и околним селима појављивала се наоружана пљачкашка банда. Ноћу је у име партизана упадала у куће, уцењивала имућне људе за новац и пљачкала. Ко се супротстављао, одбијао да испуни захтев,

кажњаван је. Запалили су кућу Николи Михајловићу у Брзи, неколико плевњи и резерве сточне хране (сено). Стварали су непријатељско расположење према партизанима. Сељаци су живели у страху: ко ће бити следећа жртва. Штаб Кукавичког НОП одреда упутио је једну десетину да открије и похапси пљачкаше. Затекла их је у једној кући где су пијанчили и коцкали се. Одузет им је пушкомитраљез, шест пушака, два пиштоља и десетак бомби. Спроведени су у штаб одреда. Истрага је завршена. Формиран је суд и организовано јавно суђење. Осуђени су на смрт стрељањем вођа групе Трајко Илић, бакалин (трговац) из Брзе, и његов заменик Благоје из истог села, а остала петорица кажњени су последњом опоменом и одмах пуштени на слободу. Кажњавање пљачкаша наишло је на веома позитиван одјек. Постигнут је циљ. После ове пресуде, у селима око планине Кукавице за све време рата није било пљачки.

Поступајући по инструкцијама Главног штаба партизанских одреда за Србију, штаб Кукавичког НОП одреда постигао је споразум о заједничкој борби четника и партизана против окупатора с Јорданом Кимићем, војводом Козјачког четничког одреда, Станком Павловићем из Оруглице, војводом Босиљградског одреда, и Илијом Николићем из Бувца, четовођом. Четници нису поштовали споразум. Разоружали су два партизана. А партизани су из архиве коју је носио четнички курир сазнали да војводе одржавају везу са Недићем у Београду и квислиншким јединицама у Лесковцу, и да планирају изненадни напад на партизане. Штаб одреда је одлучио да предупреди четнике и казни старешине. Октобра 1941. године ујутро упао је у село Оруглицу, разоружао војводе, четовође и око 30 четника. У основној школи заказано је суђење. Формирано је судско веће у саставу: командант одреда Вукадин Блечић Вујадин, заменик политичког комесара и један борац, за иследника је одређен Светозар Крастић Замфир, дипломирани правник, и за браниоца оптужених др Миливоје Перовић Вук. Окупили су се родитељи и браћа четника и заинтересовани сељаци. Суђење је било јавно. Одбрана је предложила да се оптужени ослободе и да наставе сарадњу с партизанима. Судско веће прихватило је предлог. Убрзо, увидело се да је била погрешна одлука Кимића и Павловића. Блечић и Кимић у духу сарадње изменили су пиштоље и шубаре. Четници су у новембру погазили споразум и од децембра водили борбу против партизана.

У јануару 1942. чета партизана Кукавичког одреда заробила је четовођу, капетана Илију Николића. Суђено му је у селу Ђулекару. Као и Кимић, Николић је пристао на сарадњу и неколико дана кретао се с партизанима, по селима држао заједничке конференције и позивао у борбу против окупатора. Али кад је чета пошла на Кукавицу, у селу Клајићу четници су напали партизане и убили тројицу. Од тада до краја рата партизани и

четници били су у непријатељству у том крају. Николић је маја 1945. заробљен на Зеленгори у Босни и стрељан од партизана.

Суђено је председнику Губеревачке општине Крсти Марковићу, бившем народном посланику, због сарадње са окупаторским властима. Кажњен је опоменом и пуштен кући. Године 1944. пришао је НОП-у.

Ђури Стојановићу из Горине, резервном капетану, организатору четника, упућена је последња опомена штаба Кукавичког НОП одреда. Није послушао, чак се бавио и шпијунажом против партизана па је касније осуђен на смрт и стрељан.

Штаб Лесковачког НОП одреда, због сарадње са окупатором, 23. јула 1942. године осудио је на смрт и ликвидирао и војводу Зарија Вучковића из Вине, његовог заменика Никодија Станковића из Мирошевца и Живојина Марковића, старешину села Накривња.

На Кукавици је суђено заробљеним четницима из села Лалинца, Студене, Мијевца и Тумбе. Организатори и ратни злочинци кажњени су најстрожом казном, а остали ослобођени са последњом опоменом.

Немачка војна обавештајна служба Абвер знала је да Јабланички НОП одред има рањенике а нема лекара и оскудева у санитетским материјалима и лековима. Одред је имао само студента медицине Јована Цекића Ванчу. Пред прве локалне офанзиве на Јабланицу и Пусту Реку Абвер је преко Лесковца у одред убацио свог агента Челинковића из Београда. Он је као "лекар" обучен за прву лекарску помоћ, шпијунски и терористички рад. Имао је задатак да, поред шпијунирања, ликвидира штаб одреда. Предвече, с пуном торбом лекова и инструмената и пушком, прешао на ћеновачки мост (удаљен од Лесковца седам километара) који је контролисала Недићева стража. Преноћио је у Ћеновцу и ујутру преко поља стигао у штаб Јабланичког НОП одреда који се налазио у Новом Селу, у кући Мијата Ковачевића. Тог дана сељак из Ћеновца, патриота, није био члан КПЈ, упозорио је партизане на будност и објаснио како је господин с оружјем отишао у партизане. Штаб одреда није насео Абверу и подвргао је испитивању "лекара". Агент није био припремљен: није знао који се предмети на којој години студије уче на Медицинском факултету у Београду нити имена професора. Подвргнут темељитијем испитивању, признао је врбовање и убацивање. Војни суд од три члана осудио га је на смрт стрељањем и стрељан је у Новој Тополи.

У селу Слишану браћа Кузман и Благоје Стојановић имали су млин који је опслуживао десетак села. Као угледног човека, сељаци су Кузмана изабрали у народноослободилачки одбор. Јануара 1942, ноћу, млин је онеспособљен - нестали су каишеви са мотора. Штаб партизанског одреда са народноослобилачким одбором организовао је истрагу. Сумња је пала на власнике. Више пута су саслушавани. Они су се правдали да нису

извршили саботажу нити су на било ког сумњали. Добросав Станковић је открио да су крађу каишева извршили Душан Милошевић и његов син Милетије. Веће суда састављено од штаба одреда и НОО јавно је судило крадљивцима. Изрекло им је најстрожу казну. Од присутних сељака једни су одобравали казну а други тражили њено ублажавање. Кузман и Благоје заложили су ауторитет да се казна ублажи. Суд је променио одлуку: изрекао је последњу опомену. Кажњеници су пуштени на слободу. Касније су наставили да краду, па су стрељани од партизана.

У штаб Јабланичког НОП одреда у Лецу приведени су Милош Драговић из Лебана, сенатор, предратни дугогодишњи народни посланик Радикалне странке, и Муја Анђелић из Мркоња, четник, један од Драговићевих плаћених убица политичких непријатеља. Драговић је оптужен за сарадњу са окупатором, председником владе Миланом Недићем и војводом Костом Миловановићем Пећанцем. Ухваћен је у Гајтану где је био дошао да повеже акцију Добродолског, Гајтанског, Бубличког и Пусторечког четничког одреда за напад против партизана у Јабланици. Судско веће у саставу Василије Смајевића и још два члана оптуженима је одмерило најтежу казну. При спроводу ка Радану Анђелић је из Дренаца ноћу побегао и тек је следеће године убијен, а Драговић је завршио живот на Радану.

Исти суд судио је Владимиру Грбовићу из Гајтана, војводи Гајтанског четничког одреда, новембра 1941. године, јер је под командом војводе Косте Пећанца организовао одред. Када се Пећанац ставио у службу окупатора, Грбовић је два пута упозорен да прекине сарадњу са њим и да не заводи сељаке. Није послушао. На интервенцију Гајтанчана, изречена му је последња опомена и пуштен је на слободу. Међутим, он је олако схватио упозорење, па је, када се враћао са Соколовице од Пећанца, у засеоку Аџинца у Гајтану по трећи пут ухваћен и на Радану осуђен на смрт стрељањем. Чланови штаба Јабланичког НОП одреда објаснили су Гајтанчанима зашто је кажњен и нико од рођака нити сељака због његове ликвидације није отишао у квислиншке редове. Његов одред се распао, а четници су пришли партизанима.

По пресуди судског већа, 21. новембра 1941. године убијен је Милорад Перовић, војвода Пусторечког четничког одреда у Доњем Коњувцу, због сарадње са Драговићима, Костом Пећанцем и успостављања контакта с Немцима. Егзекуцију је извршио Бабички НОП одред, а народу је објашњен разлог ликвидације. Четници Пусторечког одреда прешли су на страну партизана, а Перовићева породица постала је сарадник НОП-а: супруга Наста штитила је припаднике НОП-а а две кћерке биле су партизанке од 1943, Драгица члан КПЈ и политички комесар батаљона у НОВЈ.

У Лецу су се пред судским већем нашли инжењер Белбуш, директор рудника Леце, Никола Милић, секретар рудника, Риста Марковић, благајнк рудника, и инжењер Евгеније Костић, управник рудника, и две Немице, Паула и Лујза, фолксдојчерке из Војводине, куварице Немцима комесарске управе рудника Леце. Није било доказа о непријатељском раду против радника и партизана, сем привредне сарадње са окупатором. Судско веће утврдило је да нема доказа за кажњавање, па су сви ослобођени а Немице протеране из Леца.

Пусторечка чета Јабланичког НОП одреда водила је борбу са четницима у Горњем Дреновцу 27. јануара 1942. године. Заробљено је 13 четника. Судско веће је судило заробљеницима. На смрт је осуђен само четник који је убио партизана Спасу К. Симоновића и одмах је извршена егзекуција, а остали су кажњени последњом опоменом и упозорени да не служе окупатору. Неки од њих вратили су се у четнике, хапсили су и тукли припаднике НОП-а, али су и гинули у борбама са партизанима, а неки су се повукли с Немцима у Босну, где им се траг губи.

У фебруару 1942. године било је више суђења. Бабички НОП одред лишио је слободе два свештеника, руска белоемигранта из 1917. године, Николаја Шпаковског у Броду и Стефана Земцова у Добром Пољу, као и Србина Михајла Младеновића, молера. Они су сарађивали са бугарским окупационим властима, проводили бугаризацију сељака, Срба, организовали четнике и повезали се са Гестапоом. Упозорени су били да не сарађују са окупатором и да престану с непријатељским радом против НОП-а, али нису послушали. После истраге, у селу Градишту, судско веће их је осудило на смрт стрељањем. Земцов и Михајловић су преживели стрељање, само су рењени и после прездрављења постали су још већи непријатељи НОП-а па су касније кажњени. Судска већа Јабланичког НОП одреда одмерила су најтежу казну Расиму Демировићу из Дреновца, Циганину, због оптуживања бугарској војсци припаднике НОП-а у Бојнику, Петру Ђорђевићу, старешини села, Трајку Арсићу и Милутину Миљковићу, сва тројица из Штулца, због сарадње са окупаторско-квислиншким властима, као и Новку Илићу и Науму Дамјановићу из села Ђинђуша. Последњом опоменом веће је казнило свештеника Косту Стојановића из Ђинђуше, Момчила Миловановића и Љубомира Николића из Коњувца. У борби код села Миланова, 4. фебруара, партизани Јабланичког НОП одреда заробили су 34 четника и команданта одреда (војвода). Међу њима било је неких који су и по трећи пут заробљени као четници. Због сарадње с окупатором, штитили су Лесковац од партизана, хапшења и туче сељака, партизански суд је у Лапотинцу 12 најекстремнијих осудио на најтежу казну. Стрељани су у шуми код Плавца. Шестог фебруара партизани истог одреда заузели су

град Лебане. Борба је дуго трајала и у њој је убијено 18 а заробљено 28 недићевца и четника. Партизани су имали осам погинулих и 12 рањених. У селу Бучумету судско веће је од заробљених екстремне осудило на најтежу казну, па су погубљени. Обе казне, четницима и љотићевцима биле су престроге, нису сви били ратни злочинци. Њихови колективи су често водили борбе против партизана, упадали у устаничка села, хапсили и тукли сељаке, неке убијали, пљачкали имовину па су били много омрзути у народу. Строге казне имале су за последицу да су многи четници, недићевци и љотићевци напустили службу и јединице и вратили се кућама од страха да не буду убијени или заробљени.

У Газдару, Јован Усковић украо је ноћу из воденице Голубу Миловановићу врећу жита и однео кући, али је по трагу откривен. Команда Газдарске партизанске чете, на молбу сељака, изрекла му је казну да врати украдено жито и последњу опомену. Али, морао је да носи врећу кроз село и гласно виче: "Ко краде овако ће да прође, или горе"! О томе се причало у оближњим селима и на конференцијама објашњавано да је добио благу казну због сиромаштва, али да ће други бити кажњени строже.

О партизану Божидару Стојановићу Дреничком у Медвеђи и околним селима препричаване су легенде: био је храбар, неустрашив, код Нове Тополе скакао на тенк. Често се прерушавао - носио шешир, мантил, кокарду, шајкачу с петокраком или кокардом, облачио бугарску, недићевску или немачку униформу. Упадао у четничке куће, одузимао оружје или убијао... Гласине о њему користили су неки пљачкаши, па су са "потписом Дреничког" уцењивали богатије трговце и сељаке. Неки трезвенији и храбрији нису наседали уценама јер су знали о високом моралу и поштењу партизана, који су најстрожије кажњавали пљачкаше. Од поткивача Крсте Вучковића у Медвеђи затражено је 50.000 динара и запрећена је казна њему и породици ако не донесе на заказано место. Пријавио је случај немачкој ортскоманди (команда места) у Медвеђи. Немци су чекали партизана а ухватили Станка Бабића, трговца из Медвеђе, Нешто касније, трговац Тодор Пешић добио је уцењивачко писмо да донесе 500.000 динара у воденицу Бојића на Лапаштичкој реци. Немци из ортскомаде били су овог пута сигурни да ће по новац доћи Дренички. Поставили су заседу, али је на њихово изненађење дошао и новац подигао уцењивач Никола Пилиповић, родом из Реткоцера, командант четничконедићевске команде места у Медвеђи. Ухапшен је и после истраге интерниран у Немачку. У Медвеђи је пукла брука и више нико у селима Горње Јабланице није слао уцењивачка писма у име партизана нити су они то радили.

У селу Добра Вода 11. децембра 1942. године Драгутин Вучелић, сарадник Гестапоа, секирицом је за време ручка, поред софре, убио пар-

тизана Милана Ристића из Орана и за то добио новчану награду, чин поднаредника и постављење у станици Српске државне страже у Лецу. Партизани су 12. марта 1943. године заузели Рудник Леце, онеспособили га за рад и разоружали 40 припадника СДС са командиром Новицом Јоковићем на челу. Судско веће је на Радану одлучило да се заробљеници казне последњом опоменом, да не служе више окупатору и пуштени су на слободу, сем Вучелића коме је изречена најтежа казна. Убијен је на Радану. Његов отац, Милош, покушао је да се освети партизанима, па је и њега стигла најстрожа казна. Драгутинова браћа и сестра и даље су били сарадници НОП-а.

КАЖЊАВАЊЕ ПАРТИЗАНА

Од првих дана формирања у НОП одредима, Кукавичком, Врањском, Јабланичком и Бабичком, заведена је строга војничка дисциплина. У партизане се ступало добровољно, али су се војна правила морала поштовати, како у погледу вођења оружане борбе, извршавања борбених задатака, тако и у погледу понашања у одреду или у контактима са становништвом. Нико од партизана није смео насилно да одузима имовину физичких или правних лица, нити је имао право да тражи одећу или обућу, иако је ишао бос по невремену. После борби, заплењено оружје, муниција, одећа или обућа и друга опрема предавали су се у штаб одреда или чете (ако је сама изводила борбена дејства) па је све распоређивано пред стројем, зависно од општих и појединачних потреба. Једино је партизан који се изузетно истакао у борби и запленио од непријатеља пиштољ могао је да га задржи и јавно носи. Партизанске групе, чете и одреди били су веома покретљиви. Пролазили дању или ноћу кроз села, воћњаке, винограде или баште, а нико није имао право да убере ма и један плод. У села када се долазило нико није могао да бира и иде у имућнија домаћинства на ручак или вечеру. Распоред је вршио одборник и старешина, а уколико није било одборника неко из јединице је распоређивао број зависно од економског стања сељака. Распоређени нису имали право да траже спремање квалитетније хране већ су јели оно што се изнесе. Ма како спремљена, храна се није смела или да се пређе у другу кућу на исхрану. Партизани су се пристојно понашали према члановима домаћинства. Када је у селу Лалиновцу десетар Јабланичке чете Јабланичког НОП одреда Митар Радановић Требињац одбио да руча зато што је домаћица изнела само хлеб и со, био је пред стројем кажњен опоменом.

Ова правила је сваки партизан морао да зна и да се по њима понаша, а за њихово непоштовање претила је дисциплинска или кривична одговорност. О правилима и моралном схватању партизана старешине су че-

сто говориле на четним конференцијама, на партијским и скојевским састанцима, где су редовно тачка дневног реда биле критика и самокритика (када партизан сам о себи износи шта шта је погрешио или мислио да ради).

Тако се стварао нови морал партизана, устаника и народа, који је био супротан од понашања четника, недићеваца, љотићеваца и других војних формација. Они су се у селима бахато понашали, тукли народ, пљачкали имовину, опијали се, захтевали да им се спрема квалитетна храна, коцкали се, силовали жене. У народу се причало и знало да се партизани коректно понашају, па су стицали поверење и углед народне војске која, сем борбе за слободу, ствара напредније друштвене односе. Искорењивали су неправде, пљачку, корупцију и слично.

И поред таког високог морала и дисциплине, дешавала су се, али ређе, кршења правила понашања, крађе, лоше поступање, непоштовање војне дисциплине, задржавања ствари. Старешине, посебно чланови Партије и СКОЈ-а, као и остали борци, пријављивали су извршиоце. То су чинили и грађани. Команде чета или штабови одреда изрицали су санкције за прекршаје, а за кривична дела формирана су судска већа. За прекршаје најчешће су санкције биле: опомена, последња опомена, бојкот од сабораца (кажњавани нема право за одређено време ни са ким да разговара), истеривање из одреда, или изрицање најстроже казне. Следећи примери то потврђују:

Два партизана Бабичког НОП одреда упали су децембра 1941. године у једну трговинску радњу, самовољно узели неколико килограма шећера и пет кутија цигарета. Одред је извршио истрагу, пронашао ствари. Формиран је суд који је одржао јавно суђење пред партизанима и сељацима. Изречена им је смртна казна. Сељаци су схватили да је казна престрога па су молили суд и штаб одреда да ослободе кривце. Командант Милутин Лучић је саопштио: "Одлука суда се не може мењати. Казна је строга, али праведна. Партизанско име се не сме каљати..." Кажњеници су срељани. Јануара 1942. године партизан Раде Тодоровић Љубиша из Љуберађе, борац 3. чете, истог одреда, члан СКОЈ-а, политички делегат десетине, за време ноћења у Равној Дубрави из куће Милутина Коцића украо је војни опасач и пар вунених чарапа. Сељак је пријавио случај и команда чете је извршила претрес и пронашла украдене ствари. Формиран је суд од три члана који је овог партизана осудио на смрт. Командир чете Душан Максимовић Мирко саопштио је одлуку пред постројеном четом. Чета је одобрила пресуду и Тодоровић је одмах стрељан. У фебруару исте године у Јабланичком НОП одреду партизан Милутин Цветковић из Прекопчелице, борац Друге чете, за време одмора у селу Лалиновцу украо је Николи Станковићу кожне војне упртаче које

је донео из Априлског рата. Био је то млад борац, тек недавно ступио у одред. По пријави, командир чете Драгољуб Петровић Раде извршио је претрес и пронашао упртаче. Судско веће је изрекло смртну казну и одлука је саопштена пред четом. Ископана је рака, али је пре стрељања око 30 сељака дошло из села Прекопчелице, Лалиновца и Криваче, међу којима и његов отац Рајко, инвалид без једне руке. Плакао је и молио да му сина не стрељају. Политички комесар чете Сретен Живковић Бора објаснио је да се партизани боре и против пљачке. Сељаци су осуђивали пљачку, али и упорно тражили преиначење казне: „више вреди живот младог човека него упртачи...“ Суд је сагледао реалност и ублажио казну: уместо смртне казне кажњен је истеривањем из одреда. Касније, поново је ступио у партизане и у борби погинуо.

У борби код села Великог Војловца, 3. децембра 1941. године, рањен је у ногу заменик команданта Јабланичког НОП одреда Гојко Драшковић из Нове Тополе. Са ватрене линије у заклон од “залуталог метка” погођен је у главу и ту остао мртав. То се дешавало у борбама. Пре сахране покојник је окупан. Ујак Влада Максимовић и још два рођака приметили су поред улазне ране на глави трагове сагорелог барута. Било им је јасно: убијен је из непосредне близине. Обавестили су штаб одреда, који је пре сахране извршио увиђај и потврдио ту чињеницу. Утврђено је да су крај њега били само партизани Рајко Антуновић и Видоје Шпаравало из Голог Рида. Они су донели и предали Гојково оружје, торбицу и друге личне ствари. Утврђено је да су из Бучумета напустили партизане, прешли у Лебане где су били Немци и квислинзи, одакле су поново дошли у партизане. Лишени су слободе и формирано је судско веће са Василијем Смајевићем на челу. Суд им је изрекао смртну казну стрељањем. Са случајем су упознати грађани села Нове Тополе, Новог Села и других места.

Почетком фебруара 1942. године суд Јабланичког НОП одреда казнио је најстрожом казном партизана Спасу Кујунџића Морског из Лебана, због шпијунаже у корист шурака Миливоја Јанковића, командира чете 11. добровољачког (љотићевског) одреда. Осуђени су на смрт и стрељани и Борко Илић, командир чете, и Најдан Ранђеловић, заменик командира чете, обојица из Црквице, зато што су саботирали борбу против Бугара у Бојнику 15. фебруара: нису обавестили команду 3. чете, Оранску и Бојничко-драговачку партизанску чету да из Орана дођу и учествују у борби.

Јабланичко-пасјачки НОП одред налазио се 6. октобра 1942. године на Радану. У штаб одреда приведен је Љубомир Ивковић из Стубле, бивши председник и деловођа Косанчићке општине, који се бавио шпијунажом против НОП-а. Радио је за Гестапо у Лесковцу и Начелство среза јабланичког у Лебану. За обавештајни рад ангажовали су га кумови Драговићи. Два пута је упозорен од партизана у селу Кацабању

да обустави шпијунски рад, запрећено му је и последњом опоменом, али није послушао. Са њим је приведен и Милоје Станковић Бојаџија из Боринца, припадник НОП-а, кандидат за члана КПЈ од 1937, а члан КПЈ од августа 1941. Био је курир и између штаба Јабланичког-пасјачког НОП одреда и Окружног комитета КПЈ за Косово и Метохију. Испао је двоструко сумњив. Штаб одреда га је сумњичио што је предлагао да одред пређе на Шар-планину у рејон Урошевца, док прође непријатељска офанзива, а за то нису постојали услови, а ОК КПЈ га је сумњичио да је агент Гестапоа. Заправо, један члан ОК-а био је врбован од Гестапоа, а сви курири и пошта ишли су преко њега, па је Гестапо пошту контролисао и неке курире ликвидирао. Окружни комитет известио је штаб одреда да Станковића треба стрељати као агента Гестапоа. Формиран је партизански суд од три члана: Бпшко Крстић, дипломирани правник, политички комесар одреда, члан ОК КПЈ, Срба Андрејевић, из Београда, политички комесар пасјачке чете, члан ОК КПЈ за лесковачки округ и један борац. Истрагу је водио штаб одреда и поднео усмену тужбу. Ивковић је признао свој шпијунски рад и молио за опроштај, а Станковић се бранио да је невин, да није шпијун нити непријатељ НОП-а, доказивао да је сумњив Шиптар, члан ОК-а. Судско веће изрекло је обојици смртне казне. Рака је ископана и Ивковић је стрељан. Станковић, међутим, није клонуо. Пред смрт, говорио је друговима шта је радио за победу комуниста пре рата: у Скопљу био у затвору четири месеца, 15 дана у Гњилану и имао два хапшења у Урошевцу, како је заробљен као партизан на Соковини 1942. и преварио четнике па су га пустили, да је партизан и члан КПЈ од 1941. што им је било познато. Саветовао им да наставе борбу, а кад се рат заврши сазнаће се да су га невиног убили. Егзекуторима се није журило. Приче су им биле занимљиве. Нису били начисто да ли имају пред собом непријатеља или невиног саборца. Причање га је спасло стрељања.

На Радан је тог дана дошао Али Шукрија, члан ОК КПЈ за Космет. Одмах је питао да ли су добили њихово писмо и шта су урадили са Милојем Станковићем. Извештен је да је тог дана осуђен на смрт и одведен на стрељање. "Невин је, погрешили смо. Наш је члан ОК-а... био агент Гестапоа и ми смо његовим подметањем убили неке невине комунисте..." Штаб одреда је одмах упутио курира, ако није стрељан, да врате Станковића. Док је курир путовао, чуо је само један пуцањ. Затекао је живог осуђеника и вратио се с њим у Штаб. Станковић је наставио рад за НОП: био је члан рејонског и среског комитета КПЈ за јабланички срез, одборник среског НОО, а после ослобођења Јабланице политички комесар Јабланичке радне бригаде...

Било је истеривања непожељних из партизанских одреда, оних који су држањем и понашањем нарушавали дисциплину и морал пар-

тизана. Добривоје Стојановић звани Магаре, из села Градишта, десетар Власотиначке десетине Бабичког НОП одреда, бивши жандарм, недолично се понашао и искључен је из одреда. Прешао је у четнике и кажњавао припаднике НОП-а. Као четник, погинуо је од партизана. Нада Ђорђевић Прпа из Лесковца, ступила је у Кукавички НОП одред, али је због неморалног понашања удаљена. Гестапо ју је врбовао па је шпијунирала и денунцирала припаднике НОП-а, па су неки стрељани, други отерани у логоре смрти. Да би избегла казну, при крају рата прешла је у Немачку и тамо дочекала природну смрт. "Пера", партизан Кукавичког НОП одреда, у близини логора одреда, са њиве сељака убрао је неколико класова кукуруза. Искључен је из одреда на конференцији. Касније је ступио у НОВЈ и преживео рат.

ЗАКЉУЧАК

1. Партизанска суђења створила су трајне вредности у лесковачком крају 1941 - 1942. године. Судска већа од три члана нису била састављена од професионалаца, нити су била сталног састава, формирана су ad hoc за сва кажњавања. Судила су на основу људских и НОП потреба, моралног схватања и идеологије КПЈ. Изрицала су дисциплинске или кривичне казне.

2. У време које је у раду обрађено нису постојала партизанска писана правила. Грађани и партизани упознавани су од руководилаца НОП-а, команди чета и штабова одреда преко летака, плаката и на конференцијама и састанцима које радње представљају кривична или дисциплинска дела и претило се казнама.

3. Било је ратно стање, нису постојали услови да се изричу временске казне (успостављање затвора, чување и храњење кажњеника). Извршиоци су кажњавани опоменом, последњом опоменом или најтежом казном – смртном, и то стрељањем. Кажњавање је било индивидуално, сем код неколико примера над заробљенима, супротно прописима међународног ратног права. Породице кажњеника углавном су знале да је њихов члан вршио кривична дела према НОП-у или становништву. Има примера да су рођаци осуђеника приступали НОП-у. Од више примера указујемо да су кћерке убијеног војводе Милорада Перовића добровољно ступиле у партизане (1943), примљене у КПЈ, а њихова мајка Наста била је сарадник НОП-а.

4. Правосуђе је казненом политиком вршило препород понашања војске (партизана) и становништва. Отклањане су негативне појаве (убиства, крађе, разбојништва, лажи, силовања, преваре, коцка, опијање...) Много тога је искорењено за време рата.

5. Пресуде су јавно саопштаване пред партизанима и грађанима, на конференцијама или састанцима.

6. У партизанима, политичким и војним радом, и кажњавањем преступника, била је заведена строга дисциплина, рад, ред и одговорност. Преступници су строго кажњавани: удаљавани из одреда или им је судско веће изрицало смртну казну која је одмах извршавана.

7. Поред дисциплинске и кривичне казне, изрицане су и партијске политичке казне члановима КПЈ или СКОЈ-а (опоменом, укором или искључењем).

8. Лакше спорове (имовинске, породичне, парничне) судили су судови формирани од привремених локалних органа власти - народноослободилачких одбора, чије су одлуке поштоване, многа пресуђења остала су трајна.

9. У наредним годинама партизанско судство је унапређено и при крају рата постало је професионално.

РЕЗИМЕ

Никола Илић

ПАРТИЗАНСКО СУДСТВО - ФАКТОР ПРАВДЕ, МОРАЛА И ДИСЦИПЛИНЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941-1942

У раду је обрађен начин на који су партизанске јединице у лесковачком крају организовале и спроводиле суђења онима који су чинили кривична и друга злодела на територијама на којима су оне деловале 1941-1942. Истиче се да се понашање партизана разликовало од понашања четника и припадника других војних формација којих је било на терену.

И поред високог морала и дисциплине, дешавала су се кршења правила понашања, крађе, лоше поступање, непоштовање војне дисциплине. Старешине, посебно чланови Партије и СКОЈ-а, као и остали борци, пријављивали су извршиоце. То су чинили и грађани. Команде чета или штабови одреда изрицали су казне за прекршаје, а за кривична дела формирана су судска већа. За прекршаје најчешће су санкције биле: опомена, последња опомена, бојкот од сабораца, истеривање из одреда, или изрицање најстроже, смртне казне.

Народноослободилачки покрет није имао писане законске и правне прописе, а морао је да штити себе и грађанство на слободној и полуслободној територији, па је примењивао морално схватање народа, као и правне прописе Краљевине Југославије који нису били у

супротности са устаничким интересима. Која су кривична дела забрањена и кажњива НОП је обнародовао плакатима, говорима на конференцијама, зборовима и састанцима. Нису постојали услови за затворе и логоре где би се држали затвореници и кажњеници. Зато нису могле да се изричу временске казне већ упозоравајуће или најтежа - смртна казна. Нико од илегалних руководилаца или партизана није имао право нити смео да сам изриче најтежу казну или мучи противника. За сваки индивидуални случај истраге и кажњавања формирен је суд од три члана. У хитним случајевима право суђења имали су штаб одреда или команда чете.

УДК

Небојша Ђокић

ВОЈНОУПРАВНИ КОМАНДАНТ У СРБИЈИ И КОМАНДАНТ СРБИЈЕ

Немачка војска у Југославији од 1941. до 1945. године је слабо обрађивана тема у српској историографији. А да постоји потреба за таквим радовима најбољи је показатељ то да су два рада,[1] аутора ових редова, која се односе на немачки окупациони систем у Србији 1941. године изузетно цитирана – до данас у више од тридесетак радова аутора из целе Србије, па и из иностранства.

Међутим, та два рада имају читав низ недостатака. Пре свега, по жељи уредника зборника тј. часописа, обрађене су окупационе управе у два града – Краљеву и Јагодини, док је окупациони систем у Србији само овлаш одрађен.[2] Ово је врло битно, јер су окупационе снаге у Краљеву у лето и рану јесен 1941. године биле заначајно јаче, него, на пример, у Лесковцу или Пожаревцу. Поред тога, приметио сам да аутори који су цитирали ове радове нису разумели ланац командовања који је постојао код немачких окупационих трупа, а да не говоримо о целој окупационој управи. Очигледно је да нешто што се за војног историчара подразумева у систему руковођења и командовања не подразумева се за неког ко се не бави професионално војном проблематиком и ко нема војно предзнање. Поред тога, поједини аутори су неке војне термине које ја нисам хтео да, по сваку цену, преводим са домаћим војним термином ипак превели, и то по правилу буквално. На тај начин су обично добили бесмислицу. Класичан пример је немачка реч абтајлунг (Abteilungen) која у буквалном преводу значи одељење али се она никако не сме тако превести. Код артиљерије се она може превести са артиљеријски дивизион а код инжењерије и код јединица везе са батаљон, али код оклопних јединица практично

[1] Н. Ђокић, „Формирање окупационе управе у Србији и Краљеву 1941. године“, у: *Краљево октобра 1941* – (ed. Љ. Димић), Краљево 2003, 39-68; Н. Ђокић, *Војноуправни командант у Србији 1941. године*, Корени бр. 4, Јагодина 2006, 251-271.

[2] Немачки окупациони систем у Србији је нешто шире обрађен у раду објављеном у јагодинским Коренима, а врло кратко и сумарно у зборнику радова са научног скупа одржаног у Краљеву 2001. године.

ју је немогуће превести. Јер оклопни батаљон – код већине армија у то време[3] – бројао је око 30 тенкова, а немачки панцер - абтајлунг (Panzer-Abteilungen) је могао да има и преко 70 тенкова. Због овог препоручујем колегама који имају намеру да користе податке из овог текста да задрже терминологију која је у њему коришћена.

Из свих напред наведених разлога сматрао сам да је крајње време да се уради рад у коме би се обрадила немачка управа у Србији 1941. године, и то са војног аспекта. Због простора, принуђен сам да овог пута обрадим само први период - до средине септембра 1941. године, тј. до момента увођења у борбу оперативних јединица Вермахта. То је период у коме је било и доста измена у самој организацији окупационе управе. У следећем раду бих обрадио немачку офанзиву на слободну територију у Србији 1941. године и формирање новог управног и окупационог система на самом крају 1941. године, а који ће остати без значајнијих промена (осим у називу) све до лета 1944. године. Кад је реч о самом Лесковцу, поступио сам нешто другачије. Ту средина септембра 1941. године нема никакав значај већ су природни крај овог дела приче последњи дани 1941. и први дани 1942. године и долазак Бугара.

Цитирали смо релативно велики број докумената јер многи од њих нису ни преведени, а и они који су преведени имају много грешака у преводу. Преводиоци су по сваку цену за немачке термине покушавали да нађу одговарајући наш термин, а то је, као што смо већ објаснили, немогуће. Поред тога, врло често нису умели правилно да разреше разне скраћенице. Због тога има врло грубих грешака. Тако се, на пример, за Нојхаузена, само зато што је имао чин групен фирера, готово увек наводи да је он био групен фирер СС, а он је у ствари био групен фирер националсоцијалистичког ауто корпуса (NSKK, Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps), који је био директно потчињен Герингу а не Химлеру.

На крају, да подвучемо да ово није рад у коме се обрађују борбена дејства у Србији у реченом периоду већ само немачка окупациона управа. То је и главни разлог што нисмо цитирали радове цењених претходника који су обрађивали борбена дејства у Србији током 1941. године, јер се они, по правилу, нису озбиљније бавили немачким снага, а тамо где их и јесу обрађивали – радили су то врло површно. Сматрам да није коректно полемисати са људима о теми којом су се они само узгред бавили.

ОКУПАЦИЈА

Већ 12. априла 1941. године, на дан уласка немачких трупа у Београд, Хитлер је издао „привремене смернице“ за поделу Југославије.[4] У складу са „*Службеном инструкцијом за управљање у Југославији*“ од 31. марта

[3] Ретки изузеци су француска и југословенска армија код којих су оклопни батаљони имали око 50 до 60 тенкова.

[4] Зборник докумената и података о НОР-у, том II, књ. 2, док. 14 – Прилог.

1941. године, највећи део уже Србије (углавном у границама од пре 1912. године) и Баната је ушао у немачку окупациону зону.[5] Да би одржали ред и мир, Немци су у својој окупационој зони одмах увели и организовали окупациону власт. У првом периоду окупациону управу су чинили немачки трупни команданти. За све војно-управне послове у Србији био је, до 22. априла 1941. године, одговоран, као најстарији командант, командант позадине 2. оклопне армије, генерал Шмит Логан (Wolfgang Schmidt-Logan).[6] Генерала Логана је 22. априла заменио генерал авијације Хелмут Ферстер (Helmuth Förster)[7] који је први постављен на место војноуправног команданта у Србији (Militärbefehllshaber in Serbien). Неколико дана пре тога, 19. априла, команда 2. армије је издала наређење потчињеним јединицама о организацији војне управе на територији Србије и подручјима под немачком заштитом.[8] Истог дана 1. оклопна група је наредила потчињеним јединицама да се припреме за танспорт ради нове употребе, осим 11. армијског корпуса са 60. пешадијском (моторизованом) дивизијом, 4. брдском дивизијом, 294. пешадијском дивизијом и пешадијским пуком Гросдојчланд (Grossdeutschland).[9] Трупе 11. армијског корпуса је требало да остану као посадне у зони одговорности 1. оклопне групе.[10] Сутрадан, 20. априла, командант копнене војске[11] је потчињеним јединицама издао заповест о организацији и успостављању окупационе управе у Србији.[12] У склопу ове заповести је било и службено упутство намењено војноуправном команданту у Србији у којем су били прецизирани његови задаци, као и састав његовог штаба.

---

[5] Војни архив, НАВ-Т-501, р.245, с. 243-7.

[6] Командант 2. оклопне армије је био генерал-фелдмаршал Максимилијан фон Вајкс (Maximilian von Weichs). Иначе, команда ове позадинске области се звала Korück 559, тј. Kommando des rückwärtien 559; Wolf Keilig, Das Deutsche Heer 1939-1945, II, Band Hauheim, 160.

[7] Генерал-потпуковник Ферстер је дужност војноуправног команданта у Србији примио 22. априла у 19.30 часова. Војни архив, НАВ-Т-501, р.245, с. 235-7.

[8] Војни архив, НАВ-Т-312, р. 1122, с. 917-8.

[9] Командант 11. армијског корпуса је био генерал пешадије Јоаким фон Кортфлајш (Joachim von Kortfleisch). Vojnoistorijski institut, Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Tom XII, knjiga 1, Beograd 1973, 31 нап.5.

[10] Војни архив, НАВ-Т-312, р. 1122, с. 9332919-23. Наређењем команде 2. армије од 21. априла прецизиран је рејон одговорности 11. армијског корпуса, као и његови задаци. Његов основни задатак је био да на свом подручју предузима систематско чишћење и прочешљавање терена, тражећи српске јединице, разбијене делове јединица итд. Остаци јединица је требало да буду прикупљени између комуникација, чиме би се спречило образовање устаничких јединица. Против, евентуалних устаника је требало иступити најоштрије и свим средствима. Војни архив, НАВ-312, р. 1076, с. 9280037-8.

[11] У то време командант Копнене војске (Oberbefehlsahaber des Heeres) био је генерал фелдмаршал Валтер Браухич (Walther von Brauhitsch).

[12] Војни архив, НАВ-Т-77, р. 1295/1103-4.

ВОЈНОУПРАВНИ КОМАНДАНТ У СРБИЈИ СТУПА НА ДУЖНОСТ

Војноуправни командант у Србији, са службеним седиштем у Београду, био је потчињен команданту копнене војске. Док је Србија била операцијска зона 2. армије, командант 2. армије је имао право да захтева обавештења и извештаје о ситуацији и да издаје директиве. Војноуправни командант је обављао извршну власт у име команданта копнене војске и команданта 2. армије.

Штаб војноуправног команданта у Србији састојао се од:

1.) Командног штаба (Kommando stab)[13] за војна питања и 2.) Управног штаба за управна питања.

Командни штаб је био организован по ратној формацији армијског корпуса и био је одговоран за спровођење војних задатака, односно старао се о реду, безбедности и миру у Србији. Налазио се под непосредним руководством војноуправног команданта. Овоме делу штаба требало је да буду потчињена и четири до шест ландесшицен батаљона, намењена за обезбеђење саобраћајница, важних индустријских објеката, јавних зграда и за стражарску службу. Такође, и 64. полицијски резервни батаљон[14] је био потчињен командном штабу, као и мање снаге војне жандармерије (Feldgendarmerie). На челу Управног штаба, као начелник штаба (Chef des Verwaltungsstabes), налазио се државни саветник др Харолд Турнер. Основни Турнеров задатак је био руковођење цивилном окупационом службом у Србији и организовање српског управног апарата.

Војноуправном команданту биле су потчињене фелдкомандантуре[15] и команде места.[16]

Првобитни задаци немачких штабова су били:

1.) Војноуправни командант у Србији је руководио војном управом у Србији. Он је могао доносити све одлуке, уколико по својој природи и

[13] На његовом челу се налазио начелник штаба војноуправног команданта у Србији, генералштабни потпуковник Графенхорст (Gravenhorst).

[14] Седиште овог батаљона је било у Београду. Његов командант је био мајор Адолф Јостел. Делови батаљона су често употребљавани од стране Гестапоа за асистенцију приликом блокирања појединих кућа и квартова у Београду или приликом акција Гестапоа на терену за време хапшења, као и при гоњењу устаника.

[15] Фелдкомандантура (Feldkomandantura, скраћено F.K.), обласна војно-управна команда.

[16] Команда места (Ortskommandantur, скраћено OK). Овај назив су употребљавале оперативне јединице 2. армије све до 16. јуна 1941. г. Међутим, 2. маја 1941. г. војноуправни командант у Србији је издао наређење да ортскоманде, потчињене њему, убудуће носе назив Крајскомандантура (Kreiskommandantur) тј. окружна команда. Једино ће Ортскомандатура II/378 задржати тај назив. Ова ортскоманда је до почетка децембра била у Шапцу, а затим је прешла у Пожаревац. Војни архив, НАВ-312, р.463, с. 805424-9.

значају не би морале остати у надлежности команданта копнене војске или их није задржао у својој надлежности командант 2. армије. Он је могао да успостави законитост, тј. да доноси прописе. Своја права је могао пренети на команданте фелдкомандантура и команде места у сразмери према локалним потребама.

Неодложно је морао да осигура у војном погледу важне саобраћајне путеве, нарочито железничку пругу Београд – Солун и пловидбу Дунавом. Такође, неодложно је морао да извршава сва привредна наређења која је постављао рајхсмаршал. Посебан значај је имала управа у немачком протекторату јужно од Дунава.

Управне мере на бугарској интересној територији су тако постављене да је Бугарска брзо могла да преузме управу.

Тамо где су домаће српске власти желеле да наставе свој рад, то им је допуштено, али су стављене под најстрожу контролу.

2.) Командант фелдкомандантуре руководио је управом и вршио надзор над домаћим средњим органима власти у своме делокругу командне надлежности.

3.) Командант места руководио је локалном управом и вршио надзор над домаћим нижим органима власти у своме делокругу командне надлежности.[17]

Ферстер је 22. априла објавио обавештење становништву Србије да је, тог дана, преузео војноуправну команду на територији Србије.[18] Ово обавештење гласи:

" *Становницима Србије*

Као војни заповедник у Србији, преузимам са данашњим даном управу у земљи. Ко се мојим заповестима не покорава, врши саботажу или друга кривична дела, поступиће се са њим по ратном војном закону.[19]

Ко се придржава пописа и ради свој посао нема чега да се плаши. Тиме ће самом себи и својој земљи користити.

22. априла 1941. године

Ферстер, ваздухопловни генерал"

Одмах затим је објављен Ферстеров проглас становништву Србије у којем се каже:

"*Српска област запоседнута од немачких трупа има бити стављена под немачку војну управу. Војни заповедници издаваће потребна наређења за обезбеђење трупа и за одржавање безбедности и реда.*

[17] Војни архив, НАВ-Т-77, р. 1295, с. 1105-7.

[18] Овај документ, на српском језику, објављен је у Збирци наредби и упутстава бр. 1, издање општине града Београда, 1941. године, Војни архив, Недићева архива рег. бр. 15/2-1, стр.9, к. 53.

[19] У вези с тим, војноуправни командант је издао наредбу о увођењу немачког казненог права и казнених одредаба на територији окупиране Србије. (Војни архив, Недићева архива, рег. бр. 15/2-1, стр. 134, к. 53)

Уколико се становништво понаша мирно, трупе ће имати према њему обзира и чуваће његову својину. При лојалној сарадњи земаљске власти продужиће своју делатност, односно биће поново постављене.

Од мудрости и увиђавности становништва очекујем да се неће упуштати ни у каква непромишљена дела саботаже, пасивног или чак и активног отпора против немачке војске.

Свим наредбама немачких војних власти има се безусловно покоравати. Немачка војска жалиће ако буде присиљена да због непријатељских дела појединих цивилних особа буде приморана на најстроже противмере према становништву.

Сваки појединац треба да остане на своме запослењу и даље ради свој посао. Тиме највише користи својој отаџбини, своме народу и себи самоме"[20]

Истовремено је сва полицијска власт у градовима предата у руке команданта места. У вези са тим, војноуправни командант у Србији је, крајем априла, издао посебну наредбу.

"*Наредба о полицијској власти Команданта места*

На основу додељених ми овлашћења од стране Вође и Врховног команданта наређујем следеће:

1.Уколико дело кажњиво по немачком праву има да буде пресуђено од војних судова, на њега ће бити примењен немачко кривично право. Војни судови могу да суде кажњива дела која су извршена пре уласка немачких трупа. Гоњење није обавезно. Приликом суђења дела која су извршили малолетници могу немачки судови казну која прети да досуде независно од година старости злочинца ако се он по своме развоју може сматрати старијим од осамнаест година.

2. Смрћу ће бити кажњен свако који у запоседнутој области предузме дела насиља или саботаже ма које врсте против немачке војске и њених припадника или постројења.

3. Ко обустави посао у намери да оштети интересе немачке посаде, ко искључи са посла послопримце или ко врши друге обуставе рада, односно прекид пословања биће кажњен.

4. Скупљање на улици, производње и дељење летака, приређивање јавних скупова и поворки као и учествовање у њима забрањено је и биће кажњиво.

5. Противнемачке манифестације сваке врсте, нарочито непријатељске и увредљиве изјаве забрањене су и биће кажњене.

6. Ко у новинама или часописима објављује вести које могу бити од штете Немачком Рајху, или чије је објављивање забрањено од стране немачке окупационе војске биће кажњен.

[20] Војни архив, Недићева архива, рег. бр. 15/2-1, стр. 27-8, к. 53.

7. Ко ненемачке радио-станице јавно или у некоме скупу слуша, односно за то даје прилике, биће кажњен. Изузетак од тога чине ненемачке станице које окупациона војска јавно објавом допусти.

8. Ко радио вести, непријатељске према Немачкој или остале вести против Немачке шири биће кажњен.

9. Кажњаваће се сваки недопустен однос са ратним или цивилним заробљеницима који се налазе под стражом немачких власти или чиновника.

Војни заповедник Србије"[21]

Генералштаб копнене војске (Hauptquartier Oberkommando des Heeres) 23. априла је издао наређење о разграничењу одговорности за сигурност и ред на подручју под командом војноуправног команданта у Србији. Тим наређењем је било предвиђено следеће:[22]

"*Разграничење одговорности за сигурност и ред на подчју војноуправног команданта у Србији*

Војноуправном команданту у Србији биће, при преузимању команде од Команде 2. Армије, подређени и што је могуће пре организовани:

4 ФК (V)[23]

10 ОК I (V)[24]

б) 4 ЛС – батаљона[25]

ц) 2 Дулаг[26]

д) 1 група ГЕП

Појачање ових снага биће могуће само у незнатном обиму. ЛС – батаљоне треба у првом реду предвидети за фелдкомандантуре.

Трупе неће бити подређене службеним органима војноуправног команданта у Србији. Одговорност између трупа и војне управе на подручју војноуправног команданта у Србији биће привремено разграничена како следи:

***I**) Осигурање земље*

Командант има извршну моћ у име команданта копнене војске и команданта 2. армије; он је за сигурност и ред утолико одговоран уколико

[21] Документ (на српскохрватском језику) објављен је у Збирци наредби и упутстава бр. 1, издање Општине града Београда. 1941 (Војни архив, Недићева грађа, бр. рег. 15/2-1, стр. 11-2, к. 53). Према садржају ове наредбе, потпису у њој и њеном месту у овој Збирци може се претпоставити да је она настала после 22. априла 1941, тј. после постављања војноуправног команданта у Србији.

[22] Војни архив, НАВ – Т – 501, р. 249, с.1046-8.

[23] Фелдкомандантуре.

[24] Ортскоманде.

[25] Ландесшицен батаљони.

[26] Логори за прикупљање ратних заробљеника.

се могу успоставити и одржавати средствима управних одредаба, издавањем закона и извршењем казни.

Приликом устанка и немира већих размера, командант 2. армије преузима у угроженим подручјима извршну власт и одговорност, за поновно успостављање сигурности и реда. У томе случају подређени су му службени органи војноуправног команданта у дотичним подручјима. Командант 2. армије овлашћује команданта трупа за спровођење потребних војничких мера, наређује почетак и подручје ангажовања трупа и потребне мере војноуправног команданта.

2.) Београд

У Београду је за сигурност и ред цивилног становништва Београда одговоран командант ФК 599, који ће од стране војноуправног команданта бити ангажован као командант града Београда.

Од Ландесшицен – батаљона подређених војноуправном команданту један батаљон треба подредити команданту града Београда.

Команда 2. Армије пребациваће, с времена на време, повећу стражарску јединицу, као војну заштиту града, у Београд. Она се потчињава надлежном трупном команданту. Командант града је овлашћен да тражи учешће ове стражарске јединице за задатке запречавања и обезбеђења.

3.) У погледу затварања границе и регулисања преласка лица преко границе, вести, робе и платног промета, издаће војни командант потребне наредбе у сагласности са Командом 2. Армије.

Ове наредбе спроводиће се од стране трупа, а по наређењу Команде 2. Армије.

***II**.) Надзорни задаци*

1.) Трупа је, унутар подручја које јој је доделила Команда 2. Армије, одговорна за следеће надзорне задатке:

а) сопствена боравишта и уређаје за снабдевање;

б) у војном погледу важне саобраћајнице, везе; као и вештачке објекте на путевима, железницама и воденим путевима који су од особитог војног значаја, а према директиви Команде 2. Армије. Објекте мањег значаја не треба чувати;

ц) непокретни војни уређаји, укључујући земаљску организацију ваздухопловства, уколико ваздухопловство њоме само не руководи, на основу наређења војноуправног команданта или ваздухопловства;

д) плен;

е) осигурање речног пута на Дунаву.

2.) Војноуправни командант треба да чува:

а) сопствене смештаје и уређаје за снабдевање

б) инвентар и привредне погоне важне за оружане снаге и ратну привреду.

***III**.) Ратни заробљеници:*

1.) Задатак војноуправног команданта у Србији је да што пре преузме чување, снабдевање и ангажовање за рад оних ратних заробљеника који остају за потребе привреде и пољопривреде на подручју војноуправног команданта.

2.) Док се не заврши одашиљање, односно отпуштање ратних заробљеника који не остају у Србији, пријем, чување, снабдевање и одашиљање велике масе ратних заробљеника, изазване капитулацијом, треба спроводити према директиви Команде 2. армије.

***IV**.) Одржавање војне дисциплине трупа искључиво је задатак трупног команданта. Службени органи војноуправног команданта везани су наређењима трупних команданата и најстаријег у гарнизону у погледу војничке дисциплине и реда (повечерје, војне патроле, одећа, забрањени локали итд).*

***V**) При смештају трупа трупни командант треба да сарађује са службеним органима војне управе. У случајевима двоумљења одлучује најстарији у гарнизону.''*

Специјалним наређењем команде 2. армије од 23. априла су, између осталог, команданту армијске позадинске просторије 559. потчињени: 853, 562, 286, 920 и 592 ландесшицен батаљони, 3. чета 266. ландесшицен батаљона, као и 160. Дулаг.[27] Као што видимо, уместо 4, упућена су 5 ландесшицен батаљона и 3. чета 266. ландесшицен батаљона, а ускоро ће и простале три чете тог батаљона стићи у Србију. Тако ће, већ почетком маја, у Србији бити 6 а не 4 ландесшицен батаљона, али ће од њих, заиста, као што ћемо даље видети, само 4 бити потчињена војноуправном команданту у Србији, а 2 команданту армијске позадинске области 559.

У својој наредби бр. 1, од 28. априла 1941, војноуправни командант у Србији је наредио да су му потчињене: Фелдкомандантура 599 у Београду (чији је командант пуковник Ермст-Мориц Кајзенберг), Фелдкомандантура 610 у Смедереву (командант пуковник Кумеров), Фелдкомандантура 816 у Ужицу (командант пуковник Штокхаузен)[28] и Фелдкомандантура 809 у Нишу (командант потпуковник Ботмер), као и ортскомандантуре: **I**/834 у Београду, **I**/823 у Петровграду (Зрењанину), **I**/832 у Крагујевцу, **I**/833 у Крушевцу, **I**/857 у Зајечару, **I**/867 у Приштини, **I**/861 у Кос. Митровици, **I**/847 у Шапцу и **I**/838 у Земуну. Била је предвиђена и орсткомандантура I/866 у Лесковцу која је, према телексу команде 12. армије, од 18. априла,

[27] BArchiv, Koblenz, RH 23; Војни архив, HAB-T-312, p. 1122, c.9332959-61

[28] Адалберт Ханс фон Штокхаузен (von Stockhausen), пуковник, командант 816 фелдкомандантуре од 8. августа 1940. г. до 5. септембра 1942. г. Унапређен у чин генерал-мајора 1. септембра 1941. г. Wolf Keilig, Das Deutsche Heer 1939-1945, II, Band Hauheim, s. 329.

била потчињена команди 2. армије. Међутим, према телексу команде 12. армије од 21. априла, пре него што је добијено наређење о потчињавању команди 2. армије, ова ортскомандантура је упућена и пристигла у Солун. Према телексу Врховне команде копнене војске (ОКН) од 24. априла, није била предвиђена замена, па је Лесковац до даљњег остао без ортскомандантуре.[29]

Фелдкомандантуре су обухватале територију бивших области, а крајскомандантуре територије бивших округа.[30]

Фелдкомандант и командант Београда је 23. априла издао наредбу поводом напада на немачку ноћну патролу у ноћи 20/21. априла. У наредби је стајало да патроле имају наређење да на овакве нападе одговоре тешким оружјем и да ће задржани таоци бити стрељани ако се сличан случај понови.[31]

Војнопривредни штаб Србије

Наредбом Управе за ратну привреду и наоружање врховне команде Вермахта од 6. априла 1941. године пуковник пешадије Браумилер, као шеф Војнопривредног штаба Југославије за обрађивање војнопривредних питања Вермахта, приступио је генералном опуномоћенику за привреду у Југославији, конзулу Францу Нојхаузену, кога је поставио маршал Рајха Херман Геринг. Браумилер је упуство о раду добијао од Управе за ратну привреду и наоружање, а упутства за искоришћавање природних богатстава Југославије добијао је од генералног опуномоћеника за привреду Нојхаузена. Формирање Привредног штаба за нарочиту намену "Регенсбург" и Привредне команде "Гармиш" отпочело је 7. априла 1941. године у Бечу. И команда и штаб су 20. априла 1941. године променили називе, па је тако Привредни штаб за нарочиту намену "Регенсбург" преименован у Војнопривредни штаб Југославије а Привредна команда "Гармиш" у Војнопривредну команду Београд. Са овако промењеним називима они су 20. априла, под командом мајора Дрогеа, преко Будимпеште и Осијека кренули за Земун. Пуковник Браумилер, капетан Герхард и поручник Прајон су стигли у Земун 15. априла и обезбедили смештајне просторије а затим извршили разна консултовања с надлежним војним и управним лицима Вермахта у Београду и Земуну. Трећа Војнопривредна команда "Телц" за територију Југославије, под командом мајора Шарда, била је намењена за рад у Загребу, али није формирана. Уместо ње, 20. априла 1941. године у Загребу је постављен немачки официр за ратну привреду.[32]

[29] Војни архив, НАВ – Т – 312, р. 112, с. 9332975 – 86.
[30] Војни архив, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 279-81.
[31] Војни архив, Недићева архива, рег. бр. 15/2, стр.8, к.53.
[32] Војни архив, НАВ – Т – 77, р. 1298, с. 466 – 533.

Наређењем Врховне команде Вермахта од 22. априла формиран је, уместо Војноприврединог штаба Југославије, Војнопривредни штаб Србије, али је то наређење 28. априла стављено ван снаге и издато ново. Према новом наређењу, Војнопривредни штаб Србије био је потчињен војноуправном команданту у Србији само у војним питањима, док је у свим привредним питањима био потчињен главном опуномоћенику за привреду, посланику Францу Нојхаузену. У вези с потребама ратне привреде и наоружања, он је добијао наређење од Управе за ратну привреду и наоружање Врховне комане Вермахта (OKW).[33] Ова Управа је већ 29. априла наредила Војнопривредином штабу у Србији да предузме истраживање предузећа која су погодна за немачку ратну привреду и да их стави у редовну производњу. По истом наређењу, ако Вермахт изрази интересовање за неко индустријско предузеће, Војнопривредни штаб је требало да издејствује уступање тих предузећа код повереника рајхсмаршала за привреду групен фирера[34] националсоцијалистичког ауто корпуса (NSKK, Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps) Нојхаузена и изврши додељивање предузећа, с тим да о томе истовремено обавести Врховну команду Вермахта, тј. Управу за војну привреду и наоружање. Управу над одабраним предузећима требало је од почетка обезбедити помоћу евентуалног ангажовања комесарских управника, опуномоћеника или индустријских повереника.[35] Интересанто је да је у циљу обезбеђења војноекономских интереса Трећег Рајха у Софији формиран Војнопривредни штаб који је био надлежан за југословенску територију коју је окупирала Бугарска. Шеф штаба је био мајор Шнаузе (Schnause) који је службено и дисциплински био потчињен начелнику Штаба за војну привреду у Србији. Циљ овог штаба у Софији је био контрола рудника хрома у околини Скопља и у долини Вардара. Нарочито је било важно да настоји да се производња руде хрома повећа, као и да обезбеди несметан транспорт те руде у Рајх.[36]

У складу са напред споменутим наређењима Врховне команде Вермахта, Војноуправни командант у Србији је 28. априла 1941. године издао следеће наређење о формирању Штаба за војну привреду у Србији:[37]

"*1. За територију војноуправног команданта у Србији ступа у дејство Штаб за војну привреду у Србији (досада у Југославији), са седиштем у Београду, који се потчињава војноуправном команданту,*

[33] Војни архив, НАВ-Т-510, р. 245, с. 272, НАВ-Т-77, р. 1298, с. 3503 и р. 1295 с. 1070-1.

[34] Чин НСКК групенфирера (NSKK Grupenführer) одговарао је чину генерал-лајтнанта у Вермахту или генерал-потпуковника код нас. Н. Томас, К. Кабаљеро Хурадо, *Вспомогательные формирования Вермахта*, Москва 2003, 60.

[35] Војни архив, НАВ – Т – 77, р. 1245, с. 1056 – 7.

[36] Војни архив, НАВ – Т – 77, р. 1294, с. 325 – 8.

[37] Војни архив, НАВ – Т – 501, р. 245, с. 272.

Начелник Штаба за војну привреду: пуковник Браумилер (Braumüller).

2. Задатак Штаба за војну привреду у Србији:

а) У прво време, до окончања операција, првенствено пружање подршке трупама у тесној сарадњи са официрима за везу К[оман]де 2. А[рмије] и 12. А[рмије].

б) Проналажење, реквизиција и обезбеђење свих за немачку ратну привреду важних сировина и производних средстава према упуствима генералног опуномоћеника маршала рајха за ратну привреду: генералног конзула Нојхаузена.

3. После капитулације пуковник Вент (Paul Wendt) враћа се у састав К[оман]де 12. А[рмије]. За територију војноуправног команданта, официр за везу К[оман]де 2. А[рмије] потпуковник Фах (Fach) поступаће по стручним упуствима начелника Штаба за војну привреду у Србији пуковника Браумилера.

4. С обзиром на значај задатка Штаба за војну привреду у Србији, фелдкомандатурама и ортскомандатурама налаже се да представнику пуковника Браумилера, који ради по мојем наређењу и по упутствима генералног опуномоћеника маршала Рајха за привреду, с пуно предусретљивости пружају подршку у сваком погледу."

Војнопривредна команда Београд је 19. маја 1941. године расформирана и припојена Војнопривредном штабу Србије. На основу наредбе Управе за ратну привреду и наоружање Врховне команде Вермахта од 7. јуна 1941. године, промењен је назив Војнопривредног штаба Србије у Војнопривредни штаб Југоистока (Београд) са седиштем у Београду. Овом штабу су били потчињени и немачки официр за ратну привреду у Загребу и немачки официр за ратну привреду у Софији. Војнопривредни штаб Југоистока (Београд) добио је 3. јула 1941. године назив Војнопривредни штаб Југоистока. Овом штабу је припојено и подручје Солуна, тј. Команда за привреду Солуна. Од 6. августа 1941. године овај штаб је био овлашћен за следеће територије: Србију, Румунију, Бугарску, Грчку (Солун), Јужну Грчку (Атина).[38]

Распоред и организација немачких војноуправних команди и територијалних јединица у Србији на дан 6. маја био је следећи[39]:

Ангажовање ортскомандантура и фелдкомандантура
Командант 559. армијског позадинског подручја[40]
На дан 10. 4. пристигао у Грац
на дан 14. 4. стигао у Загреб и ступио у дејство
на дан 18. 4. ступио у дејство у Београду.

[38] Војни архив, НАВ – Т – 77, р. 1298, с. 466 – 533.
[39] Војни архив, НАВ – Т – 312, р.1122, с.9332975-86.
[40] BArchiv, Koblenz, RH 23.

610. фелдкомандантура

13. 4. ступила у дејство у Карловцу.

22. 4. потчињена војном команданту у Србији,
ступила у дејство у Смедереву.

816. фелдкомандантура

13. 4. ступила у дејство у Чрномељу.

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији, ступила у дејство у Ужицу.

599. фелдкомандантура

17. 4. пристигла у Београд и ступила у дејство.

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији.

809. фелдкомандантура

према телексу Команде 12. Армије потчињена 18. 4. Команди 2. Армије

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији; ступила у дејство у Нишу.

725. фелдкомандантура

према телексу Команде 12. Армије потчињена 18. 4. Команди 2. Армији

22. 4. потчињена LI Армијском корпусу, остаје у Загребу.

611. фелдкомандантура

2. 5. пристигла у Земун на располагање Команди 2. Армије

4. 5. потчињена 559. Армијском позадинском подручју, употребљена у Осијеку.

Ортскомандантура I/838

14. 4. ступила у дејство у Марибору.

20. 4. ступила у дејство у Земуну.

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији, остала и даље у Земуну.

Ортскомандантура I /833

14. 4. ступила у дејство у Цељу.

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији, ступила у дејство у Крушевцу.

Ортскомандантура I /847

14. 4. пристигла у Загреб.

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији, ступила у дејство у Шапцу.

Ортскомандантура I /863

25. 4. ступила у дејство у Сарајеву.

Ортскомандантура I /832

14. 4. ступила у дејство у Олсниц (Olsnitz).

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији, дејство у Крагујевцу.

Ортскомандантура I /834

20. 4. ступила у дејство у Београду.

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији.

Ортскомандантура I /857

према телексу Команде 12. Армије од 18. 4. потчињена Команди 2. Армије.

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији, дејство у Зајечару.

Ортскомандантура I /867

према телексу Команде 12. Армије од 18. 4. потчињена Команди 2. Армије

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији, дејство у Приштини.

Ортскомандантура I /823

према диспозицији ОКХ бр. 185/41 од 16.4. упућена у Петровград

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији, дејство у Петровграду.

Ортскомандантура I /861

из састава XXXXVI АК у састав Команде 2. Армије

22. 4. потчињена војноуправном команданту у Србији, дејство у Митровици.

Ортскомандантура I /866

према телексу Команде 12. Армије од 18. 4. потчињена Команди 2. Армије; међутим, према телексу Команде 12. Армије, од 21. 4. пре него што је добијено наређење о потчињавању Команди 2. Армије, упућена и пристигла у Солун. Према телексу ОКН/Gen. St.d.H.: Gen. Qu (Одељења за војну управу) (Qu 4) Орг. (Бр. II 4442/41. од 24. 4. 41. замена се не упућује, тако да предвиђено место дејства Лесковац остаје без ортскомандантуре.

Ортскомандантура II/666

11. 4. Марибор

13. 4. Загреб

25. 4. Београд

Употреба ландесшицен-батаљона

853. ландесшсицен-батаљон

1–11.4. употребљен за рад код Команде 571. армијске службе снабдевања, дотура и евакуације.

20. 4. на маршу ка Цељу ради транспортовања у Београд

25. 4. у Београду за стражарску службу потчињен к-ту 559. Армијског позадинског подручја.

286. ландесшицен-батаљон

2–11. 4. употребљен за рад код Команде 571. армијске службе снабдевања, дотура и евакуације.

12. 4. у рејону Марибор – Вараждин – Словенска Бистрица употребљен за стражарску службу у заробљеничким логорима.

5. 5. камионима транспортован у Београд, где је потчињен к-ту 559. Армијског подручја.

266. ландесшицен-батаљон

1–11. 4. употребљен за рад код Команде 571. армијске службе снабдевања, дотура и евакуације.

12. 4. у рејону Олсница (Olsnitz).

24. 4. Загреб – Целје, употребљен за стражарску службу у заробљеничким логорима.

25. 4. (без 3. чете) Загреб.

3. чета употребљена у Београду за стражарску службу у заробљеничком логору.

4. 5. потчињен војноуправном команданту у Србији.

562. ландесшицен-батаљон

1–11. 4. употребљен за рад код Команде 571. армијске службе снабдевања, дотура и евакуације.

15. 4. на маршу за Загреб.

20. 4. Београд (за задатке обезбеђења)

1. 5. предат војноуправном команданту у Србији.

592. ландесшицен-батаљон

употребљен код Команде **XXXXVI** Армијског корпуса.

25. 4. Осијек и Славонски Брод (за задатке обезбеђења)

4. 5. потчињен војноуправном команданту у Србији.

920. ландесшицен-батаљон

25. 4. употребљен код Команде **XXXXVI** Армијског корпуса.

25. 4. 3 чете Београд (за задатке обезбеђења)

3 чете Крагујевац

1. 5. потчињен војноуправном команданту у Србији

Ангажовање полазних логора за ратне заробљенике

Дулаг 201: 14. 4. ступио у дејство у Загребу.

16. 4. потчињен Команди **LI** Армијског корпуса, остаје у Загребу.

1. 5. стављен на располагање ради даље употребе Gen. Qu.

Дулаг 160: 14. 4. ступио у дејство у Целју.

23. 4. ступио у дејство у Београду.

Дулаг 191: 19. 4. преузела га је Команда **XXXXVI** АК, био је у дејству у Новој Кањижи.

Током маја дошло је до неких промена у распореду јединица, нарочито ландесшицен-батаљона, па је стварни распоред јединица потчињених војноуправном команданту у Србији 28. маја 1941. г. био следећи:[41]

За спровођење надзора над ратним заробљеницима генералу Јанусу и командантима Сталага су била додељена 2 штаба и 12 ландесшицен-чета, и то:

Сталагу 160 у Београду[42]: две чете 562. ландесшицен-батаљона (до тада подређене фелдко-мандантури 599 у Београду), две чете 266. ландесшицен-батаљона (до тада подређене фелдкомандантури 816 у Ужицу).

Сталагу 191 у Крагујевцу[43]: штаб и четири чете 592. ландесшицен-батаљона (до тада подређени фелдкомандантури 610 у Смедереву).

Сталагу 202 у Нишу[44]: штаб и четири чете ландесшицен-батаљона 920 (до тада подређени фелдкомандантури 809 у Нишу).

Према томе, војноуправном команданту у Србији и фелдкомандантима су били преостали за друге задатке, Командни штаб:

ФК 599 Београд: штаб и две чете 562. ландесшицен-батаљона,

ФК 610 Смедерево: једна чета 592. ландесшицен-батаљона,

ФК 809 Ниш: две чете 920. ландесшицен-батаљона,

ФК 816 Ужице: штаб и две чете 266. ландесшицен-батаљона,

КК 838 Земун: 3. чета 592. ландесшицен-батаљона.

Штаб 592. ландесшицен-батаљона налазио се у Крагујевцу.

Штаб 920. ландесшицен-батаљона требало је да се смести у Нишу.

Поред њиховог подређивања командама сталага, њима су се за постављање стража ставиле на располагање и њихове чете, које су биле подређене појединим командантима. Да би се могле ослободити ландесшицен-јединице које су до тада биле употребљаване за стражарску службу, требало је проверити да ли оне не чувају објекте који припадају трупи. У складу са тиме, све стражарске задатке који не припадају ландесшицен јединицама требало је поверити трупи. Исто тако, све објекте, важне за немачки Вермахт, за које није било неопходно потребно да се налазе под стражом немачких војника, требало је поверити на чување српској жандармерији, коју је, са друге стране, требало често контролисати.

---

[41] Војни архив, НАВ-Т-501, р.251, с.000666-8.

[42] Помоћни логори у Смедереву, Пожаревцу и Шапцу. Војни архив, НАВ-Т-501, р. 251, с.739-48.

[43] Помоћни логори у Краљеву, Лазаревцу, Младеновцу, Паланки, Рачи, Аранђеловцу, Ужицу и Митровици.

[44] Помоћни логори у Крушевцу, Приштини и Параћину.

Немачка армија је, у прво време, поделила своје окупационо подручје на корпусне области и дивизијске и пуковске рејоне, са трупним командантима места.

Наређењем Оперативног одељења команде 2. армије, од 18. априла 1941. године, Србија је постала корпусна област 11. армијског корпуса генерала фон Корцфлајша (Kortzfleisch).[45] Наређењем команде 2. армије од 20. априла, 11. армијски корпус је 22. априла преузео одговорност за одржавање реда и мира и на подручју које су до тада обезбеђивали 14. и 31. армијски корпус, а од 28. априла и подручје 46. армијског корпуса. Због тога је корпус од 22. априла ојачан са 60. пешадијском (моторизованом) дивизијом и самосталним пешадијским пуком Гросдојчланд (већ је имао у свом саставу 4. брдску и 294. пешадијску дивизију). Командно место корпуса је од 22. априла било у Крагујевцу.[46] Дивизијски рејони су били подељени на следећи начин: дивизијски рејон 60. моторизоване дивизије, дислоциране у западној Србији, обухватао је простор Лозница, Ваљево, Чачак, Пријепоље, Вишеград; дивизијски рејон 4. брдске дивизије, дислоциране у источној Србији, простор Зајечар, Бор, Књажевац, Пожаревац и Деспотовац; дивизијски рејон 294. пешадијске дивизије, дислоциране у јужној Србији и делом на Косову, простор Ниш, Куршумлија, Косовска Митровица и Лесковац. На обезбеђењу Београда био је 330. пешадијски пук, док су се дивизија "Das Reich" и пук "Gross Deutschland" налазили у Банату. Због потреба на другим ратиштима (тј. војиштима), у мају је почело извлачење немачких оперативних дивизија и њихова постепена замена посадним дивизијама.

Интересантно је да у нашој литератури о Другом светском рату пише како је тек по избијању устанка донето наређење о одмаздама и чувено наређење о стрељању сто за једног. Међутим, чињенице су другачије. Још 28. априла 1941. године командант 2. армије је издао наређење да се због напада на немачке војнике предузму најоштрије противмере. У том наређењу се каже:[47]

"*Место Армиског штаба 28 IV 1941*

Командант 2 армије

ЗАПОВЕСТ

Повећање броја подмуклих препада на немачке војнике изискује најоштрије протумере. Само брза и безобзирна акција обезбедиће одржавање мира и сигурности, спречиће формирање банди.

[45] Снимак телеграма писаног на машини, Војни архив, НАВ-Т-312, р. 1078, с. 9281757-9.
[46] Војни архив, НАВ-Т-312, р.1076, с.928040.
[47] Војни архив, Рег. бр.15/18, к. 5А.

1. Из једне дивизије био је упућен одред ка једном српском селу са циљем да изврши разоружање. Командант одреда је са једним другим официром и једним наредником изјахао напред и при том је био нападнут од једне комитске банде (у српским униформама), па је убијен, а његови пратиоци су тешко рањени. Овај случај доводи до ових закључака:

а) На целокупном српском простору после закључења примирја нема више ни једног српског војника који има право да носи оружје.

б) Ко се и поред тога пронађе у српској униформи под оружјем, ставља се ван граница међународног права и има одмах да се стреља.

ц) Појави ли се у једној области нека наоружана банда, треба стрељати и мушкарце способне за оружје, који су ухваћени у близини банде, уколико се не може са сигурношћу одмах установити да они нису били у вези са бандом.

д) Сви стрељани има да се обесе, а њихове лешеве оставити да висе.

е) Погрешно је узимати таоце после неког препада, и ово ни у ком случају не долази у обзир. Поступити треба само по тачкама а) – д).

2. Да би се трупа сачувала од таквих подмуклих препада наређујем:

а) У још несмиреним областима не кретати се без осигурања, нарочито бочног.

б) Приликом становања по таквим областима треба предузети све мере ратног обезбеђења.

ц) У дивизијским подручјима припремити мот. одељења (коришћење моторизованих колона) која ће у свако време бити спремна и која ће се моћи употребити за спровођење мера сигурности и одмазде.

д) У угроженим местима истаћи објаве, којима ће се становништву скренути пажња на тешке последице у случају напада. (објаве се шаљу одвојено)

е) У угроженим местима, које су поселе трупе, одмах узети таоце (из свих друштвених слојева), које треба после напада стрељати и обесити. Ову меру одмах објавити у тим насељеним местима.

Господа команданти дивизија ће при препадима на трупе подробно испитати, да ли при том постоји лична кривица дотичног трупног команданта због његових поступака.

У дивизијским извештајима о извршеним препадима увек и одмах извештавати да су, и како су извршене безобзирне мере одмазде због препада.

Fr[ei]h[er]r v. Weichs"

Становништво је о томе требало обавестити плакатима следеће садржине:" *Срби. Због ниског и подмуклог препада изгубили су живот немачки војници. Немачком стрпљењу је крај. За одмазду стрељано је 100 Ср-*

ба, свих слојева становништва. Убудуће ће за сваког немачког војника на кога Срби изврше препад и ране га бити сваки пут на безобзиран начин стрељано 100 Срба. Командант армије."[48]

ЖАНДАРМЕРИЈСКЕ ЈЕДИНИЦЕ САВЕТА КОМЕСАРА И ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА

У акту о капитулацији Војске Краљевине Југославије од 17. априла 1941. године унет је и немачки захтев да се жандарми и полицајци што пре врате на дужност. Сви они требало је да се јаве у своја места службовања где су имали да се пријаве немачким посадним јединицама. Напоменимо да се пријављивање жандарма и полицајаца вршило само на оном делу окупиране Србије на коме је, нешто касније, 1. маја 1941. године успостављена власт "*Савета комесара*" Милана Аћимовића,[49] тј., још касније, августа исте године, "*Влада народног спаса*" генерала Милана Недића.

Немачки војноуправни командант је крајем априла поставио комесаре за обављање појединих послова. Почетком маја била су формирана сва потребна министарства, међу којима и Министарство унутрашњих послова. У административно-територијалном погледу постојале су бановине у Нишу, Смедереву и Ваљеву и среска начелства у преко 110 срезова (број срезова је касније нешто смањен).

Најзначајнији елементи Министарства унутрашњих послова су били жандармерија и полиција. Жандармерија је ушла у састав Министарства као посебно, **IV** одељење које се делило на шест одсека: ађутантски, за јавну безбедност, интендантски, наставни, судски и преводилачки. До прве половине маја на дужност су се јавила 153 активна жандармеријска официра и 1779 жандарма. Међутим, нису сви жандарми били распоређени на дужност, па је тако њих 230 остало нераспоређено, а 39 је, на свој захтев, стављено на располагање да би тако евентуално сачекали пензију. По њиховој израженој жељи, 122 жандарма је послато на службу у место рођења. Од укупног броја официра њих 23 је упућено на редовну дужност.[50] Крајем јуна 1941. године образована је и Команда српске жандармерије.[51]

Одсек за јавну безбедност **IV** одељења формирао је и привремене штабове Дунавског и Дринског жандармеријског пука. Ови пукови су даље

[48] Војни архив, Рег. бр.15/18, к. 5А.

[49] *Министарство и министри полиције у Србији 1811 – 2001*, Београд, 2002, 320. Иначе, састав комесаријата је званично објављен 16. маја 1941. године. Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobidilačkom ratu naroda Jugoslavije, Tom XII, knjiga 1, Beograd, 1973, 85 – 86, naročito nap. 6 na s. 86.

[50] Војни архив, Недићева архива, кутија 19, фасцикла 1, документ 5.

[51] *Министарство и министри полиције у Србији 1811 – 2001*, Београд 2002, 152.

били подељени на жандармеријске чете и самосталне водове. Премда је командант немачке 60. моторизоване дивизије већ 17. маја известио вишу команду да је у Србији поново формирана жандармерија, са формирањем је настављено све до јула када је тај посао коначно завршен. До тада су формиране жандармеријске чете у Горњем Милановцу, Јагодини, Краљеву, Лозници и Новом Пазару, а жандармеријски водови у Крушевцу, Убу и многим другим местима.[52]

Стварно активирање српске полиције и жандармерије може да се повеже са Турнеровим наређењем Аћимовићу од 22. јуна 1941. године, а које је издато на захтев Команданта Србије, генерала Шредера. По том наређењу, српска полиција је требало већ исте ноћи да похапси све познате комунисте и шпанске борце који се налазе у Београду и осталим градовима широм Србије. Затим, да уведе пооштрену уличну службу, као и ноћну службу. Шеф полиције је требало да изда потребна упутства за чување јавних зграда, мостова и осталих важних постројења. Ради извршења ових задатака, Турнер је обећао да ће се потрудити да се српској полицији и жандармерији из ратног плена изда потребно оружје. Аћимовићу је нарочито скренута пажња на обезбеђење објеката у Нишу, Крагујевцу, Ужицу, Чачку и рудницима Ртањ, Трепча и Бор.[53] Управо на основу овог наређења, комесар Министарства унутрашњих послова је 24. јуна 1941. године наредио не само да се изврше сви Турнерови захтеви од стране полиције већ и да све жандармеријске чете, водови и станице, без обзира на то да ли већ имају официре, треба да ступе у дејство, извршавајући налоге специјалног изасланика упућеног да руководи извршењем Турнеровог наређења.[54]

ДОЛАЗАК НЕМАЧКИХ ПОСАДНИХ ДИВИЗИЈА

Заповешћу команданта 2. армије од 2. маја 1941. године ради смењивања дивизија Команде 11. армијског корпуса и Команде 51. армијског корпуса било је предвиђено довођење дивизија 15. таласа, премда тада време још није било коначно утврђено).[55]

704. п. д. Е-транспортом[56], искрцавање западно од Београда 9. 5 – 16. 5. 41.

714. п. д. Е-транспортом, искрцавање западно од Београда 22. 5 – 29 . 5. 41

[52] Војни архив, Недићева архива, кутија 19, р.бр.2/1.

[53] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 340 – 342 (dokument br. 107 – Izveštaj šefa nemačke okupacione uprave u Srbiji od 22. VI 1941. god. i dokument br. 108 – Naređenje dr Turnera M. Aćimoviću od 22. VI 1941. god.)

[54] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 343 – 344 (dokument br. 109 – Naređenje banske uprave Moravske banovine od 26 VI 1941 god.)

[55] Војни архив, НАВ-Т-312, 1122, с.9333117.

[56] Е-транспорт је транспорт железницом.

717. п. д. Е-транспортом, искрцавање у околини Темишвара 19. 5 – 27. 5. 41.

718. п. д. копненим путем[57] за Хрватску од 15. 5 – 30. 5.

Од тих дивизија, за употребу на старој српској територији под немачком окупацијом предвиђене су биле;

704, 714, и 717. пешадијска дивизија,

718. пешадијска дивизија на територији НДХ

Пешадијски пук Гросдојчланд је већ од 16. маја требало да се евакуише у циљу одмора и попуне. Због тога је 51. армијски корпус требало да, до 14. маја, организује његову смену јединицама из 183. пешадијске дивизије. Истовремено. 11. армијски корпус је требало да смени његове делове у Банату.

До 2. маја још није било одређенео време за издвајање и транспорт 4. брдске дивизије, 294, 132. и 183. пешадијске дивизије. За 60. пешадијску (моторизовану) дивизију било је планирано то време за период од 17. до 27. маја.

У допуни ове заповести, у новој заповести, од 4. маја 1941. године, стајало је да ће смењивање делова пешадијског пука Гросдојчланд извршити 714. п.д. према упуствима 11. армијског корпуса.[58] Међутим, док не стиге 714. п. д., делове пешадијског пука Гросдојчланд, који се налазио у Београду, требало је да смени 1. пук 183. п. д. и који је требало да у њему остане до 14. маја 1941. године.[59]

Време искрцавања дивизија 15. таласа утврђено је допуном заповести од 2. маја, новом заповешћу од 4. маја 1941. године и у којој се наводи да се 704. пешадијска дивизија искрцава од 7 - 10. 5. западно од Београда, 714. пешадијска дивизија искрцаће се од 16. до 21. 5. у Темишвару, 717. пешадијска дивизија искрцаће се од 20. до 24.5. западно од Београда. У том смислу, требало је изменити армијску заповест бр. 12. Пешадијски пук Гросдојчланд је добио ново укрцно време од 16. до 21. маја 1941. године западно од Београда.[60]

Наређењем војноуправног команданта у Србији од 31. маја 1941. године био је предвиђен следећи распоред посадних дивизија у Србији:

Из Кемница пристигла 704. посадна дивизија је дислоцирана на следећи начин: Штаб дивизије, 654. артиљеријски дивизион и чета везе у Ваљеву. Штаб 724. пешадијског пука и 1. батаљон у Ужицу а остали батаљони пука: 2. батаљон у Вишеграду и 3. батаљон у Чачку. Штаб 734. пешадијског пука ове дивизије, са 2. батаљоном је требало да буде стациониран у Лешници. У Шапцу је требао да буде 3. а у Ваљеву 1. батаљон

[57] Копненим путем, мисли се друмом.

[58] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 249, с. 1044-5.

[59] Војни архив, НАВ-Т-312, р. 1122, с. 93331879.

[60] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 249, с. 1044-5.

овог пука. Инжињеријска чета дивизије је добила гарнизон у Љубовији.[61] Командант дивизије од 21. априла 1941. до 15. августа 1942. године био је генерал мајор Хајнрих Боровски (Generalmajor Heinrich Borowski).

Из Чехословачке је стигла 714. посадна дивизија и требало је да буде размештена на следећи начин: Штаб дивизије и чета везе у Тополи, Штаб 741. пешадијског пука и 1. батаљон у Ћуприји, 2. батаљон у Младеновцу и 3. батаљон (без једне чете у Текији) у Зајечару. Штаб и 1. батаљон 721. пешадијског пука у Петровграду, 3. батаљон у Великој Кикинди и 2. батаљон у Вршцу, 661. артиљеријски дивизион у Смедеревској Паланци, чета везе у Тополи и инжињеријска чета у Лапову.[62] Командант дивизије је био генерал лајтнант Фридрих Штал (Generalleutnant Friedrich Stahl).

Са подручја Брук на Лајти (Bruck an der Leitha) - Порнодорф у Аустрији стигла је 717. посадна дивизија. Она је формирана од 1. до 14. маја 1941. године на територији 17. војног округа у Аустрији. Њено транспортовање за Србију је започело 15. маја 1941. године. Ова дивизија је требало да буде дислоцирана на простору: штаб 749. пешадијског пука и 1. батаљон у Краљеву, 2. батаљон у Крушевцу и 3. батаљон у Крагујевцу. Штаб 737. пешадијског пука и 3. батаљон Косовска Митровица, 2. батаљон Рашка и 1. батаљон Нови Пазар. Штаб дивизије, 670. артиљеријски дивизион, чета везе и инжињеријска чета у Нишу.[63] 717. пешадијска дивизија је од 16.маја до 10. јуна била потчињена штабу 11. армијског корпуса, а од 11. јуна па даље Вишој команди 65. Дивизија је до 24. маја превезена и искрцана у Земуну. Непосредно потом, дивизија је поново укрцана у возове и у периоду од 26. до 30. маја превезена железницом у своје нове гарнизоне. Додуше, у неке гарнизоне су њени делови стизали и после 1. јуна. Командант дивизије од 17. маја 1941. је био генерал-мајор Паул Хофман (Generalmajor Paul Hoffmann), а од 1. новембра 1941. године генерал-лајтнант др Валтер Хингхофер (Generalleutnant Dr. Walter Hinghofer).

Касније, са развојем устанка, ове јединице ће вршити и постепену промену места дислокације.[64]

[61] Командант дивизије од 17. маја до 1. новембра 1941. године био је генерал мајор Паул Хофман (Hofmann). Од 17. новембра 1941. до 31. јула 1942. године био је командант 342. пешадијске дивизије. Војни архив, НАВ-Т-501, р. 249, с. 1035. Према формацији од 21. децембра 1941, бројно стање борбеног дела 704. пешадијске дивизије било је следеће: 112 официра, 17 службеника, 650 подофицира и 3771 војник, а располагала је са 1578 коња. Укупно, на снабдевању у овој дивизији било је тада: 170 официра, 39 службеника, 981 подофицир и 6403 војника, а располагала је са 2447 коња. Командант ове дивизије, у то време, био је Хајнрих Боровски (Heinrich Borowski), генерал-мајор. Војни архив, НАВ-Т-315, р. 2240, с. 190-2

[62] Војни архив, НАВ-Т-501, р.249, с.1035; Војни архив, кутија 74 А, бр. док. 30/4.

[63] Војни архив, НАВ-Т-501, р.249, с.1035; Војни архив, кутија 74 А, бр. док. 31/4.

[64] Истовремено, из Немачке је стигла и четврта посадна дивизија 718. која је размештена на територији Независне Државе Хрватске, и то углавном у источној Босни, тј. ближе Србији, на простору са претежно српским живљем. И ова дивизија је са делом својих снага учествовала у борбама са устаничким снагама у западној Србији.

Заповешћу оперативног одељења 2. армије од 2. јуна 1941. године, наређено је да 11. јуна 1941. године Виша команда 65 смени 11. армијски корпус на његовим дотадашњим задацима. Све три посадне дивизије (704, 714 и 7171) стављене су под команду Више команде за нарочиту употребу 65 (Höhereskommando zur besonderen Verwendung LXV скраћено Höh. Kdo. LXV) са генералом артиљерије Паулом Бадером (General der Artillerie Paul Bader) на челу. Ова команда је била у рангу штаба армијског корпуса.[65] Команда је формирана 21. маја 1941. године на подручју II војне области. Од корпусних елемената имала је само 465. корпусни батаљон везе (Korps Nachrichten-Abteilung 465).[66]

Команда је имала штаб најпре у Крагујевцу а затим у Београду и била је потчињена Команди немачких оружаних снага у југоисточној Европи, односно 12. армији са штабом, најпре у Атини а потом у Солуну.

Почетком 1941. године формирано је 15 пешадијских дивизија XV таласа. Стандардна формација ових дивизија је била: штаб дивизије, мотоциклистички вод везе и оркестар. Уместо три пешадијска и једног артиљеријског пука, колико су имале стандардне пешадијске дивизије, дивизије XV таласа имале су два пешадијска пука (од којих је сваки имао, штаб, вод везе и 3 пешадијска батаљона), артиљеријски дивизион од 3 лаке батерије, пионирску чети и чету везе. Од позадинских елемената, дивизије су имале аутотранспортну колону за снабдевање, одељење снабдевања дивизије, делимично моторизовану пољску болницу, ветеринарску чету и пољско поштанско одељење. Пешадијски батаљони су имали 4 чете (три пешадијске и митраљеску) од којих је свака имала по 12 пушкомитраљеза, један лаки минобацач и 3 митраљеска постоља. Неке од дивизија су имале ојачане позадинске елементе (углавном оне у Норвешкој и на Балкану). Све дивизије су имале било трофејна возила било возила из текуће француске производње. Бројно стање дивизија је, по формацији, требало да буде око 8000 људи.[67]

Посадне дивизије су биле попуњене људством средњих година (годишта 1907-1913), са малим бројем из активног кадра. Већина војника није служила редовни војни рок већ су завршили, по мобилисању, индивидуалну обуку. Одељенску, водну, четну и батаљонску обуку практично нису ни имали. Официри и подофицири су скоро искључиво били

[65] Иначе, и 294. п. д, 4. брдска дивизија и 46. пешадијска дивизија стављене су под њену команду до одласка са територије Србије. Привремено, од свог доласка до одласка стављена је и 73. пешадијска дивизија, као и 5. оклопна дивизија (додуше само у погледу регулисања маршевања). Било је предвиђено да касније и 718. дивизија дође под команду Више команде 65. Војни архив, НАВ - Т - 312, р. 1531, с. 15-24.

[66] BArchiv, Koblenz, RH 26 – 717; Georg Tessin, *Verbande und Truppen des deutschen Wehrmacht und Waffen – SS 1939 - 1945*, Bd 12, Osnabrück 1975, 156.

[67] Б. Мюллер – Гиллебранд, *Сухопутная армия Германии*, Москва 2002, 621

резервни. Само су команданти пукова (и виши од њих официри), шабни официри, као и неки команданти батаљона били активни официри. У артиљерији су само команданти дивизиона били активни официри. Дивизије су имале два пука од по три батаљона. Батаљони су се састојали од три пешадијске и једне митраљеске чете, а постојао је и ешалон везе и коњички ешалон. Чете су имале три стрељачка вода (по три одељења), четну групу и комору. Бројно стање је износило од 140 до 200 људи. Војници су били наоружани разним моделима Маузерових карабина калибра 7,9 мм. Подофицири су носили аутомате, углавном МП 38 или МП 40 Шмајсер, калибра 9 мм, али је било и других, као Бергман, Ерма и још неких из плена. Као основно аутоматско оруђе коришћени су пушкомитраљези Збројовка Вз 30 и универзални митраљези МГ 34 Шарац, оба у калибру 7,9 мм. Митраљеска чета је имала 2 до 3 митраљеска вода са по 4 универзална митраљеза МГ 34 на митраљеском постољу, као и један минобацачки вод са 4 до 6 минобацача калибра 81 мм. Када су дошле у Србију, дивизије нису имале артиљерију, али су убрзо добиле по једну батерију од заплењених артиљеријсих оруђа. После кратког времена, батерије су прерасле у дивизионе од по три батерије. Артиљеријско наоружање посадних дивизија је било врло шаролико, углавном од оруђа из плена.

Већ прве озбиљније борбе у Србији су показале да су борбене могућности ових дивизија врло ниске. Фелдмаршал Лист је већ 13. септембра 1941. године обавештавао Врховну команду оружане силе (OKW) и Врховну команду војске (OKH):[68] "*За извођење борбених операција ни у ком случају нису довољне немачке снаге у Србији, па ни довођењем ојачаног 125. пешадијског пука. Према досадашњим искуствима, дивизије 15. таласа су за угушивање овог устанка, који поприма општи карактер, неподесне, како по личном и материјалном саставу тако и по руковођењу. За веће операције недостају још и покретна средства за снабдевање. Стога сам присиљен, иако сам свестан опште ситуације, да предложим хитно додељивање најмање једне ефикасне оперативне дивизије појачане тенковима*."

Вратимо се догађањима у Србији.

Команда 11. армијског корпуса је 3. јуна 1941. године издала наређење за обезбеђење границе (који гранични прелази се обезбеђују, јачина снага и време када може отпочети обезбеђење границе). Тако је наређено да 704. п. д. обезбеђује прелазе у Шапцу, Ковиљачи, Љубовији, Вишеграду и Пријепољу, са по једним водом; 714. п. д. обезбеђује прелазе Зајечар-Видин и Неготин-Видин са по једним водом и 717. п. д. обезбеђује пре-

[68] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 422 – 423 (dokument br. 154 – Telegram feldmaršala Lista nemačkoj Vrhovnoj komandi od 13 IX 1941 god.).

лазе од Новог Пазара ка западу, Косовска Митровица – Пећ, Косовска Митровица – Приштина, Куршумлија – Приштина, Ниш – Софија и Лесковац – Врање, са по једном четом.[69]

Ферстера је 4. јуна заменио генерал артиљерије Лудвиг фон Шредер (Ludwig von Schröder)[70]. Међутим Шредер је 18. јула страдао у авионској несрећи над Београдом.[71] Заменио га је, званично, од 29. јула генерал авијације Данкелман.[72]

Као што смо већ навели, седиште команданта армијске позадинске области 559 било је у Београду. На њега је била, до одласка из Србије, пренета сигурност града Београда. За ове циљеве били су му потчињени:[73]

72. пешадијски пук (без 1. батаљона, 13. и 14. чете).

и (за задатке стражарске службе):

853. ландесшицен-батаљон у Београду,

286. ландесшицен-батаљон, без 4. чете, у Београду, 4. чета у Панчеву.

Премда је до смене јединица 11. армијског корпуса јединицама Више команде 65 требало да дође 11. јуна, до примопредаје је дошло тек 17. јуна у 18.00 часова. Тада је, поред раније споменутих јединица, и 718. посадна дивизија дошла под команду Више команде 65. премда је задржала већ раније добијене задатке. Поред тога, Pz. Kp. z. B. V. 12 (12. тенковска чета за специјална дејства, од 6 тенковских водова по 5 тенкова Рено P-35), а која је требала да буде придодата 2. армији, по новом распореду распоређена је код Више команде 65. Такође, привремено до одласка, задатке команданта 559. армијског позадинског подручја, уколико се тичу Београда, преузео је пуковски штаб 72. пешадијског пука из 46. пешадијске дивизије који је ангажован у Београду.[74]

[69] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 254, с. 582-3.

[70] Генерал противавионске артиљерије Лудвиг фон Шредер је стигао у Београд 2. јуна, када му је представљен његов штаб. Дужност је преузео 4. јуна 1941. године. Војни архив, НАВ-Т-501, р. 245, с. 417-27.

[71] Шредер је, у пратњи саветника Грацера, био предузео инспекционо путовање у Ужице, где се налазила Фелдкомандантура 816, ради упознавања са тамошњом ситуацијом. У повратку, 18. јула, приликом атерирања у Београду, авион ***Рода*** у коме је летео, при удару јаког ветра, набачен је на вод високог напона, при чему се запалио. Шредер је приликом пада сломио бутну кост и задобио тешке унутрашње повреде од којих је 27. јула умро у Берлину. Војни архив, НАВ-Т-501, р.245, с.530-34.

[72] По наређењу команданта оружаних снага на Југоистоку, од 19. јула 1941. године, генерал артиљерије Паул Бадер, командант Више команде 65 за специјалну намену, преузео је послове у својству заменика команданта Србије. Генерал авијације Хајнрих Данкелман (Heinrich Dankelman) је, незванично, преузео команду у Србији 23. јула, а званично 29. јула 1941. године. Опозван је 9. октобра 1941. године. Војни архив, НАВ-Т-501, р. 245, с. 530-34 и НАВ-Т-501, р. 246, с. 86.

[73] BArchiv, Koblenz, RH 23; Војни архив, НАВ-Т-501, р. 251, с. 739-48.

[74] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 249, с. 1019-20 и НАВ-Т-501, р. 251,с. 739-48.

Командант армијске позадинске области 559 од 15. 6. 1941. године стављена је на располагање OKH/Gen. St. d. H./Gen.Qu a 853. и 286. ландесшицен-батаљон су од 20. 6. 1941. године стављени на располагање OKH/Gen. St. d. H/Gen. Qu.[75]

Од установа које су до тада припадале армији:

Фелдкомандантура 725 је остала и даље у Загребу, према депеши OKH/Gen. St. d. H/ Gen. Qu/ – одељ. војне управе (Qu 4/A) бр. II/7447/41 од 7. 6. 1941. године. За време трајања овог ангажовања, она ће носити обележје "Фелдкомандантура Загреб". Од 15. 6. 1941. године она се потчињава војноуправном команданту у Србији. Упутства за своју делатност она је требало да прима од немачког генерала у Загребу, као установа најстаријег у гарнизону.

Фелдкомандантура 611, постављена у Петроварадину, стављена је од 20. 6. 1941. године на располагање OKH (Gen. St. d.H./Gen. Qu) а Команда гарнизона. **II**/666 у Београду је од 15. 6. 1941. стављена на располагање OKH (Gen. St. d. H./Gen. Qu.).

Под непосредном командом Војноуправног команданта у Србији су крајем јуна биле следеће команде и јединице:[76]

фелдкомандантуре: 610 Смедерево, 816 Ужице, 599 Београд и 809 Ниш;

команде гарнизона (крајскомандантуре): **I**/838 Земун, **I**/833 Крушевац, I/847 Шабац, **I**/832 Крагујевац, **I**/834 Београд, **I**/857 Зајечар, **I**/823 Петровград и **I**/861 Митровица;

за задатке стражарске службе били су потчињени: 266, 562, 592 и 920. ландесшицен-батаљон.

Гарнизони фелдкомандантуре и команди гарнизона били су одређени од стране OKH.

Ландесшицен-батаљони (Landesschützen-Bataillon)

Пошто се у овом раду доста спомињу ландесшицен-батаљони, морамо се мало задржати на њима. Тешко је превести реч Landesschützen на српски а да има одговарајуће значење. Буквални превод је земаљски стрелци, али, наравно, то у нашој војној терминологији не постоји. Ти батаљони најприближније одговарају нашим, некадашњим, јединицама територијалне одбране или батаљонима последње одбране у српској војсци.

Ево шта је само немачко командовање наводило о ландесшицен-батаљонима: "Стара годишта, делимично телесно дефектна. Приближно пуне јачине, подесни само за задатке обезбеђења. Искуство у борби са

[75] BArchiv, Koblenz, RH 23.

[76] Предате су му још 22. 4. 1941. године од стране команданта армијске позадинске области 559.

бандом незнатно. Борбена вредност незнатна и у одбрани и у нападу. Покретљивост незнатна."[77] Ландесшицен-батаљони са 4 чете су имали по 658 људи, а они са 6 чета око 1000 људи. Чете су имале само по 3 пушкомитраљеза а батаљони нису располагали са никаквим тежим оруђима.[78]

Од доласка немачких појачања у Србију, током септембра 1941. године, ландесшицен-батаљони више нису употребљавани за већа офанзивна борбена дејства. Један од ретких изузетака је било ангажовање 5. чете 920. ладесшицен-батаљона у борбама око Лебана 12. новембра. Али и том приликом тежиште борби је било на ојачаној 6. чети 733. пешадијског пука 717. дивизије.[79]

Landesschützen-Bataillon 562 је настао од Landesschützen-Bataillon XII/VIII. Landesschützen-Bataillon XII/VIII је формиран након мобилизације 26. августа 1939. године у месту Tarnowitz у VIII војној области[80] од људства обучаваног у Landesschützen-Ersatz-Bataillon 8. Убрзо је преименован у Landesschützen-Bataillon 327. Od 28. novembra 1939. године налазио се у саставу Division z.b.V. 432 у Горњој Шлезији, а од 21. фебруара 1940. године био је саставу Division z.b.V. 444 у 1. армији. Преименован је 1. априла 1940. године у Landesschützen-Bataillon 562 и био је од маја 1940. па до доласка на Балкан под командом немачких команданта у Француској. Од 2. априла 1941. године био је под командом 12. армије, а од 2. маја 1941. године под командом војноуправног команданта Србије. Попуњаван је до 13. октобра 1941. године људством из Landesschützen-Ersatz-Bataillon 8 (тј 8. ландесшицен батаљона за обуку) а од тада па надаље људством из Landesschützen-Ersatz-Bataillon 13. У почетку је имао 4 чете а 9. августа 1941. године је ојачан са још две чете мобилисане у XVIII војној области тако да је располагао са 6 чета.[81]

Landesschützen-Bataillon 266 је настао од Landesschützen-Bataillon XVI/II. Landesschützen-Bataillon XVI/II је формиран након мобилизације 26. августа 1939. године у месту Güstrow у II војној области од људства обучаваног у Landesschützen-Ersatz-Bataillon 2. Убрзо је преименован у Landesschützen-Bataillon 202. Послат је у Пољску 24. септембра 1939. године. Од октобра 1939. године био је стациониран у граду Leslau у XXI војној области. Од марта 1940. године био је под командом Korück 584 из 16. армије. Преименован је 1. априла 1940. године у Landesschützen-

[77] Војни архив, НАВ – Т – 77, р. 780, с. 5506951 – 83.

[78] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 248, с. 1090 – 1111, р. 1257, с. 1150 – 51.

[79] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 246, с. 660 – 63.

[80] Немачке војне области су, у ствари, биле корпусне области.

[81] Georg Tessin, *Verbande und Truppen des deutschen Wehrmacht und Waffen – SS 1939 – 1945,* Bd. 3, Osnabrück (без године издања), 33f; Georg Tessin, *Verbande und Truppen des deutschen Wehrmacht und Waffen – SS 1939 – 1945,* Bd. 10, Osnabrück 1975, 205.

Bataillon 266 и био је до доласка на Балкан под командом немачких команданта у Француској. Попуњаван је људством из Landesschützen-Ersatz-Bataillon 2. За разлику од преостала три ландесшицен-батаљона у Србији, имао је само 4 чете.[82]

Landesschützen-Bataillon 592 је формиран 9. јуна 1940. године у VIII војној области. Од формирања је имао 6 чета. Одмах по формирању премештен је у Француску, где је био потчињен тамошњим немачким командантима. Од 2. априла био је потчињен XXXXVI армијском корпусу и са њим је ушао у Југославију. Од 2. маја 1941. године потчињен је Војноуправном команданту Србије. Попуњаван је људством из Landesschützen-Ersatz-Bataillon 8. Штаб батаљона је био стациониран у Бору.[83]

Landesschützen-Bataillon 920 је формиран 9. августа 1940. године у XVIII војној области. Од формирања је имао 6 чета. Одмах по формирању премештен је у Француску где је био потчињен тамошњим немачким командантима. Од 2. априла био је у Будимпешти. Од 4. маја 1941. године био је формално стациониран у Нишу, у Србији. Попуњаван је људством из Landesschützen-Ersatz-Bataillon 18. Штаб батаљона је био стациониран у Нишу.[84]

КОМАНДАНТ СРБИЈЕ

Хитлеровом директивом бр. 31 од 9. јуна 1941. године промењена је функција војноуправног команданта у Србији (Militarbefehlshaber in Serbien) у функцију командант Србије (Befehlshaber Serbien). Међутим, овим се ништа није битно променило, осим што се управа у Србији, руковођена војнички, донекле разликовала од војне управе у Француској и Белгији. Истом директивом постављен је генерал-фелдмаршал Вилхелм Лист за команданта оружаних снага на Југоистоку (Wehrmachtbefehlshaber im Südosten скраћено W.B.Südost). Лист је био непосредно потчињен Хитлеру и Врховном команданту Вермахта. Овим је Команда копнене војске (ОКН) била искључена од издавања директних наређења, изузев у неким персоналним питањима.[85]

---

[82] Georg Tessin, *Verbande und Truppen des deutschen Wehrmacht und Waffen – SS 1939 - 1945*, Bd. 3, Osnabrück (без године издања), 33f; Georg Tessin, *Verbande und Truppen des deutschen Wehrmacht und Waffen – SS 1939 – 1945,* Osnabrück Bd. 10, 1975, 204.

[83] Georg Tessin, *Verbande und Truppen des deutschen Wehrmacht und Waffen – SS 1939 – 1945,* Osnabrück Bd. 3, (без године издања), 33f; Georg Tessin, *Verbande und Truppen des deutschen Wehrmacht und Waffen – SS 1939 - 1945*, Osnabrück Bd. 10, 1975, 205.

[84] Georg Tessin, *Verbande und Truppen des deutschen Wehrmacht und Waffen – SS 1939 - 1945*, Osnabrück Bd. 3, (без године издања), 33f; Georg Tessin, *Verbande und Truppen des deutschen Wehrmacht und Waffen – SS 1939 - 1945*, Osnabrück Bd. 10, 1975, 206.

85 Војни архив, НАВ-Т-501, р. 245, с. 196-420.

Пошто је ова Хитлерова директива врло битна за разумевање ланца командовања у немачким јединицама на Балкану, сматрамо да је оправдано овде дати део директиве (у преводу) који се односи на саму организацију командовања:[86]

"Поверљиво – за команданте

Вођа
и врховни заповедник Оружане силе
OKW (WFSt) Одељ. I (I Op. IV/Qu)
бр. 44900/41 g. K.
- 1прилог

Главни стан Вође, 9 VI 1941
у 20 примерака
7. примерак

Директива Бр. 31

Да би се створили јасни и јединствени командни односи у запосednутом балканском простору, наређујем:

1. За "команданта оружаних снага на Југоситоку" (Wehrmachtbefehlshaber im Südost), са седиштем у Солуну, именујем генералфелдмаршала Листа.

Командант оружаних снага на Југоистоку је највиши претстваник оружане силе на Балкану и има пуну извршну власт у областима које су запоселе немачке трупе.

Командант оружане силе на Југоистоку је као такав мени потчињен непосредно.

2. Команданту оружаних снага на Југоистоку потчињени су:

а) За подручје Старе Србије: "Командант Србије" (Befehlshaber Serbien) - генерал противавионске артиљерије von Schröder.

б) За подручје Солуна и острва Лемнос, Митилена, Хиос и Скирос: "Командант Солуна – Јегејске области" (Befehlshaber Saloniki – Agäis) – одредиће га Врховна команда сувоземне војске – OKH.

ц) За подручје Атина, Крит, Китера, Антикитера и Мелос: "Командант Јужне Грчке" (Befehlshaber Süd – Griechenland) – одредиће га Врховна команда ваздухопловства.

3. Командант оружаних снага на Југоистоку има да групише у једној руци сва војна питања оружане силе, изузев вођења офанзивног ваздушног рата, која се односе на поседање, осигурање, снабдевање,

[86] Ова директива је прилично обимна па би заузела врло много простора у тексту а добар део ње нема директне везе са нашом темом. Војни архив, НАВ-Т-501, р. 245, с. 196-420

саобраћај и обавештајну службу окупираног Југоистока за сва 3 вида оружане силе и да их решава у духу општег задатка оружане силе на југоисточном простору. На тај начин командовање има да се упрости, а делови оружане силе и Врховна команда оружане силе растерете многих појединачних питања и разноликих гледишта, која искрсавају услед паралелног рада службених органа свих делова оружане силе у истом простору.

У појединостима, дужности Команданта оружаних снага на Југоистоку су следеће:

а) Обезбеђење јединствене одбране од немира и напада делова Србије и Грчке, укључујући и грчка острва, које су поселе немачке трупе.

Поред наведених команданата, који су одговорни за одбрану на својим подручјима по његовим директивама, у тим питањима су му потчињени и адмирал на Југоистоку и командант ваздухопловних области Балкана. Оба штаба се имају укључити у Штаб команданта оружаних снага на Југоистоку. Уколико ће се штабови њему потчињених команданата, Солун – Егејска област и Јужна Грчка, спојити с установама осталих делова оружане силе, одређује командант оружаних снага на Југоистоку;

б) Јединствено управљање и осигурање поморског саобраћаја за Крит и са Крита, који ће ускоро бити потребан у знатном обиму;

ц) Регулисање сарадње с италијанском, и уколико је потребно, с бугарском оружаном силом на Балкану;

д) Руковање снабдевањем по копненим и поморским путевима свих делова оружане силе, ангажованих на Балкану према њиховим захтевима и према расположивим транспортним средствима;

е) Надзор над војном управом коју врше команданти у областима које поседају немачке трупе.

4. Командант оружаних снага на Југоистоку има сва права територијалног команданта у деловима Србије, Грчке и грчких острва која поседају немачке трупе.

Области које поседају искључиво немачке трупе, оперативно су подручје. Овде врши извршну власт командант оружаних снага на Југоистоку преко њему потчињених команданата.

У областима које се налазе под италијанском окупацијом а у њима су распоређене немачке трупе, он је највиша војна власт за све делове оружане силе у свему, што се односи на војничке задатке немачке оружане силе.

.....

8. Трупне транспорте и дотур преко мора, као и њихово осигурање на води и ваздуху, регулише Командант оружаних снага Југоистоку преко адмирала на Југоистоку, а у сарадњи са италијанском ратном морнарицом и X ваздухопловним корпусом.

Сарадња адмирала на Југоистоку са румунском и бугарском ратном морнарицом, као и питања оперативног вођења поморског рата, уколико би се појавила у источном Средоземљу, регулише Врховни командант морнарице непосредно са адмиралом на Југоистоку.

9. Упутство 29 од 17 V 1941 ставља се ван снаге, уколико је у противности са предњим одредбама.

.....

Адолф Хитлер с. р.

Тачност преписа оверава
Wien с. р.
генералштабни мајор"

Да би се избегле било какве недоумице око командних надлежности на Балкану, начелник штаба Врховне команде оружане силе (OKW) Кајтел издао је 15. јуна 1941. године Одредбе за извршење директиве Бр. 31 које гласе:[87]

"*Поверљиво – за команданте*
Начелник штаба
Врховне команде оружане силе
(WFSt/Одељ. L (IV/Qu) br. 001135/41 g. K.)

Главни стан Вође, 15. јуни 1941

Одребе за извршење
Директиве Бр. 31

1. Именовање генералфелдмаршала Листа за команданта оружаних снага на Југоистоку не задире у његов положај и задатак као команданта 12. армије.

2. Командант оружаних снага на Југоситоку је јединствени командни орган оружане силе на Балкану у оном делокругу за који је одговоран према Директиви Бр. 31.

Врховне команде видова оружане силе и надлештва Врховне команде оружаних снага су дужне да према томе организују саобраћај с њиховим командама, јединицама и установама у томе подручју.

Укључивање штабова адмирала на Југоистоку и команданта у у ваздухопловној области Балкан у Штаб команданта оружаних снага на Југоистоку може бити замењено одељењима за везу ових установа у Штабу команданта оружаних снага на Југоситоку, уколико прилике

[87] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 338 – 339 (dokument br. 106 - Odredbe načelnika Štaba nemačke vrhovne komande od 15 VI 1941 god za izvršenje Hitlerove direktive br. 31).

изискују неки одвојени размештај службених органа морнарице и ваздухопловства.

3. Врховна команда војске ставиће на расположење команданту оружаних снага на Југоистоку потребне службене органе за управу.

Спровођење управе подешаваће се према општим прописима и директивама издатим у ту сврху од стране Врховне команде војске, а у начелним питањима по упутствима издатим од стране Врховне команде оружане силе WFSt/L.

Начелник штаба Врховне команде
оружане силе
Keitel s. r.

Достављено:
као и Директивна бр. 31

За тачност преписа:
Kübler s. r.
генералштабни пуковник
Штаб 12. армије Ia br. 1500/41 g. K од 20 VI 1941"

Лист је 21. јуна званично преузео команду, а потчињени су му били, као што смо већ навели: командант Србије (генерал противавионске артиљерије Лудвиг фон Шредер), командант Солуна и Егеја (генерал-потпуковник Курт фон Кренцки – Curt von Krenzki), командант јужне Грчке (генерал авијације Фелми – Felmy) и адмирал Егеја.[88] У складу са тим променама, командант оружаних снага на Југоистоку је 25. јуна издао заповест којом је регулисао командне односе са својим потчињенима. Пошто је Лист и даље остао командант 12. армије, штаб ове армије истовремено је био и штаб команданта оружаних снага на Југоистоку. Исто тако, он је овом својом заповешћу, у складу са наведеном Хитлеровом директивом, променио назив функције војноуправног команданта Србије у назив командант Србије. Ово је у даљој преписци спроведено, са ретким изузецима, све до укидања ове функције 9. октобра 1941. године.[89] Споменимо и да је од 10. маја 1941. до 31. децембра 1942. године начелник штаба армије био генерал-мајор Херман Ферч (Generalmajor Hermann Foertsch).

Под непосредном командом команданта 12. армије налазили су се 27. јуна 1941. године 164. пешадијска дивизија и 125. пешадијски пук. У састав армије су улазили и 18. брдски корпус (XVIII. Gebirgs-Armeekorps) и Виша команда 65 (Höheres Kommando z.b.V. LXV). У састав 18. брдског

[88] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 245, с. 417-27.
[89] Војни архив, НАВ-Т-312, р. 445, с. 8041048-68.

корпуса улазиле су 5. и 6. брдска дивизија, а у састав Више команде 65 четири посадне дивизије, и то 717, 714, 704 и 718.

Дислокација немачких војних установа, команди, штабова и јединица на територији Србије 19. августа 1941. године је била следећа:[90]

Београд: Радни штаб Фендрих (Fandrich), Армијско складиште одеће 516, Армијско отпремалиште поште 560, Армијска ветеринарска болница 573, Армијски ветеринарски парк 691, Арт. штаб за прикупљање трофејног материјала 2, Испостава Управе за војни транспорт Југоисток, Официр при органима железнице у Београду, Бактериолошка опитна станица, 245. грађевински батаљон (штаб), Колона 245. грађев. делимично мот. батаљона, 1, 2, 3. и 4. чета 245. грађевинског батаљона, Армијско складиште погонског горива, Немачки црвени крст, Девизни инспекторат, Начелник службе дотура 714. п. д, Дирекција за експлоатацију железница бр. 1 Железнички оклопни воз бр. 25, Колона трофејног железничко - пионирског материјала при Вишем штабу војнотехничког снабдевања бр. 5, Железнички инж. извиђачки штаб при Вишем штабу војнотехничког снабдевања бр. 5, Железнички санитетски воз ОКХ, Дирекција за експлоатацију железница, Војна дирекција на железници, Војна управа за експлоатацију железница **III**, 1. чета 501. батаљона фелджандармерије (мот.), 599. одељење фелджандармерије д - Фелдкомандатуре 599, 875. одељење војне фелджандармерије д - Крајскомандантуре 834, Фелдкомандантура 599 (команда места), Војна благајна (поручник финансијске службе Хелтерхоф - Holterhoff), Команда везе 32, Управа војне поште 512, Одељење пионира за утврђивање групе **II**/30, 3. чета 18. батаљона војнотехн. снабдевања, Упутна фронтовска станица 87, Официр за погребе и војничке гробове (Штаб 32), Тајна војна полиција - група 20, Суд при команданту Србије, Тајна државна полиција (Gestapo), Лучка команда, Управа за војни смештај, Н. К. Р.[91] 533, Ремонтно одељење Н. К. Р. 533, Војни архив (О. R. R.[92] фон Рагенауер), Управа за набавку војне опреме – огранак Централне управе, Главна интендантска управа, Централна војна библиотека – пуковник Лукес (Lukesch), станица за снабдевање Београд (поручник финансијске службе Синдлер (Schindler), Централна војна праоница, Начелник везе команданта Србије (пуковник Вурштер (Wurster), Виша команда XLV (за специјалну намену), 734. пп, **I** батаљон 734. пп - штаб, **II** батаљон 734. пп - штаб, **III** батаљон 734. пп – штаб, 1, 2, 3, 4, 9, 10, 11. и 12. чета 734. пп, Командант за ратне заробљенике подручја Е (генерал-мајор Јанус), Мали транспортни аутовод 878, Болнички аутовод 629, станица за прикупљање рањеника,

[90] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 246, с. 119-120.

[91] Heereskraftfahrpark – аутопарк.

[92] Oberregierungsrat – виши државни саветник.

Ратни суд при Фелдкомандантури, Војногеографска служба, Радни штаб капетана др Германа (Germann), штаб 562. ландесшицен-батаљона 1, 2, 3. и 4. чета 562. ландесшицен-батаљона, Војногеографски институт, R. L. M.[93] – Штаб мајора Хајзеа (Heise), Командант Србије, штаб за снабдевање аутомобилским гумама, **I** бат. 521. армијског пука везе, **II** бат. 521. армијског пука везе, 3. и 4. чета 521. армијског пука везе, чета за експлоатацију средстава везе "S", Виши штаб војнотехничког снабдевања 5, Испостава Одељења за пропаганду OKW – Београд, Организација Тот, Војна болница (?) 921/922 Београд, Одељење за пасоше Југоисток **II,** Транспортна колона за коње 533 (мот.) и 563, Пионирско одељење за утврђивање одсека **II**/30, штаб 666. пионирског батаљона, Пионирско извиђачко одељење, штаб 64. рез. полицијског батаљона, 12. тенковска чета за специјалну намену, 1, 2. и 3. чета 64. рез. пол. батаљона, Ајнзац-команда полиције безбедности – Београд, Пропагандно одељење "S" – капетан др Липерт, Оперативна команда Розенберг, Начелник санитета при команданту Србије, Служба безбедности (Ајнзац - команда др Фукса (Fuchs), Официр фелджандармерије у штабу капетан Шрај (Schrei), штаб за транспорт – Београд, штаб за везу војног транспорта **I**, штаб за везу Југ, станица за издавање хране **I**, штаб за прикупљање хране **II**, штаб за снабдевање **II**, Флотила за заштиту река – Србија, СС јединице, Централна војна управа за снабдевање – одељење за смештај, Централна војна управа за снабдевање – одељење за одећу и опрему, Одељење за војну пропаганду OKW/W. Pr, Војна патролна служба – Испостава Београд, Управа за војни транспорт Југоисток, Команда Абвера, Иследни војни затвор, Војна телефонска централа.

Подручје Земуна: Ортскомандантура, Крајскомандантура 838 (са 868. делимично моторизованим одељем фелджандармерије ц), Ваздухопловнотехнички штаб 10, Војна управа за експлоатацију железница **III** (немачка контрола станице Земун), Санитетски парк 103, **II** батаљон за праћење транспорта – пук за специјалну намену - Беч, 3. чета 592. ландесшицен-батаљона, Армијска ветеринарска болница 573 – болнички вод **II,** Главни опуномоћеник за привреду у Србији с потчињеним надлештвима, Војнопривредни штаб Југоисток, Центар везе начелника за ваздухопловно-техничко снабдевање, Командантура авиобазе с потчињеним надлештвима (Аеродромска чета), Центар везе, Ландесшицен-вод 111/XVII, Транспортна колона 11/VII, Школа за слепо летење, Средња колона за транспорт погонског горива 3/VI.

Ваљево: штаб 704. пд, чета везе 704. пд, Интендантска управа 704. пд, Ветеринарска чета 704. пд, Војна болница 704. пд, штаб начелника транспорта 704, 1. и 2. транспортна колона с коњском вучом 704, Мала

[93] Reichluftministerium – Министарсво за ваздушни саобраћај.

аутоколона 704. пд, Месарска чета 704, Пекарска чета 704, Управа војне поште 704, штаб **III** батаљона 724. пука, 9, 11. и 12. чета 724. пп, штаб 654. артиљеријског дивизиона, 2. и 3. батерија 654. артиљеријског дивизиона, Команда места Ваљево, 2. чета **III** батаљона 724. пп.[94]

Ужице: штаб 724. пп, штаб **I** батаљона 724. пп, 1, 2. и 3. чета 724. пп, 1. батерија 654. артиљеријског дивизиона, штаб 592. ландесшицен-батаљона за специјалну намену, 2. и 4. чета 592. ландесшицен-батаљона за специјалну намену, Управа за војни смештај Ужице, Управа војне поште 709/620 б (огранак), Војна управа за експлоатацију железница 3, Команда места, Фелдкомандантура 816 (са Војноуправном групом, 869. одељењем фелджандармерије д, Тајном војном полицијом и Среским царинским комесаром G), Команда везе 37 (телефонска чета "S") Надлештво службе безбедности.

Вишеград: штаб **II** батаљона 724. пп, 6. и 8. чета 724 пп, Команда места.

Прибој: 7. чета 724. пп, Команда места.

Пријепоље: 5. чета 724. пп, Команда места.

Пожега: 4. чета 724.пп, Команда места, штаб војнотехничког снабдевања 26 (складиште трофејног материјала).

Крупањ: 10. чета 724. пп, Команда места.

Ковиљача: Пионирска чета 704. пд, Команда места.

Шабац: Крајскомандантура 847 (са 870. одељењем фелджандармерије д), 1. чета 592. ландесшицен-батаљона, штаб војнотехничког снабдевања за специјалну намену 41, Војна телефонска централа.

Петровград: штаб 721. пп, **I** батаљон 721. пп, Крајскомандантура 823 (са 871. одељењем фелжандармерије д), Војно-железничка чета, Немачка служба на железничкој станици Петровград, Команда места, Ајнзац – команда полиције безбедности и службе безбедности, Срески царински комесаријат Петровград, 2. вод 3. чете 18. батаљона војнотех. снабдевања.

В. Кикинда: **III** батаљон 721. пп, Команда места Кикинда, Команда места Чока.

Вршац: **II** батаљон 721. пп, станична командантура Вршац, Команда места.

Панчево: Фелдкомандантура 610 (са 610. одељењем фелджандармерије д), 6. чета 592. ландесшицен-батаљона, Транспортна колона с коњском вучом 1/714. пд, Управа за експлоатацију железница 4, Команда места.

Пожаревац: **II** батаљон 741. пп, Пионирска чета 714. пд, Ветеринарска чета 714. пд, Месна пекара, станица за прикупљање трофејног материјала, Команда места.

---

[94] Ово је проблематичан податак. **III** батаљон има чете са редним бројевима од 9 до 12. Ова чета би требало да припада **I** батаљону.

Паланка: Артиљеријски дивизион 661, Команда места.

В. Плана: Интендантска управа 714. пд, Месарски полувод 714. пд, Команда места.

Младеновац: 2. транспортна колона с коњском вучом 714. пд, Мала аутоколона 714. пд, Управа војне поште 714. пд, Команда места, станица за прикупљање трофејног материјала, Начелник дивизијског дотура.

Ћуприја: Штаб 741. пп, **I** батаљон 741. пп, Војна болница 714. пд, Управа војне поште 714. пд (огранак), Станица за издавање хране 714. пд, Команда места.

Параћин: 3. чета 741. пп, Складиште трофејног материјала, Команда места.

Јагодина: 1. вод 2. чете 741. пп, Команда места.

Зајечар: **III** батаљон 741. пп, 3. чета 920. ландесшицен-батаљона, Крајскомандантура 857 (са 857. делимично моторизованим одељењем фелджандармерије ц), Управа за експлоатацију железница 10, Управа за експлоатацију железница 10 Б. М. 196, Команда пекарске чете, Прикључна станица телефонске чете 8, Команда места.

Текија: 12. чета 741. пп (резервна).

Бор: Команда места, 1 вод 3. чете 920. ландесшицен-батаљона.

Неготин: 1 вод 3. чете 920. ландесшицен-батаљона.

Крагујевац: Пекарска получета 714. пд, Крајскомандантура 832 (са 864 одељењем жандармерије д), Команда места, **III** батаљон 749. пп (Штаб, 9 – 12. чете), Аутопарк 533, 18. батаљон војнотехн. снабдевања – 1. чета, Оперативна група тенковске чете при Вишој команди **LXV**, Метеоролошка станица аеродрома Загреб, Месна телефонска централа, Одељење за ометање веза, Тајна војна полиција - група 20 (комесаријат Крагујевац), Опуномоћеник Управе за наоружање ОКХ при државном заводу у Крагујевцу.

Топола: Штаб 714. пд, Команда места, чета везе 714. пд.

Ниш: Штаб и вод везе 670. арт. дивизиона, 1, 2. и 3. батерија 670. арт. дивизиона, Штаб начелника за дотур 717. пд, Транспортна колона с коњском вучом 1/717 и 2/717, Мала аутоколона 717. пд, Пионирска чета 717. пд, чета везе 717. пд, Месарска получета 717. пд, Пекарска получета 717. пд, Ветеринарска чета 717. пд, Интендантска управа 717. пд са благајном и кантином, Управа војне поште 717. пд, 5. чета 521. пука везе, 2. чета 18. батаљона војнотехн. снабдевања, Официр при органима железница на станици 211, Фелдкомандатура 809 (са 859. делимично моторизиваним одељењем фелджандармерије ц), Управа за експлоатацију железница 10, Аутопарк 533/Ниш, Управа за војни смештај, Војна болница Ниш.

Краљево: Штаб 749. пп, 717. извиђачки батаљон (од 11. 8. 41.), Ваздухопловнотехнички штаб 10, Управа за експлоатацију железница 3, 18.

батаљон војнотехничког снабдевања, Колона за извлачење онеспособљених возила 333, Војна железничка радионица, Управа војних пошта Краљево, Одељење за ометање веза 4. чете 521. пука везе, Команда места Краљево.

Чачак: **I** батаљон 749. пп (штаб, 1 – 4. чете), 18. батаљон војнотехн. снабдевања, Команда места Чачак, Штаб војнотехничког снабдевања 5 (огранак).

Крушевац: **II** батаљон 749. пп (Штаб, 5 – 8. чета), 5. чета 920. ландесшицен-батаљона, Одељење за извлачење онеспособљених возила **I** и **II OKW,** Крајскомандантура 833 Крушевац (са 865. одељењем фелджандармерије д).

Прокупље: Штаб **I** батаљона 737. пп, 1 – 4. чета.

Митровица: Штаб 737. пп, Штаб **III** батаљона 737. пп, 9 – 12. чета, Војна болница 717. дивизије, Штаб 750. пп, **II** батаљон 750. пп, Крајскомандантура 861 (са 861. одељењем фелджандармерије ц), Дивизијска телефонска централа Звечан, 5. чета 592. ландесшицен-батаљона, Одељење за ометање веза 4. чете 521. арм. пука везе, Месна телефонска станица, Радио-одељење батаљона везе 717. пд, Интендантска управа 717. пд (станица за издавање хране - Митровица), Тајна војна полиција - група 20 (Комесаријат Митровица), Управа за експлоатацију железница "В", Српски царински комесаријат Митровица (поред испостава).

Нови Пазар: Штаб **II** батаљона 737. пп, 5. и 6. чета.

Рашка: 7. и 8. чета 737. пп.

Врњачка Бања: Штаб војнотехн. снабдевања 26 са аутоколоном 1, 18. батаљон војнотехн. снабдевања.

Јемничка Стена[95]: Складиште бензина (стражу чува 4. чета 724. пп).

Лозница: Једна чета 724. пп.

Милановац: 1 вод 6. чете 920. ландесшицен-батаљона.

Аранђеловац: 1 вод 6. чете 920. ландесшицен-батаљона.

Лазаревац: 1 вод 6. чете 920. ландесшицен-батаљона.

Рудник: 1 вод 6. чете 920. ландесшицен-батаљона.

Од појачања, немачке јединице су добиле 220. противтенковски дивизион,[96] који је кренуо из Грчке 10. августа и стигао у рејон Лазаревац – Аранђеловац 15. августа 1941. године. Овај дивизион, као моторизована јединица, био је веома погодан за борбу са устаницима. Поред тога, 562. ландесшицен-батаљон је, сходно наређењу, формирао 5. и 6. чету за које

[95] Код Ужичке Пожеге

[96] 220. противтенковски дивизион је припадао 164. пешадијској дивизији која је била једна од 13 дивизија 7. таласа. Дивизион је имао један извиђачки ескадрон са полугусеничарима и противтенковску чету. Б. Мюллер – Гиллебранд, *Сухопутная армия Германии*, Москва 2002, 573 – 74.

је официре и подофицире одредио батаљон. Друга појачања, иако су више пута тражена, нису додељена. Тако је, на пример, командант Србије 4. августа затражио хитно појачање од 2 полицијска батаљона и најмање 200 људи службе безбедности. Он је нагласио и да не долази у обзир ангажовање фолксдојчера због њихове непоузданости и необучености. Разлог негативном ставу по питању појачања је у процени команданта оружаних снага на Југоистоку да постојеће немачке јединице у Србији нису потпуно и ефикасно искоришћене. Поред тога, постојеће јединице су, у међувремену добиле моторизована транспортна средства, што је знатно повећало њихову ефикасност. Уз то, све снаге су биле неопходне на Источном фронту.[97]

Због многобројних напада на сразмерно мале српске жандармеријске станице, наређено је њихово спајање у јаче жандармеријске станице, јачине 50 до 100 људи, а поред тога, јачим жандармеријским станицама придруживане су немачке трупе у јачини око вода. Ове жандармеријске јединице су потчињене командантима немачких батаљона, односно командантима одсека на чијим су се рејонима налазиле, а све у циљу активног садејства немачким потерним одредима тј. јагд-командама.[98]

Крајем августа одређен је, од стране команданта оружаних снага на југоистоку, 433. пешадијски пук 164. пешадијске дивизије,[99] стациониран у околини Солуна, за пребацивање у Србију. Међутим, ова одлука је промењена, па је у Србију, до 7. септембра, стигао само 3. батаљон 433. пука који је стациониран у Београду. Уместо 433. пешадијског пука, 5. септембра је наређено 125. пешадијском пуку да се, заједно са једним лаким артиљеријским дивизионом (са моторном вучом) 220. артиљеријског пука,[100] из околине Солуна пребаци у Србију.[101] Командант оружаних снага на југоистоку је 7. септембра 1941. године захтевао од Врховне команде Вермахта да се најхитније у Србију упути једна јача дивизија као појачање постојећим снагама, јер ове нису у могућности да покрију целу територију и обезбеде сва места и привредне објекте.[102]

[97] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 246, с. 211-3; Војни архив, НАВ-Т-501, р. 246, с. 4-14; Војни архив, НАВ-Т-501, р. 246, с. 21; Војни архив, НАВ-Т-501, р. 249, с. 925.

[98] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 246, с.78-80.

[99] 164. дивизија је у свом саставу имала три пешадијска пука – 382, 433 и 440. Пукови су били попуњени као код дивизија 1. таласа. Дивизија је мобилисана у 4. корпусном округу. Б. Мюллер – Гиллебранд, *Сухопутная армия Германии*, Москва 2002, 574.

[100] 220. артиљеријски пук 164. пешадијске дивизије је, за разлику од артиљеријерских пукова осталих дивизија 7. таласа, који су имали 3 лака дивизиона са по две батерије, имао и један тешки дивизион са две батерије. Б. Мюллер – Гиллебранд, *Сухопутная армия Германии*, Москва 2002, 574.

[101] Војни архив, НАВ-Т-312, р. 425, с. 8003047 – 48, 8003053; Војни архив, НАВ-Т-501, р. 246, с.606-07.

[102] Војни архив, НАВ-Т-312, р. 454, с. 8004032-3.

Први делови 125. пука стигли су у Србију 10. септембра, а пук је био предвиђен за употребу на простору Обреновац – Уб.[103]

Интересантно је да је 125. пешадијски пук био једини, поред моторизованог пешадијског пука Велика Немачка, који је био самосталан, тј. није улазио у састав неке дивизије.[104] Он је почетком Другог светског рата припадао штабу корпуса пограничних снага Саар - Пфалц, заједно са 127. и 129. пешадијским пуком.[105]

Врховна команда Вермахта је 14. септембра саопштила Команданту оружаних снага на југоистоку да је одлучено да се 342. пешадијска дивизија пребаци из Француске у Србију. Ова дивизија је требало да се са ојачаним 125. пешадијским пуком ангажује у чишћењу лука Сава – Дрина.[106]

Као појачање, 18. септембра стигле су две чете I abteilungen Pz. Reg. 202, а нешто касније стигла је трећа чета.[107] Чете (Kompanie) су се по формацији састојале од команде чете (Kompanietrupp) са два тенка Сомуа С-35[108] и три вода (zug) са једном Сомуом и четири Хочкиса Х-35[109] или Х-38[110], сваки.

Формацијски састав 12. армије се 3. септембра 1941. године изменио утолико што је измењен формацијски састав 18. брдског корпуса, док је формацијски састав Више команде 65 остао непромењен. У то време 18. брдски корпус се састојао од 5. брдске, 713. посадне дивизије и 164. пешадијске дивизије, као и 125. пешадијског пука (који је у то време већ био пребачен у Србију).

ПРЕД НЕМАЧКУ ОФАНЗИВУ

Да би се угушио устанак у Србији, Хитлер је 16. септембра 1941. године издао следеће наређење фледмаршалу Листу:[111]

"*Поверљиво – за командовање*

Вођа и Врховни заповедник оружане силе

---

[103] Војни архив, НАВ-Т-312, р. 425, с. 8003043 – 44.

[104] Б. Мюллер – Гиллебранд, *Сухопутная армия Германии*, Москва 2002, 655.

[105] Б. Мюллер – Гиллебранд, *Сухопутная армия Германии*, Москва 2002, 524.

[106] Војни архив, НАВ-Т-312, р. 452, с. 8037454; Војни архив, Лондон 3, с. 298585.

[107] Werner Regenberg, Horst Scheibert, *Beutepanzer unterm Balkenkreuz – Französische Kampfpanzer*, Friedberg/H, (bez godine), 4.

[108] Kampfpanzer 35 S 739 (f). Добијали су их командири чета и водова.

[109] Panzerkampfwagen 35 H 734 (f).

[110] Panzerkampfwagen 38 H 735 (f).

[111] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 427 – 428 (dokument br. 158 – Hitlerova naredba feldmaršalu Listu od 16 IX 1941 god.)

OKW (WFSt) Odelj. L (I op.) br. 44.1538/41
g. K. Chefs

Главни стан Вође 16 IX 1941

1. Стављам у дужност команданту оружаних снага на Југоистоку генерал – фелдмаршалу Листу да угуши устанички покрет у простору Југоистока.

Пре свега, ради се о томе да се у српској области осигурају саобраћајне линије и објекти важни за немачку ратну привреду, а потом да се најоштријим мерама за дуже време успостави поредак.

У Хрватској (до демаркационе линије) има да се против банди предузму мере, које се по себи намећу, споразумно са хрватском владом, преко немачког генерала у Загребу.

2. За све време спровођења ових задатака стављају се све војне јединице, које се налазе у крајевима устанка и оне које ће се накнадно довести, под команду командујећег генерала XVIII армијског корпуса генерала пешадије Бемеа (Böhme). Једино он има извршну власт у крајевима устанка, у духу упутства заповедника оружане силе на Југоистоку. Потребе четворогодишњег плана имају се начелно узети у обзир.

3. Врховна команда војске упутиће на српску територију, сем даљих посадних трупа (исто тако и у Хрватској), најпре једну пешадијску дивизију, оклопне железничке возове и трофејне тенкове, а извршиће припреме за довођење, у случају потребе, још једне дивизије, чим таква једна буде слободна на Источном фронту.

О предузетим мерама молим да се до детаља извести Врховна команда оружаних снага.

4. Врховна команда ваздухопловства, као и досад, потпомагаће акције у прелету устанка расположивим за то снагама, а команданту оружаних снага на Југоистоку назначиће једног команданта за тактичку сарадњу са генералом Бемеом.

5. Мађарске, румунске и бугарске сувоземне и ваздухопловне снаге не могу се употребити за операције без претходног одобрења Врховне команде оружане силе, али се понуђени мађарски и румунски чамци могу поред Дунавске флотиле употребити за осигурање саобраћаја Дунавом. Њихови задаци имају се регулисати, уз одговарајући распоред немачке флотиле, тако да се избегне њихов међусобни додир.

Употреба хрватских снага у хрватско – српском граничном простору одобрена је од стране хрватске владе и према томе оне се могу користити.

Италијанска Врховна команда биће обавештена о предвиђеним мерама и умољена да у договору са заповедником оружане силе на Југоистоку предузме одговарајуће мере у италијанској окупационој зони.

6. Министарство спољних послова спровешће заједничку политичку акцију балканских држава против комунистичких вођстава у тим земљама.

Заповедник оружане силе на Југоистоку биће о томе детаљније обавештен путем представника Рајха."

Сходно овом Хитлеровом наређењу, фелдмаршал Лист је 18. септембра 1941. године издао следеће наређење:[112]

"Заповеденик Србије
Војни штаб Ia
Бр. 220/41 од 19 IX 41
Поверљиво – за команданте
Радиограм од заповедника оружане силе на Југоистоку
од 19 IX 1941
Заповеднику Србије
Вишој команди LXV
Немачком генералу у Загребу

Наредбом Вође, војне операције у Србији поверене су генералу пешадије Бемеу, командујућем генералу XVIII армијског корпуса. На основу наредбе Вође, преносим сву извршну власт у Србији на генерала Бемеа.

Све команде и јединице војске које се тамо налазе, или ће доћи, биће њему потчињене.

Свим војним и цивилним установама може он, према наређењу Вође, као једини носилац извршне власти, давати обавезна упутства.

Интереси четворогодишњег плана имају се при томе начелно обезбедити. При угушивању устаничког покрета у хрватско – српском граничном подручју, извршна власт и ту припада генералу Бемеу (уколико је то оперативно подручје) у споразуму са хрватском владом (преко немачког генерала у Загребу). Упутства за извршење операција за потребне мере сигурности итд. издавају само генералу Бемеу, који одговара за њихово извршење.

Командант оружаних снага на Југоистоку Ia
од 18 IX
List s. r.
генерал фелдмаршал"

У вези са овим наређењем, командант оружаних снага на Југоистоку је 19. септембра 1941. г. издао следеће допунско наређење:[113]

[112] Војни архив, НАВ-Т-312, р. 452, с. 8036911-2.
[113] Војни архив, НАВ--Т-312, р. 452, с. 8036900.

"*Ради обављања извршне власти и вођења војних операција поверених генералу пешадије Бемеу, неће се моћи избећи да генерал пешадије Беме – уколико му је потребно за извршење задатака, – издаје непосредна наређења војноуправном шефу, државном саветнику др Турнеру, који руководи војном Управом, с једне стране, и начелнику позадине команданта Србије, с друге стране. Појединости наређиваће начелник позадине команданта оружаних снага на Југоистоку*".

У циљу извршења претходних наређења, Бемеу су биле потчињене све команде и јединице које су се налазиле у Србији или је требало да се доведу у њу.[114] Ради садејства 718. дивизије и хрватских трупа – оних само на територији под његовом управом – неопходно је било да хитно успостави везе са немачким генералом у Загребу.

Генерал пешадије Франц Беме је у Београд стигао 19. септембра 1941. године. Он је том приликом добио званичну функцију Der Bevollmächtigter Komandierender General in Serbien (опуномоћени командант у Србији или опуномоћени командујући генерал у Србији).[115] Штаб 18. армијског корпуса је 22. септембра 1941. године имао следећи састав: начелник Штаба, генералштабни пуковник Пемсел (Oberst i. G. Max Pemsel), начелник Оперативног одељења генералштабни мајор Јаис, 1. официр мајор Јегер (Jäger), нач. перс. одељ. за официре мајор Сидов (Sydow), нач. перс. одељ. за подофицире мајор фон Ватек (Wattek),

[114] У том смислу, Виша команда LXV је 16. септембра 1941. године издала заповест за искрцавање и груписање снага 342. пешадијске дивизије, која је пребачена са западног фронта. У овој се заповести, поред осталог, каже:
"1) Непријатељ (види обавешт. билтен о непријатељу број 1).
2) 342. пеш. дивизија, пошто буде стигла у Србију биће потчињена Вишој команди LXV за нарочиту употребу.
3) Пошто се буде искрцала у рејону Шид – Кукујевци – Митровица – Кленак – Рума, северно од Саве, треба да се, ради напредовања ка југу, овако прикупи: две ојачане пеш. пуковске маршевске групе у рејону (укључујући наведена места) Манђелос – Чалма – Кузмин– Митровица – Рума; једна ојачана пеш. пуковска маршевска група у рејону Никинци – Платичево – Кленак. Да би се сачувало изненађење, ни мања одељења, пре почетка марша, не треба да пређу Саву ка југу, односно ка западу.
4) Штаб дивзије: у Руми.
5) У погледу снабдевања, дивизија је потчињена команданту Србије, Одељењу за позадину (налази се у Београду, згради парламента).
6) Виша икоманда LXV за нарочиту намену налази се у, Београду, у Александровој школи.
У обавештајном билтену (који је приложен овој заповести) били су дати подаци о партизансиким и четничким снагама на територији Србије, начину њиховог дејства и наоружању. Војни архив. HAB-T-501, p. 250, c. 1332-3.

[115] Војни архив, HAB-T-501, p. 246, c. 371, T-311, p. 190, c. 50, T-501, p. 246, c. 220-43.

нач. Обавештајног одељ. капетан Бергер, 3. официр мајор Тиц (Tietz), нач. Позадине генералштабни капетан Фаулмилер (Faulmüller), нач. Инт. одељ. др Мај (May), нач. Санитетског одељ. виши лекар др Рихтер (Richter), нач. Ветеринарског одељ. виши ветеринар Раух (Rauch), нач. Правног одељ. проф. др Гербер (Görber) и нач. Одељ. за наоружање и технику, капетан Леш (Lösch).[116] Све ове промене су наступиле због устанка на територији Југославије, а на изричит захтев Хитлера да се устанак угуши. Ради упрошћавања командних односа, а и због неслагања с командантом Србије, 9. октобра 1941. преузео је Беме и његове послове. Од тада његова фуникција гласи: Der Bevollmächtigter Komandierender General und Befelshaber in Serbien. (Опуномоћени командант и командант у Србији или Опуномоћени командујући генерал и командант у Србији). Ова фуникција би се могла означити и као: Опуномоћени командант немачких трупа у НДХ и Србији и војноуправни командант у Србији.[117]

У вези с потчињавањем команданта Србије, генерала авијације Данкелмана, опуномоћеном команданту у Србији, овај му је упутио један допис у којем каже да се његово потчињавање команданту 18. армијског корпуса и опуномоћеном команданту у Србији не слаже, ни по слову ни по духу, ни са једним досад издатим наређењем, да командант Србије није командни орган већ војноуправна установа и да је маршал Рајха њега молио да генералу пешадије Бемеу пружи сваку подршку и помоћ у спровођењу његових задатака.[118]

Врховна команда Вермахта је 21. октобра 1941. године обавестила команданта оружаних снага на југоистоку да му са источног фронта ставља на располагање 113. пешадијску дивизију као појачање за борбу против устаника.[119] У вези са тим, Опуномоћени командант у Србији је 28. октобра издао заповест за искрцавање и прикупљање 113. пешадијске дивизије.[120] Искрцавање 113. пешадијске дивизије је започело 7. новембра, искрцавање на простору Јагодина – Крушевац.[121]

Међутим, немачка офанзива у циљу уништењу устанка у Србији у јесен 1941. године излази из теме овог рада јер су овај задатак одрадиле немачке оперативне јединице знатно веће борбене вредности од оних ангажованих за окупацију Србије, премда су и оне биле испод просека Вермахта.

---

[116] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 246, с. 390.
[117] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 264, с. 196-420.
[118] Војни архив, НАВ-Т-501, р. 246, с. 409-10.
[119] Војни архив, Vishaupt, reg. br. 18/1, k. 70.
[120] Војни архив. НАВ-Т-501, р. 250, с. 1249.
[121] Војни архив, Минхен 6, с. 1208 – 1219.

НЕМАЧКЕ КОМАНДЕ И ЈЕДИНИЦЕ У ЛЕСКОВЦУ 1941. ГОДИНЕ

Приликом организације своје окупационе управе Немци су предвиделе и ортскомандантуру I/866 у Лесковцу која је требало да буде потчињена команди 2. армије. Међутим, пре него што је добијено наређење о потчињавању команди 2. армије, ова ортскомандантура је упућена и пристигла у Солун. Према телексу OKH/Gen. St.d.H.: Gen. Qu (Одељења за војну управу) (Qu 4) Орг. (Бр. II 4442/41. од 24. 4. 41. године, замена није била предвиђена, тако да је Лесковац привремени остао без ортскомандантуре.[122]

Наређењем Оперативног одељења команде 2. армије, од 18. априла 1941. године, Србија је постала корпусна област 11. армијског корпуса генерала фон Корцфлајша (Kortzfleisch).[123] Као што смо већ раније навели, наређењем команде 2. армије од 20. априла, 11. армијски корпус је 22. априла преузео на себе одговорност за одржавање реда и мира и на подручју које су до тада обезбеђивали 14. и 31. армијски корпус, а од 28. априла и подручје 46. армијског корпуса. Командно место корпуса је од 22. априла било у Крагујевцу. Поделом дивизијских рејона 294. пешадијска дивизија је дислоцирана у јужној Србији и делом на Косову, поседајући простор Ниш, Куршумлија, Косовска Митровица и Лесковац.[124]

Крајем маја и почетком јуна оперативне дивизије Вермахта замењују у Србији посадне дивизије па тако 294. пешадијску дивизију смењује 717. посадна пивизија. Интересантно је да ни једна јединица ове дивизије није распоређена у Лесковцу. Команда 11. армијског корпуса је 3. јуна 1941. године издала наређење за обезбеђење границе (који гранични прелази се обезбеђују, јачина снага и време када може отпочети обезбеђење границе). Тако је наређено да, између осталог, 717. п. д. обезбеђује и прелаз Лесковац – Врање са једном четом.[125]

Са формирањем Више команде за нарочиту употребу 65 и њеним преузимањем надлежности 17. јуна 1941. године, кад је у питању Лесковац ништа се не мења. Ни крајем јуна 1941. године у Лесковцу нема стално стационираних немачких команди и јединица,[126] а ни 19. августа 1941. године.[127]

---

[122] Војни архив, НАВ – Т – 312, р. 112, с. 9332975 – 86.

[123] Снимак телеграма писаног на машини, Војни архив, НАВ – Т – 312, р. 1078, с. 9281757-9.

[124] Војни архив, НАВ – Т – 312, р.1076, с.928040.

[125] Војни архив, НАВ – Т – 501, р. 254, с. 582-3.

[126] Предате су му још 22. 4. 1941. године од стране команданта армијске позадинске области 559.

[127] Војни архив, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 119-120.

Немачко командовање, почетком септембра 1941. године, ситуацију у лесковачком крају није сматрало нарочито критичном. Командант оружаних снага на Југоистоку и командант 12. армије је у свом наређењу од 5. септембра 1941. године наредио да Командант Србије и Виша команда LXV морају посебну пажњу да обрате пре свега на три области, и то: Шабац – Ваљево – Крупањ – Лозница, Топола – Крагујевац – Краљево – Ужице – Лазаревац и Бор – Зајечар – Ниш – Крушевац. Прво, у овим областима је требало концентрисати све расположиве маневарске снаге (укључујући и све три посадне дивизије у Србији). Тек потом је требало заштити и Београд (као престоницу), железничку пругу Лесковац – Ниш – Београд – правац Загреб, дунавске и савске мостове, Гвоздена врата на Дунаву, Борски рудник и слично. Међутим, ови објекти, по мишљењу немачког командовања још увек нису били озбиљно угрожени.[128]

Наиме, по подацима Више команде за посебну намену LXV, немачка потерна одељења су у периоду од 14. августа до 5. октобра у ширем подручју Лесковца имала следећа дејства:[129]

17. августа 1941. године потерни одред 1. батаљона 737. пука је дејствовао у околини Прокупља (5 лица ухапшено).

5. септембра 1941. године 1. батаљон 737. пука и једна чета су дејствовали 10 км југозападно од Лесковца (заплењен лаки митраљез).

24. септембра 1941. године 670. артиљеријски дивизион је дејствовао код Душника (16 комуниста мртвих, већи плен).

У исто време је на окупационом подручју у надлежности споменуте команде било 119 интервенција у којим су учествовали потерни одреди. Из горњег можемо закључити да до 5. октобра 1941. године није било иоле значајнијих устаничких дејстава у широј околини Лесковца. Споменимо да су последњих дана септембра партизани опљачкали фабрику Вучје, претходно разоружавши жандарме, али да није уследила реакција немачких потерних одреда.[130]

Крајскомандантура I/867 је негде почетком септембра премештена из Приштине у Лесковац, пре свега због појава саботажа на прузи Ниш – Солун. У то време пругу је обезбеђивала само бугарска железничка заштита, јачине од једног етапног батаљона, смештеног у Дољевцу. По

[128] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 390 – 392 (dokument br. 145 – Naređenje feldmaršala Lista od 5 IX 1941 god.).

[129] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 509, 514 и 516 (dokument br. 206 – Izvešta Više komande za posebnu upotrebu LXV 12 X 1941 god.).

[130] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 471.

мишљењу крајскомандантуре I/867 израженом Команданту Србије крајем септембра 1941. године, бугарска железничка заштита није била у стању да заштити пруге Ниш – Пирот и Ниш – Софија, јер су страже исувише слабе и постављене у великим размацима. Крајскоманда у Лесковцу је покушала да преко тамошњег бугарског официра за везу оствари појачавање страже али је надлежна бугарска дивизија у Скопљу, по упутству бугарског Министарства рата, одбила давање појачања. Због тога је Командант Србије замолио 1. октобра 1941. године команду XVIII армијског корпуса да ова поведе преговоре са надлежним бугарским органима, како би се остварила пуна сигурност на овим железничким пругама.[131]

Средином септембра од немачких јединица у Лесковцу се налазило само 867. одељење фелджандармерије д које је улазило у органски формацијски састав крајскомандантуре I/867, као и 4. чета 920. ландесшицен-батаљона, тј. укупно највише око 150 Немаца. Током друге половине септембра 1941. године знатно су ојачане немачке снаге у Лесковцу. Тако су се 30. септембра 1941. године у њему налазили штаб, 1, 4. и 5. чета 920. ландесшицен-батаљона, као и I/867 крајскомандантура са њој органско припадајућим снагама.[132]

До 30. октобра 1941. године исељени су сви фолксдојчери из Ћуприје, Параћина и Лесковца а у току је било њихово исељавање из Крагујевца, Крушевца, Јагодине, Зајечара, Пожаревца и Књажевца.[133] Приликом борби око Лебана, 11. новембра 1941. године, погинуо је крајскомандант Лесковца мајор Ренер (Renner).[134]

Због све веће угрожености комуникација на југу Србије, на захтев Немаца, Бугари су у Ниш и околину, за ојачање своја два етапна батаљона (у Белој Паланци и Дољевцима) 21. новембра упутили 2. пешадијски (моторизовани) пук и делове 4. тенковског пука. Том приликом штаб пука и један моторизовани батаљон су се сместили у Нишу, а по један немоторизовани батаљон смештен је у Лесковцу (2. батаљон) и Белој Паланци. У Ниш су стигле и једна или две хаубичке батерије (105 мм) из 4. тенковског пука, ојачане противоклопним и другим тешким наоружањем.[135]

---

[131] Војни архив, НАВ – Т – 501, р. 250, с. 1411 и с. 1439.

[132] Војни архив, НАВ – Т – 501, р. 249, с. 775 – 778.

[133] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 574 (dokument br. 240 – Izveštaj šefa pozadinske službe u štabu nemačkog vojnog komandanta u Srbiji od 30 X 1941 god.).

[134] Том приликом је са њим погинуо и један подофицир из фелджандармерије који га је пратио на извиђању земљишта око Лебана. Војни архив, НАВ – Т – 501, р. 246, с. 611 – 618.

[135] Војни архив, НАВ – Т – 501, р. 250, с. 1411.

У то време се ситуација на југу Србије, са становишта Немаца, озбиљно погоршала. Власотинце су нападнуте и заузете 12. октобра 1941. године. Код Тулова су се 5. новембра 1941. године сукобили бугарски батаљон и партизани. Појачана 6. чета 737. пука и 5. чета 920 ландесшицен-батаљона водиле су 12. новембра борбе око Лебана. Командант одсека 717. дивизије из Ниша, са бугарским јединицама, 30. новембра је палио Вучје, јер је било поседнуто од партизана.[136]

По извештају опуномоћеног командујућег генерала у Србији од 10. децембра 1941. године, у то време најјача партизанска група у Србији (по немачкој процени око 2000 људи) налазила се у близини Лесковца. По овој процени, око 40% од укупног броја партизана налазило се око Лесковца. Исти генерал је 11. децембра извештавао да се око Лебана налази 300 партизана у пољским утврђењима, а у извештају од 13. децембра тај број је повећан на око 1000. Опуномоћени командујући генерал у Србији је 31. децембра извештавао да је 711. дивизија извршила напад на партизане код Лебана, али без решавајућег успеха. Напад је наставила српска жандармерија. Партизанске снаге, које су процењиване на око 3000 људи, поделиле су се у два дела, од којих се један део (око 1000 људи), по немачким сазнањима, повукао на југ а други, већи део (око 2000 људи) на простор Прокупље – Куршумлија.[137]

На дан 1. децембра 1941. године 867. крајскомандантури је било потчињено 867. одељење фелджандармерије "д". Поред тога, у Лесковцу се, у исто време, налазио и окружни царински комесар (Bezirkszollkomissar) који је био потчињен службенику за везу царинске граничне заштите Србије. Окружном царинском комесару су биле потчињене граничне контролне станице (Grenzaufsichtsstelle) у Лесковцу, Грделици, Медвеђи и Белој Паланци.[138] Још увек се у граду налазила и главнина 920. ландесшицен-батаљона.

Наређењем Командног штаба опуномоћеног команданта у Србији од 4. децембра 1941. године усвојена је нова организација војноуправних команди у Србији. Кад је реч о крајскомандантури 867 у Лесковцу, ту није било никаквих измена. Она је и даље остала потчињена фелдкомандантури 809 у Нишу, а њена надлежност се простирала на подручја: Лесковац, Власотинце, Лебане, Куршумлија, Прокупље и Прокупље (Добрички). Почетком децембра још није био постављен нов крајскомандант, на ме-

[136] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 521, 596, 598, 612, 671 и 681.

[137] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno – oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom I – Borbe u Srbiji 1941 god*, Beograd 1949, 638, 644 – 5, 652.

[138] Војни архив, НАВ – Т – 312, р. 463, с. 8050753 – 759.

сту погинулог мајора Ренера, већ је капетан Нојгебауер (Neugebauer) заступао крајскоманданта.[139]

Командант оружаних снага на југоистоку се споразумео са бугарским војним властима да бугарске јединице почетком јануара 1942. године поседну знатне делове Србије. Тако је, између осталог, почев од 30. децембра 1941. године 3. батаљон 13. пешадијског пука требало је да се најпре маршем упути из Свођа у Лесковац, у коме је требало да до 4. јануара 1942. године смени 2. батаљон 2. пука који је 4. јануара требало да оде за Ниш.[140]

Бугарски први делови су до 5. јануара 1942. године почели са сменом немачких трупа у Лесковцу, Нишу, Књажевцу, Ћуприји и Јагодини. Цела територија је до 15. јануара 1942. године поседнута са три бугарске дивизије под једном командом армије. Почев од 31. децембра 1941. године снаге 717. немачке дивизије, смењене бугарски јединицама, започеле су са смењивањем 113. немачке пешадијске дивизије, и то предавањем територије из руке у руку. Упућивање првих делова 113. пешадијске дивизије на Источни фронт започели су 7. јануара 1942. године.[141]

Треба напоменути да су бугарске јединице на новопоседнутој територији биле потчињене команданту Србије, генералу Бадеру, и употребљене су за чисто војно поседање. Немачка војна управа је остала и даље непромењена. Фелд и крајскомандантуре су биле искључиво потчињене команданту Србије и у територијалном и у управном погледу. Бугарске јединице су морале да поштују наређења фелд и крајскоманданата која се односе на управне односе, као и немачке и српске законе и одредбе издане са немачким одобрењем. Немачка и српска управа су на том подручју спроводиле своју делатност као и раније.[142]

Резиме

Небојша Ђокић

ВОЈНОУПРАВНИ КОМАНДАНТ У СРБИЈИ
И КОМАНДАНТ СРБИЈЕ

Немачка војска у Другом светском рату је једна од најпопуларнијих тема у светској војној историографији последњих деценија. Публиковано је више хиљада књига и безброј текстова различитог квалитета. Интере-

[139] Војни архив, НАВ – Т – 312, р. 463, с. 8050424 – 429.
[140] Војни архив, НАВ – Т – 312, р. 452, с. 8036475
[141] Војни архив, НАВ – Т – 312, р. 452, с. 8036479 – 80
[142] Војни архив, НАВ – Т – 501, р. 257, с. 1351 – 2 и р. 246, с. 000819.

сантно је да постоје и специјализоване издавачке куће које се баве само Вермахтом, а такође није ни мали број часописа који се баве само том темом. С друге стране, Немачка војска је у нашој историографији, још увек, табу тема, о којој је веома мало писано. Ово је један од првих покушаја да се немачка оружана сила у Србији (и Југославији) прикаже у објективном светлу

Највећи део немачких јединица ангажованих у Србији 1941. године је био нижеразредан и по попуњености људством и наоружањем а такође и по обучености. Немачке посадне дивизије су све до почетка 1943. г. биле далеко испод сваког просека и по квантитету и по квалитету. Док су нормалне немачке пешадијске дивизије имале три пешадијска пука са по три батаљона посадне дивизије су имале два пука са по три батаљона. Шта више, просечно бројно стање нормалних пешадијских батаљона је било 500 до 600 људи а посадних око 200 људи. Са друге стране, наоружање посадних батаљона није било много горе него регуларних батаљона. Та разлика је била осетна тек на нивоу пука и дивизије. Док се пуковска артиљерија код посадних дивизија, првих година рата, састојала углавном од заплењених пешадијских топова 37 мм Пито и старих минобацача, пуковска артиљерија регуларних пукова је имала оруђа калибра 75 мм и јача. Дивизијска артиљерија је имала најмање 54 хаубице калибра 105 и 150 мм, као и преко 70 противоклопних топова (од краја 1941. г. то су били топови калибра, најпре 50 мм а убрзо и 75 мм), дотле су посадне дивизије имале 12 до 18 топова и хаубица (углавном брдских) калибра 75 и 100 мм као и двадестак противоклопних топова калибра 37 мм (тек пред крај рата појавили су се и јачи противоклопни топови). Немци су све време рата у Југославији имали веома мало моторних возила. До краја рата највећи део њихове артиљерије је био са коњском вучом а само су специјални потерни одреди добијали по једну или две батерије са моторном вучом.

Све до средине 1943. г. немачке јединице у Србији биле су попуњене са људством старијих годишта од којих највећи део није служио редовни кадар. Готови сви официри, осим команданата пукова и дивизија (и нешто специјалиста у штабовима) били су резервни официри, углавном Аустријанци. Било је пуно и фолксдојчера, у осталом, било је и чисто фолксдојчерских јединица. Треба водити рачуна и о томе да у многим "немачким" јединицама уопште није било Немаца осим официрског кадра. Пре завршних операција једина стварно елитна јединица у Србији је била 1. брдска дивизија, све остале јединице које су стизале из Грчке или Француске су биле испод просека. Од немачких јединица употребљених

у Србији, пре јесени 1944. г, као квалитетне треба споменути пре свега 7.СС Принц Еуген дивизију и разне јединице намењене за специјална против герилска дејства.

УДК

Живан Стојковић

КУЛТУРНА ПАНОРАМА ЛЕСКОВЦА ПРВИХ ГОДИНА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА III

Почетком педесетих година двадесетог века у Југославији је дошло до значајних промена, у првом реду увођењем радничког управљања, а нешто касније друштвеног управљања у културно-просветној области. Основни циљ је био да се што шири круг људи укључи у друштвено-политички живот и активно доприноси даљем развоју социјалистичког друштва. Значајну улогу у томе имали су народни универзитети за чији успешнији рад су издата упутства по којима су они имали задатак да својим разноврсним популарно-научним и политичким предавањима развију у народу научни поглед на свет и да објашњавају економску, политичку и културну делатност. Зато је било потребно да се организационо учврсте постојећи градски и сеоски универзитети и да се њихова мрежа прошири. То је подразумевало избор одговарајуће управе, доношење планова рада, формирање јаких актива предавача, обезбеђивање техничких и материјалних средстава и успостављање чвршће сарадње са Савезом културно-просветних друштава, Синдикатом и другим масовним организацијама, како би се што боље спроводила популаризација народних универзитета и обезбеђивала масовнија посета предавањима. Управа Народног универзитета имала је пет чланова (председник, секретар, благајник, руководилац актива предавача, руководилац агитационих активности и технички руководилац). Препоручено је да се у Управу бирају лица која имају организационе способности, представници Савеза културно-просветних друштава и народне власти. Најодговорнији је био председник који је морао да добро познаје проблематику рада народних универзитета, да непрекидно контролише рад чланова Управе и да одржава сталне контакте са представницима народне власти. Секретар је, поред осталога, имао задатак и да води књигу евиденције у коју је требало да уноси све активности у вези са радом, али и недостатке у раду. Био је дужан и да подноси месечне извештаје Среском, односно Градском

народном одбору о раду у којима је морао да указује и на проблеме и начине њиховог решавања. Руководилац актива предавача морао је да води рачуна да предавачи буду познати политички, културни, просветни и јавни радници, као и истакнути стручњаци, лекари, инжењери, ветеринари и агрономи и да на време добију одговарајуће теме како би се што боље припремили. Технички руководилац је водио бригу око обезбеђивања и уређења просторија за предавања, које су морале бити чисте и загрејане и са обавезним паролама о популаризацији нових друштвених односа. Управа је била дужна да сачини и тромесечне планове рада које је достављала и Министарству за науку и културу Народне Републике Србије. Они су морали бити прилагођени месним приликама и нивоу образовања слушалаца. Како су сва предавања имала за циљ подизање идеолошко – политичког и културно – просветног нивоа људи захтевано је да буду написана како би претходно била прегледана и евентуално делимично измењена и допуњена. Сваки народни универзитет је морао да има актив предавача који се повремено састајао како би усагласио ставове о појединим питањима. Истовремено, предавачи из града су одлазили и у мање средине, а како би се обезбедила већа посећеност предавањима, поред усмене пропаганде и сарадње са другим друштвеним организацијама, штампане су и плакате и најављивана предавања преко локалне штампе и разгласних станица. Народни универзитети у градовима наплаћивали су улазнице симболичног износа, а издржавали су се и од помоћи коју су добијали од народне власти и Савеза културно-просветних друштава. Хонорари предавачима су, такође, били симболични.

Значајна пажња је посвећивана такозваном народном просвећивању и развијању културних и уметничких активности. Колико је богата активност била у овим областима може да покаже план рада за четврто тромесечје 1950. године Реферата народног просвећивања и културе и уметности у оквиру Градског народног одбора. У вези са народним просвећивањем, предвиђено је да се у октобру одржи састанак Комисије за ликвидацију неписмености када би се извршила подела задужења наставницима и учитељима за одржавање течајева. Предвиђено је, такође, да се поново изврши попис свих неписмених и да се спроведу припреме за рад течајева, а намера је била да се обухвате сви неписмени. По налогу Министарства за науку и културу Народне Републике Србије предвиђено је одржавање састанка са особљем биоскопа на коме би се извршила анализа рада. Истовремено, на Народном универзитету требало је усвојити план рада за четврто тромесечје 1950. године, а предвиђена су предавања: „Нека чуда у природи и њихово научно објашњење“ и „Постанак живота на земљи“. А поред разговора у Библиотеци о плану рада, требало је приступити реализацији формирања пионирске библиотеке. Поред анализе

рада у октобру у вези са народним просвећивањем, предвиђено је и припремање плана акција за „Недељу народног просвећивања“ у оквиру које је требало одржати предавање о популаризацији књиге. Поред обилазака аналфабетских и просветних течајева, у овом месецу је требало интензивирати формирање оваквих течајева у предузећима и фронтовским организацијама, а посебан нагласак је стављен на отварању школа за описмењавање Цигана. Питању праћења филмова у биоскопима поклањана је велика пажња, па је зато био планиран састанак са културно-просветним референтима ради обучавања за вођење разговора са гледаоцима после емитовања филма. У овом месецу на Народном универзитету била су предвиђена предавања: „Са науком кроз чуда природе“, „О предшколским и ваншколским установама“, „Развој и задаци фискултурног покрета“ и „Значај добровољног давања крви“. У децембру 1950. године требало је обићи све течајеве и организовати испите код оних који завршавају рад. Требало је завршити и све радове на оспособљавању биоскопске сале у Дому синдиката. На Народном универзитету планирана су предавања: „Археолошка ископавања на Царичином граду код Лебана“, „Развитак људског друштва“, „Електрицитет и културни развој народа“ и „Постанак, улога и класни карактер армија“.

За област културе и уметности такође је сачињен тромесечни план рада. У октобру је најпре планиран састанак са уметничким и техничким особљем Позоришта ради договора о раду у предстојећој сезони уз примену закључака са саветовања директора позоришта и повереника у Београду о репертоарској политици. Предвиђене су и припреме за дочек и смештај музејских радника из Аутономне покрајине Војводине, затим обилазак Музичке школе и увид у њен рад, као и формирање хора у Трговачкој школи. Истовремено, редовно је вршена контрола рада свих секција културно – уметничких друштава. У новембру је био планиран састанак са уметничким ансамблом Позоришта ради договора о пружању помоћи дилетантским групама у граду, као и реорганизација Позоришног савета ради успешнијег рада. Предвиђено је и да се продужи рад на курсу за идејно-политичко уздизање чланова Позоришта, уз сарадњу са Синдикалном подружницом. За омогућавање успешнијег рада Пионирског позоришта предвиђено је да ученици који су његови чланови буду пребачени на полудневну наставу како би могли да се ангажују у припреми представа. А за популаризацију представа које су на репертоару планирано је постављање позоришног излога у главној улици у граду у коме би се, поред плаката, излагале и фотографије из представа. У овом месецу и даље би се радило на обогаћивању збирке Градског народног музеја и обезбеђивању веће посете од стране ученика. Обављене су и две контроле рада у Музичкој школи. Наравно, у сарадњи са Градским саве-

зом културно-уметничких друштава требало је радити на омасовљавању њиховог чланства. Колика пажња је посвећивана раду Позоришта показује и план рада за децембар 1950. године, у коме је предвиђено пружање помоћи Савету у припреми представе „Раскрсница“, као и учествовање на такмичењу у Нишу и рад на што масовнијим посетама ђака представама. Одлучено је да се са најновијим резултатима ископавања на Царичином граду упознају и грађани и ученици Лебана.

Заинтересованост за развој културе огледала се и преко сталне бриге о ширењу филмске уметности и у настојању да што већи број грађана прати биоскопске представе, после којих су организовани разговори о филмовима. Да би пак пројекција филмова била што квалитетнија, Извршни одбор Градског народног одбора Лесковца обавестио је, крајем ове године, Оперативно одељење Комитета за кинематографију – да ће набавити биоскопску апаратуру марке „Истра“ и склапајуће столице за други народни биоскоп. Средином септембра 1950. године повереник просвете Градског народног одбора одржао је састанак са особљем биоскопа „Москва“, по налогу Министарства за науку и културу Народне Републике Србије. Требало је подробније објаснити улогу биоскопа у просвећивању народа и подизању културног нивоа. Међутим, током дискусије наведени су евидентни проблеми у раду биоскопа, од недовољне количине мазива за под, преко честих кварова лампи на апаратури и нестанака струје за време приказивања филмова, што је доводило до незадовољства публике и нереда у сали, па до тога да се често ломе стакла на рекламним паноима за филмове. Закључено је да Управа биоскопа редовно припрема годишње и тромесечне планове рада и да их доставља Повереништву за просвету и културу, да се побољша хигијена у биоскопској сали, да се затражи од Министарства просвете и културе да посредује код Комитета за кинематографију у вези са обезбеђивањем квалитетнијих лампи за апаратуру, да се од Градског електричног предузећа тражи да изузме биоскоп од честих прекида струје, утолико пре што је у његовој близини трансформатор, да Повереништво за просвету и културу тражи од Министарства билтене о новим домаћим филмовима и текстове о садржају тих филмова ради њиховог лакшег рекламирања, да се затражи посебан прикључак на трансформатор за биоскоп од Министарства и Контролне комисије, да се одржавају редовни састанци са особљем биоскопа сваког другог месеца, да се набаве слике и парола за украшавање биоскопског хола, као и актуелни журнали који би се приказивали пре почетка филма и да се од Комитета за кинематографију тражи да се Лесковцу шаљу и квалитетнији премијерни филмови.

Иницијатива да се у дворишту Народног позоришта изгради летња позорница на којој би се, поред позоришних представа, изводиле и дру-

ге културне манифестације потекла је претходне године, а то је било у плану и 1950. године. Такође, планирано је да се доврши изградња позоришног магацина и да се делимично обнови инвентар. Истовремено, била је планирана и изградња Дома културе која би нашла своје место у регулационом плану који је рађен у сарадњи са Урбанистичким институтом у Београду. У оквиру Дома културе били би и фискултурна сала, пионирски дом и библиотека. Требало је извршити све припреме како би само грађевински радови почели наредне године.

За рад Градског народног музеја биле су обезбеђена две приватне зграде за које је плаћан закуп. У једној од њих, чији је власник била Загорка Димитријевић и која се налазила код лесковачке цркве, била је смештена археолошко-етнографска збирка, а у другој збирка из периода Народноослободилачког рата. Зато је, крајем ове године, управник Музеја Велимир Ивановић, уз сагласност власнице, затражио да јој Градски народни одбор у замену додели другу зграду која је у његовој својини, чиме би се избегло плаћање закупа, што је и прихваћено. Тако је ова зграда постала својина Музеја. Нажалост, иако се сличан предлог односио и на зграду свештеника Тихомира, која се граничила са овом и представљала изузетан примерак грађанске архитектуре, договор није постигнут. Данас је на том месту никла стамбена зграда која умногоме нарушава изванредан амбијент који је комплетно требало сачувати. У овој години штампана је прва свеска Библиотеке Музеја, књига Сергија Димитријевића „Стари Лесковац као просветни и културни центар“. Штампана је у 2.000 примерака, од тога је 100 примерака уступљено аутору, два примерка Јавном тужилаштву, 23 Народној библиотеци, 22 музејима у Србији и 40 научним сарадницима. Тада је планирано да Сергије Димитријевић припреми и другу свеску Библиотеке Музеја под називом „Први лесковачки књижевници и истраживачи нашег краја“.

Опредељење нових власти да се ликвидира неписменост у земљи започело је одмах после ослобођења и до 1950. године претворило се у масовну акцију која је имала и политички значај. По попису из септембра претходне године, у Лесковцу је било 308 неписмених. У 25 течајева било је обухваћено 211 полазника. Међутим, до јуна 1950. године завршило је рад 16 течајева са 139 полазника, док је пет течајева, због закашњења са почетком, наставило да ради са 60 полазника, а четири течаја су прекинута, и то два у Дуванској станици, због отпуштања радника, и по један у Раданској и Лебанској улици. Међутим, како је почетком ове године дошло до прилива нових радника са села и њихових породица, Повереништво за просвету и културу и Комисија за ликвидацију неписмености одлучили су да изврше нови попис неписмених и да сачине план рада аналфабетских и просветних течајева. У вези са тим, извршен

је и распоред наставника основних школа који ће радити на течајевима, а град је подељен на рејоне основних школа. По том попису, у граду је било 304 неписмених, који су морали бити обухваћени аналфабетским течајевима, и то 109 по предузећима и 195 у основним организацијама Народног фронта. У овој години у предузећима је радило пет течајева са 52 полазника и четири у фронтовским организацијама са 28 полазника, односно укупно 80 неписмених. Током лета завршила су рад два течаја, и то у Војно-грађевинском предузећу са 21 и у Циглани „Победа“ са 11 полазника. Кад је реч о просветним течајевима, ситуација је била другојачија. Наиме, иако је и организацији ових течајева била посвећена значајна пажња, постигнути су слабији резултати. Било је планирано да се у школској 1949/ 50. години обухвати 100, а обухваћена су 74 полазника, док је почетком нове школске 1950/51. године на три течаја био 21 полазник. Један од разлога за такво стање био је што су радници који су већ били на аналфабетским течајевима или имали незавршену основну школу похађали стручне течајеве у предузећима за стицање одређених квалификација.

Градска народна библиотека била је смештена у једној просторији Синдикалног коначишта, у којој је била и читаоница. Пионири у граду нису имали своју књижницу па су и они користили ову Библиотеку. Поред овога, у граду је било 45 књижница са 19.810 књига, а евиденција о њима постојала је само у Градској, синдикалној и школским библиотекама. Велика пажња поклоњена је организовању предавања о популаризацији књига и значају њиховог читања, али је, и поред тога, интересовање радника за читање књига било још увек слабо. Ипак, на основу доступног податка, у овој години је 8.730 читалаца прочитало 12.640 књига.

Знатно активнији био је Народни универзитет који је у овој години, уз ангажовање актива предавача, организовао 39 предавања са 6.924 слушалаца. Обрађено је 14 тема: „О четвртом заседању Организације уједињених нација“ (четири пута), „О раку“ (три пута), „Карактер наше Народне револуције“ (пет пута), „Школе у новој Југославији“, „Улога Народног фронта у социјалистичкој изградњи наше земље“, „Развој музике код нас“, „О значају Кинеске револуције“, „Нега стајског ђубрета“, „Зимско чишћење воћака“, „О дечјим заразним болестима“, „Припремање јефтине сточне хране“, „Пролећна нега усева“, „Покрет за високу продуктивност рада – израз социјалистичког карактера наших радних људи“, „ О пчеларству и његовом значају у привреди“.

Брига о раду сваке институције у култури била је на високом нивоу. Истовремено, захтевало се да се доносе годишњи планови рада. Један од таквих је и план рада Градског народног музеја за 1951. годину, који ћемо навести у целини: за јануар је планиран завршетак инвентарисања

збирке докумената из Народноослободилачке борбе и обрада биографија палих бораца Лесковца. У фебруару сређивање етнографске збирке и припрема за отварање одељења развоја кудељне индустрије, као и припрема за штампу друге свеске Библиотека Градског народног музеја. У марту наставак рада на отварању одељења кудељарства и сређивање археолошке збирке, као и посете Власотинцу, Копашници и Грделици ради утврђивања нових археолошких локалитета. За април је планирано отварање одељења развоја кудељне индустрије и нумизматичке збирке, а за мај рекогносцирање терена који припада Градском народном музеју и ископавања на локалитетима Градац, Слатина и Стубла. У јуну је био предвиђен рад на сређивању материјала за књигу „Прилози историји развоја НОБ-а лесковачког краја“ и припрема за штампу, а наредног месеца њено штампање. У августу је планирано ископавање на Царичином граду које би трајало до средине септембра. У октобру прикупљање материјала и припреме за отварање одељења занатства и индустрије Лесковца, а у новембру његово отварање. За децембар су предвиђене припреме и издавање Водича музеја.

У кући Димитријевића, која је постала историјски споменик, Градски народни музеј је имао шест изложбених просторија рачунајући ту и вестибил. Биле су изложене археолошка збирка са 170 предмета, затим, у одељењу Царичиног града 203 експоната, етнографска збирка са 63 предмета, у посебном одељењу 36 предмета из старог Лесковца, у лапидаријуму је било 13 експоната и у вестибилу 20 предмета, односно укупно 505 предмета. Музеј је имао и пет збирки предмета: природословну са 86, културно-историјску са 48, археолошку са 570, нумизматичку са 838 и етнографску са 187 предмета. Према томе, у 1951. години Музеј је располагао са 1729 предмета. Природословна и нумизматичка збирка нису биле изложене, јер за прву није било просторије, а за другу није било витрина. Решавање овог питања, као и излагање предмета о развоју занатства и индустрије остављено је за наредну годину. Током ове године, у јуну, вршено је археолошко рекогносцирање терена када је утврђено 111 нових локалитета, а настављени су и радови на Царичином граду. Сви предмети су били инвентарисани и класификовани. Током 1951. године поставку у овој згради Музеја посетила су 1632 посетилаца: у јануару 153, фебруару 138, марту 50, априлу 274, мају 199, јуну 180, јулу 9, августу 12, септембру 138, октобру 123, новембру 126 и децембру 230.

Музеј Народноослободилачке борбе био је смештен у приватној згради која је била преуређена, чиме је обезбеђено пет просторија за излагање експоната. Од око 1400 прикупљених, била су изложена 324. Током ове године прикупљено је 70 нових предмета, а сви предмети су били инвентарисани и сређени. Један број докумената набављен је од Војно-

историјског института у Београду. У сарадњи са Савезом удружења бораца Народноослободилачког рата 1941 – 1945. године организоване су две изложбе о развоју НОБ-а у лесковачком крају. Те године у јануару је било 78, фебруару 86, марту 69, априлу 132, мају 208, јуну 260, јулу 98, августу 26, септембру 212, октобру 73, новембру 191 и децембру 279 посетилаца, укупно 1712. Музеј је имао и своју библиотеку која је имала 1200 књига. Настављена је и издавачка делатност, па су у овој години штампане две књиге: „Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају“ и „Борба с Турцима под Скобаљићем“.

Интересантни су и подаци о раду Народне библиотеке која је водила прецизну евиденцију о прочитаним књигама. Располагала је са 8.010 књига од којих са стручном тематиком 780, белетристика 5.105, марксистичка литература 1.096 и књиге на страним језицима 1.029. Укупно је до маја 1951. године било 1.063 читалаца који су прочитали 10.920 књига. Од тога броја 920 ученика је прочитало и највећи број књига 10.145, и то стручних 182, белетристике 9.699 и марксистичке литературе 264. Зачуђује податак да је међу читаоцима било само осам учитеља који су прочитали 69 књига, и то осам стручних, 53 белетристике и осам марксистичке литературе, а још мање наставника и професора, свега седам, који су прочитали 48 књига, стручних пет, белетристике 36, марксистичке литературе седам. Такође, био је мали број осталих читалаца, свега 128 који су прочитали 558 књига. Интересантно је да је од стручне литературе најчитанија била књига „Основи радиотехнике“, а од белетристике дела Гија де Мопасана, Балзака, Синклера Луиса, Воранца, Цанкара, Његоша и Ранковића. Од марксистичке литературе најчитанија је била књига „Порекло породице, приватне својине и државе“.

Започети радови на изградњи магацина уз позорницу Народног позоришта требало је да буду завршени у овој години, чиме би се створили бољи услови за смештај кулиса, реквизита и осталог инвентара и приручног материјала, а такође је било планирано да се преуреди позорница, израде портали и одговарајуће електричне инсталације. Зато су од Градског народног одбора затражена средства која би омогућила завршетак ових радова. Биоскоп „Москва“, поред сале, фоајеа и кабине за апаратуру, није имао друге просторије, па чак ни клозет. Зато је било потребно да се дозидају билетарница и још две просторије са северне стране, као и клозет. То није могло да се уради од прихода од улазница, па су тражена потребна средства.

Сличне интервенције биле су потребне и код Градског народног музеја, па је зато управник Велимир Ивановић, септембра 1952. године, упутио захтев Савету за просвету, науку и културу градске општине Лесковац за одобрење средстава да се зграда Музеја НОБ-е окречи, поправе

електричне инсталације, постави патос у канцеларији и да се поправи кров. Било је потребно набавити четири витрине, четири звона, три тепиха и 30 метара тепих стаза, а за зграду археолошко-етнографског музеј да се поправи кров, обави малтерисање споља и изнутра, да се набаве три витрине за излагање новца, још осам других витрина, осам тепиха и 40 метара тепих стаза. Како је ова зграда већ постала мала за излагање нових експоната, поновљен је захтев да се узме у закуп кућа свештеника Тихомира. Настављене су и припреме за даљу издавачку делатност, а предложено је да се узме и зграда бившег Радничког дома за Музеј радничког покрета Лесковца. Међутим, због важности даљег развоја Музеја, било је предлога да се размотри могућност изградње посебне зграде у којој би било све обједињено.

За обезбеђење бољег рада Градске народне библиотеке Народни одбор градске општине, чији је председник био Гојко Зечевић, а шеф Одсека за просвету и културу Драгослав Ранисављевић, поставио је, јуна 1952. године, за приправника књижничара Зорана Кражића, свршеног ученика Гимназије у Лесковцу.

Средином ове године Народни одбор градске општине добио је писмо од Савета за науку и културу Владе Федеративне Народне Републике Југославије у коме је наведено да је још Национални комитет ослобођења Југославије 1945. године донео одлуку о заштити и чувању културних споменика и старина у којој је предвиђено да се архиве свих државних установа стављају под заштиту државе. Општим законом о заштити споменика културе и правилником уз тај закон из исте године прописане су ближе одредбе о чувању и заштити, у коме су посебним чланом поменуте повеље, писма, записи, натписи и архивалије. Нешто касније, Наредбом о привременом обезбеђењу архива из 1948. године детаљно су изнети прописи о прикупљању и чувању целокупног архивског материјала свих државних установа, а посебно је наглашено да је овај материјал, без претходног одобрења надлежних државних органа забрањено одабирати, издвајати, давати на прераду или на било који други начин уништавати. И, најзад, Општим законом о државним архивама из 1950. године наведено је да су сва надлештва, установе и организације дужни чувати и обезбедити од пропадања сав архивски материјал који се код њих налази. Наглашено је да овако бројним прописима Влада жели да обезбеди за практичне државне потребе, као и за научна истраживања, архивску документацију, како о државном животу Краљевине Југославије, тако и о животу нове државе. Међутим, уочено је да се довољно не поштују сви ти захтеви, па да је чак више материјала уништено у новим условима него што је то непријатељ за време рата учино. Зато је исказан енергичан став да се то заустави, утолико пре што су у то време биле у току многе

реорганизације предузећа и установа, па се мало пажње обраћало чувању већ постојеће архивске грађе. То се у првом реду односи и на нестручно шкартирање, када се и доста вредне архивске грађе уништава. Зато су укинути сви дотадашњи прописи о шкартирању грађе и донето је ново Упутство о издвајању (шкартирању) материјала које је донео Савет за науку и културу Владе ФНРЈ. Уколико одговорно лице не поштује прописе о шкартирању материјала, и то врши неовлашћено, запрећена је казна чак и до пет година строгог затвора. У случају спајања предузећа, установа или других организација, архивски материјал мора бити комплетан, а на савезном или републичком нивоу мора се предати Државном архиву.

Градска народна библиотека је из године у годину постизала све боље резултате. Повећаван је фонд књига и број читалаца, што показују следећи подаци: у 1945. години имала је 1534 књиге, 3.949 прочитаних књига од 370 читалаца, 1946. године 2.184 књиге, читалаца 836 који су прочитали 7.342 књиге, 1947. године 2.836 књига, читалаца 968 и прочитаних 8.256, затим, 1948. године 4.264, читалаца 990, прочитаних 9.496, године 1949. књига 4.450, читалаца 1200, прочитаних 10.842, године 1950. књига 5.150, читалаца 1450, прочитаних 11.900, године 1951. књига 5.900, читалаца 1645, прочитаних 12.935, године 1952. књига 10.115, читалаца 1991, прочитаних 14.909 и 1953. године књига 14.337, читалац 2723 и прочитаних 54.770. Од укупног броја чланова, у овој години 928 је било из редова грађана Лесковца и околине, 770 ученика разреда осмогодишњих школа, 740 ученика Мешовите гимназије, 269 ученика средњих стручних школа и 16 ученика нижих стручних школа. Тако је скоро 50% укупног броја ученика обухваћено чланством Библиотеке. Међу члановима из реда грађанства било је 87 студената, 94 просветна радника, 243 намештеника, 94 мануелна радника, 33 лекара, адвоката, апотекара и инжењера, 111 припадника Југословенске народне армије, 154 домаћице, 92 из слободних професија и 20 пензионера. Тада је она већ носила назив Градска народна библиотека „Радоје Домановић“.

На основу оваквих резултата, Народни одбор градске општине је, крајем априла 1954. године, Библиотеку предложио за добијање републичке награде. И док је за набавку нових књига 1953. године одобрио 500.000 динара, наредне, 1954. године издвојио је милион динара. За набавку књига закључивани су уговори са 25 издавачких предузећа, на основу којих су она морала да, одмах по изласку из штампе нове књиге, доставе по два примерка, првенствено у тврдом повезу са плаћеном поштарином и уз 10% попуста. На основу бројчаних показатеља по месецима за 1954. годину, дневно је издавано по 160 књига на читање, што је просечно износило на једног уписаног члана по 20 прочитаних књига. Библиотека је имала оперативно одељење 1 – за набавку књига и опера-

тивно одељење 2 – у коме су књиге до ове године биле распоређене по величини формата, што није одговарало правилном функционисању. Зато је извршена реорганизација када је подељена на пет одељења: пионирско, омладинско, одељење за грађане, одељење Лесковца и околине и одељење дела страних језика. Свако одељење било је подељено на струке. Прва струка је обухватала народну и уметничку југословенску књижевност, лепу књижевност страних писаца са делима светских класика и дела из теорије и историје књижевности. Друга струка су друштвено-политичке науке, трећа струка уметност, четврта национална географија и историја, пета биографска књижевност, шеста наука и техника са одсецима војних наука, права, законодавства, спорта и фискултуре, седма струка медицина, осма педагогија и народно просвећивање, девета народно привређивање и десета општа дела. Постојале су три картотеке. Једна генерална којом је руковао управник, друга номинална за чланове и трећа сачињена по одељењима и струкама, такође за чланове. Како је закључено да Лесковац са околином представља врло значајно подручје са богатом културно – историјском баштином коју је требало тек проучавати, отворено је и Одељење Лесковца и околине са три одсека. Најпре одсек за дела која говоре или у којима се говори о Лесковцу, одсек листова и часописа који су излазили или излазе у Лесковцу и одсек за дела чији су писци Лесковчани. Оваква организација Библиотеке утицала је и на повећање броја читалаца, али је томе доприносила и стална изложба од 250 књига у излогу, на столовима и у витринама. Међутим, у расположивим просторијама није било места за читаоницу. Број читалаца чланова Синдиката је стално растао, па је Среско синдикално веће уступило Библиотеци једну већу и два мање просторије, што је, после њиховог реновирања, омогућило да се опреми велика и добро уређена читаоница која је свечано отворена 6. децембра 1953. године. На столовима застртим зеленом чојом било је распоређено преко тридесет дневних издања новина и часописа, на зиду је била географска карта, а на посебном столу глобус. Библиотека при овој читаоници била је смештена у посебној просторији са орманима за књиге и картотеком. То је омогућавало читаоцима да могу користити ретка издања из области науке, уметности и књижевности, затим лексиконе, речнике, часописе и дела велике научне и новчане вредности. Сала читаонице коришћена је и за књижевне састанке, одржавање часова из области књижевности, приказивање нових издања књига и изложбе. Читаоница је радила од 8 до 20 часова и била је доступна свакоме, док су се књиге издавале само члановима уз месечну чланарину од 20 динара.

Због врло успешног рада за републичку награду било је предложено и Културно – уметничко друштво „Абрашевић“, за које је речено да је у 1953. и почетком 1954. године постигло значајне резултате у развоју

културно-уметничке делатности. Управни одбор Друштва био је врло активан и у овом периоду је одржао 15 седница, а поводом прославе десетогодишњице формирања јужноморавских бригада организован је запажен концерт, уз учешће диригента Стевана Шијачког, првог хоровође овог Друштва у новоствореној држави. Значајну помоћ Друштво је пружало културно-уметничким групама на територији среза лесковачког и града. Приредбе је организовало и у Куманову, Бујановцу, Алексинцу и другим местима, а гостовало је и у јединицама ЈНА. Имало је хорску, фолклорну, драмску, тамбурашку, рецитаторску секцију, као и соло певаче и блех-музику. Хорска секција 1953. године имала је 67 чланова. Поред бројних наступа, најзначајнији је био под називом „Мокрањчево вече“. О томе је „Наша реч“ записала: „Јединствен је пример у хорској продукцији, не само локалних културно-уметничких друштава, него и друштава са стране која су долазила овамо на гостовања, да се један хор прихвати тако деликатне мисије као што је извођење композиција нашег највећег стваоца романтизма на пољу хорске музике Стевана Мокрањца. Већ сам тај подухват КУД „Абрашевић“ из Лесковца треба поздравити као веома позитиван акт у упознавању нашег света са хорским делима творца наше савремене југословенске музике“. На концерту су изведене: друга, десета, дванаеста и петнаеста Мокрањчева руковет. У овој години било је планирано да чланови хора добију униформе које би знатно допринеле естетском утиску приликом наступа. Драмска секција је у овом периоду имала 14 наступа на разним академијама, свечаностима и концертима. Успешно је приказивала и два позоришна комада „Двојник“ и „Зла жена“, и то у Градском народном позоришту и у Грделици. Успешна је била и фолклорна секција, која је такође имала 14 наступа у Куманову, Бујановцу и Лесковцу. Обезбеђена су и средства за набавку гардеробе. Тамбурашка секција је била најмлађа секција овог Друштва. Започела је са радом 1951. године са само седам чланова, 1953. године је већ имала 28 чланова. И за њу су била обезбеђена средства за набавку инструмената, а имала је 15 наступа на приредбама, концертима и забавама. Значајна пажња је поклањана и блех-оркестру за који је било предвиђено формирање посебног Одбора који би се старао о његовом раду. Да би се број његових чланова повећао, организован је курс за обучавање ученика у привреди који је окупио 30 полазника, а испит је положио 21. Тако је, са старим члановима, ова секција у 1953. години имала 28 чланова. Секција соло певача са народним оркестром наступила је осам пута и била је врло добро примљена. КУД „Абрашевић“ је била масовна организација са 295 чланова, а својим истакнутим члановима додељивао је посебна признања. У овој години 20 чланова је добило дипломе за успешан рад.

Извори:

Историјски архив Лесковца, фонд Градски народни одбор – Просветни одсек, Извештај по културно-просветном сектору у 1950, док. 5171, Писмо биоскопа „Москва“ Повереништву за просвету од 27. октобра 1950, док. 1140, Писмо Градског народног музеја Повереништву за просвету и културу Градском народном одбору од 12. децембра 1950, док. 106, Записник са састанка особља биоскопа „Москва“ од 19. септембра 1950, док. 1136, Писмо Извршног одбора Градског народног одбора Комитету за кинематографију Владе Н. Р. Србије од 12. августа 1950, док. 2141, План рада реферата народног просвећивања и културе и уметности за четврто тромесечје 1950, док. 5150, Упутства за рад Народним универзитетима из 1950, док. 5215, Писмо Градског народног музеја Лесковац Повереништву за просвету и културу Градског народног одбора Лесковац, од 30. децембра 1950, док. 985, Инвестициони план Повереништва за просвету и културу Градског народног одбора Лесковац за 1951, док. 85,Извештај Градске библиотеке Лесковац Савету за културу и просвету Градског народног одбора од. 5. маја 1951, док 302, Писмо Градског народног музеја Савету за просвету, науку и културу Градског народног одбора Лесковац од 14. новембра 1951, План рада Градског народног музеја у Лесковцу у 1951, док. 911, Годишњи извештај о раду Градског народног музеја у Лесковцу од 24. децембра 1951, док. 334, Писмо Савета за просвету и културу Градског народног одбора Лесковац о чувању архива, док. 9709, Писмо Градског народног музеја Савету за просвету, науку и културу градске општине од 19. септембра 1952, док. 661, Писмо Народног одбора среза лесковачког Савету за просвету и културу Народном одбору градске општине Лесковац од 30. јула 1952, док. 9708, Преглед књига и прочитаних књига и читалаца Градске народне библиотеке „Радоје Домановић“ у Лесковцу од априла 1945. до 1953, Писмо Савета за просвету и културу Народног одбора градске општине Лесковац Савету за просвету и културу Народне Републике Србије Београд од 26. априла 1954, док. 8494.

Summary

Živan Stojković

CULTURAL PANORAMA LESKOVAC FIRST YEARS AFTER THE LIBERATION III

Cultural - educational development of Leskovac in early fifties of the twentieth century continued, longing to completely realize the new social - political system. It primarily meant continuing the activities and provide literacy education for eradicating illiteracy among population using literacy

courses, and upgraded work of the National University, who acted not only in the city but also in villages. At the same time, considerable attention was given to the work of the first cultural institutions, such as City National Museum, City Library and the Cinema.

Two buildings for the museum were provided and intensively filled with collection of objects and documents from diverse development periods of Leskovac region.

It was the same attention given to enriching and supporting City Library and popularizing the literature and book as well. Cinema art benefited through permanent cinema performances and talks about the film after its showing.

There were performed Tests and preparations for the organizing of historical archives, as a cultural institution of great importance.

УДК

Мирољуб Васић

БРИОНСКИ ПЛЕНУМ ЦК СКЈ 1966.
- почетак краја Југославије -

Свако историјско време, догађај, а то шездесете године 20. века у Југославији и Брионски пленум ЦК СЈК несумњиво јесу, није неконфликтна појава. О њима ће свака нова генерација постављати своја питања и давати своје одговоре, оцене. Код изучавања и оцењивања недавне прошлости, поготову када то чине њени савременици, на основу докумената али и сећања актера, често знатну улогу играју и емоције, било позитивне, било негативне, јер су било лоше или добре стране тих процеса, догађаја, личности директно погађале и утицале на судбину људи и даљи историјски ход. Актери одређених догађаја, често и не желећи, „врећају“ истину, јер су они, по правилу, иако незаобилазни, објективно-субјективни.

Подсећам да историјски догађаји, а Брионски пленум то јесте, немају смисао сами по себи, они смисао добијају са становишта људских вредности и њиховог утицаја на даљи укупан – друштвено-економски, политички, културни развитак једне земље, народа. У том светлу треба анализирати и оцењивати и Брионски пленум.

Четврти, Брионски пленум ЦК СЈК (1. јули 1966) и његове реперкусије на даљи укупан развитак не само СКЈ већ и Југославије, а тиме и југословенског друштва у целини и свих њених крајева, представља веома комплексно, значајно и још недовољно истражено, научно обрађено питање.

Без дубљег понирања и сагледавања историјског бића југословенског друштва у време одржавања тог Пленуна не могу се разумети – његово одржавање и одлуке које је донео као обавезујуће смернице за будући рад, а тиме ни његове реперкусије на укупан каснији развитак југословенске државе и друштва, који ће довести до нестајања Југославије са историјске позориице, иако је она представљала највећу тековину југословенских народа и њиховог националног и револуционарно-демократског покрета у 20 веку.

Без већих претензија, ипак ово је само кратко саопштење, желим да укратко окарактеришем време и услове у којима је Брионски пленум одржан и укажем на значај његових одлука по каснији развитак Југославије.

Почетком шездесетих година прошлог века државно и политичко, а то значи партијско вођство Југославије, са Јосипом Брозом Титом на челу, као наприкосновеним ауторитетом и арбитром, нашло се на историјском раскршћу оптерећено све крупнијим дилемама - како даље, притиснуто кризом која се све више заоштравала и испољавала у земљи, укључујући, мада то нико није признавао, кризом перспективе, са различитим, супротстављеним погледима на будућност, без сигурних путоказа - како даље.

Почетни успеси у афирмацији Југославије у међународним односима кроз несврставање, нормализација односа са СССР-ом, и Источним блоком, после нове кризе током 1957-1961, елиминисање стране опасности - све је то утицало на развитак унутрашњих односа, све израженије отварање националног питања и све већег осамостаљивања република и на покретање питања новог уставно-правног обликовања државе.

Иако се о томе није говорило, писало, недовољно знало, а није ни могло, Југославија је улазила постепено али сигурно, у све дубљу кризу - државну и партијску, организациону и идејну, политичку и економску, друштвену и моралну. Проблеми које је требало решавати били су многобројни, а уз то, стално су се нагомилавали и заоштравали. Развој самоуправљања довео је до успостављања друштвено-политичког и економског система који је требало хитно дограђивати, мењати. Расподела друштвеног производа изазивала је све већу заоштреност, спорове, неразумевања, свађе и сукобе између република.

Страх од слободног тржишта, деловања економских закона, а без њих нема ефикасног развоја економије, нервозне реакције бирократије, како републичких, тако и савезне, забринутост за судбину капитала ван државне контроле, компромиси по многим, углавном најважнијим питањима, подстицали су национализам и све више јачали бирократију на свим нивоима, на републичком и покрајинском посебно. Револуционарни морал карактеристичан за ратно (1941 -1945) и послератно време (1945-1950) није више постојао, у све више завађеним партијским структурама.

Врх СКЈ, а посебно његов председник Ј. Б. Тито, сматрао је да свака промена у систему самоуправљања умањује углед земље у иностранству и „деградира“ причу о новом југословенском, самоуправном путу у социјализам и тако поткопава већ лансирани мит у свету о „југословенском самоуправном чуду“. Критичка мисао, иако се СКЈ стално заклињао у марксизам, била је све више потискивана, стварност систематски улепшавана, истина прећуткивана и прикривана, а догма, а она је увек духовни облик насиља, потхрањивана.

Други ток, који је бивао све присутнији, мада од јавности прикриван, а који је кризу заоштравао и чинио све више драматичном, био је све убрзанији процес конституисања република, а убрзо и аутономних покрајина, као самосталних друштвених, економских и политичких заједница. Све је било очитије, видљивије, а посебно у нормативним актима, осамостаљивање република, њихово затварање и национална хомогенизација.

Одсуство свести о интересима југословенске целине било је све присутније, јачао је егоизам, себичност, који су се посебно огледали у сфери економије. Све је то за последицу имало јачање дезинтеграције југословенске државе, судар национализма и југословенства на свим нивоима, јачање републичких бирократија, одсуство јединства и слабљење свих функција федерације.

Трећи, а можда и најважнији елеменат кризе, чинила је економија, процеси развоја постају све успоренији, пуни противуречности, самоуправљање је у сфери привреде стагнирало, присвајање и расподела вишка рада била је у рукама државе, која се плашила да проширену репродукцију пренесе на привредне субјекте, сматрајући да ће тиме ојачати капиталистичке елементе а себе развластити. Економија, а она је увек основа друштва и развоја, све више постаје извориште националних и политичких конфронтација.

Кризу је генерисао и сам СКЈ, мада то његово вођство није признавало. Хијерархијски устројен и поистовећен са државом и њеном апсолутном влашћу, он није био у стању да подстиче развој самоуправљања и демократије. У руководствима СКЈ на свим нивоима, од општине до покрајине, републике све су присутнији партикуларизам, недисциплина, корупција, одсуство одговорности, кршење законитости. СКЈ је требало да буде снага која иницира и носи све друштвене промене, а он сам није имао снаге да себе трансформише и прилагоди променама у друштву и његовом будућем економском и демократском развоју.

Упркос таквог стања, у Југославији је на „површини" владао социјални мир, привид слоге, хармонични односи између југословенских република, и у југословенском руководству (партијском и државном). У народу је неоправдано постојао осећај да је будућност већ освојена, да је она светла, да је већ време да треба повећати стандард становништва. Све је то заоштравало кризу у земљи и све више доводило у питање функционисање и опстанак СКЈ, као јединствене организације, снаге, политичког система и заједничке, јединствене државе.

Први знаци кризе и неслоге видније су се почели манифестовати почетком шездесетих година. Већ на проширеној седници ЦК СКЈ, одржаној 14. марта 1962. Јосип Броз Тито је с правом упозорио да недисци-

плина, сепаратизам и национализам, нејединство мисли и акције у СКЈ, угрожавају друштвену заједницу и прете распаду земље. Њему је сметало затварање привреде у републичке границе и упозорио да децентрализација земље добија карактер дезинтеграције. Он је први пут поставио питање да ли је Југославија „кадра да се одржи, да се не распадне".

Тада су у Југославији, у СКЈ, постојале две супротстављене политике и концепције будућег развоја. Насупрот тенденцијама које су заговарале самосталност република и будуће конфедерално обликовање југословенске државе, коју су посебно заступали Словенци, с Едвардом Кардељом на челу, друга, тј. Србија, залагала се за ограничавање самоуправљања, за очување заједничке државе у форми централистичке федерације са водећим местом СКЈ у друштвеном животу. Александар Ранковић је још тада упозорио да су републичка и покрајинска руководства, СК посебно, носиоци политике која угрожава јединство земље, а Јован Веселинов да републичке привреде запостављају интересе Југославије као целине, да се затире југословенство, да се државне институтције поистовећују са бирократијом. После расправе у којој је било опречних, супротних ставова, Тито је закључио да се револуција, а са њоме и Југославија, налази на прекретници и тражио јачу улогу Партије у друштву. Он је самоуправљање сматрао највећом тековином револуције, тражио монолитно повезивање и понашање комуниста, био одлучан у ставу да треба спречити дезинтеграционе процесе, које је оценио као „разбијање социјалистичке заједнице".

Са радом ове седнице ЦК СКЈ, Извршни комитет ЦК СКЈ својим Писмом упознао је 3. априла 1962. све организације СКЈ. Писмо није одражавало драматичност тренутка, оно није ни објављено у јавности. Тито је тек 6. маја 1962. у свом говору у Сплиту проговорио о аномалијама друштвеног развитка, субјективним грешкама руководстава СК, критиковао промашене инвестиције, грешке у планирању, небудност комуниста и њихово занемаривање ширих интереса читаве заједнице и одлучно истакао - „Ми морамо стварати своју историју, своју југословенску социјалистичкуу историју".

Упркос свим упозорењима, започети процеси дезинтеграције Југославије су настављени. Нови Устав Југославије, донет 7. априла 1963, којим је држава добила име СФРЈ, државу је дефинисао као савезну државу „добровољно уједињених и равноправих народа и социјалистичких демократских заједница, засноване на власти радног народа и самоуправању". Њиме су републике дефинисане као државне социјалистичке демократске заједнице. Доношењем Савезног устава, а потом и републичких устава - процес преобликавања карактера југословенске федерације и осамостаљивања федералних јединица ушао је у нову, још интензивнију фазу.

Општа карактеристика југословенског друштва тога времена је: економски развитак све више захвата криза, демократизацију политичког и друштвеног живота прати застој, интегритивни процеси убрзано слабе, потискују се, децентрализација јача као и зачауривање у републичке оквире, складним националним односима све се више супротставља национализам који је све агресивнији и у порасту.

Карактер и опстанак југословенске федерације био је на испиту, требало га је преиспитати, оценити, редефинисати. Тиме ће се бавити VIII конгрес СКЈ, одржан децембра 1964. у Београду. На њему је први пут после рата поново отворио национално питање, констатовано да федеративни облик државно-правног уређења земље и братство и јединство не значе да је национално питање трајно решено. Тито се супротставио тези да су националности преживеле у социјализму и да зато треба да одумру, сматрао је да су противуречности економске структуре југословенске државе узрок националних неспоразума и сукоба и да бирократске централистичке тенденције спутавају процес међунационалне интеграције и проузрокују затварање република и покрајина у своје границе. Те тенденције он је оценио као штетне за процесе друштвене и економске интеграције. Подржао је самосталнији наступ република и покрајина у Федерацији. Очито је у наговештају било преиспитивање крактера федерације и њена реформа. Е.Кардељ је одлучно заступао тезе о „националној и економској самосталности", подстицао „суверенитет нација" и економско осамостаљивање република.

Почетком 1965. републички партијски конгреси су изложили критици бирократско-централистичке тенденције, осудили великодржавни хегемонизам и национализам. Српски комунисти су тражили подсецање материјалних и идејних корена национализму, заговарали економску интеграцију, политичко јединство и културно зближавање.

Осми конгрес СКЈ иницирао је и припремио привредну и друштвену реформу, као пут за превазилажење постојећих противуречности, кризе и застоја. Друштвени развој је захтевао промене привредне структуре, а она преуређење односа у држави. О том судбинском питању мишљења су опет поларизована.

На седници Извршног комитета ЦК СКЈ (новембра 1965) Тито је поново истакао да треба „престати са цетрализацијом" и дао предност сувереном економском развоју федералних јединица; Владимир Бакарић је изнео став да се „федерацији не треба много обраћати", а да републике треба да приступе реформи у складу са својом визијом рзавоја; Александар Ранковић је подржао привредну реформу и поново указао на претњу која друштвеном развоју представља национализам.

Визију будућег развоја Југославије и реформе коју треба спровести образложио је Едвард Кардељ. Он је изнео концепцију која настоји да

афирмише државност република, доводи у питање смисао јединства југословенских народа и тежи ка конфедералном обликовању југословенске државе. Он није показивао страх према јачању национализма који је све очигледније почео да разбија државу, већ га је бринуло југословенско (унитеристичко) расположење „нових генерација“. Први пут је јавно изнео став, оцену да се југословенски народи нису ујединили због Југославије, већ због социјализма. Сматрао је да највећу штету јединству земље може да нанесе централистичко-унитеристички курс који оживљава, везујући га за Србију. Тада се намерно превиђала историјска чињеница да је југословенски унитаризам био значајани интеграциони, а сепаратизам, опасан дезинтеграциони фактор по Југославију и њено друштво, што ће сурова пракса убрзо потврдити.

Привредна реформа прокламована, снажно подржавана и популарисана 1965. године, није дала очекиване резултате (порасла је незапосленост, опала стопа привредног раста у земљи, стагнирала индустријска производња, појачана економска миграција - тражењем посла у иностранству). Прелазак на тржишно привређивање је изостало због страха да не ојачају капиталистачке тенденције и ослаби власт СКЈ. Тешкоћа је било све више, мада најшири слојеви народа тога нису били свесни. Сукоб у руководству СКЈ се продубљивао, заоштравао, обе стране су имале своју концепцију преуређења Југославије као државе. Једна страна, предвођена А.Ранковићем, сматрала је да у Југославији треба да постоји снажан политички и државни центар који води рачуна о интересима Југославије, као целине, а друга, предвођена Е.Кардељем, била је против тога. Суштинско питања које се све више наметало и постајало све акутније због тежње релублика за децентрализацијом Југославије, било је - реформа федерације. То је заоштрило односе и довело до беспоштедног сукоба 1966. године, чије је оличење Брионски пленум ЦК СКЈ јула 1966. године.

Иако ће се фомално на удару наћи, пре свега, Управа државне безбедности (УДБ-а), оптужена да се ставља изнад СКЈ, државе, демократског система, суштина сукоба је била у непомирљивим идејно-политичким погледима на даљи политички и друштвени развој Југославије, Сукоб је био дубок и трајао је, као што смо већ делимично показали, већ дуже време. Још пре одржавања Брионског пленума, организованом акцијом на удару су се нашле снаге које су биле против дробљења, слабљења, разбијања јаке федералне државе и напуштања југословенске идеје. Као носилац тих снага, тенденција – означен је Александар Ранковић и његови следбеници.

Историјски гледано, Александар Ранковић и његови истомишљеници нису били великосрпски националисти. Они су се залагали за снажан

политички центар, који ће вадити рачуна о интересима Југославије као државе. Насупрот самоуправљању, они су афирмисали државу и њене институције, давали предност арбитражи, улози федерације, нису одобравали републичко осамостаљивање, нити имали слуха за тзв. „међурелубличка споразумевања“. Као такве, те снаге су сметале и требало их је уклонити. Иако је нерадо говорио о Брионском пленуму, А.Ранковић је једном приликом констатовао: „Једино сам се залагао да не дође до дезинтеграције Партије, а тиме и до растурања државе Југославије, под изговором развоја самоуправљања, јер смо за њено поновно стварање платили велику цену“.

Још пре одржавања Брионског пленума, руководство СКЈ је у први план истакло деформације у служби државне безбедности. По оцени Извршног комитета ЦК СКЈ, заузетог током јуна 1966, Удба је означена као „инструмент борбе против прогресивног кретања“ (Тито) и постала је монопол појединаца, „сила изнад друштва“, „политичка полиција“, неко ко себе доживљава као „највећег браниоца револуције“; супротставља се самоуправљању, представља „државу у држави“, децентрализацију и деетатизацију означава као национализам, представља кочницу и опасност по даљи развитак, виновник је кризе и успорава друштвени развитак. У припреми Пленума није било ни речи о суштини кризе у земљи и потреби темељне реконструкције система и његове демократизације.

Четврти пленум ЦК СКЈ, познат као Брионски, одржан је 1. јула 1966. године. На њему је Тито „обелоданио“ да већ једну деценију траје у земљи сукоб различитих концепција развоја и функционисања федерације, тражио је да се одржи јединство руководства, да се утврди кривица Удбе, која је, по њему, прерасла у систем који оптерећује друштво и представља власт над људима, СКЈ, државом, осудио организационог секретара ЦК СКЈ и потпредседника Републике Александра Ранковића и његове следбенике и њихову „борбу за власт“ и тако одредио смернице и речник пленума. Да би што лакше били дискредитовани у народу, Александар Ранковић и Удба су лажно оптужени да су прислушкивали неовлашћено и самог председника Југославпје и СКЈ Ј.Б. Тита.

Расправа на Пленуму (у њој су предњачили кадрови из Србије - Јован Веселинов, Добривоје Радосављевић, Милош Минић и др.) била је на линији уводног излагања Тита, који је на крају закључио, похвалио „принцилијелност дискутаната“ и „несаломљиво јединство СКЈ“ и најавио пресецање свих националистичких девијација, Удбу означио као извориште „националистичких тенденција“ и од руководства СК Србије тражио да спречи да одлуке Пленума у Србији буду пребачене на „националистичке трачнице“, тражио одлучност у испуњавању договорених задатака и најавио процес реорганизације Партије.

Брионски пленум не означава само жестоку критику и „демонтирање“ Удбе (удар на њу био је жесток, само у Србији за неколико месеци замењено је - пензионисано, отпуштено, разјурено - преко 50% свих њених кадрова), што је био један од предуслова за бржу демократизацију друштва, зеђ је и означио убрзани процес слабљења државе, њених институција и виталних интереса, поспешио, омогућио, јачање републичких и покрајинских партикуларизама и претварање прокламованог процеса децентрализације у убрзану дезинтеграцију у овим сферама живота (привреди, политици, култури), а тиме и ојачао неометане републичке и покрајинске национализме и сепаратизме, тј. интензивирао процесе дезинтеграције Југославије.

Оптерећено хипотеком „великодржавног хегемонизма“ и „великосрпског национализма“, руководство СК Србије и Србија у целини после Брионског пленума неће значајније утицати на политику ЦК СКЈ и на процесе даљег развитка Југославије. То руководство ће на свом пленуму (одржаном септембра 1966. године) једногласно прихватити одлуке, препоруке Брионског пленума о борби против централизма, бирократизма, етатизма. унитаризма и великосрпског хегемонизма, утркујући се ко ће више и жешће (Добривоје Радосављевић, Душан Петровић, Јован Веселинов, Вели Дева) да осуди Александра Ранковића и великосрпски национализам као највећу опасност по Југославију; иако је било евидентно да су отворени процеси декомпоновања федерадије, али и Србије, јер су већ покренути разговори, уз подршку врха СКЈ, о промени положаја аутономних покрајина у Србији.

Уместо јачања државне заједнице у којој постоји склад између ужег националног и општејугословенског интереса, што је подразумевало јачање, очување и демократизацију СКЈ и Југославије, подстакнути су, дозвољени и убрзани супротни процеси. Југославија се нашла на раскршћу. Она је морала бити јака држава да би опстала као заједница народа, али је морала бити и организована и успешна заједница да би опстала као држава. У повезаности државе и заједнице требало је наћи прави пут, који омогућава развој државе из заједнице и развој вишенационалне заједнице у оквиру државе. Тај пут није пронађен, можда зато што није довољно ни тражен, разлог тог неуспеха, несумњиво, лежи у томе што је СФРЈ била подређена социјализму, као идеји и пракси вишој, важнијој и значајнијој од државе.

Брионски пленум ЦК СКЈ оцењен је у званичној „Историји Савеза комуниста Југославије“ (Београд 1984), (чији сам један од аутора), једнострано, искључиве само као обрачун са унитаристичко-централистичким језгром у руководству као нови импулс „развоју

самоуправљања и процеса демократизације југословенског друштва, иако је задатак историјске науке, поред осталог да својом утемељеношћу супротставља - политикантству - стручност, идеологизацији - научност, незнању - знање, а она дужна да буде објективна, да сазнаје објективно и да објективно саопштава своје резултате.

Брионски пленум ЦК СКЈ означио је почетак краја Југославије, која ће у драматичним збивањима почетком деведесетих година нестати са историјске позорнице.

Ово кратко саопшење је сведочанство о једном времену у коме су почели да се губе многи идеали и изневеравају наде за које су положене огромне жртве и људски животи: и мали прилог рационадном сазнавању прошлости, неговању националног, друштвеног, културног идентитета и самосвести народа и доказ да је смисао бављења прошлошћу и у помагању друштву, људима да боље разумеју не само прошлост већ и садашњост и да наслуте, да се што боље суоче са будућношћу.*

*видети, консултовати:

- Четврта седница ЦК СКЈ - Брионски пленум. Стенографске белешке са Четвртог пленума, материјали Извршног комитета ЦК СКЈ; Извод из стенографских бележака Шесте седнице ЦК СК Србије (приредио Јован П.Поповић Београд, Архив Југославије, 1999, стр. 957;
- Почетак краја СФРЈ: стенограми и други пратећи документи проширене седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, одржане 14-16. марта 1962. (приредио Миодраг Зечевић, Београд, Архив Југославије 1998. стр. 311);
- Историја Савеза комуниста Југославије, Београд, 1984.

резиме

Мирољуб Васић
БРИОНСКИ ПЛЕНУМ ЦК СКЈ 1966,
- почетак краја Југославије -

Аутор износи тезу да је Брионски пленум ЦК СКЈ у званичној „Историји Савеза комуниста Југославије“ (Београд 1984) оцењен једнострано, искључиве само као обрачун са унитаристичко-централистичким језгром у руководству Савеза комуниста, као нови импулс развоју самоуправљања и процеса демократизације југословенског друштва. По аутору овог прилога, Брионски пленум означио је почетак краја Југославије, која ће у драматичним збивањима почетком деведесетих година нестати са историјске позорнице.

Ово кратко саопшење је сведочанство о једном времену у коме су почели да се губе многи идеали и изневеравају наде за које су положене огромне жртве и људски животи и прилог рационалном сазнавању прошлости.

УДК

Трајковић Ж. Милан

ПЛАН ОБЈЕКТА ЗДРАВСТВЕНО-РЕКРЕАТИВНОГ ТУРИЗМА СРЕЗА ЛЕСКОВАЦ 1966. ГОДИНЕ

Средином шездесетих година двадесетог века започело је остваривање привредне реформе у социјалистичкој Југославији која је требало да отклони постојеће препреке у привређивању и подстакне развој оних привредних грана које су до тада биле запостављене. Једна од таквих била је туристичка привреда која је сваком подручју пружала велике могућности за развој. Две деценије од завршетка Другог светског рата биле су довољне да се већа пажња поклони здравственом и рекреативном туризму. Лесковачки срез је у то време обухватао лесковачки и врањски крај, па су могућности за развој туризма биле и много веће. Зато се овом питању приступило много озбиљније, уз јасно опредељење да се морају ангажовати стручни људи који би проучили могућности овог подручја. Тако је настао елаборат чије остварење би умногоме изменило привредну климу и обогатило живот.

План објеката здравствено-рекреативног туризма среза Лесковац из 1966. године не обрађује само систем већ и читаву мрежу објеката намењених здравствено-рекреативном туризму у оквиру територије среза, али су му недостајали елементи регионалног просторног планирања. Радило се о здравственом туризму који обухвата: лечилишта, излетничку и летовалишну активност, као и упражњавање у природи пратећих дисциплина из области активне рекреације. Циљ је био снажније активирање лесковачког среза, мобилисање становништва за живљи развитак многих домаћих радиности које прате туризам, потпуније коришћење великих инвестиција које заједница даје за изградњу аутопутева, водопривредних и енергетских система, полетније подухвате на естетском, биолошком и хигијенском унапређењу појединих предела и више разлога за бољу заштиту шума и бољи привредни и културни напредак.

У Плану је истакнуто да су за развој здравствено-рекреативног туризма основне и најбитније природне вредности краја, а на друго место долазе вештачки услови, односно од човека створене предности. За издвајање површина у границама тадашњег среза није се могла добити

јединствена територија за туристичке циљеве, већ неколико издвојених комплекса, које је накнадно требало саобраћајницама међусобно повезати у туристичку целину.

Међу издвојеним комплексима разликовали су се: за транзитно-туристичке, излетничке, летовалишне, зимско-спортске, планинарске и сличне циљеве.

Важно је било и питање да ли Лесковац поседује природне и вештачке факторе значајне за развој здравствено-рекреативног туризма. Поред шума, пашњака, река, језера и врела, поседовао је и друге туристичке елементе који су атрактивни и за инострани туризам (термални извори Врањске бање, скијашки терени Бесне кобиле, риболов на Власинском језеру, археолошке ископине Царичиног града, Лесковачки текстилни сајам,Ински бал у Власотинцу и друго). Ти елементи су могли да се разврстају на: елементе за домаћи туризам и елементе за инострани туризам. На основу оваквог поступка и у конкретном случају, узимајући аутопут за окосницу туристичког кретања, а Лесковац као главни транзитни центар за целу област, могао се интегрално планирати здравствено-рекреативни туризам. Предност интегралног планирања у односу на произвољну, стихијску и појединачну изградњу састојала се у стварању јединственог система који омогућује такозвани туризам на точковима, већи избор локалитета, савршенију контролу и рационалнији рад, него код спонтаног развоја појединачних објекта ван система. У оваквом систему, изградња би била јефтинија, а експлоатација објекта боља. Код оваквог интегралног планирања, поред наведених, постојале су и непосредне предности: могућност благовремене природне заштите, планско предузимање биолошко-техничких мера у циљу асанације предела, методолошко проучавање биомикроклиматских и других услова и медицинске провере њиховог дејства на људе, разраде урбанистичких и других планова. Затим да се, преко здравствено-рекреативних активности, привредно активирају пасивни планински крајеви (развојем домаће радиности) и створе могућности комплекснијег сагледавања свих потреба и њихових приоритета. Организован наступ требало је да ликвидира заостали туризам, који ни из далека није одражавао природне могућности ових крајева.

Ако би се подухвату приступило плански и уз уважавање научних поставки, у којима пет нераздвојних карика у ланцу чине: заштита природе – зеленило – рекреација – продуктивност – просперитет, могло је да се реализује задовољавање здравствено-рекреативних потреба и омасовљавање здравственог и рекреативног туризма и пратећих активности. Тиме би се омогућио развој три главна вида туризма: бањског, излетничког и планинског.

Планска диспозиција овде није, нити је смела да буде искључиви резултат људске воље и хтења, већ пре одраз природних услова и могућности. Наведено је да природа више него човек одлучује, јер пројектовање

без усклађивања са доминантним карактером предела, његовим особинама и особеностима, као и са природним потенцијалом и вредностима, представља потпун промашај. Хармонија између људске творевине и природе морала би бити постигнута, и то не само из визуелних већ и функционалних разлога. Ако се у таквом деловању, оштете природне вредности, уназади природа у односном локалитету, онда би то било пресецање гране на којој седимо. Највећу пажњу требало је посветити избору места за подизање природних боравишта у природи. Пре свих, бирају се места у којима владају оптимални услови у здравственом погледу, док саобраћајне, економске, сценске и друге могућности, долазе у други план. При избору места за изградњу објекта, поред сложене оцене бројних атмосферских услова, надовезују се и многи други као, на пример, биолошки услови, услови земљишта, лепота предела, подесност предела за спорт и разне друге рекреативне активности, географски положај, приступачност, могућност снабдевања водом, намирницама, електричном енергијом и огревом, и други специјални услови, било позитивни било негативни. У пракси се најчешће дешава да се, уместо неколико десетина разних услова, разматрају само два-три фактора, а остали се занемарују. Правилна локација објекта је битна за успешан развој сваког, а поготово здравствено-рекреативног туризма. У распоређивању и лоцирању објеката у границама ове физичко-географске регије користи се и метода подударности између природе и врсте човекових потреба.

Оваква метода коришћења рељефа при пројектовању, која се ослања на закономерну појаву геоморфолошких елемената имала је карактер геоархитектонског планирања. Закључено је да су за већину циљева углавном најбољи брдски предели под климатским утицајем планина. Ниједан елемент у композицији није смео остати одвојен. Свака вртна обрада, место за кампинг, природна или историјска привлачност, морали су бити везани за цео остали садржај у резервату. Повезаност између елемената неопходна је ради постизања целине. Специфични карактер предела мора се очувати. Рекреативни предео захтева разноликост, премда са извесном мером уздржљивости ради одржавања потребног континуитета, иначе брзо долази до засићености. У основне принципе при пројектовању спада и вођење рачуна о већем степену погодности предела за одређене циљеве, што обезбеђује успех, стварајући истовремено уштеде. Груписање више сродних функција под један кров у слободном пределу одговара пројектним принципима, јер се тиме избегава уситњавање и пренатрпавање.

Област коју овај пројектни елаборат обрађује, лесковачки срез, била је одувек поприште честих историјских збивања и у вези с тим честих миграционих кретања. Интензивном струјању становништва највише је допринело и то што се територија простире дуж прометне магистрале која је још у средњем веку имала регионални значај. Доцније појава моравског пута и железничке пруге условили су да се кретање становништва још

више интензивира, а ове саобраћајнице су добиле шири значај, не више само због локалног већ и због општедржавног и међународног промета. Изградњом аутопута, саобраћајница добија улогу најважније комуникације Балканског полуострва.

Лесковац, као административни центар и природно средиште, уједно је и главни туристичко-транзитни центар за цело подручје. Захваљујући свом положају и смештајним капацитетима, град би могао бити оспособљен да задовољи овакву улогу. Врањска и Сијаринска бања као туристичка места, у то време према својим оскудним угоститељским капацитетима, посебно виших категорија и квалитетног типа, нису могле преузети поред редовне функције бањског летовалишта и допунску улогу климатских лечилишта и одмаралишта. Стање 1966. године било је следеће: сем објекта на Власинском језеру, капацитета 120 постеља заједно са депадансима и камп-кућицама и три мања и слабије опремљена планинска дома у области планинског туризма, није постојало ништа друго. Постојала су и три дечија летовалишта, и то импровизована а не специјално грађена за ту намену (Копашница, Пчињски манастир и Пашина чесма). Специјализованих климатских лечилишта није било, сем специјалне болнице за ТБЦ у Сурдулици, капацитета 500 постеља. Није било ни специјално уређених центара за зимске спортове, не рачунајући спонтано изникле локалитете без посебних уређаја (Бесна кобила, Кукавица). Дуж аутопута градили су се пратећи објекти за потребе и удобност транзитних путева: два мотела, један ресторан, три бензинске станице, две сервисне станице, поред бројних стајалишта и осам петљи.

Смештајни капацитети у постјећим објектима

		Објекти	**Број постеља**
1	хотелски и објекти сличног типа	11	402
2	Мотели и други објекти транзитног типа	2	100
3	бањска и климатска лечилишта у друштвеном сектору	2	672
4	дечја летовалишта	3	200
5	Кампови	2	140
6	планинарски домови	3	65
7	кућни смештај у планинским селима	-	-
8	Бањска лечилишта у приватном смештају	2	800
9	специјална лечилишта ТБЦ	1	500
	Укупно постеља		2.879

Ако се изузузму бањски туризам и градско угоститељство, остали капацитети су били неразвијени.

Од издвојених територија, разликовали су се: у североисточном делу области подручје Бабичке горе (овај комплекс био је намењен излетниш-

тву и дечјем летовалишту); локалитет „Пашина чсма“, удаљен 11 км од Лесковца, такође намењен излетништву; комплекс Рударе, недалеко од Лесковца, намењен излетничком туризму; Комплекс планине Радан (Петрова гора) на коме се предвиђало планинарење, дечје летовалиште и одмаралиште; комплекс Вељa глава, Сијаринска Бања, Туларе намењен је за лечење, летовање и планинарење. У средишту области, јужно од Лесковца, предвиђен је један заокружени комплекс који обухвата централни део Кукавице са највишим врховима, намењен излетништву, планинарењу, зимским спортовима, а у мањој мери летовалиштима. Изнад Врања предвиђен је излетнички комплекс – Ћошка, Пржар и Девотин. Поред наведених, предвиђен је и комплекс рекреативних површина и пунктова дуж аутопута за потребе транзитног туризма.

Када су физичке одлике у питању (рељеф, орографско-хидрографске прилике, геолошка подлога и земљиште, климатски услови, биолошка анализа и стање шума), скоро да у потпуности задовољавају критеријуме за развитак здравствено-рекреативног туризма у оним крајевима који су елаборатом разматрани.

На територији предвиђених комплекса преовладава планинско-сточарска привреда екстензивног типа. Насељеност је веома ниска, а постоје и велика пространства без насеља уопште. Пољопривреда у укупном приходу среза учествује са 35%. Сви подаци говоре да се радило о изразито земљорадничком срезу. Пољопривредну производњу карактерише екстензивни начин рада који је потенциран малим учешћем друштвеног сектора, пренасељеношћу и уситњеношћу поседа. Индустрија је концентрисана у два града, а јавља се и у неколико варошица. Са мањим изузетком, распоређена је, углавном, дуж магистрале на коју се ослања. Рударство је слабије развијено.

Елаборат третира саобраћајнице које служе за здравствено-рекреативни туризам, или су у некој вези с њим, а без којих се и не може размишљати о неком напретку у туризму. Главна магистрала, аутопут „Братство-јединство“ пролази готово средином територије среза у дужини 124 км и служи као окосница туристичког и другог саобраћаја. Спаја поједине туристичке комплексе у јединствену целину; служи као прилазни пут за подручје са две стране, са севера од Београда и с југа од Скопља; повезује заједно с осталом мрежом југословенских магистрала подручје здравствено-рекреативног резервата и са најудаљенијим крајевима земље; чини подручје да буде приступачно и иностраним посетиоцима. Због самог значаја магистрале и сва остала путна мрежа се везује за њу. Са истока постоје два прилаза ка подручју, и то: од Босиљграда преко Бесне кобиле и, друга варијанта, преко Божице ка Власини, од Пирота у доњи део долине Власине код Свођа. Са западне стране су два прилаза ка лесковачком подручју, путем Гњилане-Бујановац и из Приштине, поред Батловског језера, правцем Орлане-Туларе и даље. Кад се ради о

железничким прелазима - са севера из Београда и Ниша пролаз је моравском пругом, док са југа, из Скопља, железницом истог правца. Ови правци служе за везу са осталом железничком мрежом у земљи и иностранству.

Лесковац, као административни центар целе области, представља главни саобраћајни чвор и раскрсницу. Услед оваквог положаја, он је и највећи транзитно-туристички центар области. Поред магистралног пута „Братство-јединство“, постојале су још четири категорије путева: I паралелни путеви, II попречни путеви, III локални путеви, IV терминус путеви. У паралелне путеве се убрајају путеви чије трасе иду главним долинама север–југ, више-мање упоредо са аутопутем. Имају регионални значај и у ову категорију спадају: пут који иде долином Јабланице преко Лебана, Медвеђе и даље. Други паралелни пут иде долином Ветернице и спаја два градска насеља, Лесковац и Врање. Трећи пут води преко Власотинца долином Власине и кроз Црну Траву наставља све до Власинског језера, где се повезује са власинском мрежом путева. Категорија такозваних попречних путева повезује паралелне правце и они иду у правцу југзапад. Из ове категорије један је већи, који иде од Медвеђе на запад, па од Оруглице на исток средином територије среза, повезујући сва три паралелна пута међусобно, а пресеца и аутопут. Други из ове категорије је пут Предејане – Црна Трава.

У трећу категорију (локални путеви) спадају: Лесковац – Пашина чесма – Бојник. Лебане – Царичин град – Слишане. Затим, Лебане – Вељa глава. Пут који се одваја од аутопута код Мале Копашнице и преко Велике Копашнице иде долином реке у Кукавицу. Поред железничке станице Џеп долином Џепске реке до Мачкатице. Пут долином Јужне Мораве до Босилеграда. Постоје и изграђени или трасирани шумски путеви за експлоатацију шума на Радану, Кукавици и Варденику. У четврту категорију спадају терминус путеви: Лесковац – Бабичка гора, Лесковац – Манојловце, аутопут – Грделица, аутопут – Врањска бања, Врање – Александровац, Ристовац – Пчињски манастир. Бујановац – Божењевац, Прешево – Илинце.

Туристички елементи среза лесковачког обезбеђују услове за стварање једног туристичког система који је у стању да потпуно задовољи не само потребе локалне рекреације већ и шире потребе домаћег здравствено-рекреативног туризма, а има елемената и за развој девизног туризма. У овом комплексу туристички елементи се јављају у виду: природних лепота, климатски и другачије погодних локалитета, минералних и термалних извора, специфичних у погледу лековитости, планинских крајева са великим рекреативним потенцијалом, прворазредних скијашких терена, места са условима за остале зимске спортове, одличних излетничких предела, природних реткости споменичког карактера и историјско-кул-

турних споменика. Сви ови елементи, који служе као основ за развој туристичке привреде, сврстани су у четири категорије: природне лепоте, природна лечилишта – климатска места и бање, природни локалитети и подручја за активну рекреацију (купање, скијање и друге зимске спортове, лов и риболов), природне реткости споменичког карактера и историјско–културни споменици.

У природне лепоте среза спадају: Пашина чесма, планина Радан, Туларе, Мркоње, Кукавица, Грделичка клисура, Чемерник, Власинско језеро, Варденик и клисура реке Врле, Бесна кобила, Козјак. У природна лечилишта спадају: Врањска и Сијаринска бања, Ивањске ливаде на Радану (које поседује изузетне климатске услове за дечји опоравак), предео на Бабичкој гори, долина Рупске реке (узводно од реке Рупља), предео на Варденику, као и планински предео Црног Врха изнад Врањске Бање. Места са природним условима за купање су: на реци Власини – Власотинце и Манастириште, испуст код Врле IV, Власинско језеро, летњи базен са термалном водом у Врањској Бањи, планинске реке: Вучјанка, Копашница, Пчиња, Бањска река у Сијаринској Бањи, микроакумулације. За планинарење су издвојена читава планинска подручја попут, Радан планине и Петрове горе, брда у Горњој Јабланици, делови Кукавице, који нису на други начин ангажовани, планински гребени Острозуба, Чемерника, Варденика, Бесне кобиле. За скијање постоје терени на Кукавици, Чемернику и првокласни на Бесној кобили. За спортски риболов најзначајније је Власинско језеро, а постоје и места на природним водотоцима код Манојловца, Сурдулице, Предејана, на рекама Вучјанка и Пчиња и на мањим микроакумулацијама. Ловна подручја која имају услове да се организују не само за домаћи већ и за девизни туризам. То су шуме Верденика и Козјака, природна ловишта на Кукавици, Радану и другим крајевима.

У природне реткости спадају: Зелениче (ловор-вишња) реликт који код нас расте једино на Острозубу, кањонски део Вучјанке, гејзери у Сијариньској бањи и ониксна стена у истом месту.

Од културно–историјских објеката посебно треба издвојити Царичин град, саграђен у VI веку. Поред великог значаја и археолошке вредности, одликује се изванредним положајем и видицима. Објекат је значајан и за византологе и за домаће и стране туристе. такође, ту су остаци Скобаљић града изнад Вучја, „Марково кале“ изнад Врања, Рударска црква из XVII века, манастир Прохор Пчињски, манастири Света Богородица (1499. год.) и Свети Јован (1517. год.), познати као Јашуњски манастири на Бабичкој гори.

Код техничког образложења пројекта, дати су приоритети на којима најпре треба радити и основне карактеристике туристичког комплекса. Истакнуто је да се ради о зонама као што су:

ТРАНЗИТНО–ТУРИСТИЧКА ЗОНА

Као прва издеферинцирана целина, издвојене су обрађене површине и туристички привлачни локалитети и објекти у зони аутопута Братство-јединство, односно све што би могло привући и задржати транзитног путника, пружајући му културан одмор, освежење, удобност или забаву. У елаборату се не третирају пејзажне обраде поред пута, која се ни у ком случају не могу више свести само на садњу дрвореда. Елаборат не третира пратеће објекте аутопута, као што су: бројна стајалишта, петље, пумпе и сервисне станице, за које је надлежна служба за изградњу аутопута. Елаборат обрађује уређење око ресторана и мотела, одморишта, кампова и других атрактивних пунктова за чије уређење је надлежна она територијална јединица која те објекте експлоатише.

Не рачунајући објекте на деоници аутопута (11 петљи, четири пумпе, једна сервисна станица, бројне петље), у ову групу уређења долази у обзир следеће: уређење око ресторана код петље за Лесковац.

Власотинце – друга, турстички привлачна тачка, где се на Власини ствара рекреативни центар. Елаборат предвиђа да се унапреди купалиште и простор за одржавање реномиране приредбе за време Лесковачког сајма, Винског бала, као и изградња кампа у Манастиришту.

ИЗЛЕТНИЧКА ЗОНА

У излетничку зону, углавном, улазе лесковачка и врањска излетишта, као и неке парк-шуме: Рударе – Конак и суседна шума, Пашина чесма, локалитет Вучје – део између насеља и централе, комплекс Кукавице – централни део планине, комплекс Бабичке горе – шуме око манастира, Власотинце – плажа и Манастириште на Власини. Врањски излетнички коплекс сачињавају: локалитети Ћошка, Пржар, Деветиинске ливаде и микроакумулација Александровац.

Локална излетишта су: у Сурдулици – парк-шума Рид, у Босилеграду – парк-шума Рамни дел, Дојчин дел, Рисовница, на Радану – пикник пољана Мала и Велика лопарда и неке микроакумулације и туристичка места.

Довољан број разноврсних излетишта, са добрим и лаким приступом до њих, јефтин саобраћај, више излетничких пољана, парк-шума, кампова викенд кућица и разна постројења и уређаји у природи, за потребе, удобност, безбедност и забаву излетника, као и за заштиту природе.

Излетништво захтева релативно мале инвестиције, али као туристичка грана може пружити несразмерно велике користи. До излетништва пут не сме да буде заморан и да траје дуже од два часа у оба правца за полудневне излете, шест часова за целодневне излете и десет часова за викенд излете.

Излетишта су у систему разврстана и према томе којим категоријама излетника служе. Разликују се три категорије излетника: из удаљенијих, јаче урбанизованих крајева, који радије користе дводневне (викенд), а ређе једнодневне излете, из редова туриста који су у одређен крај дошли на дужи боравак, на пример, летовање, из околних насеља, који користе највише полудневне и једнодневне излете у ближу околину.

Према овој класификацији, постоје излетишта од општег и локалног значаја.

Излетништво, као бучнију активност, треба одвојити од мирнијег климатског боравка или бањског лечења, да би се избегла колизија између ових активности.

ЛЕТОВАЛИШНА ЗОНА

У летовалишну зону издвојене су бање и климатска места, као планинска летовалишта, неколико већих и мањих планинских комплекса у којима се јављају: здравствено-рекреативни центри. (У мрежи објекта су предвиђени: здравствено-рекреативни центри или природна лечилишта (бање и климатска места). Служе за сезонски боравак људи, и то у циљу лечења, опоравка, одмора, освежавања или окрепљења, али исто тако и за разоноду и забаву. Њихово коришћење се планира за најшири круг посетилаца који желе да летују, а тамо где постоје услови и зимски туризам са редукцираним капацитетом, летовалишта за одрасле и децу (Дечја летовалишта - Бабичка гора, Копашница, Кукавица, Ивањске ливаде, локалитет на Варденику, звани Масуричка река, Девотинске ливаде, манастир Прохор Пчињски), специјална климатска лечилишта, одмаралишта, шумска насеља, кампови и сеоски туризам.

У резерватске комплексе, летовалишне зоне на западној страни улазе планине: Радан, Петрова гора, Гољак са Вељом главом, а у источне: Чемерник, Варденик и западни огранци Бесне кобиле. Зоном су обухваћена веће површине са надморском висином од 500 до 1500 метара, што значи, како брдски тако и планински предели. То су, углавном, свежи, пасторални предели, погодни за боравак људи, јер су у средини која оптимално одговара људском здрављу и рекреацији. Зато се називају и „боравишни“, што значи да су за настањивање. Избор ових предела зависи од бројних фактора чија се процена заснива на научним поставкама. Резултати потребних, претходних испитивања морају увек дати вишу биолошку, климатску и естетску вредност предела.

ЗОНА ЗА ЗИМСКО РЕКРЕАТИВНЕ АКТИВНОСТИ

У четвртој зони за зимско-рекреативне активности предвиђени су: зимско-спортски центар и посебни терени за поједине зимске спортове. Као комплекс за зимско-спортски центар, издвојене су површине које за-

узимају један део, односно највише врхове Чемерника (Мали и Велики Чемерник) који су у непосредној близини Власинског језера, затим само језеро и његове обале, даље Велики и Мали Стрешар, Бесна кобила и Мусул. Цела ова висока област је са одличним скијашким теренима и одговарајућим снежним режимом за скијање. Језеро је погодно за упражњавање разних зимско-спортских дисциплина. Скијашки терени Бесне кобиле су без конкуренције у Републици, јер њихов положај омогућава комбиновања зимског спорта са купањем у термалној води Врањске бање. Мањи скијашки терени предвиђени су и на Кукавици за локалне потребе

ПЛАНИНАРСКЕ ЗОНЕ

Главна улога, која је планинарству као спортској дисциплини намењена, пионирског је карактера у односу на туризам и заједно са планинарским домовима (постојећим и предвиђеним) треба да послужи као претходница у освајању за туризам нових територија. Исто тако, лов, риболов, купалишта, културно-историјски споменици и остало јављају се као вид пратећих активности здравствено-рекреативног туризма.

По мишљењу аутора и меродавних личности територијалних јединица, вај план је у потпуности остварљив у догледно време. У елаборату су дати и графички прикази детаља нацрта, планова и пројекта везаних за изградњу или уређење планом предвиђених радова.

Остварење планова из овог елабората препуштено је територијалним јединицама у својим доменима, као и републици у својим.

РЕЗИМЕ

Трајковић Ж. Милан
ПЛАН ОБЈЕКАТА ЗДРАВСТВЕНО РЕКРЕАТИВНОГ ТУРИЗМА СРЕЗА ЛЕСКОВАЦ 1966. ГОДИНЕ

Презентован је интересантан елаборат из 1966. године о могућностима лесковачког среза, који је обухватао лесковачки и ваљски крај за развој здравствено – рекреативног туризма. Настао је у време почетка остваривања привредне реформе која је морала да подстакне развој и ове привредне гране. Лесковачки срез је пружао велике могућности за развој туризма, које су, на жалост, до тада биле запостављене. Ради се о свим облицима здравствено – туристичких могућности. Но, иако је указивао на све те могућности није успео ду буде остварен, тако да и даље остаје врло актуелан, поготову у новим условима када су потпуно јасне перспективе ове гране привређивања.

УДК

Живојин Прокоповић

СЛИКАРСТВО У ЛЕСКОВЦУ ШЕЗДЕСЕТИХ

Током шездесетих година 20. века уметнички живот у Србији веома је интензиван, пун противречности. Из године у годину нижу се различити догађаји „надмећу се схватања уметности и схватања живота, укрштају уметнички језици и извануметнички интереси и идеологије“, прихватају се опарт, попарт, а између њих је и експресионизам. То је време у коме је потиснут енформел, а апстракцији је дат умеренији ток. Највећи српски (у то време и југословенски) сликари простор уметности посматрају у светлу великих, актуелних идеја. Наћи себе, то је за сликара тих година значило уврстити се међу оне који својим делом успешно репрезентују актуелну идеју. Доследност у томе послу била је највећа врлина уметника.

Велики подстицај за развој уметности на почетку шездесетих на београдској уметничкој сцени представљало је покретање *Октобарског салона* 1960. и *Тријенала ликовне уметности* 1961, панорамских изложби које окупљују уметнике из свих тадашњих југословенских република. Треба споменути оснивање и отварање нових институција у Београду, као што су *Музеј савремене уметности* и *Дом омладине с галеријом*.

Музеји и галерије у којима се одржава велики број занимљивих ликовних манифестација домаће и иностране уметности настоје да презентацијом тих изложби на што прикладнији начин подстичу и охрабре све оне који својим сензибилитетом, ерудицијом и стваралачким нервом могу придонети богатству рецентне ликовне продукције.

„По особинама да се тежи новом и бољем, да се гледа напред, да се уметност види као покретачка енергија у тим тежњама, да се гаји свест о културном и уметничком интернационализму, шездесете су још увек типично модерно и модернистичко доба, али нипошто више наивно оптимистичко: лишено је многих илузија, свесно је релативности свих у стварним историјским приликама и у материјалним могућностима средине ипак ограничених домета“[1]

[1] Јеша Денегри, Шездесете: Теме српске уметности, Светови, Нови Сад, 1995.

Када говоримо о историјским приликама и материјалним могућностима лесковачке културне средине и њеним уметничким дометима, морамо да сагледамо атмосферу у којој се одвијао ликовни живот у нашем граду. Уметнички процеси шездесетих у Лесковцу одвијали су се у атмосфери коју одсликавају тадашњи социолошки услови и психолошке предиспозиције једне провинцијске средине: мали број изложби, импровизовани „ликовни изложбени простори“, неуспешно оснивање фонда за финансирање културних манифестација, велики пропусти организатора у представљању радова уметника, слаб одзив публике, први сукоби у новооснованом Удружењу ликовних уметника у Лесковцу, појава нових имена и тенденција у сликарству итд.

Кад се све ово говорило на тему шта чини ликовни живот у граду, понављао се често негативан и незаинтересован став средине према културним подухватима који није могао бити оправдање за пасиван и „баш ме брига“ став креативних снага. Уколико оне пасивно посматрају оно што се догађа, онда се утапају у стихију и не заслужују да се називу креативним снагама. Оне то нису јер заиста ништа и не стварају, писао је Николај Тимченко.

„Стварати – упркос средини али такве вредности које средина неће моћи одбацити као невредне јесте света дужност креативних снага и легитимација за њихову егзистенцију и оправданост постојања. Према томе, да би се нешто урадило – мора се вратити оно што је за сада, по својој прилици, изгубљено: љубав према стваралаштву, према култури, према позиву уметника и креативног члана друштва. Конкретно, они који су за издавачку делатност морају се удружити у литерарни клуб, они који су за ликовну галерију морају се доказати као група стваралаца којима је та галерија неопходност, они који захтевају интензивнији културни живот морају дати свој *лични креативни допринос* култури. То значи, мора се више радити, више писати, више долазити на јавне скупове; мора се мало заборавити на приватне интересе и лични стандард.

Да ли је то у овом моменту неизводљиво? Песимисти веле да је тако. Волели бисмо да се они бар једном, и то пре свега у овом уверењу – преваре.“[2]

У прилог овим констатацијама о лесковачком ликовном животу навешћемо, прво, догађања поводом самосталне изложбе слика Миодрага Нагорног, тада младог сликара пореклом из Власотинца.

Једна од културних манифестација везаних за Сајам текстила 1961. године била је и изложба графике и слика Миодрага Нагорног. Кроз ову изложбу љубитељи сликарства могли су да упознају, не само младог сликара

[2] Николај Тимченко, Разговори у комуни, Клубови и могућности које оне стварају, Наша реч 1967.

Нагорног који се, на почетку шездесетих, брзо и сигурно пробијао ка врху наших најбољих модерних сликара већ су могли да сагледају и стремљења савремене уметности. „Оригиналност у тражењу у изразу је оно што одликује његово сликарство. Не припадајући ни једном правцу, а опет усвајајући од сваког по нешто, почев од Вавилонаца до најсавременијих сликара, раскидајући са класичним схватањима портрета и фигура, он је наш весник једног новог правца који све више осваја Европу. Човек и свет који га окружује скоро да не интересује Нагорног. Поклањајући мало пажње човековом унутрашњем животу, он најчешће обрађује материју којом се човек служи,“[3] писао је о изложби новинар *Наше речи.* Квалитет и вредности радова са ове изложбе коментатор није могао да објасни на прави начин али је веровао у таленат младог уметника који је исте године завршио специјалку за сликарство код професора Недељка Гвозденовића. Нагорни ће убрзо добити и прву награду за графику на Петом међународном бијеналу младих у Паризу.

Дакле, Миодраг Нагорни готово од својих почетака показује и потврђује оригиналност погледа, без обзира на то што су они, како је и у овом случају, привидно скромни и једноставни, крајње ненаметљиви у свом доживљају. „Нека блага, хумана присутност и непосредност зрачи из његових листова једно размишљање које непрестано понавља једноставне, а ипак велике истине.“[4] Нагорни је велики маштар и мудар мајстор графике.

Забележена је и реакција лесковачке публике на радове овог младог уметника. Нарочито је истакнут немио инцидент који се догодио на изложби: „Али ко, и зашто ли ових дана прободе *Болесну жену* и *Мртву природу са голубом*, две најлепше и највеће слике Миодрага Нагорног док су у сајамске дане биле изложене у Дому синдиката? Шта ли га је руководило: да ли завист, или пакост, или можда жеља да се истакне као Херострат“, запитао се коментатор ликовних догађаја у *Нашој речи*, расправљујући о „вандалима двадесетог века“.[5] Он, даље, критикује организатора ове изложбе и пише да је он морао да обезбеди сигурније дежурство. Јер и на ранијим изложбама неко је шарао по сликама. Девојка која је била одређена „да гледа на слике“ у исто време је обављала свој редовни посао у биоскопској сали. Због аљкавости дежурства и олуја је кроз отворени прозор срушила пано, поломила стакла са оквира слика. Срећом, графике су остале неоштећене.

У овим просперитетним раним шездесетим у Лесковцу је почела градња велелепне музејске зграде која је завршена 1974. године. У јануару

[3] Ђ. Р. Изложба сликара Миодрага Нагорног, Наша реч, Лесковац, 1961.

[4] Жељко Сабо, Миодраг Нагорни, Из предговора каталога самосталних изложби, Пожаревац, 1997.

[5] Ђ. Р. Вандали двадесетог века, Наша реч, Лесковац,1961.

1970. измењен је пројекат утолико што је дефинитивно одлучено да то буде искључиво музејска зграда, да у њој буде смештен комплексан музеј и да се уради стална музејска поставка. Поред сталне поставке, предвиђено је да Музеј има и галерију у којој би се организовале ликовне изложбе и излагале уметничке слике из фонда Музеја. Музеј као установа и нова зграда, подухват је за који се првенствено дугује Храниславу Ракићу, историчару и дугогодишњем управнику лесковачког музеја. Ракић је успео да пронађе канале и начине како да реализује овај велики подухват формирања и финансирања ове институције. Наравно, искусни и способни управник имао је неопходну подршку општине, стручног круга и појединаца, који су свако на свој начин, допринели у реализацији и функционисању ове установе. Нажалост, шездесете су прошле у сталном очекивању да се обезбеди новац и нова зграда заврши.

Годину дана после београдског, Лесковчани су покренули свој *Октобарски салон*, панорамску изложбу која у првим годинама деловања успева да окупи готово све лесковачке уметнике. Међутим, док су београдски уметници имали бројне и адекватне изложбене галерије, Лесковачани су се тискали у тескоби малих и импровизованих изложбених простора. Наиме, многе мисли културних радника Лесковца биле су упућене једној идеји која се у току шездесетих показала управо насушном и неопходном. То је идеја о изградњи галерије која би представљала снажан подстицај развоју ликовног живота у граду, с једне, и која, као потреба, није ништа друго до реалности „садашњег тренутка Лесковца“, с друге стране.

А да је то тако било, најбоље показује први лесковачки Октобарски салон, који је организован 1961. у холу градске поште. О томе пише Раде Јовић, један од организатора ове важне изложбе за наш град: „Можда је било и пристојнијег места да се та изложба организује, али сам тад имао луду идеју да се слике треба сместити тамо где људи долазе и одлазе неким другим послом, како би их „преваром“ навео да слике виде. Можда је било неког пристојнијег места, не знам. Ово место се показало добро, јер је слике лесковачких сликара тога времена видело толико људи, колико је тих дана морало да уђе у градску пошту, да би у пошти обавили какав посао. Од тога доба до данас октобарски ликовни салони се непрекидно организују и не би било праведно да не буде записано да је први Салон организован на тако необичном месту.

Међу сликарима лесковачким, од имена које памтим: Благоје Стојановић, Ванђел Бадули, Здравковић и нека друга. Име Јована Поповића и његове слике на мене и на остале посматраче оставиле су најнеобичнији утисак. Биле су модерне...“[6]

Реч модерно у време шездесетих била је синоним за нешто страно, нерадо виђено и под знаком сумње, примано у сваком погледу, објашњава

[6] Раде Јовић, Трећи човек, Есеј за монографију Јована Поповића, 1999.

даље Јовић. Средина у коју не допиру модерне тенденције и токови са главне ликовне сцене волела је више виђен свет упакован у јасне реалистичке оквире: као што су мотиви ваза са цвећем, пејзажи и понеки портрет. Млади Поповић донео је слике за Салон у којима је приказао нове форме и нова ликовна решења, па су се посматрачи код њих најдуже задржавали, трудећи се, ваљда, да проникну у сликареве тајне.

„Критика и критичари ће, наравно, рећи оно што мора да се каже о сликама Јована Поповића-Јоце. Човек попут мене може да каже само следеће: још на тој првој изложби у пошти, наслутио сам у Јовановим делима Трећег човека. Тада сам то наслутио. Много година касније Трећи човек и ја срели смо се случајно у шетњи. Сликар је у улози деда Јована пратио своју унуку просторима на којима смо рођени и на којима ћемо остарити“, завршава Јовић први део текста специјално написан за монографију о Јовану Поповићу.

Раде Јовић је о Поповићевој уметности оставио доста података и занимљивих опажања у тексту *Трећи човек*. Наиме, овај лесковачки песник радио је заједно са Поповићем у Центру за културу и изблиза је пратио његов рад. Јовић се добро сећа и тадашње атмосфере у граду и Поповићевих немира и трагања, а умео је да оцени сликареву вредност и резултате његових покушаја.

Први лесковачки Октобарски ликовни салон није прошао без одјека. Речено је: као и сваке године и ове је за Дан ослобођења отворена заједничка изложба локалних сликара. Иако је по броју изложених радова и броју заступљених аутора обимнија од сличне прошлогодишње изложбе, ипак анонимни коментатор у *Нашој речи* констатује да је је то „песма на стару тему.“ Сама чињеница да су радови изложени у фоајеу Поште, просторији која ни у чему не одговара овој намени, говори да код наших грађана и меродавних фактора још увек не постоји интересовање које заслужује ликовна уметност. У прилог овој констатацији иде и чињеница да се већ годинама у лесковачким круговима говори о отварању галерије слика без већих претензија да се она оствари.

Скромна посета грађана, као и то да се ниједна школа ни овог пута није сетила да организује колективну посету изложби, потврђује да се у популаризацији сликарства, у то време, није далеко одмакло. Судећи по лошој опреми појединих изложених радова и недовољној друштвеној активности појединих уметника на афирмацији ове уметности, чини се да и самим уметницима није стало до успеха.

Радови које је видео на изложби коментатор нашег недељника „показују да сликари и то они најпопуларнији у граду, нису много напредовали у избору тема и техници обраде. Апстрактне композиције, цвеће и мртве природе су најчешћа преокупација наших сликара, док их теме из савременог живота готово не интересују.

Акварели Јована Поповића, изваредна *Композиција* Боже Здравковића, радови у темперу Гмитра Обрадовића и Предрага Цакића, наговештавају ауторе великих талената и заслужују свако признање. Посебну пажњу привлаче тематиком и специфичном реализацијом радови аматера Анте Краљевића, члана драме Народног позоришта.

Квалитет радова, број учесника, као и број сликара који нису учествовали на овој изложби, показује да град располаже довољним могућностима за развој ликовног живота. Али на том плану треба нешто предузети.“[7]

Током шездесетих одржано је много изложби Октобарског салона. Оне су из године у годину варирале у свом квалитету и броју учесника, мењајући изложбене просторе у граду, од фоајеа Дома синдиката, преко хола Дома ЈНА, до галерије Дома културе.

Салон је представљао и пеедставља пресек ликовних догађаја у Лесковцу, сведочећи о настојањима уметника и развоју ликовне уметности. На почетку шездесетих, оно што се намеће као констатација да је лесковачка сцена испуњена појединачним позицијама појединих сликара од којих се нарочито истиче Јован Поповић.

Шездесете године су веома плодне у развоју Јована Поповића. Његова поетика се продубљује, а тражење ликовног израза све више уобличује. Његово учешће на свим колективним изложбама у граду не само да дају печат тим ликовним манифестацијама, него и потврђују његово израстање у снажну и самосвојну стваралачку личност.

Миодраг Стојановић, наш врсни карикатуриста, поред Радета Јовића, у својству критичара оставио је занимљиве записе у *Нашој речи* о изложбама у нашем граду и Јовану Поповићу. Он сматра да је Поповић, почетком шездесетих, на колективним изложбама показао сву озбиљност којом прилази уметности. Поповићева слика *Сутон,* изложена на другом Октобарском салону 1962, привукла је пажњу и публике и критике. „Композиција је доста упрошћена, слика се одликује складним и ненаметљивим бојама које одају рафинираног познаваоца. Слика је богата унутрашњом динамиком мировања. Њоме лагано прелази сета нечег недоживљеног или можда умор доживљеног.“[8]

На другом Октобарском салону, Стојановић први пут коментарише слике младог Обрадовића, који је прве сликарске поуке добио у средњој уметничкој школи у Нишу, а дипломирао је на Академији примењених уметности у Београду 1958. године. Почетком шездесетих долази у Лесковац где од 1961. до 1964. године ради као сценограф и костимограф у Народном позоришту. „Гмитар Обрадовић показао је смисао за изналажење адекватних боја и присно доживљавање амбијента, што се на-

[7] Аноним, Изложба слика, Песма на стару тему, Наша реч, октобар 1961..

[8] Миодраг Стојановић, У трагању за човеком, Наша реч, Лесковац, 1965.

рочито испољило у слици *Стари град*. *У атељеу*, на први поглед одише хладноћом, али је искрена“, пише М. Стојановић у *Нашој речи*. Тако је млади уметник, сценограф Народног позоришта, касније дизајнер *Здравља,* започео свој стваралачки рад на пољу сликарства.

Неколико година касније, прва самостална изложба акварела Гмитра Обрадовића у холу Дома ЈНА узбуркала је културну средину у нашем граду. Наиме, самосталне и тематски одређене ликовне изложбе биле су ретке у Лесковцу. Обрадовић је изложио двадесет шест слика махом са мотивима из Цавтата. Поводом ове изложбе Никола Цветковић поново се осврће на услове и незавидан положај ликовног стваралаштва: „Основни проблем томе је, чини се, у томе што што смо до сада показали мало спремности и воље за обезбеђење изложбеног простора. Тако се на путу интезивнијег развоја ликовног живота, поред помањкања организаторске виталности, стајали и разлози објективне природе. До данас, овај проблем није озбиљно стављен на дневни ред. Но, ипак можемо рећи да оваквих просторија има, и поред тога што нису најпогодније. За повремене изложбе могу се користити фоајеи Дома синдиката и Дома ЈНА, који су привремено у те сврхе и коришћени. Овај последњи је нарочито употребљив, па је ту одржана ликовна изложба у част ослобођења града и недавно самостална изложба Гмитра Обрадовића. Међутим, кад је реч о просторији за малу ликовну галерију, разматрана је могућност преузимања просторија у старом Дому ЈНА, у центру града“. Даље, Цветковић предлаже да се убудуће обезбеде стална материјална средства за одржавање ликовних манифестација, гостовање сликара, за откуп слика.

За изложбу Обрадовићевих акварела, насловљену са *Сликари траже боју за своје небо,* каже да се први пут за последњих десет и више година суочавамо са једном оваквом мотивски одређеном изложбом акварела. Мотиви Цавтата су са великим смислом одабрани. Знатан број акварела остварен је умешно, са истанчаним осећањем за валере, атмосферу и композициону целину (*Стара кућа, Камени зидови, Топао дан*).

„Изложба је по својој вредности, неуједначена. Један број акварела својом стилском чистотом и финим осећањима за пејзаж посебно се издваја. Једноставна симболика *Борова* пуна речите гордости, плени гледаоца. Слично је и са акварелима: *Чемпреси, Палма на кеју*, *Мештровићев маузолеј*. За разлику од ових, известан број акварела рађен је без веће студиозности, само као површна импресија па зато остају више као покушај не нудећи емотиван доживљај. Пејзаж у оваквим случајевима, није и једно стање духа. (*Градска пијаца, Црвени кровови*, *Хотел на обали*).

Појединин акварели Г. Обрадовића не носе у себи прозирност и лепршавост која је иначе у природи акварела као ликовне технике. А уз то, још и једна специфична карактеристика акварела овде није дошла до пуног

израза – светла подлога слике остала је неречита и пригушена тамном гамом. (*Градска пијаца*, *Торањ над градом*, *Панорама града*.) Цртеж, уколико се назире - непрецизан је. У техници рада не осећа се увек пуна сигурност и занатска вештина.“[9]

У стваралачком опусу Гмитра Обрадовића пејзаж је заузимао централно место и он му се често потпуно предавао. Привлачили су га бујан колорит и треперења, којих у пејзажу јужног поднебља има у изобиљу. Предели према Грделици су посебно инспирисали Обрадовића да створи низ привлачних слика. Без обзира на то што у организацији, композицији посеже за чврстином, одређене опуштености има и чини се да је то основа од које у овом сликарству све почиње.

У току шездесетих Обрадовићево стваралаштво није имало наглих промена али под утицајем Миљенка Станчића, а помало и Милића Станковића (од Мачве) сликар мења теме и технику: од пејзажа до фигуративне организације слике није било неких јачих скокова. Сам уметник каже да је у то враме био окупиран једном сликом из дечачких, школских дана. У Нишу је пет година носио једне исте цокуле које је стално поткивао отпадним ђоном, тако да нису могле да се подерају. Ексере је скидао са бандера, и то оне којима су закиване умрлице а уместо чекића служио се комадом гвожђа. Дуго се сећао како је ципеле добио од Црвеног крста.

Обрадовић је желео и да сликарски васкрсне обичаје и навике лесковачког краја. Посебно су га инсипирисале коледарске процесије и њихове маске. Може ли се на дводимензионалној површини утиснути „сударˮ древних обичаја и модерног амбијента, или један део света и свест о њему – то је проблем који сликари решавају зависно од њихових креативних могућности. А како је то решио Обрадовић, показао је на својој самосталној изложби коју је организовао у Савременом дому у Београду. Београдска критика је повољно оценила његове 22 уљане слике, а посебно је истакла *Старине* и *Трансформације*.

Треба рећи да је акварел само један од видова уметничког изражавања Гмитра Обрадовића. Поред сценографских решења за позоришне представе, као што је *Бановић Страхиња,* или скице за костим *Сирана де Бержерака*, Обрадовић, заједно са Павлом Ђокићем, врло често у клубу позоришта држи предавања о савременом сликарству.

На наградном конкурсу за израду плаката Општег загребачког велесајма, учествовало је и четири сликара из Лесковца. Првом наградом од 300.000 динара награђен је рад Гмитра Обрадовића. Ово није мали успех када се зна да је на том конкурсу учествовало 130 сликара из читаве земље.

Предавањем о стваралаштву сликара Мила Милуновића, обновљен је рад Клуба љубитеља уметности који је дуго година, додуше са прекиди-

[9] Никола Цветковић, Сликари траже боју за своје небо, Наша реч, Лесковац,1965

ма, постојао при Народном позоришту у Лесковцу. Забележено је да „сликар Гмитар Обрадовић, и сам уметник изваредног сензибилитета и широког интересовања, веома ангажовано и са лепим познавањем, говорио о животном делу Мила Милуновића. Његово излагање било је илустровано пројекцијама.“[10]

Међутим, на предавање сликара Гмитра Обрадовића о стварлаштву Мила Милуновића дошла су само два или три сликара. Остали слушаоци били су културни радници које је професионално интересовао културни феномен у целини. То је био повод за коментар у нашем недељнику о броју ликовних уметника и отварању галерије.[11]

После кратке анализе о ликовном животу у граду, коментатор на крају закључује да се само заједничком акцијом стваралаца и заједнице може учинити да се створи оно што називамо атмосфером за развој ликовног живота. Да би се она уопште показала као релеватна чињеница, потребна је стваралачка ангажованост самих уметника. Без њихове акције не може се ни приступити ма каквим дискусијама за трајно и адекватно решење полажаја ликовних уметника и ликовног стваралаштва у нашем граду. На уметницима је да повуку први потез. Да се ангажују пошто се уједине, пошто покажу да им је стало до стварања, до уметности, до адекватне друштвене и уметничке афирмације.

Уметници су повукли први потез: формирано је Удружење ликовних уметника на чије чело долази агилни сликар Гмитар Обрадовић. Рад Удружења одмах се осетио, ако ни у чему другом а оно бар у повећаном броју ликовних изложби, од којих је најамбициознија била она која је одржана у просторијама Музеја НОБ-а под називом *Из наших атељеа.*

Али, изгледа да је дошло до неслагања у самој концепцији изложбе. Та неслагања изазвала су известан расцеп у Удружењу на самом почетку његовог рада. Многе амбиције, изгледа, нису биле задовољење и то је узрок стању тренутне конфузије која је завладала у Удружењу и међу ликовним уметницима, звали се они *академци* или *аматери.*

О овом сукобу лесковачких академаца и аматера, који није резрешен до данашњих дана, своје мишљење износи Николај Тимченко: „Ако бисмо желели да кажемо своје мишљење, рекли бисмо да сада створена атмосфера међу ликовним уметницима не доприноси њиховој афирмацији, а нарочито оно што је, изгледа, био финале изложбе *Из наших атеље*а. Једноставно речено, та изложба као и да није одржана а унела је много раздора међу уметнике. Многи који нису уврштени у каталог - „наљутили су се“, неки од оних који су изложили своје радове – демонстративно су их однели пре него што је изложба била званично завршена. Зашто? О томе постоје многе приче, а ми бисмо желели да их кажу сами уметници.

[10] Аноним, Обновљен рад Клуба љубитеља уметности, Наша реч. 1967.

[11] Аноним, Шта све чини ликовни живот у граду, Наша реч, 1967..

Једна од њих јесте у томе да је изложбена просторија била више затворена него отворена и да посетиоци нису ни могли да виде ту изложбу.“

Тимченко даље говори о Удружењу које има за циљ да афирмише уметничке снаге у нашем граду. Како ће деловати ако се уметници поделе и не желе нити да излажу нити да разговарају о путевима и начинима уметничког живота и његових перспектива у нашем граду, као и о вредности оног што је данас урађено?

„Уколико нема оне атмосфере о којој смо већ говорили, тешко је сложити се са идејом да су сазрели услови за отварање галерије. Јер, чиме попунити ту галерију, какав она карактер треба да има и слична питања јесу пре свега ствар самих уметника. И још нешто: Галерија, по нашем мишљењу, треба да буде круна једног интензивног уметничког живота и израз једне праве стваралачке атмосфере. А ње, чини нам се, нема. Према томе, галерија треба да дође као резултат интензивног деловања у једном периоду. Не сме се допустити да се тек по завршавању просторија и отварању галерије – мисли о њеној функцији и карактеру. Уколико до тога дође, може се опет догодити, као и са неким ранијим установама, да она ‘не нађе садржај свога рада’“.[12]

Дакле, у току шездесетих колективне изложбе се организују уз доста напора и натезања (на пример, поводом прославе годишњице ослобођења града, отворена је фоајеу дома ЈНА традиционална изложба слика локалних уметника. Ова ликовна изложба обилази срез, а радове су изложили Јован Поповић, Гмитар Обрадовић, Благоје Стојановић, Предраг Цакић, Миша Павићевић и Радмило Митровић.) За последњих неколико година ово је једина ликовна изложба среског карактера. Иако нису учествовали сви лесковачки уметници, ова изложба представља прилог оживљавању ликовног живота у нашем граду.

Нажалост, о делима уметника нико није ништа записао, али су зато, изгледа, боље пролазиле самосталне изложбе популарних лесковачких стваралаца. Тако су те године остали записи Миодрага Стојановића и Слободана Костића о трећој ликовној изложби те јесени у Лесковцу. Реч је о изложби цртежа Јована Поповића.

Да подсетимо, Јован Поповић је изучавао цртање код професора Ивана Табаковића. Поповићеве радове Табаковић је оцењивао десетком и узимао га за пример талентованог цртача који уме и зна да истанчано уобличи облике на задане теме. Из тог доба сачуван је цртеж *Руке*. Цртеж је највероватније настао 1947. године, а са пуно поштовања и љубави према Јовану Поповићу овај изваредни рад чува у свом атељеу лесковачки уметник Слободан Поповић.

[12] Николај Тимченко, Ликовни живот у граду и његове перспективе, Да ли је оснивање Удружења чаробни штапић за решење свих проблема. Наша реч 1967.

Тешко је реконструисати сва приказана дела на изложби, али нам сигурно текст Слободана Костића много гвори и даје изузетно квалитетне елементе Поповићевог цртачког опуса. Овде треба подвући парадоксалну занимљивист – да је Слободан Костић онај талентовани ученик седмог разреда основне школе о коме су под насловом *Глад за линијом и цртежом* у листу *Наша реч* 1957. године, изнели своје мишљење Бадули и Поповић. Наиме, Бадули је као наставник цртања у основној школи *Јосиф Костић* пратио и уочио велики цртачки таленат ученика Слободана Костића, а касније, наставник гимназије Поповић је и даље поучавао овог ученика, указујући му на највеће могућности у остварењу склада између линије и форме. И један и други наставник у потпуности се слажу у оцени о великом таленту овог ученика.

Девет година касније Слободан Костић, иначе правник по образовању, сјајно и аналитички уочава две цртачке особености свог наставника из гимназије Јована Поповића и износи низ добрих запажања о односу линије, покрета, тела, дубине и површине, нарочито у другој, мањој групи радова.[13] Међу њима се истиче цртеж жене на коме је у другом плану просторног решења цртежа дао неколико необичних облика, а у доњем делу трошне зграде панораму града. Издужена женска фигура, обликована једноставним сплетом експресивних линија, у првом плану цртежа додирује и облике и панораму града. Њено тело формира неколико вијугавих, елегантних линија кроз лепршаву хаљину уског струка која подсећа на девојке са корзоа. Кроз крхку женску фигуру, Поповић је остварио склад између линије и форме, светлости и сенке, простора и површине.

Годину дана касније, у фоајеу Дома синдиката Поповић је приредио још једну изложбу цртежа. Изложени цртежи приказују оно што је с времена на време у сликању платна окупирало Поповића: како насликати љубав. Линија и боја су његова средства са којима треба ући у област еротског и приказати свој доживљај света као непрекидног и узбудљивог сукоба нагонских енергија са духовним. Дефинисати тајне које постоје између супротних полова, извући и пронаћи ликовне форме, које би универзалним симболима говориле о животу онако како га Поповић доживљава, стално су тематске и садржајне инспирације за којима аутор радознало трага у првој и другој деценији свог стваралаштва. Зато га Никола Цветковић назива песником тела, песником љубави и животног заноса. Боја водитељ у његовим платнима, а линија у цртежима. Сви ти облици, смишљено одабрани, пуни су живота, док су на алегоријском плану негација смрти.[14]

[13] Слободан Костић, "Ода телу", Наше стварање, Лесковац, 1966.

[14] Никола Цветковић, Линија љубави Јована Поповића, Наша реч, 1967.

Друга половина шездесетих у лесковачком сликарству обиловала је квалитетнијим и садржајним ликовним догађајима, који су обогатиле уметнички живот Лесковца. На првом месту треба споменути две велике изложбе лесковачких сликара: изложбу слика Јована Поповића која је приређена у оквиру прославе ослобођења града, октобра 1966. године, и прву самосталну изложбу академског сликара Павла Ђокића у италијанском граду крај Фиренце, у децембру исте године.

Јован Поповић је увек веома озбиљно припремао своје изложбе. И у томе је показао скрупулозност озбиљног уметника који осећа обавезу не само према свом делу него и према публици којој ставља на увид своје слике. Зато, у временском распону од три и више година, Поповићеве изложбе увек су представљале важан ликовни догађај за културни живот у граду, пре свега што је на њима уметник демонстрирао и резултате свог непрекидног и упорног истраживања израза, градећи свој однос према сликарству.

Тако је било и са његовом највећом самосталном изложбом у шестој деценији, о којој је писао наш недељни лист, а коментарисао ју је Миодраг Стојановић.[15]

Иако је наш врсни карикатуриста, у својству критичара ове изложбе, записао називе за један добар део изложених слика, тешко је у потпуности реконструисати ову Поповићеву велику изложбу слика. Велики број добрих слика љубитељи уметности, а нарочито Поповићевог сликарства, однели су из Лесковца и тешко им јеући у траг. Али, на нашу срећу, неколико изврсних слика је остало у приватном власништву у граду и на основу њих може се са сигурношћу говорити о сликарској зрелости Поповића, његовом домету који ће одликовати један систем у коме тематски и стилски егзистирају човек и жена транспоновани у пронађене форме, које одговарају његовој поетици.

У својој монографији о *Сликарству Јована Поповића*, коју је издао Народни музеј у Лесковцу 2003. године,[16] написао сам – када је реч о тематици Поповићевих слика овог раздобља, онда се мора узети у обзир његова опчињеност призором заласка сунца или сутона, како сам сликар каже. Наиме, према сопственом признању, он је добар део времена на студијима проводио у посматрању заласка Сунца са једне тачке на Калемегдану која је омугућавала перцепцију утока Саве у Дунав и залазак Сунца које је својим последњим зрацима обасјавало ове две величанствене реке. Тај призор је један од најдубљих личних доживљаја сликара и, урезавши се дубоко у његову свест и сензибилитет, постао је

[15] Миодраг Стојановић, Стваралачки импулси Јована Поповића, Наша реч, 1966.
[16] Живојин Прокоповић, Сликарство Јована Поповића, Народни музеј, 2003.

окосница његове уметности. Сунце, сутон, боје сутона, атмосфера целокупне природе коју је он доживео као оваплоћење бујања сопственог осећајног света.

Даље у монографији изнео сам своје мишљење о једној од сачуваних дела: *Жене посматрају сутон* је слика која плени својим савршеним и складним јединством линија, простора и боје. Дуге вијугаве, полукружне линије елегантно конструишу нага тела препознатљивих Поповићевих фигуративних деформација у првом плану слике, док иза њих, у ширим воденим површинама, сугерисан је благо назначен дубински план обала, реке и пламен великог црвеног сунца.

Посебно привлачи пажњу снажно бојено сунце, састављено од већих црвених и мањих плавих и црних површина, које као да је легло у реку и рефлектује наранџасту светлост на целу композицију, а нарочито на необичне облике нагих тела. Хармонија боја и одсјаји светлости диктирају тајанственост предвечерњег сунца.

Поповић је насликао велики број слика у којима је проналазио различите положаје фигура и симболичног сунца. Овакав тип слика задржаће се у његовом сликарству и у току седме деценије. У овом периоду сликар ће оставити за тренутак пронађену ликову концепцију и започеће нови циклус слика у коме ће мотив сутона пренети у благо геометризиране призоре другачијег ликовног израза. И у једном и у другом поетском низу варираће гест у колористичку интонацију у којима се може препознати ауторова специфична сликарска енергија.

Најзанимљивије слике у којима се спајају Поповићева надреална машта, блага геометризација и експресионистичка емоција је циклус слика са фигурама у облику инструмената. Начин на који их Поповић гради, како сликарским поступком спаја фантазију са реалним елементима а да све то утка у пластични слој слике, карактеристичан је само за сликара који поседује и цртачки и колористички дар. Тако слика *Две фигуре – инструменти* остварена је по диктату осећања као тренутан одраз расположења, што је најнепосредније изражено валовитом линијом и изразитим цртачким и колористичким сензибилитетом. Два испреплетана музичка инструмента, гитара и чело, продужени су у облике човека и жене и пружају гледаоцу представу фине љубавне игре. Чврста композициона структура, сугестивна форма и топли колорит основне су стилске одлике ове изврсне слике. У смирај дана црвена кугла сунца осветљава и позадину и облике на слици, нарочито чело тананим нијансама румено црвене и умбре. Део гитаре је у плавој сенци, али изврсно акцентована жута изнад округлог отвора визуелно оживљава атмосферу слике и потврђује изразити Поповићев сензибилитет. Јер, сликарев сезибилитет је оно најважније што поседује прави уметник, све остало, цитати, позајмице и разне вештине могу се и те како научити.

У монографији *Сликарство Јована Поповића* изнео сам своје запажање о другој варијанти представљења сутона у којој уметник нагло мења своје емоције. Ту се чак јавља идеја апокалипсе која га повремено обузима и притиска. Овог пута приказује пад сунца а са њим и фигуре које у томе учествују. Његова апокалиптична осећања илуструје слика *Пад сунца* рађена у оронулој старој кући у којој је становао, и то у подрумском простору. Заиста је невероватно колико је Поповић имао тешкоћа да пронађе одговарајући простор не само за свој уметнички рад него и за пристојно обитавање са породицом. Чудна је и несхватљива небрига људи на власти да уметнику обезбеде скромни атеље, боље услове становања и живота.

Најинтересантнија слика из овог раздобља је и *Апокалипса 1*. На слици, хладним зеленоплавим имагинарним простором, услед неке невидљиве силе, плутају у различитим положајима силуете женских фигура. Поједине фигуре у спиралном кретању лете и упадају у тамне отворе који их привлаче тајаственом силом. Поповићева апокалиптична слутња на овој слици биће вечна сликарска игра између фигура и имагинарниог плошног простора.

Истовремено, средином шездесетих, сликар ће исти мотив пренети у постбраковску конструкцију, дакле у сложенију структуру, са сличном хладнијом гамом у којој преовладавају маслинасто-сиви и плави тонови, са обавезним кратким и снажним акцентима црвене и наранџасте. Таква је слика *Апокалипса 2* коју је одмах после изложбе купио Љубиша Стаменковић, ондашњи директор *Невене*. Он је врло често истицао Јованову слику, коју је, како каже, похвалио Никола Кусовац и рекао да је веома смело урађена у односу на радове других лесковачких сликара. Дакле, сликарева емоција се променила и он као да жели да у апокалиптичну визију утопи свој песимистички немир и незадовољство. Међутим, Поповића не држи дуго то немирно и тмурно осећање, јер је он по природи човек пун позитивне енергије, сликар који у себи носи чисту емоцију везану за поетичан и ведар свет. Зато циклусом слика посвећеном теми балерина Поповић на хаљинама витких девојака, дуге, лепршаве косе постиже изразито снажан бојени склад топлих црвеножутих и хладних плавозелених тонова на загаситој црвеној основи и показује своју привржености према младим, јаким и витким телима.

На крају 1966. године још један млади лесковачки сликар, Павле Ђокић, привукао је пажњу италијанске и наше публике: у Прату крај Фиренце приређена је његова прва самостална изложба слика. Наиме, како сам каже, у току Лесковачког сајма његове слике видео је Умберто Манучи из Прата, који је понудио да организује изложбу у њиховом Клубу љубитеља уметности. Ђокић није имао самосталну изложбу у Лесковцу зато, како сам каже, што му остаје мало времена за рад и што не може да

се посвети својим уметничким преокупацијама у време када га очекују послови на радном месту. Међутим, Ђокић, Обрадовић и Поповић добили су средином шездесетих прве атеље у поткровљу *Јужног блока*, што се убрзо и одразило на њихово стваралаштво. Ђокић је у Прату изложио 31 платно из свог најновијег стваралаштва.

Павле Ђокић Паћа је излагао на колективним изложбама, затим на изложбама визуелних комуникација у Београду, Загребу, Љубљани, Новом Саду и Скопљу 1962. године, на изложби Удружења ликовних уметника примењене уметности Србије 1963. у Београду и Новом Саду, на изложбама плаката у Москви, Лењинграду и Минску 1965. године, као и на колективним традиционалним октобарским изложбама у нашем граду. На међународном конкурсу УНЕСКО-а међународни стручни жири је од свих приспелих радова изабрао три, међу којима и рад Павла Ђокића, сликара из Лесковца, и послао их у Париз на међународни конкурс плаката на тему: *Апел за мир и међународну сарадњу*.

Паћа је први пут посетио Фиренцу као студент пете године Академије. Знаменитости Фиренце оставиле су на њега дубок утисак. Међутим, пред свој пут за Прато чуо је да је Фиренца доживела велику несрећу, скоро цео град је поплављен. Фиренцу после поплаве видео је Ђокић и призор фирентинске панораме после поплаве деловао је на њега шокантно. На угодној вечери, после изложбе у Прату, коментаришући кроз сузе оно што је искрено и дубоко доживео, узбудио је и домаћине који су га тешили: „*Сењор Пашо*, ово је од Бога“. Али да ли је Бог помогао *Сењор Паши* да после повратка у Лесковац наслика једну од најбољих својих слика?

Слику је аутор љубоморно чувао. Постоји анегдота која каже да би сваког госта у својој кући који би, видевши слику, казао да жели да је купи Паћа одмах „избацивао“ напоље.

Слика ће постати темељ његове поетике а назвао ју је „Делувијум“. О овој слици написао сам у књижевном листу „Помак“[17]: Графицизам је дискретан и потенциран у средњем делу слике, у којој су уобличене препознатљиве знаменитости Фиренце, које одвајају на неки начин горњи од доњег дела платна. Линије на осталим деловима слике сведени су на минималну неопходност, остављајући тако више места за бојене расплинуте површине. Боје су наношене крпом, а не четком, што је дало резултат у фактури платна: лазурни делови делују као да су рапави. Плавичасто зелена гама неба служи као одлична основа за добру усклађеност између нијансираног светлог и тамног распуклог необичног судара умбре гаме са водом оловнобеле боје која се претвара у светлу енергију, сливајући се на бисере Фиренце, а стварајући многобројне расплинуте бојене површине занимљивих облика. Богато нијансирани тонови сјајно

[17] Живојин Прокоповић, Делувијум Павла Ђокића Паће, Помак, Лесковац, 1998.

смирују облаке необичних структурних форми. Тако читава скала мирних боја, од плавичасто зелене до светлијег окера има свој звук, своју ликовну функцију, а све заједно делују узбуђујуће на гледаоца. Откривају подсвесне сликареве садржаје, везане за асоцијативниост и сновиђеност атмосфере предела његове душе.

У односу између одушевљења и радости за славне уметничке споменике и могуће водене катаклизме, у сукобу тог вивалдијевског тихог и топлог звука, који допире из Паћиног изгубљеног раја, са садашњим, катастрофалним немиром, претњама свакојаког отуђења, назиру се нови саджаји и вредност уметникове слике.

До краја шездесетих Павле Ђокић Паћа учествује на свим колективним изложбама у граду. Да парафразирамо његовог доброг пријатеља Миодрага Анђелковића: „Ониричност као ликовно надахнуће, смисао за вешто сугегериран свет надреалног, чини Павла Ђокића Паћу особитим сликарем необичног света, отменог Бодлеровског песимизма“.[18]

* * *

„А што се деценија ближила крају, с чворном тачком у 1968, постајаће све поларизованијом и конфликтнијом у сваком погледу: генерацијском, политичком, социјалном, културном, најзад и уметничком,“ пише Јеша Денегри на једном месту говорећи о београдској уметничкој сцени.[19] У Лесковцу је много мирније, али се ипак осећа струјање неких иновација у сликарству које драстично не искорачају са утабаних стаза лесковачке уметности. Носилац такве сликарске концепције је несумњиво Јован Поповић. Њега у стопу прате Павле Ђокић, Ваћел Бадули и Гмитар Обрадовић. Њихове самосталне изложбе привукле су и публику и критичаре који су се бавили њиховим сликама.

У просторијама Музеја НОБ-е отворена је изложба слика познатог лесковачког сликара, музичара, педагога и добитника Медаље града Лесковца Ванђела Бадулија. Изложено је двадесет акварела – дакле остварења у омиљеној сликаревој техници.

Бадули је сликар природе. Његове најекспресивније особине су тачан цртеж и богатство светлих боја. Он је сликар код кога преовлађује одушевљење лепотама амбијента, он воли светлост и тиме, у ствари, даје одушке својој богатој и лепој људској природи. Осим тога, Бадулијев акварел је у неку руку историја нашег града остварена кичицом. Чести мотиви његовог сликарског дела су стари Лесковац и објекти у његовој околини. „Тако на овој изложби видимо *Мост код грделичке фабрике*, *Воденицу*

[18] Миодраг Анђелковић, Из предговора каталога изложбе, Октобар 85. Дом културе 1985.

[19] Јеша Денегри, Шездесете: теме српске уметности, Светови, Нови Сад 1995.

у Стројковцу, *Старе просторије фабрике Невене* итд. Својим бојама Бадули нам дочарава и мотиве са нашег Јадрана (*Мотив из Трогира*, на пример). Али, у свим његовим сликама преавлађују благост, доброта, лепота пејзажа, чиме се сугерира богатство животних манифестација и раскош природе.“[20]

После значајне и занимљиве ликовне изложбе *Лесковац на уметничким сликама* (од Тителбаха до данас) – отворена је и изложба *Из наших атељеа* која, по оцени Николе Цветковића, представља догађај деценије у ликовном животу нашег града. И то не само зато што се по први пут појавио већи број скулптура аутора из наше средине - Ђорђе Васић, Раде Димитријевић – већ и због врло завидних уметничких домашаја: Павла Ђокића, Гмитара Обрадовића и Јована Поповића.[21]

Дакле, ликовни живот добија у замаху, а круна напора да се он боље организује и интензивира је Октобарски салон, који постаје стална институција.

У извесном смислу, Октобарски салон 1968. представља важну прекретницу. Тада коначно сазрева мисао о његовој неопходности и значају, као и манифестацији која омогућује презентацију оног најбољег у ликовном стваралаштву у граду и пружа даље подстицаје за његов развој. Међутим, оно што је најзначајније, Октобарски салон коначно утврђује свест о значају ликовне уметности уопште и утиче на стварање ликовне публике, која у делима лесковачких уметника све више види оваплоћење идеје о уметности као саставном делу културе неопходне за стварање комплетне људске личности.

На октобарском салону 1968. год. који је одржан у просторијама музеја НОБ-а своје слике изложили су академски сликари Јован Поповић, Павле Ђокић, Гмитар Обрадовић, вајарске радове приказали су Ђорђе Васић и Раде Димитријевић, а цртеже Миша Павићевић, Миодраг Величковић, Миодраг Станишић и Драган Станковић. Јелена Ђокић, новинар „Наше речи“ је поводом ове изложбе написала: „Визуелна поимања света на платнима већ зрелих уметника Поповића, Ђокића и Обрадовића овог пута су нова, оплемењена даљим тражењима свог стила. Вајари Васић и Димитријевић најављују се успешно својим скулптурама које носе карактеристике свежег и пријамчивог, посебно скулптура Васића *До сунца* успешном стилизацијом голуба који носи поруку мира. Миша Павићевић и млади који први пут наступају огледају се углавном у графици и цртежу и свако од њих тражи свој израз за оживотворење света који их окружује.“[22]

[20] Николај Тимченко, Светло и колорит акварела, Наша реч 1968.
[21] Никола Цветковић, Са више оптимизма у 68. Наша реч 1968.
[22] Ј. Ђ. У октобру- за октобар, Наша реч 1968

На Октобарском салону 1968. Поповићево дело *Женски актови са вртешкама* изазвало је велику пажњу. Наиме, на самом крају шездесетих Јован Поповић ствара неколико слика које ће отворити нови ликовни проблем чију ће даљу елаборацију да реализује почетком седамдесетих. Платно *Жески актови са вртешкама* сведочи о Поповићевом префињеном осећају за прелазак из згуснутих бојених складова, који су чинили просторну структуру слика са сутонским садржајима, у нови, ирационални космички простор. Овом имагинарном, густом и црном космичком простору супротставља се облик реалног елемента у коме препознајемо пчелино саће. Саће у слици добија улогу симбола космичке енергије. Али још занимљивији спој између реалног и имагинарног у ликовном погледу сликар постиже тако што у том простору смешта два женска акта која држе у рукама вртешке и полуапстрактне пулсирајуће нерватуре, обликоване интензивном црвеном бојом. Тако је Поповић успео да ритмичким понављањем и необичним појевима облика и боја дочара тајне космоса. Ово платно биће претеча циклуса *Игре са вртешкама*, у коме ће своје мотиве пребацити у један другачији, свемирски простор.

Културно-просветна заједница Лесковца склопила је аражмане за организовање ове изложбе у Прокупљу, Параћину и Вршцу. Поводом гостовања лесковачких уметника у Музеју Толице у Прокупљу примећено је да су на платнима Јована Поповића присутна трагања о смислу и радостима живота. Павле Ђокић обрађује сталну и неисцрпну тему: настајање и изумирање живота. Гмитар Обрадовић представио се новом серијом коју је назвао коледари. Ђорђе Васић свој израз тражи у пејзажима града и околине.

Вајар, дизајнер и сликар Ђорђе Васић представља сложену стваралачку личност која је од првог излагања 1967. године скренула пажњу уметничкој јавности и у међувремену изградила незаобилазно дело са препознатљивим обележјима.

На споменутој изложби Октобар 1968. Ђорђе Васић је изложио две скулптуре: *До сунца* и *Голуб,* које представљају сјајне фигуре интимистичког карактера и заузимају високо место у историји послератног вајарства у Лесковцу. Стилизовани *Голуб* подсећа на загребачку школу и Васићеве изврсне наставнике који су учили младог вајара како да прекине са традиционалним нормама и да се лако укључи у савремене токове вајарског изражавања. *Голуб*, дело пуно осмишљене синтезе, био је дар лесковачког краја Титу.

Паралелно са вајарским делима, Васић редовно, на свим изложбама у Лесковцу и на својој првој самосталној изложби, излаже и слике. На пример, на Октобарском салону можемо видети три Васићеве уљане слике: *Хороскоп*, *Постире* и *Реконструкција*.

Награђена *Постире* показује да Васића најчешће интересује предметно сликарство, оно сликарство које поседује, свесно задржава и чува мотив, тему, једном речју - предмет. Води се рачуна да присуство предмета не наруши, или не потисне у други план пластичну и просторну организацију слике.

На самом крају шездесетих, на кеју Ветернице, испред Осмоспратнице, група младих лесковачких сликара, припадника сликарске колоније *Копашница*, изложила је своје радове. „Плод њихових напора видело је много света различитог узраста, и у једном тренутку, са кредама у рукама, сви ти радознали гледаоци - постали су сликари. Спонтано, такорећи у једном даху, гледаоци су осетили потребу да и сами кажу своју поруку цртежом и сликом, дакле оно што су млади сликари - припадници тек основане сликарске колоније – изабрали као свој позив," пише Николај Тимченко о изложби младих уметника. И даље: „У ствари, почело је то једног пролећног дана ове године када се осморо младих сликара – Предраг Димитријевић, Градимир Петровић, Драгољуб Станковић, Слободан Поповић, Новица Костић, Љиљана Поповић, Јовица Стевановић и Србољуб Мицић –обратило општинској заједници културе са молбом да им се омогући рад на усавршавању . Тако се родила идеја о сликарској колонији у Копашници. Резултате свог двомесечног рада млади сликари су изложили на кеју, а затим своје слике пренели у хол Дома синдиката."[23]

Сликарска колонија Копашница имала је велику улогу у развоју лесковачког сликарства. Био је то почетак једне далекосежне идеје: оснивање ликовне галерије у Лесковцу и претварање нашег града у стециште младих сликарских талената Југославије. Предвиђало се да се адаптира зграда старог млина код Копашнице и да се она, са свим погодностима, преда младим сликарима. На тај начин, Лесковац ће добити културну манифестацију већег значаја, чиме ће допринети општим напорима за интензивирање културног живота у Републици, па и у Југославији. Тако ће, очекују иницијатори овог подухвата, Лесковац моћи да стане уз бок Врању, које има *Борину недељу*, Неготину, који већ више година организује *Мокрањчеве дане*, Аранђеловцу, који приређује већ афирмисану манифестацију *Мермер и звуци* итд.

За остварење овакве идеје требало је много труда, уз велики ентузијазам лесковачких стваралаца. Показало се и овог пута да Лесковац има потенцијале за интензивнији ликовни живот, а то се осетило на Октобарском салону 70: „Изложба Октобар 70 представља пријатно изненађење по новим именима и талентима кој први пут излажу. Млади ликовни ствараоци од којих су неки још на школовању, најавили су да на њих убудуће ова средина треба да рачуна. Показало се и овог пута

[23] Николај Тимченко, Плодови једне лепе иницијативе, Наша реч, 1970.

да инвестиције, засад скромне, у ликовну колонију младих таланета у дечијем опоравилишту у Копашници нису биле узалудне и да је то био озбиљни подстрек за рад. Јасно да млади ликовни стваоци још траже свој израз, али свежина са којом су први пут наступили одушевљава, даје повод за веру да ће њихов даљи пут бити успешан.“[24]

Поред младих, на изложби су се својим новим платнима и скулптурама представили и познати уметници Јован Поповић, Ванђел Бадули, Гмитар Обрадовић, Павле Ђокић и Ђође Васић и исказали своја даља трагања, доживљавања свог света.

Сликрство у Лесковцу шездесетих, гледано у целини, потврдило је квалитете најбољих уметника међу којима, као и у педесетим, предњачи Јован Поповић. Он је у годинама које следе извршио веће или мање промене у тематици и језику свог сликарства, опстајући и даље истакнута појединачна личност на уметничкој сцени лесковачке средине. Њему се придружују два млада сликара – Гмитар Обрадовић и Павле Ђокић, који ће својим радом и ангажовањем на дизајнерском пољу, обогатити лесковачко сликарство. Године 1967. појавиће се и први школовани вајар - Ђорђе Васић, који ће унети свеж дух у скулпторном изразу на лесковачкој уметничкој сцени. На самом крају шездесетих долазе млади, школовани сликари са ликовне Академије у Београду и својим делима показују да предмет могу свести на сугестију и асоцијацију, а слику на реалност паралелну са реалношћу самом.

Предраг Димитријевић, Драгољуб Станковић и убрзо Драган Јовић, потпомогнути средњом генерацијом афирмисаних сликара, биће носиоци нових сликарских тенденција у лесковачком сликарству седамдесетих.

КАТАЛОГ

ЈОВАН ПОПОВИЋ

ЖЕНЕ ПОСМАТРАЈУ СУТОН, 1960- 1963
уље на платну, 90 x 60 см
д.дес. Ј. Поповић, ћирилицом
приватно власништво
излагано: Изложба слика Јована Поповића, Галерија Народног музеја, Лесковац, 2000.

БАЛЕРИНЕ НА ВЕТРУ, 1960-1963
уље на платну, 80 x 60 см
д. лево: Ј. Поповић, ћирилицом
приватно власништво

[24] Николај Тимченко, Нова имена и тенденције, Наша реч, 1970.

СУТОН НА ПЛАЖИ, 1960-1963
уље на платну, 80 x 50 см
горе десн. Ј. Поповић, ћирилицом
приватно власништво
излагано: Сликарство Јована Поповића педесетих и шездесетих година, Хол Народног музеја, мај 1998.

ФИГУРЕ ИНСТРУМЕНТИ, 1965
уље на платну, 70 x 60 см
доле десн. Ј. Поповић, ћирилицом
приватно власништво
излагано: Сликарство Јована Поповића педесетих и шездесетих година, Хол Народног музеја, 1998.

ЕКСТАЗА ИГРЕ, 1963-1963,
уље на платну, 74 x 40 см
доле лево Ј. Поповић, ћирилицом
приватно власништво

ФИГУРА ИНСТРУМЕНТ 1963,
уље на платну, 64 x 56 см
доле десн. Ј. Поповић, ћирилицом
приватно власништво
излагано: Сликарство Јована Поповића педесетих и шездесетих година, Хол Народног музеја, Лесковац 1998.

ПАД СУНЦА, 1965
уље на платну, 64 x 32 см
доле десн. Ј. Поповић, ћирилицом
приватно власништво
излагано: Сликарство Јована Поповића педесетих и шездесетих година, Хол Народног музеја, 1998.

ПАД СУНЦА 2, 1965
уље на платну, 64 x 56 см
доле лево Ј. Поповић, ћирилицом
приватно власништво
излагано: Сликарство Јована Поповића педесетих и шездесетих година, Хол Народног музеја, 1998.

АПОКАЛИПСА 1963
уље на платну, 70 x 40 см
доле дес. Ј. Поповића, ћи4илицом
приватно власништво

АПОКАЛИПСА 2, 1965
уље на платну,79 x 48 см
доле дес. Ј.Поповић, ћирилицом
излагано Сликарство Јована Поповића педесетих и шездесетих година, Хол Народног музеја, 1998.

ЖЕНЕ СА ВРТЕШКАМА, 1967
уље на платну 120 x 60 см
доле дес. Ј.Поповић, ћирилицом
приватно власништво
излагано Сликарство Јована Поповића педесетих и шездесетих година, Хол Народног музеја, Лесковац 1998.

СУТОН, 1964
цртеж, комбинована техника, 45 x 39 см
доле дес. Ј. Поповић, ћирилицом
приватно власништво
излагано: Изложба цртежа Јована Поповића, Дом синдиката, Лесковац 1965

ДВЕ ЖЕНЕ, 1964
цртеж, комбинована техника, 45x 34см
доле дес. Ј. Поповић, ћирилицом
приватно власништво
излагано: Изложба цртежа Јована Поповића, Дом синдиката, Лесковац 1965

ПАВЛЕ ЂОКИЋ ПАЋА

ВАПАЈИ, 1962
уље на платну 82,2 x 105 см
доле дес. : П.Ђокић, латиницом
откуп од аутора
власник : Народни музеј, Лесковац
излагано: Октобарски салон 1964, Дом културе, Лесковац
инв. бр. 62

ДИЛУВИЈУМ, 1964
уље на платну, 110 x 90 см
доле дес. П. Ђокић, латиницом
приватно власништво

ГМИТАР ОБРАДОВИЋ

КОЛЕДАРИ, 1969
уље на платну, 64,6 x 53, 7 см
доле десно Гмитар 69
откуп од аутора
власник : Народни музеј, Лесковац
инв. бр. 48

Едмон Ростан, Сирано Де Бержерак,
скице за костим, комбинована техника
приватно власништво

АКТ – кроки
цртежи оловком и тушем
приватно власништво

ЂОРЂЕ ВАСИЋ

ПОСТИРЕ, 1969
уље на платну, 78x 59 см
доле дес. Вађо
приватно власништво

ХОРОСКОП,
уље на платну, 56 x 78 см
доле дес. Вађо
приватно власништво

ВАНЂЕЛ БАДУЛИ

КУХИЊА ЈАШУЊСКИХ МАНАСТИРА
акварел,41 x 29 см
доле дес. В. Бадули1968
власник Народни музеј у Лесковцу
инв. бр.85

МОСТ У ГРДЕЛИЦИ.
акварел, 41 x 29 см
доле дес. В.Бадили 1968
приватно власништво

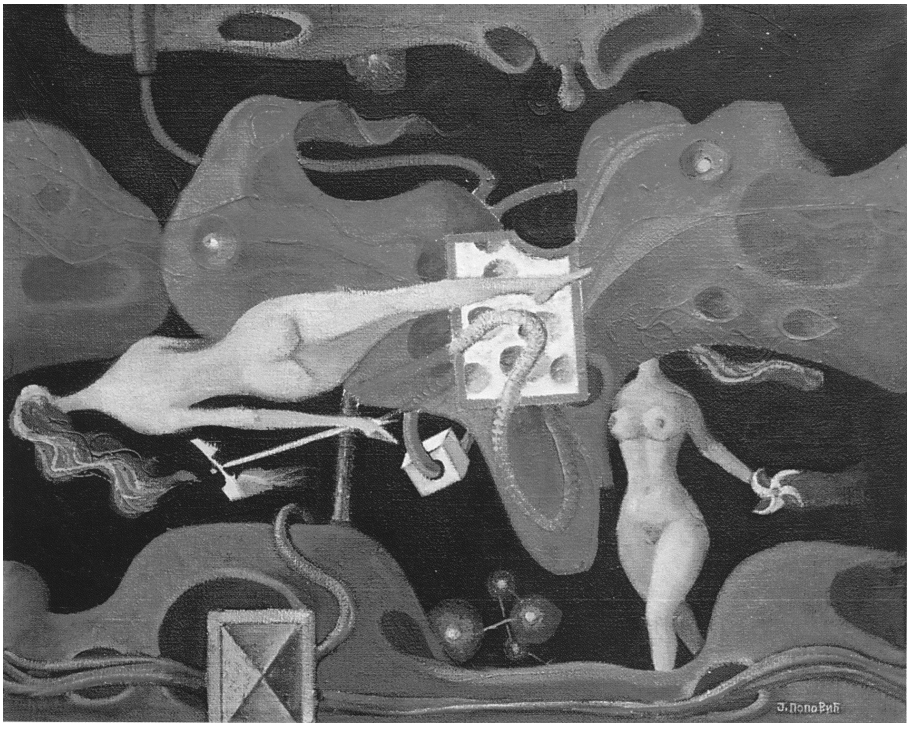
Ј. Поповић

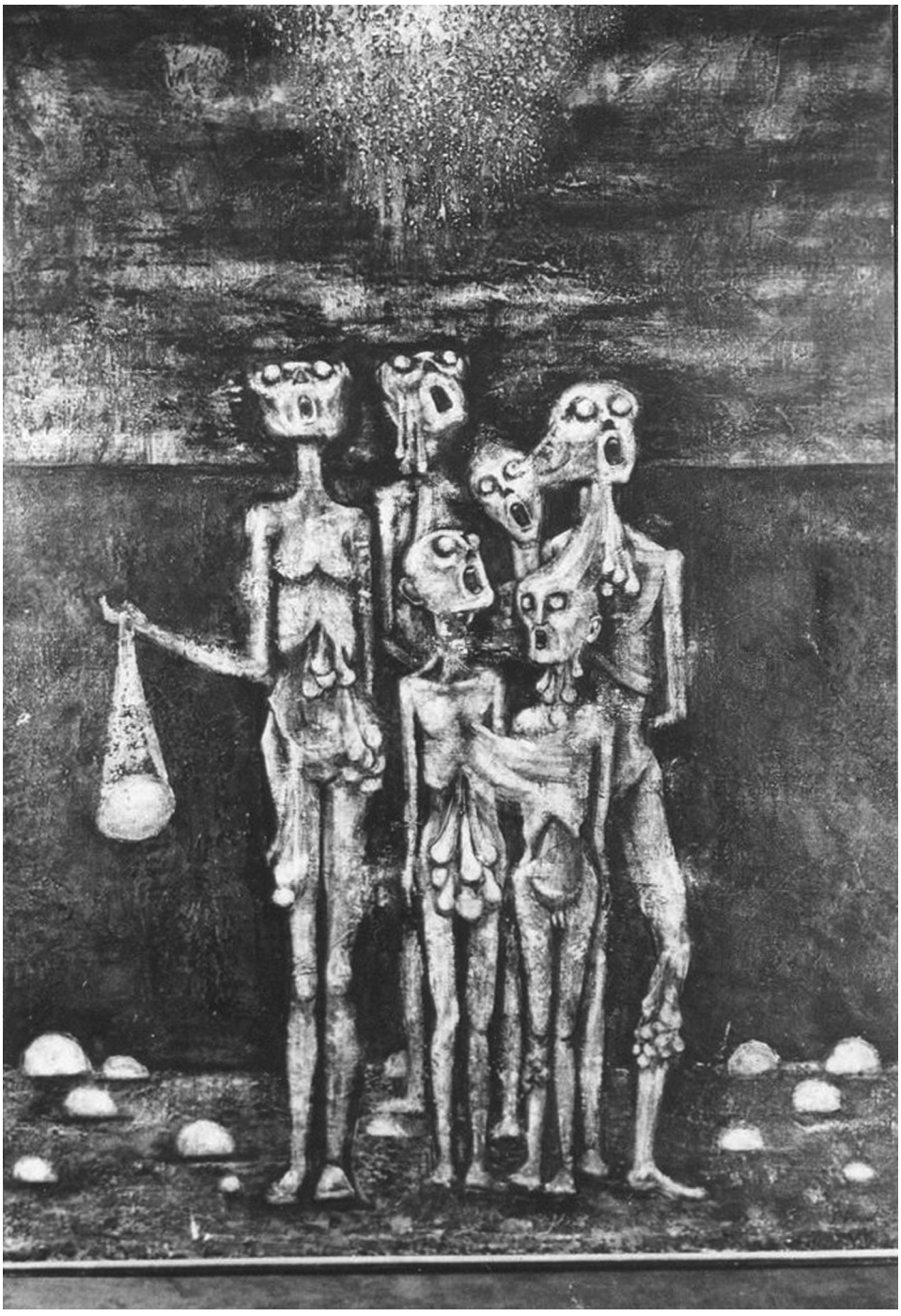

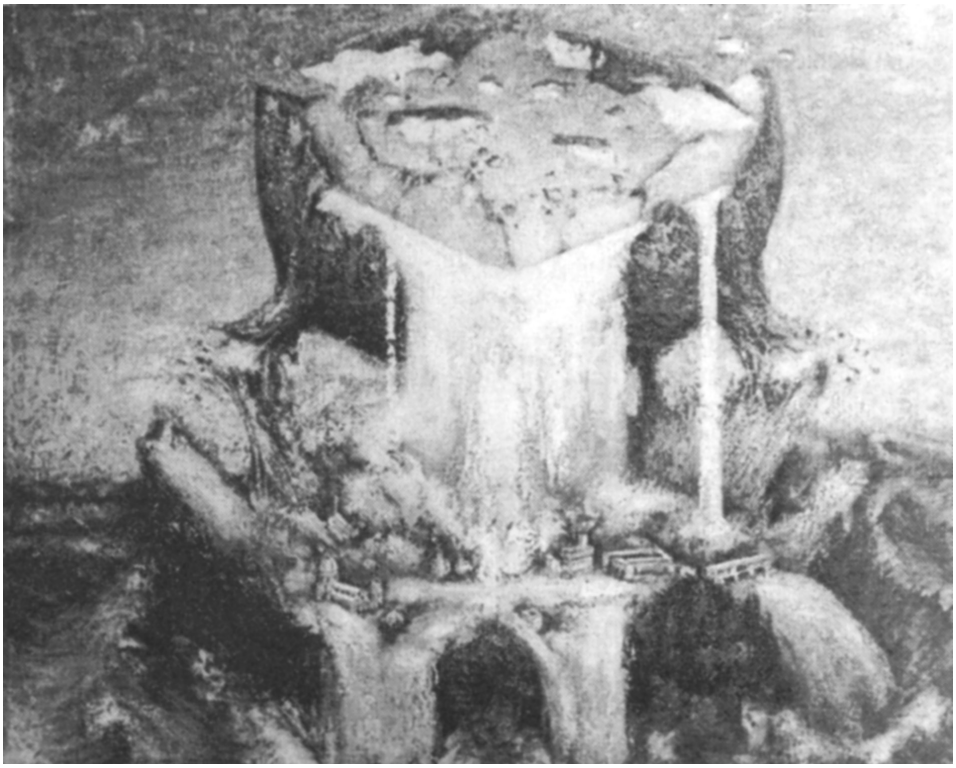

Павле Ђокић - Дилувијум

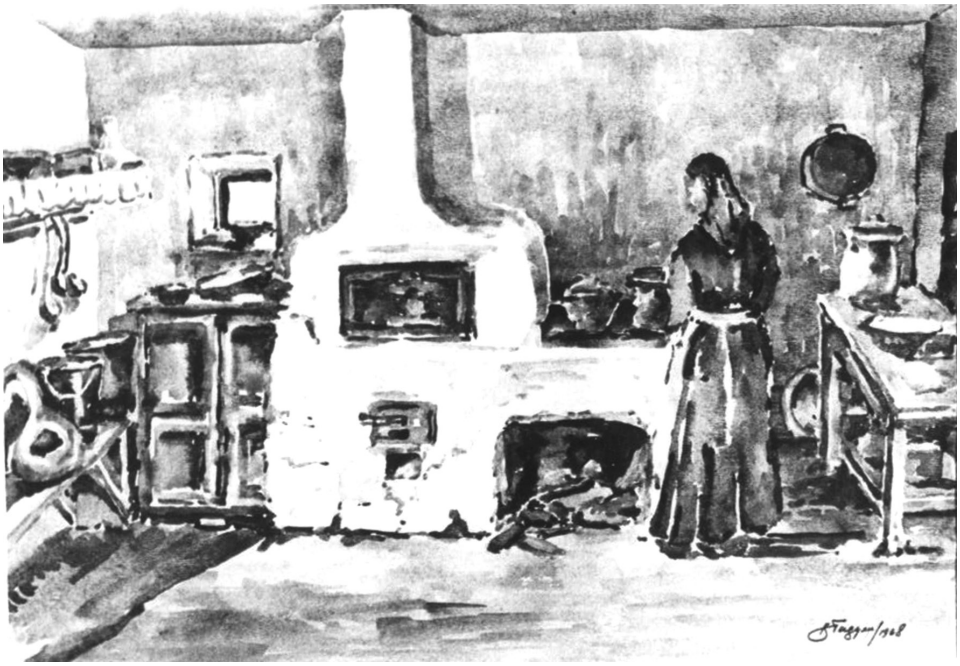

РЕЗИМЕ

Живојин Прокоповић

СЛИКАРСТВО У ЛЕСКОВЦУ ШЕЗДЕСЕТИХ

О томе шта се све дешавало у уметности с краја педесетих и током шездесетих година на лесковачкој ликовној сцени постоји данас оскудна литература. У ту сврху, међутим, могу да послуже оне временске и проблемске координате које је сликарски зацртао Јован Поповић а теоретски поставио и највише писао о томе Николај Тимченко.

На три велике изложбе средином шездесетих година Јован Поповић је најпотпуније показао плодове свог интезивног и, рекли бисмо, веома успешног, трагања за новим изразом, остварујући своју сликарску концепцију и визију Реч је о изложби цртежа 1965, о изложби слика 1966. и поново изложби цртежа, већ следеће 1967. године.

Предраг Димитријевић, Драгољуб Станковић и убрзо Драган Јовић Лисац у својим делима показују да предмет могу свести на сугестију и асоцијацију, а слику на реалност парелалелну са реалношћу самом, а то значи да ће бити и носиоци нових сликарских тенденција у лесковачком сликарству седамдесетих.

УДК

Мира Ниношевић

ЗБИРКА ОРУЖЈА И ВОЈНЕ ОПРЕМЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Од самог почетка рада музеја 1948. године почиње рад на прикупљању, чувању и систематизовању предмета који ће чинити основу првоформираним збиркама из којих се временом издиференцирала збирка оружја. Први експонати оружја у Народном музеју били су разноврсни примерци стрељачког наоружања заплењени у Другом светском рату, као и оружје војних и партијских руководилаца са територије југа Србије.

Збирка оружја попуњавана је теренским истраживањем, поклонима грађана, одузимањем од особа које су га неовлашћено поседовале и појединим примерцима застарелог наоружања које су војне јединице предавале Народном музеју. Поред појединаца, који су својим даровима обогатили збирку, треба поменути Одељење за општенародну одбрану СО Лесковац, које је седамдесетих година XX века, поклонило знатан број трофејног оружја из II светског рата. Исто тако, Органи за прекршаје СО Лесковац, Лебане, Бојник и Медвеђа су уступили музеју знатан број примерака разноврсног, хладног и ватреног оружја.[1] Збирка је обогаћивана и поклонима сродних институција, Војни музеј је 1952. године уступио 14 примерака хладног и ватреног оружја из XVIII и XIX века, а Историјски музеј је за отварање нове сталне поставке музеја 1974. године уступио два експоната хладног оружја оријенталне израде. Поред поклона, предмети су набављани откупом, али документације о томе углавном мало има, посебно за период до 1974. године. Зато за велику већину предмета збирке оружја углавном нема података о времену и начину израде. До данашњих дана прикупљено је 417 предмета. Комплетна музеолошка обрада је завршена, док је због недостатка материјалних средстава, конзервација урађена на 45 предмета.

Према својој намени, оружје се дели на оружје за напад и оружје за одбрану, односно заштиту, а према техничким својствима на хладно и ватрено.

[1] Књига уласка Народног музеја у Лесковцу.

Комплексност збирке се исказује разноврсним примерцима, од основне поделе на хладно и ватрено оружје до даљих подела унутар ових двеју скупина.

У збирци хладног оружја (за ударање, за сечење и бодење) налази се низ подзбирки подељених по врстама оружја, као што су буздовани, топузи, секире, затим мачеви, ножеви, бодежи, сабље, јатагани, бајонети. Осим нападног, у збирци се налази и заштитно оружје, као што су кациге, шлемови и штитови.

Збирка ватреног оружја подељена је на подзбирке: оружје на кремен, револвери, пиштољи, пушке, аутомати, пушкомитраљези, минобацачи, бомбе и топови. Ове наведене врсте оружја садрже најразличитије примерке разврстане према типологији, начину израде и квалитету рада, као и према времену настанка и употребе.

ХЛАДНО ОРУЖЈЕ

У групу хладног оружја убрајамо оружје које се употребљава за напад и одбрану без употребе средстава за паљење. Хладно оружје се може користити за блиску борбу, али исто тако и за борбу на даљину. За блиску борбу се користи оно које служи за ударање, сечење и убадање.

Оружје за ударање

То је оружје на краћој или дужој дрвеној или металној дршци, употребљавало се претежно у блиској борби, мада се у случају потребе може и бацити на противника.

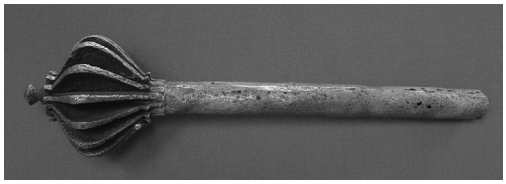

Буздован, 16. век, инв. бр. 398

Топуз је оружје округле или крушколике главице насађене на дршку, а прекривене шиљцима, кргама и избочинама различитог облика.

Буздован има округлу или издужену главицу која је подељена на режњеве, листове или латице које се називају „пера“. У збирци оружја налази је један турски буздован „четрнаестоперац“ из 16. века.

Камџија, 19. век, инв. бр 39

Камџија се састоји од дрвене палице и три ланца на чијим крајевима је метална кугла. Употребљавала се за бичевање „раје“ и као

оружје за збацивање коњаника. У збирци чувамо једну троструку камџију турског порекла.

Оружје за сечење и бодење

Најизразитији представници овог хладног оружја за блиску борбу су: секире, мачеви, ножеви, бодежи, сабље, јатагани, бајонети. У збирци чувамо 79 примерака овог оружја.

Секира је оружје које се састоји од дуже или краће металне или дрвене дршке, сечива различитог облика и са масивне ушице. У нашем језику употребљава се назив *балта* за сечива завијена према дршци.[2] Секире збирке оружја прикупљене су углавном случајним налазима на терену. Иако не припадају оружју, у збирци се налазе и украсне турске секире типа „исфахан".

Секира - балта, 17. век, инв. бр. 391

Мач је оружје за напад и одбрану којим се, у непосредном окршају, удара, сече и боде. Порекло је прастаро и људи су га уз нож ковали врло брзо после открића гвожђа. Састоји се од дршке, двосеклог сечива и крснице.

Мач ВУКОВАЦ, 16. век, инв. бр. 50

Носи се у корицама или без њих, причвршћен о појас или на леђима. У збирци чувамо једноручни мач ВУКОВАЦ[3], типа „schiavone", којих на територији бивше Југославије има око 30 сачуваних примерака.[4]

Сабља је оружје источњачког порекла које се од мача разликује савијеним сечивом, наоштреним само с једне стране. Као оружје које углавном служи за сечење, сабља се састоји од сечива, дршке и корица.

Осим једне турске сабље *к'лч* типа, остале сабље су формацијске, индустријски произведене, различитог квалитета, модела, типова и провенијенције.

[2] Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија*, *III*, Загреб 1928. стр. 271.

[3] Назив су добили по таушираној представи вука на сечиву. Марија Бирташевић, "Мачеви „Вуковци" у југословенским збиркама", Весник бр.13-14, Војни музеј Београд 1968. стр. 81.

[4] Марија Бирташевић, "Мачеви „Вуковци" у југословенским збиркама", Весник бр.13-14, Војни музеј Београд 1968. стр. 81.

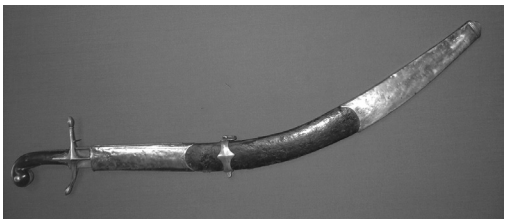

Сабља турска ***к'лч*** *типа,17-19. век, инв. бр. 51*

У почетку, док су активно учествовале у борбама, јасно су се разликовале артиљеријске, пешадијске, сабље пешака и лаке коњице, да би временом, када су изгубиле употребну вредност и постале симбол официрског достојанства, те разлике нестале, те тако Краљевина Југославија има исту сабљу за све родове копнене војске. У збирци чувамо две сабље официра Краљевине СХС/Југославије М.1920, коњичку руску М.1826, пешадијску француску М.1845/50, пешадијску српску М.1870/82 и сабљу пруске коњице – хусара М.1811.

Сабља официрска коњичка руска М 1826, инв. бр. 52

Официрска сабља је саставни део униформе и главна ознака официрског достојанства. Осим тога, ово оружје је посебно украшавано и естетски обликовано, па се на њему може пратити генеза и еволуција примењене уметности XIX и XX века.

Јатаган црносапац, 18-19. век, инв. бр. 3

Јатаган - Подзбирка јатагана (15) са примерцима од XVII до краја XIX века. Ово код нас дуго употребљавано оружје било је велики изазов за мајсторе. Скоро да и нема два иста примерка јатагана. Постоје сечива висококвалитетног челика. Посебна пажња поклањана је њиховој изради. За дршке су се употребљавали: кост, бела и црна (па отуда и називи за јатагане белосапци, црносапци), сребро (за дршке и облоге канија), корали за украс дршке, а посебном техником таушрана су сечива, златном или сребрном жицом, и исписиване су често поруке из курана, име мајстора и година производње. Јатаган је био саставни део ношње становника Балкана од средине 18. века до краја 19. века.[5]

У збирци се, поред осталог оружја, чува јатаган који су устаници заробили код Копашнице у борби са Турцима у српско-турском рату 1877. године.

Нож и бодеж - Разлика између бодежа и ножа препознајемо по томе што је бодеж наоштрен са обе стране оштрице, а нож са једне. У

[5] Анђелија Радовић, *Занатско оружје Балкана XVII-XIX век*, (каталог изложбе) Војни музеј Београд, 2002. стр. 19.

Нож турски, 19. век, инв. бр 41

збирци имамо 12 ножева и бодежа, највише оријенталног начина израде. У балканским радионицама израђивана су два типа ових ножева. Први је једносекли прави нож за сечу, а други је криви тзв. *ханџар* за бод и сечу. На Балкану је био у употреби и трећи тип ножа, тзв. *кинџал*, а у наше крајеве донели су га Черкези са Кавказа средином XIX века.[6]

У збирци чувамо и оружје са правим сечивом, познатије као артиљеријски нож или *тесак,* које је било намењено за одбрану или напад без монтаже на пушку. У збирци имамо седам тесака, међу којима примерке аустријских пионира М.1862 и М.1915 и српски артиљеријски нож М.1897.

Бодеж, 19. век, инв. бр. 11

Бајонет је бодно и сечно-бодно оружје за блиску борбу које се ставља на пушчану цев. Користи се и без пушке, за напад и личну одбрану. Назив му потиче од врсте ловачког ножа (bajonnette), који се крајем XV века појавио у граду Бајоне, француском оружарском центру. Уведен је у наоружање у другој половини XVII века.[7]

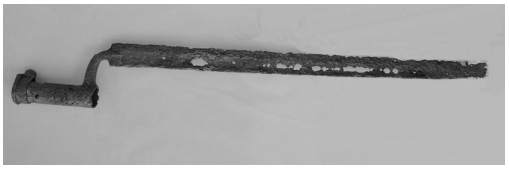

Бајонет WANZL M.1867, инв. бр. 75

Бајонет МИНИ (Петровић-Франкот) М.1849/56 „Венсенски нож“, инв. бр. 77

На основу начина постављања на пушку, бајонете делимо на пет основних група:

- чепни бајонети, који се стављају у цев пушке, и били су у облику двосеклог или троугластог попречног пресека, дужине око 30-40 цм;

- цевасти („socket bayonet“), који су се помоћу челичног прстена натицали на цев пушке, једносеклог, тробридног и четвобридног сечива;

- сабљасти[8] и ножасти бајонети (бодни и сечно-бодни) у облику једносеклих и двосеклих сечива који су се по потреби натицали на пушку;

- преклопни бајонети, који су стални и саставни део пушке а такође могу бити бодни или бодно резни (систем преклапања).[9]

[6] Анђелија Радовић, *Занатско оружје Балкана XVII-XIX век*, (каталог изложбе) Војни музеј Београд, 2002. стр. 24.

[7] Небојша Милановић, *Бајонети XI-XX век,* (каталог) Завичајни музеј Параћин, 2007. стр. 2.

[8] По облику сечива ту спадају и „сечива јатаганског типа“.

[9] *Војна енциклопедија I*, Београд 1970, Редакција Војне екнциклопедије, стр. 434/5

У музејској збирци чувамо бајонете водећих произвођача оружја, који су с пушкама употребљавани на српском простору у XIX и XX веку, пре свега у оба светска рата. Међу њима ваља поменути MAUSER, STEYR, ST. ETIENNE, ВОЈНО ТЕХНИЧКИ ЗАВОД (ВТЗ) и друге мање познате произвођаче војног оружја и бајонета.

У збирци је 30 бајонета, већину збирке сачињавају сабљасти и ножасти бајонети различитих произвођача и више примерака цевастих. Поред најстаријег „socket bayonet", четворобридног бодежа за аустријску спредпунећу перкусиону пушку система LORENZ M.1854, ту су и WANZL M.1867, BERDAN M.1870/73 и MOSIN-NAGANT M.1891. Од сабљастих бајонета заступљени су аустроугарски WERNDL M.1867 и M.1873. У збирци имамо нож за „Венсенску или Белгијску" пушку „Мини Франкот-Петровић" модел 1856. Сам нож назван „венсенски" представљао је тешко и гломазно оружје, а по облику сечива припадао је такозваном јатаганском типу. Најбројнија је скупина нож-бајонета, од којих систем STEYR-MANNLICHER са моделима M.1890, M.1892 (Berthier), са примерцима српских модела M.1895 и турских M.96T.[10] Од система MAUSER чувамо моделе K.98к и M.1898/05 „Bucher", и више примерака домаћих бајонета M.1924[11] и послератних репарираних M.1948.

У збирци чувамо примерак немачког ножа за свечану униформу типа *dress bayonets* MAUSER 98 система, који је посебно украшен са гравираним детаљима и натписима на сечиву као препознатљив знак елитизма.[12]

ВАТРЕНО ОРУЖЈЕ

Све оружје које за избацивање пројектила користи енергију насталу сагоревањем барута названо је ватрено оружје. Саставни делови барута или црног праха, како су га дуго називали, јесу шалитра, дрвени угаљ и сумпор. У Европи се ватрено оружје појавило крајем XIII и почетком XIV века. Прво ватрено оружје је израђивано врло грубо, али су после усавршавања самог оружја и припремања барута, отворене нове могу-

[10] Интересантно је напоменути да су аустроугарски бајонети спадали у кратке бодносечне бајонете чија се оштрица налазила са горње стране у односу на рукохват. Небојша Милановић, *Бајонети XI-XX век*, (каталог) Завичајни музеј Параћин, 2007. стр. 16-20

[11] Краљевина СХС је 22.03. 1928. године у Крагујевцу отпочела сопствену производњу прве домаће пушке и бајонета система Mauser M.1924. Небојша Милановић, *Бајонети XI-XX век* (каталог) Завичајни музеј Параћин, 2007. стр. 24

[12] Почетком XX века Немачка је увела у своје елитне јединице и полицију бајонете посебно украшене тзв. dress-bauynet". www.gotavaren.se/gota/...98bayonets/98bayuonets1.htm

ћности различитих дејствовања, па је дошло и до поделе на тешко (артиљеријско) и лако (стрељачко) ватрено оружје.[13]

Стрељачко оружје развијало се упоредо с артиљеријским, па је, као и артиљеријско, око пет векова имало глатке цеви и стари начин пуњења (спреда) и било спорометно, а затим је добило изолучене цеви и нови начин пуњења – са задње стране (одстрагпунеће) – од којег се после краћег времена развило брзометно и аутоматско оружје.[14]

ОРУЖЈЕ НА КРЕМЕН

Збирку ватреног оружја система ватре на кремен[15] чине пушке и пиштољи из периода од 18. до средине 19. века. То су, углавном, производи мајстора домаћих радионица. Скоро да нема два истоветна примерка јер су ручно рађени. Често су сви спољни метални и дрвени делови богато украшени сребрним оковима и вегетабилним мотивима. Уз то оружје у музеју се чува и одговарајући прибор: барутнице, фишеклије, зејтинлице, арбије који служе за ношење муниције и одржавање оружја.

Пушка танчица типа џефердар, 18-19. век, инв. бр. 61

Први тип пушака који је посредством Турака стигао на Балкан је пушка кремењача типа *шишана*.[16] На Балкану су израђиване пушке са системом паљења на кремен, назване *танчице* или *арнаутке*. Постоје два типа пушака танчица. Први је пушка кремењача типа *џефердар.*[17] То је дуга пушка чији је кундак богато украшен уметнутим седефним плочицама и дамасцираном цеви. У други тип танчице спадају варијанте дугих пушака које се разликују по облику кундака: танчица типа рога, танчица типа рашак и типа каранфилка.[18] У

[13] *Војна енциклопедија*, бр.10, Београд, 1975, стр.333

[14] *Војна енциклопедија*, бр.10, Београд, 1975, стр.334

[15] Основни принцип рада овог механизма састојао се у следећем: У „чељустима“ ороза био је стегнут комад кремена, који је ударцем о челичну плочицу оцила изазивао варнице. Искре су палиле барут у чанку и пламен се кроз фаљу преносио до основног барутног пуњења у цеви. Бранка Милосављевић, *Европско стрељачко оружје од 16. до 19. века*, (каталог) Вони музеј , Београд, 1991. стр.8

[16] „Назив шишане потиче од од персијске речи шех, што значи шест, а шехшана значи шестоугласт, што одговара облику кундака ове пушке.“ Анђелија Радовић, *Занатско оружје Балкана XVII-XIX век,* (каталог изложбе) Војни музеј Београд, 2002. стр.32.

[17] Назив је добила од речи џехвер, која је персијског порекла а означава накит (ишарано). Анђелија Радовић, *Занатско оружје Балкана XVII-XIX век*, (каталог изложбе) Војни музеј Београд, 2002. стр. 36.

[18] Анђелија Радовић, *Занатско оружје Балкана XVII-XIX век*, (каталог изложбе) Војни музеј Београд, 2002. стр.37.

нашој збирци, поред *шишане* и *џефердаре*, чувамо и пушке танчице типа *рога* (кратке и дуге) чији је кундак веома танак и који се при дну шири и рачва попут рогова или слова Т.

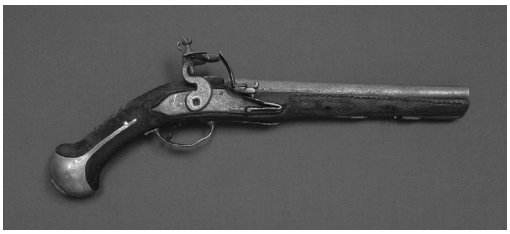

Кубура кремењача пећанка, 19. век, инв. бр. 21

Кубуре на кремен (дршка са округлом јабуком на крају) су, такође рад домаћих мајстора, а добијале су назив по месту израде: *пећанке* и *призренци*. Свака има карактеристичан облик и начин украшавања. Музеј поседује осам кубура кремењача.

Револвер је оружје с већим бројем лежишта за метке избушеним у посебном делу оружја – буренцету (добошу). Збирка обухвата преко 40 револвера који су били у употреби на нашем простору. Најстарији модели су из 19. века.

Револвер црногорски М.1870/74 система „GASSER“, инв. бр. 288

За развој револвера је био потребан развој муниције, што је утицало на њихово обликовање и технолшке могућности.[19]

У збирци чувамо револвере од првих са ивичним паљењем система LEFAUCHUX, чији је основни модел из 1857, до гасних револвера ARMINUS HW-1G. Нарочиту вредност представљају револвери из наоружања српске и црногорске војске. Током рата 1876/78. коришћени су револвери GASSER M.1970/74 и GASSER – MONTENIGER MODEL 1870/74 11,2 мм са којим су Црногорци учествовали у шест ратова.[20] Збирка броји 23 револвера система GASSER од комерцијалних, војних аустроугарских до црногорских цивилних и војних.

[19] Проналазак јединственог металног метка био је велики корак у развоју: прво су Смит и Весон произвели метак са ивичним паљењем калибра .22 (5,6 мм) 1852, а затим је у Европи Казимар Лефоше патентирао метак који се пали иглом, а 1861. године јавља се данашњи облик метка са централним паљењем код кога је каписла смештена у отвору у средини дна чауре. М. Васић, А. Б. Жук, *Сви пиштољи и револвери света*, Београд 1990, стр.16

[20] Револвери су све време куповани у Бечу (белгијске копије нису биле формацијско црногорско оружје) и од аустријских војних примерака разликовали су се по монограму кнеза Николе „NI“ утиснутом на бази цеви. GASSER је био тако омиљен да је постао део традиције и народне ношње. Б. Богдановић, Б. Милосављевић, *Наоружање војске Србије и Црне Горе од 1830. до 1918.* (каталог изложбе), Војни музј Београд 1995. стр. 14

Из Првог светског рата чувамо револвер RAST GASSER модел 1898, који је поред различитих аутоматских пиштоља био службено оружје аустроугарске војске, тако да их је много остало на нашој територији.

Револвер руски М.1895 система „NAGANT“, инв. бр. 313

Међу белгијским револверима из фабрике Леона Нагана из Лијежа који су достигли широку светску употребу је, најпре, револвер Модел 1895, који се по линценци производио у Пољској (фабрика Брони) и у Русији (Тулски заводи). Револвери NAGANT били су веома популарни и прихваћени, а више земаља је опремило своје оружане снаге њима. Српска војска 90-их година 19. века се наоружала револвером М 1891 система NAGANT. У царској Русији је био револвер М 1895, кога су звали „3-линијски револвер Модел 1895 система NAGANT“ (три линије је стара руска мера за калибар 7,62 мм), који је био раширен у свим редовима царске војске и касније совјетске Црвене армије. У збирци чувамо моделе М. 1891 и М.1895.

Следећу скупину чине разноврсни комерцијални револвери и револвери смешаних конструкција.[21] Комерцијални су револвери типа БУЛДОГ и ВЕЛДОГ. У збирци имамо белгијске копије основног енглеског модела - *Британски булдог*, затим *Клеман поштарски* и џепни модел са окидачем на склапање и полускривеним орозом *Lincoln-Bossy*. Револвери типа ВЕЛДОГ[22] су заступљени са џепним моделима белгијске и шпанске производње. Револвери смешаних конструкција комбинују у себи различите системе и концепције или карактеристике тих система. У збирци имамо француске моделе: гравиран минијатурни револвер LUXE и Модел 1870 који је био у наоружању француске војске.

Од гасних револвера у збирци чувамо ARMINUS[23] XW -1, производ фабрике Хермана Вајнрауха из Немачке.

---

[21] Крајем деветнаестог века многе и најразличитије фирме широм Европе и Америке, произвеле су огромну и веома разноврсну количину револвера, намењених цивилном становништву. Појава џепних револвера са јединственим метком, сигурних и једноставних за руковање, популарност и потражња нагло су порасли па је тржиште било преплављено јефтиним и неквалитетним револверима са звучним именима. М.Васић, А. Б. Жук, *Сви пиштољи и револвери света,* Београд 1990, стр. 84

[22] Првобитна намена (Velό – бицикл; dog –пас), била је заштита од паса. С временом, ово оружје је постало популарно и за самоодбрану. Њихова главна особина је метак малог калибра 5,75 мм, мала маса и величина, и окидач на склапање и полусакривени ороз. М. Васић, А. Б. Жук, *Сви пиштољи и револвери света,* Београд 1990, стр.93

[23] Арминиус је био германски поглавица из античног доба и његова глава краси све Вајнрауховe револвере. М.Васић, А.Б.Жук, *Сви пиштољи и револвери света*, Београд 1990, стр. 33

Пиштољи су по свом пореклу старији од револвера. Првобитно, пиштољ је био оружје кратке цеви које, по својим основним карактеристикама, подсећа на скраћену и олакшану пушку једнометку. Од паљења кременом и кáпислом, пиштољ постепено прелази са набијања вршеног кроз уста цеви ка модернијем начину пуњења, ка патрони, лефоше метку и метку са централним положајем каписле.

Пиштољ аустроугарски М.1907 ROTH STEYR, инв. бр. 332

Пиштољ немачки Мод. ХР система WALTER, Вујадина Блечића , инв. бр. 363

У збирци чувамо оружје које је било у употреби на југословенском простору од краја 19. века до данас. У збирци су пиштољи водећих европских и светских произвођача, као што су MAUSER; STEYR; WALTER, FABRIQUE NATTIONALE D'ARME DE GUERRE, FEGUERGUAR и многе друге с различитим моделима, копијама и посебностима. У збирци је и сигнални пиштољ, немачки LONGBARERREL.

Збирка омогућава добар преглед пиштоља из Првог и Другог светског рата. У музејског збирци пиштоља, која обухвата преко 60 примерака, чувамо пиштољ MAUSER Mod. HSC. Од осталих Маузерових модела у збирци су М 1910/34 и М 1914. Међу поменутим пиштољима из Првог светског рата су присутни пиштољи ROTH STEYR,[24] Модел 1907, произведени у две фабрике „Штајер" и „Фећверђар" у Будимпешти, више примерака STEYR M 12 и немачки М.1907 система DREYSE[25]. Од пиштоља система ЛУГЕР[26] (конструктора Георга Лугера) чувамо више при-

[24] „Рот Штајер" је изузетно квалитетан пиштољ, чудо технике за оно доба: цело тело – дршка, рам и облога затварача – израђено је бушењем и глодањем из једног комада челика. М.Васић, А.Б.Жук, *Сви пиштољи и револвери света*, Београд 1990, стр. 113

[25] Под тим именом Лудвих Шмајсер је конструисао низ аутоматских пиштоља у част Јохана Николаса Драјзера, проналазача пушке острагуше (са затварачем и пуњењем страга). М.Васић, А.Б.Жук, *Сви пиштољи и револвери света*, Београд 1990, стр. 184

[26] То је модеран, једноставан и поуздан војни пиштољ велике снаге, изузетно популаран – постоје 35 варијанти тог пиштоља). М.Васић, А.Б.Жук, *Сви пиштољи и револвери света*, Београд 1990, стр. 166

мерака ЛУГЕР П-08[27], популарно назван „парабелум“, прозведених у фабрикама DWM у Берлину и Ерфутру. Каснији ЛУГЕРИ (1936-1940) имају „Маузеров“ знак и годину производње (ЛУГЕР П.38). Од копија „Лугера“ чувамо модел ЕРМА .Ла 22.

Поред WALTHER P-38, пиштоља који је 1938. године постао војни пиштољ Трећег рајха,[28] у збирци имамо примерке израђене после I светског рата у фабрици CARL WALTER WAFENFANRIK у Цела-Мелису: Мод.8, РР[29], и НР.[30] Збирка укључује и групу Браунингових пиштоља за моделе 1900, 1904, 1910 и 1922. Ови пиштољи конструктора J. Browning-a, произведени у белгијској фабрици FN (Fabrique Nationale d'Arme de Guerre) постали су синоним за квалитетно аутоматско оружје. Браунингови пиштољи, најпре модел 1922, које је Краљевина СХС у великом броју купила за потребе војске и полиције, били су на подручју Балкана широко у употреби. Пиштољ Модел 1922, који је од произвођача у збирци најбројнији, носи натпис „Војно државни“. У збирци чувамо неке примерке *Babu Browning* пиштоље, и међу копијама нпр. шпански пиштољ STAR MODEL B, француски UNIQUE, немачки ORTGIES, белгијски BAYARD и FRANCOTTEE-BREVET, израђени на основу Браунингових нацрта. Скуп совјетских пиштоља заступљен је моделом 1933 Ф.В. ТОКАРЕВА (ТТ), популарно назван „тетејац“. Мађарски пиштољи у збирци су заступљени са следећим моделима: FROMMER STOP и MODEL 29. Збирка укључује и пољске пиштоље из фабрике BRONI у Радому VIS M.35 (име VIS по имену P.VILNIEVCZYC и J.SKRZYPINSKI). Од америчких модела имамо COLT.25 POCKET MODEL система BROWNING.

У збирци пиштоља се налазе примерци личног наоружања чланова ГШ Србије (Петра Стамболића и Александра Ранковића), као и команданата јединица и народних хероја из лесковачког краја. Међу њима су пиштољи Косте Стаменковића, Радована Ковачевића Максима, Милорада Диманића, Божидара Стојановића Дреничког, Живојима Ђуровића, Вујадина Влећића, Милорада Вељковића и др.

Пушке - Једну од највећих подзбирки представљају пушке (71 експонат). Збирка пушака је не само обимна него и изузетно разноврсна. У њој су заступљене пушке фабричке израде: од пешадијске аустријске пушке М.1754/67, базиране на систему ватре на кремен, затим перкусионе спре-

[27] Први „Лугер" који је немачка војска службено усвојила, под именом „Pistole Modell 08“ или „P-08“.

[28] У то доба био је веома модеран пиштољ. Током рата произведено је око 1.200.000 комада WALTHER P-38. М.Васић, А.Б.Жук, *Сви пиштољи и револвери света*, Београд 1990, стр. 175

[29] РР значи полицијски пиштољ (Polizeipistole).

[30] НР је скраћеница за „Heerespistole", војни пиштољ.

дпуњеће, глатких неизолучених цеви разних система и модела које је Србија набављала из иностранства, пушке острагуше које су преправљене од капислара спредњача, до брзометних - репетитерки. У збирци чувамо једнометну пушку остратушу система MAUSER –MILOVANOVIĆ М.1880 у народу чувена и опевана пушка „кокинка“ која је неколико година по квалитету израде и балистичким својствима била једна од најбољих пушака. Последња из серије једнометних острагуша која је ушла у нашу историју била је француска пушка GRA („GRAS“) М.1874. које су Французи уступили 1916. године српској војсци.[31]

Пушка пешадијска аустријска М 1754/1767, инв. бр. 65

Од брзометних пушака, које су биле основно оружје војника у свим војскама у првој половини двадесетог века, чувамо једну од најбољих репетитерки тог времена, пушку немачке производње система MAUSER,[32] моделе М. 98 и К.98. У збирци чувамо и више српских пешадијских пушака и карабина М.24[33] система MAUSER које су биле део наоружања партизанских јединица на југу Србије. Од осталих система у збирци чувамо руску брзометну пушку систем MOSIN-NAGANT М.1891, пушке и карабине система MANNLICHER (аустроугарски и бугарски М.1895) и британске пушке система LEE ENFIELD No.4 MK I које су стигле као савезничка помоћ у оружју јединицама НОВЈ.

Пушка југословенски М.24 система MAUSER, инв. бр. 179

У оквиру збирке пушака посебну целину чине ловачке пушке са различитим моделима сачмарица једноцевних и двоцевних (положара), преламача и непреламача, са различитим механизмима паљења са орозом (орозаре) и „без ороза“ („хамерлес пушке“).

---

[31] Бранко Богдановић, *Пушке, Два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990, стр.75

[32] После Берлинског конгреса, комисија за избор савремене острагуше одлучила се за престижни Маузеров систем модела 1880 калибра 10,15 мм. Од тада Маузерово оружје је остало трајно определење српске војске. Бранка Милосављевић, “О пешадијском оружју Србије у 19. веку”, Весник 35, Војни музеј Београд 2008, стр. 146.

[33] Представници Краљевине СХС су почетком 1924. године с „Fabrique Nationale” из Херстала крај Лијежа потписали уговор о откупу лиценце за производњу пушака и муниције М.24, чија је производња покренута у тадашњем „Артиљериско техничком заводу”, односно „Војно техничком заводу” у Крагујевцу. Бранко Богдановић, *Пушке, Два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990, стр.116.

Аутомат (енг. *submachine gun*, фр. *mitraillet*, нем. *maschinenpistole)*- је аутоматско оружје које гађа пиштољском муницијом. Има дужу цев од пиштоља и подешен је да може гађати из руке или ослонцем на раме.[34]

Аутомат немачки МП 40 SCHMEISSER, инв. бр. 188

Разноликост аутомата у нашој збирци је мања него код пушака. Узимајући у обзир да је употреба аутомата достигла свој успон, зенит и залазак у току II светског рата, највише је модела из тог периода. Међу њима највише су заступљени немачки аутомати SCHMEISSER[35], MP 40 и MP 41 заплењени у рату. Од аутомата који су стигли јединицама НОВЈ на име савезничке помоћи у наоружању, чувамо британске аутомате STEN модели Мк I и Мк II[36] и совјетске ППШ 41 конструктора Шпагина. Амерички аутомати су заступљени с моделом THOMPSON M 41 које је добила ЈНА после II светског рата и они су употребљавани у послератним ратним сукобима.

Пушкомитраљез (енг. *light machine gun,* фр. *fusil – mitrailleur,* нем. *leichtes maschinengewehr*) аутоматско је оружје, по балистичким особинама слично пушци. Има велику брзину гађања, велики домет и високу прецизност.[37]

Пушкомитраљез немачки „МГ“ 42 „шарац“, инв. бр. 200

Први пушкомитраљези су почели са производњом на почетку двадесетог века. Прва прилика за њихову употребу била је у Првом светском рату, „часно место“ у збирци имају чехословачке и југословенске Збројовке ЗВ – 30 Ј, ЗВ 39, немачки MG 34 и MG 42. Инжењер Луиз Шпангле је 1934. године конструисао нови пушкомитраљез MG 34 и убрзо је постао

[34] *Војна енциклопедија*, бр.1, Београд, 1970, стр.338.

[35] Бертолд Гајпел конструисао је непосредно пред рат чувени аутомат erma MP 38. То је најпознатији аутомат Другог светског рата а савезници су га познавали под називом „шмајсер“. Најпре је произвођена верзија MP 38, а 1940. Hugo Schmeisser га је преобликовао у верзијама MP 40 и на крају MP 41. John Weeks, *II svetski rat Streljačko naoružanje*, Zagreb 1980, стр. 31.

[36] Велика Британија је у II светском рату производила само аутомат STEN. Серијска производња је започета 1941. године а уведен је у наоружање 1942. године. Произведено је више верзија од Мк I до Мк VI. John Weeks, *II svetski rat Streljačko naoružanje*, Zagreb 1980, стр. 83.

[37] *Војна енциклопедија,* бр.7, Београд, 1974, стр.552.

стандардни митраљез немачке армије. Године 1942 замењен је са MG 42, најславнијим оружјем Другог светског рата.[38]

Партизани и четници су користили углавном пушкомитраљезе из плена, а било је и оружја Југословенске војске.[39] Доминирале су Збројовке (М 26, М 30 и М 37), а било је доста и немачких „Шараца“ MG 34.

Лаки минобацач, цал 43 мм, инв. бр. 195

Минобацач - (енг. *mortar*) бацач мина (бомби) врста је артиљеријског оруђа, оспособљеног за гађање само с полазним углом преко 45º. Према тежини, калибру и намени, минобацачи се деле на *лаке* (40 – 60 мм), *средње* (81 – 90 мм), *полутешке* (105 – 120) и *тешке* (преко 150 мм).[40] То оружје у збирци није велико - имамо југословенски 43-милиметарски лаки минобацач.

Брдски топ 36/48, цал. 76 мм, инв. бр. 410

Топ – (турски *top*, енглески *gun* и *cannon*) артиљеријско оруђе велике дужине цеви (30 – 70 калибра), које се употребљава за подршку пешадијским и оклопним јединицама и за борбу против тенкова.[41] У збирци имамо два топа која су заплењена од Немаца у Другом светском рату. То су немачки противтенковски топ М 38 PAK, cal 50 мм и брдски топ Geb G 36 (југословенска ознака М. 36/48), cal 76 мм.

Ручна бомба Васић М 12, српска, „васићка“, инв. бр. 221

Бомба - (лат. – *bombus* – пра сак) као оружје је шупљи, метални пројектил различитог облика (кугла, цилиндар, квадар, коцка), напуњен експлозивом који се баца руком или испаљује (лансира) оружјем, или има свој погон. Бомбе су се првобитно бацале само из руке, касније су испаљиване из топова, из пиштоља и пушака са посебним додацима, из авиона, са бродова.[42]

[38] Пушкомитраљез MG 34 произведен је у преко 200.000 комада, а до 1945. је произведено више од 750.000 MG 42. John Weeks, *II svetski rat Streljačko naoružanje*, Zagreb 1980, стр.39.

[39] Војска Краљевине Југославије је тридесетих година 20. века извршила унификацију наоружања, и стандардни пушкомитраљези су били Збројовке ЗБ 30 Ј и ЗБ 37. Иван Мијатовић, Небојша Ђокић, “Набавка чехословачког наоружања за потребе КоВ Краљевине СХС/Југославије”, Весник 36, Војни музеј Београд 2009, стр. 178.

[40] *Војна енциклопедија 5*, Београд 1973, Редакција Војне екнциклопедије, стр. 497.

[41] *Војна енциклопедија 10*, Београд 1975, Редакција Војне екнциклопедије, стр. 18.

[42] *Војна енциклопедија 1*, Београд 1970, Редакција Војне екнциклопедије, стр. 688.

Ручна бомба No 36M Mk I, британска, типа „mills“, инв. бр. 218

Бомба се понекад назива и граната у неким језицима „hand grenade” или „hand granate”. Свака бомба, или граната, без обзира на облик, има исте основне делове, а то су: тело (кошуљица), упаљач и експлозив.[43]

У збирци су најбројније ручне бомбе - 16. Могу бити одбрамбене (дефанзивне), нападне (офанзивне) и нападно-одбрамбене. По облику, боји и другим карактеристикама, познате су као *крагујевка, васићка, јајачара, коњичка*. У збирци чувамо бомбе Краљевине Југославије М 35 и М 38. Тек пред Други светски рат у Крагујевцу су произведене немачке ручне бомбе М 17 (коњичка) и британски „лимун” ATZ M 12/25.[44] Од ручних бомби које су заплењене од окупатора имамо бугарску офанзивну ручну бомбу INERT и немачке: дефанзивну HENDGRANATES Mod.43, и пиштољску ручну бомбу Wk 361 LP. Од бомби које су доспеле преко савезника су британске ручне бомбе типа „mills” No 36M Mk I и француска дефанзивна ручна бомба F 2. Из I светског рата у збирци су и ручне KUGLLE бомбе бугарске и немачке производње.

Од авионских бомби, чувамо немачке бомбе остале након бомбардовања Лесковца 8. априла 1941. и америчку бомбу од 1000 либри, неексплодирана, бачена приликом бомбардовања Лесковца 6. септембра 1944.

У збирци имамо топовско ђуле од пуног лива, тзв. *yuvarlak*, затим минобацачке мине различитих калибра, нагазне противтенковске мине, а од граната из I и II светског рата чувамо гранате топовске М 5 и М 1907.

ЗАШТИТНО ОРУЖЈЕ И ОПРЕМА

Шлем српски инжињеријски систем „ADRIAN“ М.1915, инв. бр. 263

Упоредо с развојем нападног, убојитог оружја развијало се и оружје за заштиту. Циљ му је био да заштити тело од убода и ударца противничког оружја. Тако је постепено почело да се развија заштитно оружје у које убрајамо: штит, шлем и оклоп. Од заштитног оружја у збирци чувамо шлемове бугарске, немачке и италијанске из I и II светског рата, међу којима је и српски инжињеријски, система ADRIAN M. 1915.

[43] *Војна енциклопедија 8*, Београд 1974, Редакција Војне екнциклопедије, стр. 232.

[44] Бранко Богдановић, “Тридесет година производње стрељачке муниције у ФОМУ-ППУ”, Ужички зборник, 25-26, 1996/7, Историјски архив и Народни музеј Ужице, 1997, стр. 119-147.

Иако не припадају збирци оружја, чувамо украсни штит и кацигу типа „исфахан“.

Војна опрема обухвата сва материјална средства, нарочито лична која су употребљавали војници, разноврсна и различита по извору и часу настанка. Основ збирке представља војна опрема из Другог светског рата, као и вредни предмети из I светског рата. Основни предмети војне опреме су: мамузе, опасачи, чутурице, мањерке, бусоле, двогледи, санитетске и официрске торбице, фишеклије за муницију. Униформе, које су некад биле саставни део збирке, данас чувамо у посебној, текстилној збирци. Посебност бројчано богате збирке омогућава квалитетан преглед у развој војне опреме, посебно у 20. веку.

Шлем украсни турски типа „Исфахан“, 19. век, инв. бр. 394

ХЛАДНО ОРУЖЈЕ ИЗ ЗБИРКИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Инвентарни број	**Назив предмета**
1.	Јатаган белосапац, 18-19. век
2.	Јатаган белосапац, 18-19. век
3.	Јатаган црносапац, 18-19. век
4.	Јатаган црносапац, 18-19. век
5.	Јатаган црносапац, 18-19. век
6.	Јатаган белосапац, 18-19. век
7.	Јатаган црносапац, 18-19. век
8.	Јатаган црносапац, 18-19. век
9.	Јатаган црносапац, 18-19. век
10.	Јатаган црносапац, 18. век
11.	Бодеж, 19. век
12.	Јатаган белосапац - правац, 18-19. век
13.	Јатаган црносапац, 18-19. век
14.	Јатаган црносапац, 18-19. век
15.	Јатаган црносапац, 17-19. век
16.	Јатаган црносапац, 17-18. век
17.	Кубура кремењача, 19. век
18.	Кубура кремењача, 19. век
19.	Кубура кремењача, 19. век
20.	Кубура кремењ, пећанка, 19. век

21.	Кубура кремењача пећанка, 19. век
22.	Кубура кремењача пећанка , 19. век
23.	Кубура кремењача пећанка , 19. век
24.	Кубура кремењача пећанка , 19. век
25.	Кубурлуци за ношење кубура, 19. век
26.	Арбија - набијача, 19. век
27.	Арбија - набијача, 19. век
28.	Кутија за ношење фишека - такум кутија, 19. век
29.	Кутија за ношење фишека - такум кутија, 19. век
30.	Кутија за ношење фишека - такум кутија, 19. век
31.	Кутија за ношење фишека - такум кутија, 19. век
32.	Кутија за ношење фишека - такум кутија, 19. век
33.	Рог за ношење барута, 19. век
34.	Зејтинлица, 19. век
35.	Зејтинлица, 19. век
36.	Зејтинлица, 19. век
37.	Кутија за ношење фишека - такум кутија, 19. век
38.	Кутија за ношење фишека - такум кутија, крајем 19. века
39.	Камџија, 19. век
40.	Турска секира - балта, 17. век
41.	Нож, турски, 19. век
42.	Нож са канијом, турски, 19. век
43.	Бодеж - кинџал, 19. век
44.	Бодеж - кинџал, 19. век
45.	Нож, турски, 19. век
46.	Нож, турски, 19. век
47.	Нож турски - ханџар, почетак 19. века
48.	Корице јатагана, 18. век
49.	Нож, турски, 19. век
50.	Мач ВУКОВАЦ, 16. век
51.	Сабља турска К'ЛЧ типа, 17-19. век
52.	Сабља официрска коњичка руска М.1826
53.	Сабља официрска француске пешадије М.1845/50
54.	Сабља официрска пешадијска српска М.1870/82
55.	Сабља пруске коњице - хусара М.1811
56.	Сабља - непознате провенијенције, 18-19. век
57.	Сабља са корицом - непознате провенијенције, 19. век
58.	Сабља официра Краљевине СХС/Југославије М.1920
59.	Сабља официра Краљевине СХС/Југославије М.1920

60.	Пушка кремењача, ШИШАНА, 18-19. век
61.	Пушка танчица типа ЏЕФЕРДАР, 18-19. век
62.	Пушка танчица типа РОГА, 18-19. век
63.	Пушка танчица, типа РОГА, 18-19. век
64.	Кратка РОГА, 18-19. век
65.	Пушка пешадијска аустријска М.1754/1767
66.	Руска пешадијска пушка М.1824/44 система Glinki-Marvina
67.	Руска перкусиона пешадијска пушка М.1845/54
68.	Пушка капислара преправљена од кремењаче, 19. век
69.	Пушка капислара, 19. век
70.	Пушка капислара, 19. век
71.	Бајонет MOSIN-NAGANT M-1891
72.	Бајонет LORENZ M -1854
73.	Бајонет MOSIN - NAGANT M.1891/30
74.	Бајонет BERDAN M.1870/73
75.	Бајонет WANZL M.1867
76.	Бајонет МИНИ (Петровић-Франкот) М.1849/56 "Венсенски нож"
77.	Бајонет МИНИ (Петровић-Франкот) М.1849/56 "Венсенски нож"
78.	Бајонет WERNDL M.1873
79.	Бајонет WERNDL M.1867
80.	Бајонет MANNLICHER M.1890 (турски)
81.	Бајонет MANNLICHER M.1890 (турски)
82.	Бајонет MAUSER M.1898/05 "Butcher"
83.	Бајонет MAUSER M.24Б (Краљевина Југославија)
84.	Бајонет MAUSER M.24 (Краљевина Југославија)
85.	Бајонет MAUSER M.24 Б (Краљевина Југославија)
86.	Бајонет MANNLICHER - BERTHIER M.1892
87.	Бајонет MAUSER M.1924 (Краљевина Југославија)
88.	Бајонет MANNLICHER M.1895
89.	Бајонет MANNLICHER M.1895 (српски)
90.	Бајонет MANNLICHER M.96T (турски)
91.	Бајонет MAUSER M.24 (Краљевина Југославија)
92.	Бајонет MANNLICHER M.95 (српски)
93.	Бајонет MANNLICHER M.96T (турски)
94.	Бајонет MANNLICHER M.1895
95.	Бајонет MANNLICHER M.1895
96.	Бајонет MANNLICHER M.1895
97.	Бајонет М.1948 (СФРЈ)
98.	Бајонет М.1948 (СФРЈ)

99.	Ножница за бајонет М.1948 (СФРЈ)
100.	Немачки нож за свечану униформу типа DRESS BAYONETS
101.	Артиљеријски нож М.1897
102.	Тесак аустријски пионира М.1862
103.	Тесак аустријских пионира М.1862
104.	Тесак аустријских пионира М.1862
105.	Тесак аустријских пионира М.1862
106.	Тесак аустријских пионира М.1915
107.	Мачета (копија), почетак 20. века
108.	Корице јатагана, 19. век
109.	Пушка пешадијска француска М.1857
110.	Пушка капислара, 19. век
111.	Пушка капислара, 19. век
112.	Пушка капислара, 19. век
113.	Пушка капислара, 19. век
114.	Ловачка пушка капислара, 19. век
115.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
116.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
117.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
118.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
119.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
120.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
121.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
122.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
123.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
124.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
125.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
126.	Ловачка пушка једноцевка, преламача, орозара, 20. век
127.	Ловачка пушка једноцевка, 20. век
128.	Пушка капислара, 19. век
129.	Пушка капислара, 19. век
130.	Пушка капислара, 19. век
131.	Пушка пешадијска система HENRI-MARTINI М.1871
132.	Мускетон артиљеријски француски М.1874 система GRA (GRAS)
133.	Карабин италијански 6,5 мм система MANNLICHER
134.	Југословенска ваздушна пушка М.56
135.	Пушка капислара, 19. век
136.	Пешадијска пушка система MAUZER - КОКА М.1880 (кокинка)

137.	Карабин аустроугарски система MANNLICHER M.95
138.	Ловачка пушка једноцевка, орозара "преламача", 20. век
139.	Ловачка пушка једноцевка, орозара "преламача", 20. век
140.	Ловачка пушка једноцевка, орозара "преламача", 20. век
141.	Ловачка пушка једноцевка, орозара "преламача", 20. век
142.	Ловачка пушка једноцевка, орозара "преламача", 20. век
143.	Двоцевна ловачка пушка "положара", 20. век
144.	Двоцевна ловачка пушка "положара", 20. век
145.	Двоцевна ловачка пушка "положара", 20. век
146.	Двоцевна ловачка пушка "положара", 20. век
147.	Двоцевна ловачка пушка "положара", 20. век
148.	Двоцевна ловачка пушка "положара", 20. век
149.	Кратеж пушке система MAUSER M.24
150.	Ловачка пушка једноцевка, орозара "преламача", 20. век
151.	Ловачка пушка једноцевка, орозара "преламача", 20. век
152.	Ловачка пушка једноцевка, орозара "преламача", 20. век
153.	Пушка капислара, 19. век
154.	Ловачка пушка једноцевка, орозара "преламача", 20. век
155.	Ловачка пушка једноцевка, орозара "преламача", 20. век
156.	Двоцевна ловачка пушка "положара", 20. век
157.	Ловачки карабин ручне израде, 20. век
158.	Ловачки карабин југословенски ЦЗ
159.	Ловачка двоцевна пушка "положара", југословенски ЦЗ
160.	Карабин немачки К.98к система MAUSER
161.	Пушка пешадијска српска М.24 система MAUSER Стојана Љубића
162.	Пушка пешадијска српска М.24 система MAUSER Јове Перовића
163.	Пушка пешадијска српска М.24 система MAUSER Радована Ковачевића Максима
164.	Пушка пешадијска српска М.24 система MAUSER Максима Ђуровића
165.	Пушка пешадијска српска М.24 система MAUSER
166.	Карабин немачки К.98к система MAUSER
167.	Карабин немачки К.98к система MAUSER
168.	Бајонет немачки MAUSER К.98к
169.	Карабин немачки К.98к система MAUSER
170.	Бајонет немачки MAUSER К.98к
171.	Пушка пешадијска руска М.1891 система MOSIN-NAGANT
172.	Пушка пешадијска српска М.1880 система MAUSER - KOKA
173.	Пушка пешадијска бугарска М.1895 система MANNLICHER

174.	Пушка пешадијска британска LEE-ENFIELD No.4 Mk I
175.	Карабин аустроугарски М.1895 система MANNLICHER
176.	Карабин аустроугарски М.1895 система MANNLICHER
177.	Карабин југословенски М.24 система MAUSER
178.	Карабин југословенски М.24 система MAUSER
179.	Пушка југословенски М.24 система MAUSER
180.	Пушка пешадијска М.98 система MAUSER (репарирана)
181.	Пушка пешадијска М.98/48 система MAUSER (репарирана)
182.	Пушка пешадијска М.98 система MAUSER (репарирана)
183.	Аутомат енглески систем STEN MK II
184.	Аутомат енглески система STEN MK I Димитрија Јовића
185.	Аутомат енглески система STEN MK II Гојка Зечевића
186.	Торбица са шаржерима аутомата STEN MK II Гојка Зечевића
187.	Аутомат енглески система STEN MK I
188.	Аутомат немачки MP 40 SCHMEISSER
189.	Аутомат немачки MP 41SCHMEISSER
190.	Аутомат амерички, систем THOMPSON M 41
191.	Аутомат совјетски ППШ 41(М 41 ШПАГИН)
192.	Аутомат совјетски ППШ 41 (М 41 ШПАГИН)
193.	Аутомат совјетски ППШ 41(М 41 ШПАГИН) Николе Илић
194.	Пушкомитраљез ЗБROJOВКА ЗБ-30 J
195.	Лаки минобацач, cal 43 мм, 20. век
196.	Цев аутомата, немачки MP 40 SCHMEISSER
197.	Цев пушкомитраљеза, 20. век
198.	Бајонет српски М.24 система MAUSER
199.	Пушкомитраљез немачки MG 42
200.	Пушкомитраљез немачки MG 42
201.	Пушкомитраљез чехословачки Z.B. 39
202.	Пушкомитраљез немачки MG 34
203.	Пушкомитраљез немачки MG 34
204.	Противтенковска мина, Други светски рат
205.	Ручна бомба офанзивна М 38, југословенска
206.	Минобацачка мина, Други светски рат
207.	Минобацачка мина, Други светски рат
208.	Минобацачка мина М 40
209.	Ручна бомба дефанзивна М. 35, југословенска
210.	Граната немачка дефанзивна Mod.43 "Stielhandgranate"
211.	Ручна бомба М.17, српска
212.	Ручна дефанзивна бомба М.35, југословенска

213.	Ручна бомба М.12/25, југословенска
214.	Ручна бомба "kuglle", бугарска, Први светски рат
215.	Ручна бомба Васић М 12, српска
216.	Ручна бомба Васић М 12, српска
217.	Ручна бомба "kuglle", бугарска, Први светски рат
218.	Ручна бомба No 36M MkI, британска
219.	Ручна бомба дефанзивна F 2 (fusante No 2), француска
220.	Ручна бомба No 36M Mk I, британска
221.	Ручна бомба Васић М 12, српска
222.	Ручна бомба дефанзивна М.35, југословенска
223.	Пиштољска ручна бомба Wk.361 LP "Wurfkorper", немачка
224.	Иницијални упаљач нагазне противтенковске мине
225.	Ручна бомба офанзивна М.38, југословенска
226.	Ручна бомба дефанзивна М.38, југословенска
227.	Ручна бомба офанзивна INERT, бугарска
228.	Противпешадијска одскочна мина, Други светски рат
229.	Школски топовски метак М.55
230.	Пушчана муниција cal 7,62 мм
231.	Пушчана муниција cal 7,9 мм система MAUSER
232.	Авионска бомба немачка, Други светски рат
233.	Авионска бомба немачка, Други светски рат
234.	Авионска бомба немачка, Други светски рат
235.	Авионска бомба од 1000 либри, америчка, Други светски рат
236.	Поклопац бомбе од 1000 либри, америчке, Други светски рат
237.	Цев пушке аустроугарске М.95 система MANNLICHER
238.	Цев и сандук затварача пушке, 19. век
239.	Цев пушке са затварачем, 19. век
240.	Цев пушке М.1884 система MAUSER
241.	Цев кубуре кремењаче са окидачем, 19. век
242.	Фишеклија за муницију Богосава Стојановића, Други светски рат
243.	Торбица официрска, Други светски рат
244.	Муницијска кутија,Други светски рат
245.	Кутија за реденик пушкомитраљеза cal 7,9 мм, Други светски рат
246.	Санитетска торбица, Други светски рат
247.	Чутурица пешадијска аустроугарска, Први светски рат
248.	Чутурица пешадијска, Први светски рат
249.	Порција за храну, Други светски рат
250.	Двоглед модел DERAISME

251.	Ручна бомба дефанзивна М.33, југословенска, Други светски рат
252.	Ручна бомба No 36 Mk I "mills bomb", британска
253.	Муниција cal 9 мм за аутомат STEN
254.	Кутија за реденик пушкомитраљеза, Други светски рат
255.	Чутурица, Први светски рат
256.	Чутурица, Дуги светски рат
257.	Немачки шлем М.35
258.	Немачки шлем М.35
259.	Немачки шлем М.35
260.	Немачки шлем, Други светски рат
261.	Италијански шлем, Други светски рат
262.	Шлем бугарски, Други светски рат
263.	Шлем српски инжињеријски систем ADRIAN М.1915
264.	Граната противпешадијска топовска, Први светски рат
265.	Мина за минобацач М.68
266.	Топовска граната М 5
267.	Чаура гранате пољског топа М 1907
268.	Доњи део чауре гранате топовске, Први светски рат
269.	Чутурица војске Краљевине Југославије
270.	Чутурица немачка, Други светски рат
271.	Футрола за пиштољ, 20. век
272.	Футрола за пиштољ, 20. век
273.	Футрола за пиштољ, 20. век
274.	Футрола за пиштољ, 20. век
275.	Фишеклија грчка, Богосава Стојановића, Први светски рат
276.	Торба официрска, поручника Милана Барића, Други светски рат
277.	Торба официрска, Други светски рат
278.	Бусола BEZARD Максима Ђуровића
279.	Кратеж од карабина М.98к система MAUSER
280.	Пиштољ ручне израде, 20. век
281.	Кратеж од пушке М.1895 система MANNLICHER
282.	Пиштољ - кратеж, 20. век
283.	Пиштољ - кратеж ручне израде, 20. век
284.	Пиштољ ручне израде, 20. век
285.	Пиштољ ручне израде, 20. век
286.	Пиштољ ручне израде, 20. век
287.	Пиштољ - кратеж ручне израде, 20. век
288.	Револвер црногорски М.1870/74 система GASSER

289.	Револвер аустроугарски М.1870 система GASSER
290.	Револвер комерцијални система GASSER
291.	Револвер комерцијални система GASSER
292.	Револвер црногорски цивилни система GASSER
293.	Револвер комерцијални система GASSER
294.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
295.	Револвер комерцијални система GASSER
296.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
297.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
298.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
299.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
300.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
301.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
302.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
303.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
304.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
305.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
306.	Револвер комерцијални система GASSER
307.	Револвер аустроугарски војни М.1873 система GASSER
308.	Револвер комерцијални система GASSER
309.	Револвер комерцијални система GASSER
310.	Револвер комерцијални система GASSER
311.	Револвер аустроугарски војни М.1898 RAST-GASSER
312.	Револвер комерцијални, копија система NAGANT М.1981
313.	Револвер руски М.1895 система NAGANT
314.	Револвер белгијски комерцијални система LEFAUCHEUX
315.	Револвер француски комерцијални система LEFAUCHEUX
316.	Револвер комерцијални типа BULDOG "Клемент Поштарски"
317.	Револвер комерцијални типа BULDOG - "Британски булдог"
318.	Револвер хепни белгијски комерцијални LINKOLN-BOSSU типа BULDOG
319.	Револвер џепни белгијски комерцијални типа VELDOG
320.	Револвер џепни шпански комерцијални типа VELDOG
321.	Револвер џепни шпански комерцијални типа VELDOG
322.	Револвер џепни шпански комерцијални типа VELDOG
323.	Револвер комерцијални француски М.1870
324.	Револвер комерцијални француски М.1870
325.	Револвер минијатурни комерцијални LUXE
326.	Револвер италијански дечји комерцијал Mod. 999

327.	Револвер италијански дечји комерцијални Mod. 1938
328.	Револвер гасни немачки ARMINIUS HW-1
329.	Пиштољ перкусиони двоцевни, 19. век
330.	Пиштољ сигнални немачки 27 мм LONGBARREL
331.	Пиштољ аустроугарски M.1907 ROTH STEYR
332.	Пиштољ аустроугарски M.1907 ROTH STEYR
333.	Пиштољ аустроугарски M.1907 ROTH STEYR
334.	Пиштољ аустроугарски M.1907 ROTH STEYR
335.	Пиштољ аустроугарски M.12 STEYR
336.	Пиштољ аустроугарски M.12 STEYR
337.	Пиштољ аустроугарски M.12 STEYR
338.	Пиштољ аустроугарски M.12 STEYR
339.	Пиштољ аустроугарски M.12 STEYR
340.	Пиштољ аустроугарски M.12 STEYR
341.	Пиштољ аустроугарски M.12 STEYR
342.	Пиштољ аустроугарски M.12 STEYR
343.	Пиштољ немачки P-08 LUGER Божидара Стојановића Дреничког
344.	Пиштољ немачки P-08 система LUGER
345.	Пиштољ немачки P-08 система LUGER
346.	Пиштољ немачки P-08 система LUGER
347.	Пиштољ немачки P.38 LUGER (PARABELLUM) Радована Ковачевића Максима
348.	Пиштољ немачки ERMA La 22 система LUGER
349.	Пиштољ совјетски Модел 1933 система Ф.В. ТОКАРЕВА ("ТТ") Александра Ранковића
350.	Пиштољ совјетски Модел 1933 система Ф.В. ТОКАРЕВА ("ТТ")
351.	Пиштољ шпански STAR-SA система BROWNING Живојина Ђуровића
352.	Пиштољ шпански STAR-SA система BROWNING
353.	Пиштољ пољски, M.35 систем VIS, Ретра Стамболића
354.	Пиштољ пољски, M.35 систем VIS
355.	Пиштољ пољски, M.35 систем VIS
356.	Пиштољ југословенски M.1910/22 систем BROWNING Божидара Стојановића Дреничког
357.	Пиштољ M.1910/22 BROWNING Милорада Диманића
358.	Пиштољ југословенски M.1910/22 систем BROWNING
359.	Пиштољ југословенски M.1910/22 систем BROWNING Видоја Стефановића
360.	Пиштољ белгијски систем BROWNING

361.	Пиштољ белгијски M.1900 BROWNING Стоиљковић Александра
362.	Пиштољ немачки Mod. PP система WALTER Милорада Вељковића
363.	Пиштољ немачки Mod. HP система WALTER, Вујадина Блечића
364.	Пиштољ немачки P.38 система WALTER, Митић Обрена
365.	Пиштољ немачки Mod.8 система WALTER
366.	Пиштољ немачки Mod.HSC система MAUSER
367.	Пиштољ немачки Model 1910/34 система MAUSER
368.	Пиштољ немачки Model 1914 система MAUSER, Косте Стаменковића
369.	Пиштољ белгијски Model 1904 система BROWNING
370.	Пиштољ француски UNIQUE система BROWNING
371.	Пиштољ амерички COLT.25 POCKET MODEL система BROWNING
372.	Пиштољ белгијски BAYARD система BROWNING
373.	Пиштољ белгијски FRANCOTTEE - BREVET система BROWNING
374.	Пиштољ немачки Model I система SCHMEISSER HAENEL
375.	Пиштољ немачки M.1907 система DREYSE
376.	Пиштољ немачки ORTGIES система BROWNING
377.	Пиштољ мађарски Model 29 M система FROMMER
378.	Пиштољ мађарски 19 M система FROMMER
379.	Пиштољ чехословачки Modell 27 NICKL, Милорада Вељковића
380.	Пиштољ чехословачки ČZ Model 45
381.	Пиштољ ручне израде, 20. век
382.	Пиштољ ручне израде, 20. век
383.	Кундак са табаном пушке каписларе, 19. век
384.	Пушка капислара, 19. век
385.	Цев са затварачем и магацином пушке пешадијске руске M.1891 MOSIN -NAGANT
386.	Карабин ловачки, 20. век
387.	Пушка ловачка, једноцевна, 20. век
388.	Пушка пешадијска српска M.24 система MAUSER
389.	Табан-механизам за паљење ватре на кремен (шпанског типа), 18-19. век
390.	Поклопац америчке авионске бомбе од 1000 либри, Други светски рат
391.	Секира - балта, 17. век
392.	Секира украсна турска типа "Испахан", 19. век
393.	Штит украсни турски типа "Испахан", 19. век

394.	Шлем украсни турски типа "Испахан", 19. век
395.	Бодеж турски, 18-19. век
396.	Топовска кугла - ђуле "yuvarlak", 18-19. век
397.	Штит украсни, 19. век
398.	Буздован, 16. век
399.	Табанска дашчица М.1849/56 система ПЕТРОВИЋ-ФРАНКОТ -МИНИ
400.	Мамуза, почетак 20. века
401.	Мамуза, почетак 20. века
402.	Цев револвера М.1870 система GASSER
403.	Кутија за муницију, Први светски рат
404.	Нож турски, 18-19. век
405.	Секира украсна турска типа "Испахан", 19. век
406.	Убодни нож - "скакавац", друга половина 20. века
407.	Убодни нож - "скакавац", друга половина 20. века
408.	Алуминијумски бокс -"четворозубац", друга половина 20. века
409.	Против тенковски топ М.38 PAK, cal. 50 мм
410.	Брдски топ 36/48, cal. 76 мм
411.	Чаура маневарског метка за топ 76 мм
412.	Граната топовска од 80 мм
413.	Граната противтенковска cal. 47 мм
414.	Граната минобасача cal. 52 мм
415.	Батеријска лампа Васе Смајевића, Други светски рат
416.	Двоглед Максима Ђуровића, Други светски рат
417.	Југословенски пиштољ М 88 PARA

Summary

Mira Ninošević

THE COLLECTION OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT OF THE NATIONAL MUSEUM IN LESKOVAC

The collection of weapons and military equipment, both voluminous and resourceful, includes fire weapons and cold weapons of the period between the fifteenth and the end of the twentieth century. Numerous gifts and acquisitions to this collection caused this collection of weapons presents one of the most miscellaneous collections of weapons in our area. The Cold weapons collection includes as follows: axes, swords, knives and daggers, yataghans (a long Turkish knife with a curved blade having a single edge - belosapci and crnosapci) and bayonets.

Flintlock firearms of the specified collection are: rifles and Kubura gun (traditional hunting rifle from Ottoman's period) made in oriental craft designing way. Furthermore, the museum preserves and accessories: bandoleers, Old Balkan grease box - zejtinlice, powder flasks, arbije, used to carry ammunition and for cleaning the weapons. Among the firing weapons (pistols, revolvers, rifles, light machine guns and automatic machine guns) the most numerous are rifles with various systems and models - muzzle loading rifles called sprednjače and kapislare and breech-loading, single-shot rifles and fast shooting shotgun a "trapdoor" for the breech with latch, firing pin, and extractor for the cartridge case, called ostraguše .

The section for the artillery weapons of museum's collection includes a mortar and 2 cannons.

Ангелина Грујић, Бранкица Ресан

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА СА НАУЧНИХ КОНФЕРЕНЦИЈА „КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА БАШТИНА ЈУГА СРБИЈЕ“, ОБЈАВЉЕНИХ У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ ОД 1987-2009

Библиографија радова са Научних конференција „Културно-историјска баштина југа Србије“, објављених у Лесковачком зборнику, представаља први библиографски попис стручних радова рађених *de visu* и обухвата период од 1987. до 2009. године (12 годишта). Библиографија има 232 библиографске јединице које су сортиране азбучним редом по презименима аутора (јединственој ауторској одредници). Више библиографских јединица истог аутора поређане су азбучно по наслову. Библиографски записи су рађени у складу са међународним стандардом ISBD(CP) комуникационим форматом за машинско читљиво каталогизирање и размену библиографских информација – COMARC/B, Упутством за примену стандарда ISBD(CR), Слободанке Комненић и Љиљане Драгичевић и Правилником и приручником за израду абецедних каталога I-II, Еве Вероне, као и другом стручном и приручном литературом.

1

АДИЋ, Весна

Јужна Србија у путопису “A Year With the Turks, or Sketches of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan” Ворингтона Вилкинсона Смита / Адић Весна. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 360-384.

2

АНДРЕЈЕВИЋ, Севделин

Насиља Бугара у акцијама гоњења заосталих учесника у Топличком устанку у сливовима велепољске и топоничке реке и у делу слива сврљишког Тимока / Севделин Андрејевић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 81-93.

3

АНДРЕЈЕВИЋ, Севделин

Општекорисне касе у Врању и Лесковцу : услови настанка, начин пословања и допринос развоју привреде / Севделин Андрејевић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 63-75.

4

АНТОНИЈЕВИЋ, Драгослав

Древна лесковачка коледарска игра као репрезентативан пример ритуалног театра / Драгослав Антонијевић. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 79-81.

5

БАВАН, Бернар

Царичин град : преглед истраживања 2007. и 2008. године / Бернар Баван, Вујадин Иванишевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 247-258.

6

БАВАНТ, Бернар

Царичин град : преглед истраживања од 1998. до 2003. године / Бернард Бавант, Вујадин Иванишевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 23-36.

7

БЕЦИЋ, Иван М.

Власотиначка кредитна банка / Иван М. Бецић. - Табеле. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 275-288.

8

БЕЦИЋ, Иван М.

Јабланичка кредитна штедионица - Лебане / Иван М. Бецић. - Табеле. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 105-120.

9

БОГДАНОВИЋ, Игор

Сондажна истраживања локалитета Хисар (Лесковац) / Игор Богдановић, Мирослава Јоцић, Петар Поповић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 13-24.

10

БОГДАНОВИЋ, Недељко

Језички остаци - споменици људских памћења / Недељко Богдановић. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 377-382.

11

БОДРОЖИЋ, Милица

Осврт на литературу о Топличком устанку 1917. године / Милица Бодрожић. - Résumé. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 139-149.

12

БОНЏИЋ, Драгомир

Развој вишег и високог школства у јужној Србији и на Косову и Метохији : (1945-1970) / Драгомир Бонџић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 173-188.

13

БОНЏИЋ, Драгомир

Студенти београдског Универзитета из јужне Србије током 50-тих година / Драгомир Бонџић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 249-259.

14

БОРИЋ, Тијана

Проблематика истраживања црквава XIX века са подручја Бујановачко-Прешевског округа : пример цркве св. Николе у Клиновцу / Тијана Борић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 163-177.

15

БОРОЗАН, Игор

Споменик краљу Милану у Ћурлини / Игор Борозан. - Илустр. - Напомене. - Summary. У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 91-102.

16

БУЛАТОВИЋ, Александар

Керамика прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у Јужноморавском сливу / Александар Булатовић. - Илустр. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 163-178.

17

БУЛАТОВИЋ, Александар

Локалитети средњег и позног енеолита у Лесковачкој регији /Александар Булатовић. - Илуст. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 189-196.

18

БУЛАТОВИЋ, Александар

Неколико нових налаза из праисторијске збирке Народног музеја у Лесковцу / Александар Булатовић, Смиља Јовић. - Илустр. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 41-48.

19

ВАСИЉЕВ, Љупка

Помен Лесковца у рукописном службанику из 1453. године? / Љупка Васильев. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 15-18.

20

ВАСИЋ, Растко

Остава из Мађедонца / Растко Васић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 223-230.

21

ВАСИЋ, Чедомир

Црква Светог Илије у Сијаринској Бањи / Чедомир Васић, Зоран Симић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 39-45.

22

ВОЈИНОВИЋ, Станиша

Глигорије Костић и његово дело о школовању у Лесковцу за време турске владавине / Станиша Војиновић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 97-101.

23

ВОЈИНОВИЋ, Станиша

Димитрије Д. Поповић, сакупљач народних умотворина у околини Власотинца и Лужници / Станиша Војиновић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 83-95.

24

ВОЈИНОВИЋ, Станиша

Рукопис дневника Мите Ракића са пута по крајевима ослобођеним 1877-1878. године / Станиша Војиновић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 45-85.

25

ВУКОТИЋ Лазар, Марта

Архитекта Момчило Белобрк у Лесковцу / Марта Вукотић Лазар. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 219-230.

26

ГАВРИЛОВИЋ, Љиљана

Ко сам ја? - музеји у потрази за идентитетом : пример југа Србије / Љиљана Гавриловић. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 11-18.

27

ГАШИЋ, Ранка

Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата : британски и немачки утицај у предузећима Илића и Теокаревића / Ранка Гашић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 93-100.

28

ГУГОЉ, Бранка

Капители Царичиног града / Бранка Гугољ. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 61-66.

29

ДАУТОВИЋ, Вук

Богослужбени предмети у црквеним ризницама Врањске епархије / Вук Даутовић. - Илуст. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 384-418.

30

ДЕЉАНИН, Бојана

Неки резултати археолошких истраживања у манастиру Св. Јован Претеча код села Јашуње / Бојана Дељанин. - Илустр. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 47-49.

31

ДЕНИЋ, Сунчица

Зарија Р. Поповић, културни и национални радник Старе и Јужне Србије / Сунчица Денић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 337-342.

32

ДЕСПОТОВИЋ, Јован

Очување културне баштине у светлу наших и европских прописа / Јован Деспотовић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 19-28.

33

ДРЉЕВИЋ, Марија

Пластична декорација цркве Св. Тројице у Лесковцу / Марија Дрљевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 161-176.

34

ДУДИЋ, Никола

Флорална орнаментика на споменицима источне Србије и приобаља Мораве / Никола Р. Дудић. - Илустр. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 83-96.

35

ДУДИЋ, Никола

Антропоидни крстови на надгробном камењу у Србији / Никола Дудић. - Илустр. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 95-98.

36

ДУДИЋ, Никола

Нова сазнања и поимања као узрок и подстрек промена иконографског садржаја надгробних споменика / Никола Дудић. - Илустр.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 207-217.

37

ДУДИЋ, Никола

О гробљима и надгробним споменицима Лесковца и околине / Никола Дудић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 99-111.

38

ДУДИЋ, Никола

Симболошке представе на надгробним споменицима у долини Јужне Мораве / Никола Дудић. - Илустр. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 29-38.

39

ЂЕВОРИ, Божидар

Људске жртве и материјалне штете у Прокупљу и Куршумлији у устанку 1917. ; Обнова Топлице 1919-1921. године ; Значајне прославе у Топлици између два светска рата и нека надгробна обележја / Божидар Ђевори. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 95-105.

40

ЂЕВОРИ, Божидар

Рад Аграрне комисије за Топлички округ на разрешењу затечених аграрних односа / Божидар Ђевори. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 71-78.

41

ЂОРЂЕВИЋ, Драгутин

Стара лесковачка црква / Драгутин М. Ђорђевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 113-116.

42

ЂОРЂЕВИЋ, Драгутин

Црква Света Петка кумаревска 14. октобра / Драгутин Ђорђевић. - Илустр. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 125-138.

43

ЂОРЂЕВИЋ, Зорана

Конзервација, рестаурација и реконструкција керамичког материјала са локалитета Врапце 1998. године / Зорана Ђорђевић. - Илустр. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 153-161.

44

ЂОРЂЕВИЋ, Иван М.

Монограм Дмитар у Љуботену / Иван М. Ђорђевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 5-12.

45

ЂОРЂЕВИЋ, Иван М.

О властеоским споменицама у источним областима српске средњовековне државе / Иван М.Ђорђевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 19-27.

46

ЂОРЂЕВИЋ, Иван М.

Свети Симеон Немања као Нови Јоасаф / Иван М. Ђорђевић. - Илустр. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 159-166.

47

ЂОРЂЕВИЋ, Милош

Књижевно-поетичке студије Николе Цветковића / Милош Ђорђевић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 317-326.

48

ЂОРЂЕВИЋ, Милош

Поруке књижевности као наслеђа у историји : (Пројекат Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата) / Милош Ђорђевић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 323-336.

49

ЂУРЂЕВИЋ, Марина

Делатност руских архитеката емиграната у југоисточној Србији / Марина Ђурђевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 183-192.

50

ЂУРЂЕВИЋ, Марина

Поглед на новије градитељско наслеђе југоисточне Србије до Првог светског рата / Марина Ђурђевић. - Илустр. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 61-68.

51

ЂУРИЋ, Балша

Допринос Радивоја Љубинковића истраживањима у југоисточној Србији / Балша Ђурић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 53-56.

52

ЕРЦЕГОВИЋ-Павловић, Славенка

Резултати рекогностицирања археолошких локалитета и споменика културе лесковачког подручја / Славенка Ерцеговић-Павловић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 69-70.

53

ЖИВАНОВИЋ, Душица

Рад архитекте Милорада Рувидића у југоисточној Србији / Душица Живановић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 135-158.

54

ЖУГИЋ, Радмила

Именичке сложенице са именицом као првим конституентом у призренско-тимочким говорима : (паралеле са стандардним српским језиком) / Радмила Жугић. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 383-393.

55

ЖУНИЋ, Тијана

Окружно начелство у Врању : путоказно остварење националног стила у новијој српској архитектури / Тијана Жунић. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 179-186.

56

ЖУТИЋ, Никола С.

Српско православље и римокатолицизам у јужној Србији између два светска рата / Никола Жутић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 127-142.

57

ЗАРИЋ, Ирена

Храм Свете Петке у селу Света Петка код Врања / Ирена Зарић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 103-120.

58

ЗЛАТАНОВИЋ, Момчило

Комитске песме на југу Србије / Момчило Златановић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 343-348.

59

ЗЛАТАНОВИЋ, Нинослав

Оснивање и почетак рада среске болнице у Лесковцу / Нинослав Златановић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 143-148.

60

ЗЛАТИЋ, Јован

Диверзантска дејства у Топличком устанку 1917. / Јован Златић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 23 (1993), стр. 31-42.

61

ЗОТОВИЋ, Радмила

Прстен са представом Пана из збирке Народног музеја у Лесковцу / Радмила Зотовић. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 23-27.

62

ЗОТОВИЋ, Радмила

Трагови насељеноцти на подручју лесковачког краја у периоду антике / Радмила Зотовић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 41-46.

63

ИЛИЋ, Никола П.

Допринос Миливоја Перовића историјској науци / Никола П. Илић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 261-274.

64

ЈАНАКОВА, Маре

Стваралаштво архитекте Драгутина Маслаћа у јужној Србији / Маре Јанакова. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 85-98.

65

ЈАНКОВИЋ, Ђорђе

Улога и значај града Николе Скобељића у средњем веку / Ђорђе Јанковић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 39-43.

66

ЈАЊИЋ, Душан А.

Ами Буе о Лесковцу и његовој околини / Душан А. Јањић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 303-310.

67

ЈАЊИЋ, Душан А.

Друштво пријатеља Француске између два светска рата у Лесковцу / Душан А. Јањић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 243-257.

68

ЈАЊИЋ, Душан А.

Клуб љубитеља филма у Лесковцу / Душан Јањић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 301-316.

69

ЈОВАНОВИЋ, Бојан

Борба Демона / Бојан Јовановић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 219-222.

70

ЈОВАНОВИЋ, Бојан

Драгутин Ђорђевић као народни животописац / Бојан Јовановић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 317-321.

71

ЈОВАНОВИЋ, Бојан

Магијска контрола смрти на примеру посмртних обичаја лесковачког краја / Бојан Јовановић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 97-99.

72

ЈОВАНОВИЋ, Бојан

Несвесно зло / Бојан Јовановић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 99-102.

73

ЈОВАНОВИЋ, Драгица

Делатност архитекте Димитрија Т. Лека у југоисточној Србији / Драгица Јовановић. - Илустр. - Прилози. - Напомене.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 159-181.

74

ЈОВАНОВИЋ, Зоран М.

Између кризе критеријума и нових визија у сакралном градитељству Српске православне цркве на примеру капеле на Бубњу код Ниша (арх. С. Буђевац) / Зоран М. Јовановић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 187-208.

75

ЈОВАНОВИЋ, Зоран М.

Размишљање о путевима српског националног стила на примеру градитељства Александра Дерока (Ниш-Београд) / Зоран М. Јовановић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 93-98.

76

ЈОВАНОВИЋ, Јован В.

Воденице и ваљевице у лесковачком крају / Јован В. Јовановић. - Илустр. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 117-124.

77

ЈОЦИЋ, Мирослава

Керамика из стамбеног објекта са локалитета Хисар у Лесковцу : прелазни период из бронзаног у гвоздено доба / Мирослава Јоцић, Синиша Перић, Милорад Стојић. - Илустр. - Графикони. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 27-40.

78

ЈОЦИЋ, Мирослава

Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић-град / Мирослава Јоцић, Ђорђе Јанковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 61-68.

79

ЈОЦИЋ, Мирослава

Резултати истраживања Скобаљић града / Мирослава Јоцић. - Илустр. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 45-53.

80

ЈОЦИЋ, Мирослава

Резултати рекогносцирања Горње Јабланице / Мирослава Јоцић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 47-60.

81

ЈОЦИЋ, Мирослава

Топографија и диспозиција локалитета брњичке културне групе у лесковачком крају / Мирослава Јоцић, Синиша Перић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 149-152.

82

ЈОЦИЋ, Мирослава

Фигура мачке и дугме са представом трискелеса из Народног музеја у Лесковцу / Мирослава Јоцић, Милорад Стојић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 17-22.

83

КАДИЈЕВИЋ, Александар

Лесковац у урбанистичком извештају архитекте Ратомира Богојевића из 1953. године / Александар Кадијевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 209-218.

84

КАДИЈЕВИЋ, Александар

О архитектури Цркве Св. Илије на лесковачком Хисару / Александар Кадијевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 61-64.

85

КАДИЈЕВИЋ, Александар

О архитектури цркве светих апостола у Турековцу / Александар Кадијевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 129-137.

86

КАДИЈЕВИЋ, Александар

О раду руских архитеката у Јужној Србији у периоду између два светска рата / Александар Кадијевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 245-252.

87

КАДИЈЕВИЋ, Александар

Прилог познавању црквене архитектуре двадесетог века у околини Лесковца / Александар Кадијевић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 197-202.

88

КАДИЈЕВИЋ, Александар

Црква архитекте Василија Андросова у Лесковцу и околини / Александар Кадијевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 75-80.

89

КАПУРАН, Александар

Остаци праисторијске архитектуре откривени на локалитету Хисар у Лесковцу / Александар Капуран. - Илуст. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 197-218.

90

КАПУРИН, Александар

Керамика брњичке културне групе са локалитета Хисар - југоисточна падина у Лесковцу / А. Капурин, М. Стојић. - Илустр. - Белешка. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 95-130.

91

КОСТИЋ, Драгиша

Подржављење капитала приватног сектора трговине 1948. године / Драгиша Костић. - Табеле. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 275-299.

92

КОСТИЋ, Драгиша

Сотир Т. Аранђеловић, народни посланик Радикалне странке на прелазу из XIX у XX век / Драгиша Костић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 287-298.

93

ЛИЛИЋ, Бориславa

Други српско-турски рат 1877/78. године и ослобођење Врања и околине у списима савременика : поводом 130. годишњице ослобађања од Турака / Бориславa Лалић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 45-72.

94

ЛИЛИЋ, Бориславa

Бугарска егзархија у нишавској епархији / Бориславa Лилић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 181-187.

95

ЛИЛИЋ, Бориславa

Одјек топличког устанка 1917. године у пиротском крају / Бориславa Лилић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 23 (1993), стр. 75-80.

96

ЛИЛИЋ, Бориславa

Сеоска и градска кућа у југоисточној Србији пред ослобођење 1877/1878. године : прилог материјалној и културној историји / Бориславa Лилић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 139-154.

97

ЛИЛИЋ, Борислава

Традиционална култура у југоисточној Србији (до ослобођења од Турака) / Борислава Лилић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 119-123.

98

ЛУКИЋ, Миладин

Поздравна реч (на Научној конференцији "Културно-историјска баштина југа Србије", у Лесковцу 8. децембра 2004. године) / Миладин Лукић.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 9-10.

99

МАКСИМОВИЋ, Горан

Нова Србија у путописним сликама Мите Ракића / Горан Максимовић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 87-97.

100

МАКСИЋ, Снежана

Дело Богдана Несторовића у Јужној и Југоисточној Србији / Снежана Максић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 263-270.

101

МАКУЉЕВИЋ, Ненад

Реформа црквене уметности у југоисточној Србији после 1878. године / Ненад Макуљевић. - Прилог. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 35-59.

102

МАКУЉЕВИЋ, Ненад

Путовања Милана Миловановића по старој Србији, Македонији и Светој гори 1907-1910 : прилог проучавању путовања српских уметника / Ненад Макуљевић. - Илустр. - Прилог. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 107-116.

103

МАНЕВИЋ, Зоран

О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу / Зоран Маневић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 47-48.

104

МАРКОВИЋ, Иван Р.

Конак у Рудару / Иван Р. Марковић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 177-180.

105

МАРКОВИЋ, Срђан

Андреј Биценко у Лесковцу / Срђан Марковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 81-84.

106

МАРКОВИЋ, Срђан

Капела Св. Прокопија у комплексу Ораовичког манастира / Срђан Марковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 51-59.

107

МАРКОВИЋ, Срђан

Ликовни живот у Лесковцу 1878-1941, у светлу нових података / Срђан Марковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 57-61.

108

МАРКОВИЋ, Срђан

Новија истраживања грађанске архитектуре у Власотинцу / Срђан Марковић. - Напомене.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 203-205.

109

МАСКАРЕЛИ, Драгиња

О делатности архитекте Јованке Бончић-Катеринић / Драгиња Маскарели. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 217-222.

110

МЕДОВИЋ, Предраг

Да ли је Гава-комплекс обухватао и Велико Поморавље? / Предраг Медовић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 219-222.

111

МИЛАДИНОВИЋ, Милан М.

Социолошко етички приступ Топличком устанку 1917. године / Милан М. Миладиновић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 127-137.

112

МИЛАШИНОВИЋ-Марић, Дијана

Чешки архитекта Јан Дубови и његова делатност у Јужној Србији / Дијана Милашиновић-Марић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 253-261.

113

МИЛИНКОВИЋ, Михаило

Прилог питању убикације Јустинијане Приме / Михаило Милинковић. - Илуст. - Напомене. - Zusammenfassung.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 239-246.

114

МИЛОВАНОВИЋ, Милан

Градитељска делатност Григорија Самојлова у Лесковцу и околини / Милан Миловановић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 69-73.

115

МИЛОЈЕВИЋ, Србобран

Историја Лесковца у средњем веку / Србобран Милојевић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 11-22.

116

МИРЧЕТИЋ, Драгољуб Ж.

Неки видови културне сарадње Лесковца и Ниша у прошлом и у овом веку / Драгољуб Ж.Мирчетић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 77-81.

117

МИРЧЕТИЋ, Драгољуб Ж.

Четнички поход на Ристовац маја 1917. године : (војноисторијски аспект с посебним осврtом на оперативно-техничка искуства) / Драгољуб Ж. Мирчетић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 53-74.

118

МИТРОВИЋ, Андреј

Колективна свест и тумачења историје : искуства истраживања Топличког устанка / Андреј Митровић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 23 (1993), стр. 5-18.

119

МИТРОВИЋ, Гордана

Прилог истраживању градитељског населеђа бања југоисточне Србије : вила апотекара Величковића у Нишкој бањи / Гордана Митровић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 83-91.

120

МИХАИЛОВИЋ, Драгослав

Колонијална Србија / Драгослав Михаиловић.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 11-22.

121

МЛАДЕНОВИЋ, Божица

Арбанаси и Топлички устанак / Божица Младеновић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 119-122.

122

НАУМОВИЋ, Миомир С.

Однос мешовитих привредника према култури и културно-историјском наслеђу: (на примерима лесковачког и нишког краја) / Миомир С. Наумовић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 125-128.

123

НЕШИЋ, Ирина

Палата Сотира Илића у Лесковцу / Ирина Нешић. - Илустр. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 187-203.

124

НИНОШЕВИЋ, Мира

Изборне борбе у Лесковачком срезу за време парламентарних избора 11. децембра 1938. / Мира Ниношевић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 125-133.

125

НИНОШЕВИЋ, Мира

Општинска власт у Лесковцу од 1920. до 1929. године / Мира Ниношевић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 223-242.

126

ОГЊЕВИЋ, Тамара

Закључци XI бијеналног научног скупа културно-историјске баштине југа Србије, 14.-15. децембар 2006. / Тамара Огњевић, Момчило Павловић.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 395-398.

127

ОГЊЕВИЋ, Тамара

Иконографија и симболизам подног мозаика главног брода јужне базилике у Царичином граду / Тамара Огњевић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 49-72.

128

ОГЊЕВИЋ, Тамара

Христ исцељује крвоточиву жену : иконографска анализа представе са дуборезане плоче од слоноваче из Царичиног града (Iustiniana Prima) / Тамара Огњевић. - Илуст. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 259-278.

129

ОПАЧИЋ, Петар

Војнополитичке прилике и Топлички устанак 1917. / Петар Опачић. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 23 (1993), стр. 19-23.

130

ПАВЛОВИЋ, Момчило

Избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945. у Лесковачком округу / Момчило Павловић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 135-156.

131

ПЕЈИЋ, Предраг

Селиште, праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој планини / Предраг Пејић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 179-217.

132

ПЕЈИЋ, Светлана

Pietà у зидном сликарству XVII века у Србији / Светлана Пејић. - Илустр. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 175-180.

133

ПЕЈИЋ, Светлана

Црква у Репишту / Светлана Пејић. - Илустр. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 31-37.

134

ПЕЈИЋ, Светлана

Цркве с прислоњеним луковима у архитектонском наслеђу јужне Србије / Светлана Пејић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 25-43.

135

ПЕЈЧИЋ, Јован

Милан Ракић 1912. Београд-Приштина / Јован Пејчић. - Илустр. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 99-121.

136

ПЕТРОВИЋ, Милутин

Развој ветеринарске медицинске службе у јабланичком округу у средњем веку / Милутин Петровић, Јелена Алексић, Милош М. Петровић. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 73-80.

137

ПЕТРОВИЋ, Радомир Д.

Свети Прохор Пчињски у српском сликарству у XVI и XVII веку / Радомир Д. Петровић ; цртеж М. Ковачевић ; снимио Б. Вуловић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 233-239.

138

ПЕТРОВИЋ, Тихомир

Драгутин М. Ђорђевић као сакупљач усмених приповедака / Тихомир Петровић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 371-376.

139

ПЕТРОВИЋ, Хаџи-Радомир

Крст мајстора Никодима јеромонаха из 1564-1565. године у Скопском музеју / Хаџи-Радомир Петровић. - Илуст. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 279-288.

140

ПЕШИЋ, Јулијана

Грнчарија са некрополе у Малој Копашници : ископавања 1960-1964 / Јулијана Пешић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 37-83.

141

ПЕШИЋ, Јулијана

Златни накит из римске некрополе у Малој Копашници / Јулијана Пешић. - Илустр. - Каталог. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 25-44.

142

ПЕШИЋ, Јулијана

Сондажна ископавања на локалитету Кале у Грделици / Јулијана Пешић, Синиша Перић. - Илустр. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 271-285.

143

ПОПОВИЋ, Љубодраг

Пописи становништва у лесковачком крају / Љубодраг Поповић. - Табеле. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 27-44.

144

ПРОКОПОВИЋ, Живојин

Прокопије Гребенаревић / Живојин Прокоповић. - Илуст. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 419-428.

145

ПРОКОПОВИЋ, Живојин

Сликарство у Лесковцу педесетих / Живојин Прокоповић. - Илустр. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 135-150.

146

ПРОСЕН, Милан

Сарадња архитекте Григорија Самојлова са породицом Теокаровић / Милан Просен. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 99-113.

147

РАДИЋ, Радивој

Георгије Сфранцис и Србија / Радивој Ђ. Радић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 15-24.

148

РАДИЋ, Радивој

Глад у српским земљама XIII-XV века : (историографски покушај) / Радивој Радић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 9-26.

149

РАДИЋ, Радивој

О покушају Јована VI Кантакузина да склопи антитурски савез са Србима и Бугарима : прилог историји менталитета јужнословенских народа у средњем веку / Радивој Радић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 9-16.

150

РАДОВИЋ, Александар

О архитектури цркве Св. Јована у комплексу Јашуњских манастира / Александар Радовић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 39-46.

151

РАДОВИЋ, Александар

Ревитализација комплекса манастира Прохора Пчињског са посебним осврtом на приступ ревитализације старог конака / Александар Радовић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 49-52.

152

РАЈКОВИЋ, Слађана

Библиографија проте Драгутина М. Ђорђевића из области фолклора и етнологије / Слађана Рајковић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 333-336.

153

РАЈКОВИЋ, Слађана

Градска кућа : стална музејска поставка / Слађана Рајковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 163-181.

154

РАЈКОВИЋ, Слађана

Обичаји око рађања и крштења у селима Грделичке клисуре / Слађана Рајковић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 223-232.

155

РАЈКОВИЋ, Слађана

Погребни обичаји у селима Грделичке клисуре : село Кораћевац / Слађана Рајковић. - Илуст. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 327-348.

156

РАКИЋ, Хранислав А.

Допринос проте Драгутина М. Ђорђевића културној баштини Лесковца / Хранислав А. Ракић. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 323-328.

157

РАКИЋ, Хранислав А.

Забрана појединих бројева "Лесковачког гласника" и једног плаката у 1938. години / Хранислав А. Ракић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 193-196.

158

РАКИЋ, Хранислав А.

Конкордат и политичка јавност Лесковца / Хранислав Ракић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 113-123.

159

РАКИЋ, Хранислав А.

Културни-историјска баштина у радовима Драгољуба М. Трајковића / Хранислав А. Ракић. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 311-322.

160

РАКИЋ, Хранислав А.

Лист "Власина" као извор бољег упознавања друштвено-политичког и културног живота Власотинца (1938-1940) године / Хранислав А. Ракић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 113-118.

161

РАКИЋ, Хранислав А.

Неколико фрагмената везаних за изградњу саборне цркве Св. Тројице у Лесковцу / Хранислав А. Ракић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 193-207.

162

РАКИЋ, Хранислав А.

Путописци крајем XIX и почетком XX века као извор проучавања историјске прошлости на примеру села Печењевца / Хранислав А. Ракић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 155-161.

163

РАКИЋ, Хранислав А.

Четовође и војводе из 1917. у Другом светском рату / Хранислав Ракић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 43-52.

164

РАКИЋ, Хранислав А.

Друштвено-политичка активност професора Богољуба Горуновића : (прилог за биографију) / Хранислав Ракић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 149-154.

165

РАКИЋ, Хранислав А.

Прва масовна ратна радна акција сече дрва на Црном врху : (14/15. јануар - 5. април 1945) / Хранислав Ракић. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 121-136.

166

РОГИЋ, Миодраг

Ватрослав Бековић, ратни сликар у српско-турском рату 1877-1878. / Миодраг Рогић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 241-244.

167

РОГИЋ, Миодраг

Ђорђе Крстић у Лесковцу / Миодраг Рогић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 57-59.

168

РОГИЋ, Миодраг

Ђура Јакшић, песник и сликар "Карауле" / Миодраг Рогић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 101-105.

169

РОГИЋ, Миодраг

Пејзажи Ђорђа Крстића настали на путовањима југоисточном Србијом / Миодраг Рогић. - Илустр. - напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 29-34.

170

РОГИЋ, Миодраг

Сликар Стеван Тодоровић у рату 1877/78. године / Миодраг Рогић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 123-127.

171

СЕЛИНИЋ, Слободан

Подржавање лесковачке индустрије : 1945-1946 / Слободан Селинић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 233-248.

172

СЕЛИНИЋ, Слободан

Једна жртва Информбироа са југа Србије : случај Димитрија Димитријевића у Чехословачкој 1950. године / Слободан Селинић. - Илуст. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 147-156.

173

СПАСИЋ, Душан

Средњовековна Дубочица - богата и многољудна земља / Душан Спасић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 67-77.

174

СТАМЕНКОВИЋ, Радмила

Архитектура Широке чаршије у Лесковцу / Радмила Стаменковић. - Илустр. - Библиографија. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 101-115.

175

СТАМЕНКОВИЋ, Соња

Трагови античке привреде на простору Лесковачке котлине / Соња Стаменковић. - Илуст. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 219-238.

176

СТАНКОВИЋ, Милош

Црква Светог Николе у селу Шапранце / Милош Станковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 349-360.

177

СТЕВОВИЋ, Иван

Неистражени споменици у околини Бојника / Иван Стевовић. - Илустр. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 45-49.

178

СТЕВОВИЋ, Иван

Црква Св. Романа код Ђуниса / Иван Стевовић. - Илустр. - Напомене.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 167-173.

179

СТЕФАНОВИЋ, Тадија

Градитељска делатност руског архитекте емигранта Василија Фјодоровича фон Баумгартена на југу Србије између два светска рата / Тадија Стефановић. - Илуст. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 289-300.

180

СТЕФАНОВИЋ, Тадија

О архитектури спомен-чесме палим за отаџбину у Власотинцу / Тадија Стефановић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 121-134.

181

СТОЈАНЧЕВИЋ, Видосава

Етнолошки проблеми проучавања лимитрофних области у залеђу Лесковачке Мораве (Власина и Лужница) / Видосава Стојанчевић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 85-98.

182

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

Из преписке адвоката Јована Јовановића и универзитетског професора Јована Трифуноског / Владимир Стојанчевић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 101-104.

183

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

Јужно поморавље у историји српског народа XIX века (1878) / Владимир Стојанчевић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 5-8.

184

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

Лесковачки крај у проблематици спољне и националне политике Кнежевине Србије у 19. веку / Владимир Стојанчевић. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 71-77.

185

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

Моја сећања о проти Драгутину Ђорђевићу / Владимир Стојанчевић. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 329-332.

186

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

Пребацивање Василија Трбића са Солунског фронта у Азот и Пореч у лето 1916. године / Владимир Стојанчевић. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 25-30.

187

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

Српска историографија у проучавањима југоисточне Србије од ослобођења до почетка 20. века / Владимир Стојанчевић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 5-14.

188

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

Учешће села Лесковачке казе у ослобођењу 1877-78. године / Владимир Стојанчевић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 117-121.

189

СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир

Хаџи Анђелко Димитријевић народни представник села Грделичке клисуре за време Турака / Владимир Стојанчевић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 91-94.

190

СТОЈИЋ, Милорад

Брњичка културна група у басену Јужне Мораве : генеза, развој и хронологија / Милорад Стојић. - Илустр. - Напомене. - Библиографија.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 15-93.

191

СТОЈИЋ, Милорад

Културна стратиграфија археолошког локалитета Хисар у Лесковцу / Милорад Стојић, Јулијана Пешић, Смиља Јовић. - Илустр. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 29-40.

192
СТОЈИЧИЋ, Слободанка
Избори за Велику народну скупштину 1888. године у новим крајевима : Лесковачки срез / Слободанка Стојичић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 103-121.
193
СТОЈИЧИЋ, Слободанка
Прва политичка опредељења грађана Лесковца и околине : (1878-1888) / Слободанка Стојичић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 79-83.
194
СТОЈИЧИЋ, Слободанка
Стеван Сремац у Великој Грабовици 1889. године / Слободанка Стојичић. - Résumé.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 55-69.
195
СТОЈКОВИЋ, Драгана
Архитектура палате Милана Поповића : Тонкића у Лесковцу / Драгана Стојковић. - Илустр. - Библиографија. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 205-216.
196
СТОЈКОВИЋ, Живан
"Недељне новине" о културној баштини Лесковца / Живан Стојковић. - Résumé.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 189-192.
197
СТОЈКОВИЋ, Живан
Верски живот у Куманову крајем ХИХ и почетком ХХ века / Живан Стојковић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 65-74.
198
СТОЈКОВИЋ, Живан
Власотиначка певачка дружина "Његош" 1919-1929. / Живан Стојковић. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 299-307.
199
СТОЈКОВИЋ, Живан
Власотиначка певачка дружина "Његош" : 1929. - мај 1937. / Живан Стојковић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 43 (2003), стр. 259-273.
200
СТОЈКОВИЋ, Живан
Добрица Ћосић у ратном издању листа "Млади борац" / Живан Стојковић. - Напомене. - Summary.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 155-161.
201
СТОЈКОВИЋ, Живан
Злочини Бугара у лесковачком крају 1917. године : (социолошко-историјски осврт) / Живан Стојковић. - Напомене. - Résumé.
У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 123-126.

202

СТОЈКОВИЋ, Живан

Културна панорама Лесковца првих година после ослобођења / Живан Стојковић. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 289-302.

203

СТОЈКОВИЋ, Живан

Културна панорама Лесковца првих година после ослобођења. (2) / Живан Стојковић. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 137-146.

204

СТОЈКОВИЋ, Живан

Лесковачка омладинска певачка дружина "Братство" од оснивања до 1936. / Живан Стојковић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 103-111.

205

СТОЈКОВИЋ, Живан

Црквено певачко друштво "Карађорђе" у Власотинцу / Живан Стојковић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 231-242.

206

СТОШИЋ, Љиљана

Три барокна графичка отиска из манастира СВ. Николе у Чукљенику / Љиљана Стошић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 51-55.

207

СУБОТИЋ, Гојко

Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи. (1) / Гојко Суботић. - Илустр. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 23-37.

208

СУБОТИЋ, Гојко

Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи. (2) / Гојко Суботић. - Илустр. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 17-30.

209

СУБОТИЋ, Гојко

Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском крајем XV века / Гојко Суботић. - Илустр. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 9-14.

210

СУБОТИЋ, Рајна

На прагу новог века : сликарство византијског стила у нашој средини крајем XV века / Рајна Суботић. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 151-157.

211

ТАСИЋ, Никола

Брњица култура - њени претходници и наследници / Никола Тасић. - Илустр. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 7-14.

212

ТОДОРОВ, Јасмина

Прилог познавању архитектуре цркве св. Јована Крститеља у Грделици / Јасмина Тодоров. - Илустр. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 45 (2005), стр. 115-126.

213

ТОДОРОВИЋ, Ивица

Резултати нових етнолошких истраживања српског југа / Ивица Тодоровић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 13-26.

214

ТОШЕВА, Снежана

Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу / Тошева Снежана. - Илустр. - Напомене. - summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 35 (1995), стр. 85-90.

215

ТОШЕВА, Снежана

Прилог проучавања рада Светозара Јовановића Старијег у југоисточној Србији / Снежана Тошева. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 123-134.

216

ТОШЕВА, Снежана

Прилог проучавању рада Бранислава Којића у југоисточној Србији / Тошева Снежана. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 75-82.

217

ТРАЈКОВИЋ, Верољуб

Двадесет година научног скупа културно-историјских баштина југа Србије : поздравна реч на 11. сесији Скупа / Верољуб Трајковић.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 7-10.

218

ТРАЈКОВИЋ, Верољуб

Оснивање Јарсеновачке народне књижнице и читаонице / Верољуб Трајковић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 309-316.

219

ТРАЈКОВИЋ, Верољуб

Парламентарни избори 5. маја 1935. године / Верољуб Трајковић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 37 (1997), стр. 98-111.

220

ТРАЈКОВИЋ, Драгољуб М.

Дипломатска борба за крајеве југоисточне Србије од Санстефанског мира до Берлинског конгреса / Драгољуб М.Трајковић. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 29 (1989), стр. 123-153.

221

ТУРОВИЋ, Добросав Ж.

Прихват и смештај Прве српске армије и француске војске у Лесковцу после пробоја Солунског фронта : (поводом 90. година пробоја Солунског фронта и ослобађања Лесковца) / Добросав Ж. Туровић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 81-92.

222

ТУРОВИЋ, Добросав Ж.

Допринос Јабланице у Топличком устанку 1916-1918. године / Добросав Туровић. - Напомене. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 33 (1993), стр. 107-118.

223

ЋИРИЋ, Јасмина С.

Западно прочеље цркве Богородице Љевишке у Призрену : елементи фасадног обликовања / Јасмина С. Ћирић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 151-160.

224

ЋИРИЋ, Јован

Културно-историјско наслеђе : схватање, тумачење и друштвено третирање / Јован Ћирић. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 27 (1987), стр. 5-10.

225

ЦВЕТКОВИЋ, Бранислав

Манастир Липовац : прилог проучавању / Бранислав Цветковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 39 (1999), стр. 79-100.

226

ЦВЕТКОВИЋ, Никола

Самоуки песник, сељак Милут Милатовић / Никола Цветковић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 349-370.

227

ЦВЕТКОВИЋ, Срђан

Репресија на југу Србије после ослобођења 1944. с посебним освртом на Лесковац и околину / Срђан Цветковић. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 209-232.

228

ЦВЕТКОВИЋ, Срђан

Случај Благоја Тасића Куце : прилог истраживању ликвидације “класних непријатеља” у Лесковцу за време револуционарног терора 1944-1945. / Срђан Цветковић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 49 (2009), стр. 157-172.

229

ЦЕРАНИЋ, Милица

Светозар Ивачковић : проблеми истраживања / Милица Церанић. - Илустр. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 181-186.

230

ЧАЂЕНОВИЋ, Гордана

Налазишта брњичке културне групе у зони става Јужне и Западне Мораве / Гордана Чађеновић. - Илустр. - Напомене. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 41 (2001), стр. 131-145.

231

ЏАЛТО, Давор

Компаративна анализа нереске фреске Оплакивања Христа и истоимене Ђотове слике из капеле Скровењи / Давор Џалто. - Илустр. - Напомене. - Библиографија. - Summary.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 47 (2007), стр. 73-89.

232

ШУПУТ, Марија

Смисао традиције у српској архитектури поствизантијског доба / Марија Шупут. - Библиографија. - Résumé.

У: Лесковачки зборник. - ISSN 0459-1070. - Бр. 31 (1991), стр. 5-15.

ГРАЂА

УДК

Станиша Војиновић

КАЗИВАЊА САВРЕМЕНИКА О ОСЛОБОЂЕЊУ ЛЕСКОВЦА, ВЛАСОТИНЦА И ОКОЛИНЕ 1877-1878. ГОДИНЕ

У историји југоисточне Србије један од најважнијих догађаја било је ослобођење од турске власти 1877-1878. године. Најпознатији извори за период ослобођења Лесковца, Власотинца и околине је „Ратни дневник“ Андре (Андреје) Књићанина.[1] Поред овога, занимљива су и сведочења о ослобођењу, савременика из ових крајева.

Овоме треба додати и књижицу према белешкама лесковачког учитеља Јосифа Хаџи Костића објављену после његове смрти под насловом „Ослобођење града Лесковца, Власотинца и околине“[2]

Јосиф Хаџи Костић (1848-1900) је описао ратна збивања у Лесковцу, Власотинцу и околини од 7. децембра 1877. године до ослобођења Ниша. Текст је замиљив и местимично проткан анегдотским казивањима, што га чини и прозом занимљивом за проучавање првих књижевних радова насталих у Лесковцу. Овом приликом је учитељ Костић пластично описао бекство Турака из Лесковца, којом приликом је погинуо Нађа Стефановић-Ерсеновачки, зато што се супроставио одлазећим Турци, да му одузму стоку. После одласка турских породица, Срби су се организовали под командом лесковачког првака Нешка Митровића и сачекали добровољце и регуларне трупе кнежевине Србије.

О ослободилачком рату 1877-78. године сачувана су и сећања учесника на ратне догађаје Власотинца и околине.

Прво је записано сећање Стоиљка (Стојилка) Ђокића-Борнодолца, које је остало забораваљено у тадашњем листу *Исток*, у коме су пластично

[1] Исток, X, 1880, бр. 96 (13. август), 2-3; бр. 97 (15. август), 2-3; бр. 98 (17. август), 2; бр. 99 (20. август), 2; бр. 101 (24. август), 1. Прештампано у књизи: Андра Књићанин, „Ратни дневник“. Књига друга. Други рат 1877-1878. Београд, 1881, 280-307.

[2] Лесковац, 1907, 48 стр. Издала: Књижара и штампарија Ж. Д. Обреновића. Прештампано: Лесковац, Народни музеј, 1988, 59 стр. Са поговором Драгољуба Трајковића, „Стари лесковачки учитељ Јосиф Х. Костић“ (стр. 39-59)

описани догађаји из тих дана са много локалних догађаја о деловању устаника Власотинчана, добровољачке и регуларне српске војске.[3]

О аутору казивања нема много података. Рођен је у Борином Долу 1828. године. Поред ових сећања, помиње га и Милан Ђ. Милићевић у своме рукописном дневнику 9. марта 1882. године „После подне ми дође Стоиљко Борнодолче из Власотинца. Прича ми за његов крај и какву трговину води са Бугарском".[4]

Он је после пораза Власотинчана на Косовици на коњу „одјурио" у Пирот, где су већ биле српске трупе, те молио за хитну помоћ и подршку устаницима да Турци не би спалили место, а и угрозили развој српских операција око Ниша и Пирота. Био је познат као трговац и угледан човек у Власотинцу. Причало се да је и за време Турака био веза власотиначих вођа са Србијом, јер је често одлазио у Београд, ради трговине. Био је први народни посланик за власотиначки срез после одласка Турака. Умро је у Власотинцу 1889. године. Његово казивање није потписано, али по свему судећи текст је уобличио историчар Панта Срећковић. То се види и по стилу писања, али и по чињеници, да је Срећковић за своју расправу „Како су постали од спахилука Господарлуци" навео да је настала „по казивању Борнодолчета".[5] По Борнодолчетовом казивању написао је Панта Срећковић и расправу „Како су постали *Господарлуци*. Власотинце 31. Марта 1879. год."[6] Борнодолче је објавио исправку погрешака у расправи „Како су постали од спахилука Господарлуци"

„Исправка!

Кад је г. Трифунац Милосав дошао из Лесковца у Власотинце нису ш њиме биле власотиначке газде, него су дошли ш њиме Лесковчани и то Ђока Шоп, Хаџи-Тане и Нешко Глигоријевић, први људи и најбоље лесковачке газде.

Борнодолче".[7]

Друго је казивања Косте Стојановића, које је у најстаријој и најзанимљивијој расправи о Власотинцу забележио Тихомир Р. Ђорђевић.[8]

Из рода Стоиљка (Стојилка) Ђокића-Борнодолца била је Стојанка Ђокић из Бориног Дола, прва жена Стојана Стојилковића, а мајка Костадина-Косте (Коце) Стојановића. Он је рођен у Власотинцу 1848. године, где је учио основну школу, прво код учитеља Стојана Младеновића, а после и код Анђелка Цветковића из Самокова. Био је народни посланик

[3] Исток, IX, 1879, бр. 29 (9. март), 2-3.

[4] Архив Српске академије наука и уметности, 9327.

[5] Исток, IX, 1879, бр. 28 (7. март), 2-3.

[6] Исток, IX, 1879, бр. 48 (25. април), 2.

[7] Исто.

[8] „Белешке о Власотинцу". Из бележака по пиротском округу, Дело, 1897, књ. XIV, 146-147.

Напредњачке странке (1880-1882,1893-1896) и председник оштине у Власотинцу. Припадао је генерацији Онуфрија Поповића, доцније проте у Власотинцу. Умро је Власотинцу 30. децембра 1919. године.[9]

Ова казивања савременика из Власотинца (Стоиљка Ђокића-Борнодолца и Косте Стојановића) и Лесковца (Јосифа Хаџи Костића) употпуњују успомене Андре Книћанина (1853-1882) под насловом „Ратни дневник“. Она су допуна из угла улоге и деловање српских добровољаца. Писан је са литерарним амбицијама и проткан анегдотама из рата. У њему дат и попис људи у штабу добровољаца и њихов распоред; писма која су стизала на фронт од супруга учесника и др. Ради се о занимљивој ратној прози која на најбољи начин употпуњује слику о ратним збивањима 1877. и 1878. године.

1.
УСТАНАК ЛЕСКОВАЧКИ И ВЛАСОТИНАЧКИ
(прича Ст.[оиљко] Борнодолче)

11. декем./бра/ прошле 1877. године оду Лесковчани и позову Колу Рашића из Кочана говорећи: „хајде Коле, избегли Турци Лесковчани, с мало војске можеш заузети Лесковац. Само је остало 60 кућа Турака“. Коле дпђе са 8 добровољаца у Лесковац, уђе у конак, измете заставу и сви му се Турци предаду. Тада се сви лесковчани дигну на оружје. Из Лесковца са 4 варошана оде у Власотинце испративши конакџију, да се спреми конак у кући Борнодолчета за српског старешину. Борнодолче уради све и дочека Рашића. Ту су се искупили сви Власотинчани, изљубе се с Рашићем. Стојан Стојиљковић, најбогатији Власотинчанин позове Борнодолчета у другу собу и рече: „Да ли да вежемо Рашића и да га пратимо Турцима у Грделицу или да устанемо?“ Њих двојица овако реше: Србија и Црна Гора ратују већ две године; Русија ратује већ близу годину; велика је срећа, срећа Обреновића – биће време да се избавимо, ето српска је војска већ близу нас, зато да устанемо на Турке како нас позива Рашић. Изашавши у скупу, запи[та]ју Рашић: „Каква је ово твоја работа?“ Коле рече: „Браћо моја! Поздравила врховна команда и дошла војска данас у Печењевце, тамо руча; има је 8 батаљуна; вечерас ће доћи у Лесковац, а два ће батаљуна доћи у Власотинце“. Ту се изљубе и извичу: „Живео краљ Милан!“ Онда се наоружају ко је шта имао: пушке, косе, тојаге – све је то било оружје. Још ни 10 минута није прошло, нити се утишала вика: „Живео краљ Милан!“ а Турци бегају из Пирота и Беле Паланке загусте преко моста у Власотинце. Рашић излети пред Турке говорећи: „Предајте

[9] [Аноним], „У Власотинцу је умро Коца Стојановић-Пурјак“, Самоуправа, XVII, 1920, бр. 2 (2. јануар), 3. Узео је видно учешће у рату 1878. Он је деда Влајка Коцића.

се Турци боље је за вас; боље ћете живети у нашега краља него сте под вашега цара. Предајте оружије и муницију Част, имање – поштено ћемо очувати – таква је краљева заповест“. Турци се сви предаду и разместе по кућама...

Коле Рашић оде у Лесковац, а власотинчани су те ноћи прађани за помоћ двапут у Лесковац. Други дан испрате опет двојицу. Они су довели три коњаника. Кад народ види та 3 коњаника ослободи се, а међу тим колико је год Турака долазило из Пирота и Беле-Паланке, њих су разоружавали и давали им квартир и јело и све остало. Кад је Рашић дошао било је у Власотинцима 5 пушака и 2 револвера. Кроз три дана искупило се 800 устаника власотинчана и већ отело од Турака 100 пушака. Борнодолче оде с другом у Лесковац, уђе у општину, где је био и Рашић и после честитања срећног избављења, газде лесковачке рекоше: „Како сте ви у Власотинци?“ Борнодолче: „Врло смо добро; доста смо заробили Турака, отели мартинки и шеснајест пука, но дајте нам барута“. Добију 100 тестета и 2 оке барута. Кад се вратио у Власотинце питају га: „Како је?“ – „Врло добро; српска је војска замљу прекрила до Печењевца, али су мостови искварени, па их праве да превезу велике топове“. Тог истог дана нагрне три батаљуна турске војске преко Власотинца, а Борнодолче опет одлети у Лесковац за помоћ ноћу. Рашић даде Борнодолчету војски: „Таска Узуновића са 70 грађана са кремењачама“. Кад се Борнодолче вратио с Таском и кремењачама већ се прикупило усташа до 2000 и имали су до 300 пушака а остали с тојагама. Споменути низами били дошли на три сата до Власотинца; паша пратио два извидника - Турчина – каваљеристи Станоју Маринковићу у Глибје [Глибље!]. Они су тражили од Станоја ракије за грош да пију. Он им даде ракије, а они му даду банку од 5 гроша тражећи да врати кусур 4 гроша. Станоје им рекне: „ Али то не иде у нас; наш је краљ Милан заповедио, да те паре не узимамо“. – „Какав краљ бре – продера се Турчин – ми идемо три батаљуна с пашом“. – Има – рече им Станоје – краљеве војске у Власотинци и Лесков.[цу] 70.000 і 400 топова; ако положите оружје, можете проћи мирно и чак су пуни висови војске до моје куће“. Ова се извидница врати и каже паши шта је чула. Станоје викну народу: „Бежите браћо у планине, али сви“. Свет се разбегне по брдима, а стока прекрила висине. У исто доба заповеди старешинама да избаце по неколико пушака и то овде онде. Паша пошаље 15 кавалериста, да се увере је ли то истинска војска. Они чују пуцањ пушака, виде милеж по планинама, врате се и јаве: да је цела истина – све је прекрила српска војска. Паша се поплаши, крене се натраг и стани се код Пирота у селу Блату. Станоје одма јави Власотинчанима: „Не бојте се браћо, врати се натраг турска војска“.

Када је ова војска била близу Власотинца, кајмакам из Грделице пошље 50 коњаника у село Орашје, а власотиначка војска опет заузела село

Опсиште и ту се улогорила, а то је прво село од Орашја. Глава је био над овим Турцима Мехмед-бег. Овај Мехмед-бег био на конаку у Орашју у кући баба-Стане Бу Вишане, па је запитао: „Где су ти бабо синови?“ Она рекне: „Један ми син отерао господара у Врању; а други је болестан и лежи“. - „А има ли војске у Власотинци?“. – Она му рекне: „Има много војске у власотинци“. – „Каква је војска?“, а баба одговори: „Није никаква вера, а што збори, - нико не разбира“. Тада Мехмед-бег пошље једног Орашанина Стоилку Стојановићу и Борнодолчету са речима: „Поздравље од Мехмед-бега за вас чорбаџије, да дођете на по једну каву у Орашје, и да се разговарате с бегом”. Стојан му одговори: „Докле је био буљубаша у Власотинце и кајмакам у Лесковцу, дотле смо ми били царска раја и покорни. Одкако су избегли с фамилијама у Врању, па се вратили у Грделицу, они нам лоше мисле; сад бег нека дође у мој шанац, ја сам му спремио каву - (у шанцу). Бег пошље три извидника. Стојан пошље у метериз у браниште Вучу и Денчу. Кад се примакну она три Турчина, Вуча и Денча опале из маринке и ране једног Турчина. Турци умакну натраг и кажу: „Много војске, беже, у Власотинци“. Сви 50 Турака побегну у Грделицу оставив спремљен ручак у Орашју. Тако Узуновић одмах се крене са усташама преко Орашја, Ладовице на вис Косовицу до Грделице и одмах ухвати позиције. Тако се врати у Власотинце да прими писма а његово место заузме Стојан Стојиловић. Овај Стојан повео је у бој своја два сина, брата и синовца. Турци нападну на њега 16. декем. [бра] но он их одбије. Тада Борнодолче оде у Лесковац за пушке и Рашић му даде правителствених 50 пушака, које однесе на Косовицу. Турци опет нападну, а тако и Стојан их опет одбије. Они су овако радили: Они који су имали пушке борили су се с Турцима а они с тојагама у резерви на вису кретали се овамо онамо, да виде Турци множину и да се полаше. Снег је страшно падао. Таско се врати с Борнодолчетом у Власотинце. Борнодолче вели Таску: „Шта урадисте ово с нама? рекосте, ето војске, а војске нема. Нас ће Турци поробити“. – Таско вели: „Тако су ми рекли: доћиче војска“. Борнодолче тада поручи Стојану: „Ја идох трипут у Лесковац за војску; мени не дадоше; сад иди ти“. Стојан оде у Лесковац и потражи војске од лесковачки чорбаџија: „Какви сте ви то људи плашљиви. Ви сте жене“. – „Не смо жене, но смо јунаци, узео сам и синове и браћу и сви први људи на позицији смо и Турке одбијамо, а ви сте прикупили сво турско оружије сво и више села, па држите код себе, а испратили сте младу момчад вашу на Копашницу, па дању бацају пушке на џумбус, а ноћу дођу у варош те спавају, а ви чорбаџије несте изашли у бој, као што ми радимо“. Ту му г. Грубић дадне 25 војника па право на позицију, а јави Таску: „Војска се прикупља у Грделици!“ Тако пошље Борнодолчу у Лесковац да тражи једну чету војске и један топ. Не добије ништа осим што му Трифунац

рекне: „Сутра ћемо заједно у Власотинце“, али на место себе, Трифунац пошље свог писара Атанасија Здравковића. Таско пак отишао са три газде у Лужницу, међутим Турци нападну на Стојана. Стојан тражи помоћ: „Брже овамо помоћ Борнодолче, навалили Турци на нас“. Бој се одпочне и био жесток. Најпре побегну тојаге, за њима почне да се измиче војска; Стојан се борио као лав; имао 17 метака од своје мартинке, убио 8 Турака, али а они убију њега и брата му Јована, одсеку им главе и однесу и оките ћуприју у Греденици [Грделици!]. У овом бојy погинуло 47 људи. Оних 25 војника оде у Лесковац, а Грубић се разљути на њих, изгрди их и пошље 60 војника у Власотинце. Турци би спалили Власотинце, али тога истога дана Трифунац удари на Турке од Копашнице, на левој обали Мораве, те се Турци на Косовици поплаше, да им се не зађе за леђа и оду у Грделицу. Кад су однели главе Стојанову и Јованову турили их на коље на мост, а један викао: „Ето глава капетана власотиначких!“ Ту се десио Паша-Алић и рекао: „Е мој Јово, мој кротки Јово, шта ћеш ти ту?“ И рекне: „Ово није лепо, него метите те главе у плевну“. Ту су их после нашли и закопали. У то, сви се Власотинчани разбегли; тојагари се разбегли, а тако исто утекли и они са кремењачама, 60 солдата два су дана чували Власотинце и ту је био Таско. Писар пак Атанасије умакао и скитао се по збеговима, где су се газде из Власотинца биле сакриле, па је терао сељаке у Власотинце. Том приликом викне на кмета Миленка из Борина дола: „Камо ти кмете војске да чуваш Власотинце“. Кмет му одговори: „Ето ваше газде и ваше фамилије, беремо дрва, те их грејемо и ранимо“. Он га хтедне да убије из револвера, а кад људи нису дали, он га обали и избије ни зашта.

Стоилко Борнодолче пође у Пирот. У путу, у Лужници нађе одељење војске под командом Цукића и замоли га за војску и овај му дадне две чете, које оду у Грнчар. „Ту ме срете Миљко Јаворац с писмом. Повратим се опет у Лужницу, а војска отишла до Бонинце [Боњинце!]. Писмо предам Цукићу. Он прочита писмо и рече: „Писмо ово вели, да вам није од потребе војска, јер су напали на вас неколико Арнауташа, но сте их одбили. Ако вама треба војска идите у Пирот“. Кренем се и у 4 сата ноћ стигнем у с.[ело] Блато, где је био г. Вранић. Г. Вранић рече: „Спавај па ћу те сутра водити у Пирот“. Рано смо стигли у Пирот и представи нас началнику Пирота. Ја му рекнем: „Молим господине, устанули смо има већ 14 дана и боримо се, али нас Турци разбише и 50 наших убише, а наше фамилије све су се разбегле по планинама. Дошли смо и молимо за војску“. Началник ме посла с писмом генералу, кога нађосмо у квартиру г-на Љ. Ивановића. Ту сам и писмо предао и плакао. Генерал ме посла с писмом г-ну Хорватовићу. „Идите генералу – рече Хорватовић – код мене има 8 Руса, а ја ћу тамо доћи и спразумећемо се“. После дође Хорватовић г-ну генералу, па ме послаше г. Ивановићу, који нас прими, почасти и

даде војску под командом г. Јов.[ана] Поповића. „Ево вам дајем војску, али да не буде гладна, да неозебе и да је не уведете у неко опасно место, те да не пострадав“ – рече г. Ивановић. „Идите и чекајте код града, па ће војска поћи“. Ту сам чекао до мрака и у мало што не цркох од зиме, што би и било да ми није поклонио једне чарапе Коста Ропац. Баш му хвала. У мрак се кренемо и заноћимо у селу Блату. Сутра одемо у Лужницу, ту се одморимо и она се војска од Боинце [Бољинце!] вратила у Лужницу.

Испратам Миљка у Глибље, да спреми конак за војску а тако исто и у Власотинце, па ако потреба за војску да се врати и јави. Нека се јави у Лесковац, да се охрабре. Те ноћи смо конаковали у Глибљу код Стојана Маринковића. У том дође ноћу један човек из Власотинаца и рече: „Чорбаџија! Шпиун отишао у Грделицу и казао Турцима, да нема српске војске у Власотинци и сутра ће Турци доћи, да спале Власотинце“. Кажем то г-дину Јови, а он посла две чете неуморне Цукићеве војске у Власотинце. Ми поранимо с војском, а народ из планине навали за војском у Власотинце. Баш пред Власотинци предусрете нас Милосав Трифунац са три газде власотиначке и свештеници и сав свет, који је био заостао у вароши. Уђемо у Власотинце и сва се села ослободише. Борнодолче рече: „Господине, још је Турцима придошло у Грделицу регуларне војске“. Други опет веле: „Нема господине, само је башибозук“. На Бадњи дан беше послате две чете пред Турке. Одмах на ове две чете нападне 8000 Турака и потисне обе чете на пол сата натраг, но г. Поповић приспе с резервом и надби Турке. Наша војска заузе Кукавицу. Кад дође увече г. Поповић уместо ручка на вечеру рече ми: „Браво газда Стоиљко, ти си ми све право казао; било много Турака, две чете. Мене су преварили говорећи: Нема много турске војске“. На Божић кад смо сели да ручамо рекох: „Господине нека свира банда, нека чују Турци у Грделици, нека им тупће у груди. Паша-Алић је рекао, да ће данас с тетовским пашом у мојој кући ручати. Но хвала Богу и мојој срећи, ви нас спасосте“. После 5 дана дође још батаљон пожаревљанске војске под командом Томе капетана. Г. Поповић оде на Душник према Нишу, а остави један батаљон војске у Власотинци, а мени рече: „Иди у Грделицу на мешини (трбуху) и извиди да ли Турска војска придолази или одлази“. Још два батаљуна турске војске... становништво управило је... ово му јаве... у Власотинце и узми од Милоша Чаушевића писмо и иди у Пирот г-ну Хорватовићу“. Чаушевић написа два писма, једно за Пирот а друго за Трн. Хорватовић је већ био у Трну. Ова два писма учине те Влајковић с добровољцима, који је био пошао у Брезник, дође са два батаљуна добровољаца у Власотинце. Свечано га причекамо и 12 дана држао је позицију. Настаде бој с обе стране Мораве, и другога дана српска војска надби Турке и заузе Грделицу. У Грделици сам видео мртваце, крв и отсечене главе у плевњи па их донесемо у Власотинце и саранимо.

Тако је Бог и српска војска спасла Власотинце, прогнала Турке и да Бог да их више наше очи не виделе. Власотинце је два пут горело, а за овај мах није ништа изгорело. Ово је награда за пређашње страдања.

2.
КАЗИВАЊЕ КОСТЕ СТОЈАНОВИЋА ТИХОМИРУ ЂОРЂЕВИЋУ О ВЛАСОТИНЦУ И ОКОЛИНИ 1877-1878. ГОДИНЕ

У почетку зиме 1877. године чули смо за велику борбу између Русије и Турске. – Турци су са породицама из: Видина, Лом-Паланке, Софије, Пирота и других места бежали преко Власотинца за Врање и даље,

Видећи да су Турци у незгоди, и да и српска војска напредује, ми Власотинчани устанемо на оружје 10. децембра. – Турски чиновници, који су у Власотинцу становали одмах побегну у Врање.

11. децембра заробисмо 180 Турака и узесмо им оружје. – Тог истог дана дође и *Коле Рашић*, и све нас наоружане нађе. Колу са друговима одредимо стан у кући пок. Стојана Борнодолца.

Око вароши смо били поставили страже, које нам јављаше да Турци долазе.

Кад Коле чу за долазак Турака, одмах са друговима седне на коња и побегне из Власотинца. Власотинчани пак, међу којима сам и сам био изађу пред Турке, покоре их, отму им оружје и муницију и похапсе оне које похваташе.

12. децембра опет смо имали борбу са Турцима код *Орашачког моста* и победили смо их.

14. децембра борили смо се код *Козарачке Чуке* са редовном војском турском, где одржасмо исту победу. Заробили смо 26 низама, одузели смо им оружје и муницију и повезане их дотерасмо у Власотинце.

16. децембра борили смо се на *Косовици*, више Грделице. И ту смо одржали победу.

19. децембар, био је по нас опак дан. Договорили смо се били са Лесковчанима – устаницима, да пођу од Ораовице и да ударе на Грделицу, а ми да ударимо од Косовице и да Турке победими. Ну Лесковчани нас издадоше.

19. децембар беше у понедеоник. Ја сам био четовођа власотиначки; пођем са народом и ударом на Турке. Борба је трајала од јутра па до два часа по подне. Лесковчана нема, па нема!! Ми се тукосмо сами док беше муниције.. Кад нам муниција неста Турци нас разбише. Њих је било преко 4000, а нас свега 1200 устаника, од којих само 400 имало пушака, а остали су били наоружани моткама, секирама, јатаганима итд.

У овој борби пало је на нашој страни 49 мртвих и обашка рањених. Између осталих тога је дана погинуо мој отац Стојан Стојиљковић и рођени му брат, мој стриц Јова Стојиљковић.

Мој отац и брат му Јова овако су говорили народу дижући га против Турака:

- Устанимо са свима синовима својим, јер ће народ само тако поћи, ако и нас пред собом види. Устанимо, да довршимо оно, за што је наш покојни рођени брат Ђока Стојилковић на нишким вешалима, пред Садрзамом, мучки душу испустио! Напред, браћо, за слободу устајемо.

Они изгибоше на косовици, а ми њихов посао настависмо.

Како смо 19. били разбијени, ми се 20. децембра повукосмо натраг, али се груписасмо изнад Орашја, код брда *Врапчи Рид*. Ту се ушанчисмо и чекасмо Турке.

20. и 21. децембра само смо стражарили, а борбе није било.

Покојни Стојилко Борнодолац сазнавши да је у Пироту српска војска, одмах одјури тамо да моли за помоћ. Пок. Ђура Хорватовић пошље нам у помоћ Јову Поповића потпуковника са једном батеријом топова и једним батаљоном војске, који 22. децембра увече стиже у Власотинце, а сутра дан дође нам на логориште.

Када се са српском војском смешасмо и још шанчева ископасмо, онда 24. децембра пођосмо на Турке. Борба је трајала од јутра до подне. Али нас турска војска врати натраг до логоришта. Умало овде и топове не изгубисмо. – Овде изгубисмо 76 војника, а било је и 52 рањеника.

Овога дана дигли смо и однели тела пок. ми оца и стрица, али без глава. Главе су им Турци однели, па их на Грделичком мосту на коље набили, да њима грделичку рају плаше, да се не диже.

После овога само смо чували позиције и чекали.

Кад паде ноћ нашој се војсци придружи и друга војска. Дошао је Ђока Влајковић и са Турцима се на Грделици сврши као што се већ зна...

3.
„РАТНИ ДНЕВНИК“ АНДРЕ КНИЋАНИНА

Ујутру се сви представимо пуковнику Влајковићу коме честитамо ново лето; били смо у „походном оделу“. Он нас љубазно прими и почасти па нам нареди да се спремимо на пут, јер ћемо кроз који час са трупом нашом заједно у Власотинце. Док смо оседлали коње, спаковали ствари и попили по једну каву појави се и Влајковић на коњу. Сви изјашемо на пијац, где је већ добровољачки кор цео (састојећи се из два батаљона) упарађен стајао. После војничких почасти и рапорта, поздрави их Влајковић са неколико ватрених речи. После кратког времена појави се од

цркве литија, где је чинодејствовао владика са многим свештенством, праћени силним народомч литија се заустави пред трибином која је нарочито за ту свечаност спремљена била. У том се појави у својој униформи и началник округа пиротског госп. Ђока Стефановић праћен својим персоналом, а иначе, чиновницима разних струка. Фронт је био средином својом спрам Владике, а ми на коњима подаље мало с његове леве стране, поближе началник, а сви укупно окружени грдном масом народа. После дугих и дугих „молебствија“ која смо сва гологлави одстојали, благосиља и пошкропи владика упарађену трупу, а затим их поздрави кратком беседом. После овог узе опет Влајковић реч, коју заврши овако: „живио браћо наш владика“. Затим се опростисмо са владиком, началником и народом, а у том сљедова и Чизмићева команда: „пук у двојне редове – на дес-но!“ и ми се окренусмо уз свирку трубе и ударање добоша. Марширали смо добро, али весело, једна песма стане друга почне. У први сумрачак стигосмо пред „друмски хан“ села Горчинце. Трупа је прилично остала иза нас, с тога застасмо туна да се посаветујемо, да л да идемо још напред до „Хаџи поп Адамовог хана“ који се голим оком види, или да останемо ту где смо. Умор је пак био у свих тако велики, а зима страшна да смо просто били занемили и укочили се, па с тога предложимо сви пуковнику да ни корак не идемо даље, већ да останемо ту па шта нам Бог да. Механџија се највише трудио да нас убеди како ту код њега ништа нема, како су Турци све „откарали“, па како би боље прошли кад би отишли у Хаџи поп Адамов хан, но ми пређосмо преко његових резона ћутањем. Ту сјашемо коње и уведемо унутра, где и сами уђемо у шталу која је у исто време механа и предсобије једне собе; у ту се собу која има фуруну (чудо) сместимо ми на миндерлук од дасака а наши млађи крај велике ватре у шталу. Били смо гладни „до зла Бога“, па мољасмо механџију да нам ма шта за добре паре набави, но на свако питање одговара он са: „нема – богами нема“. Уђосмо очајавјући у собу. Простремо мало сламе, па се раскомотимо и полежемо сви сем Петра Божовићач који се беше узтумарао по соби њушкајући једнако по буџацима.

- Ама шта то тражиш Перо? – упитах га - оди лези брате.

- Чекај, чекај – рече он пола/ко/ али весело.

- Ама шта је то? – упита га Влајковић.

- Купус кисео негде овде лепо мирише – рече он па одмах у тај пар подиже једну асурицу испод миндерлука, те извуче из једне рупе грдан лонац кисела купуса који је још крчкао са сланином и месом.

- Ура! ура! – подвикну он скачући у вис са лонцем у руци – ура, ево га још врућ купус!

- Ура! - повикасмо сви и поскакасмо. Влајковић се грохотом смејао и рече:

- Е, јесте ви права ешкија обешењаци једни како га жестоко нањушисте, али сад све да поједете Мухамеда му његовог кад је лола па нас лаже да нема ништа.

- О, ту ћемо наредбу драговољно извршити, господин пуковниче – повикасмо сви у глас. О том купусу решимо ово; он је морао стајати крај ватре, па чим нас је механџија видео издалека, а он га скино мето у рупу, па онда покрио озго асуром.

После једног сата дођоше добри сељани села Горчинца па нам донеше вина, ракије, сира, печене прасади, ћурака, гибанице и погаче, ал толико, да нам је свима од свега овог и за сутра цео дан остало. Од њих ово није нико захтевао, но они су нас видли па су сами донели и дошли читава гомила да виде „своју браћу“. Пошто мало поседосмо пођу они кући а ја изађем да их испратим. Напољу је био један везан механџиски коњ, у повратку натраг прођем поред њега, но он ме удари тако стражњом ногом у трбух, да сам онесвешћен пао, и једва се после дужег времена повратио.

Ујутру се рано кренемо форсираним маршем напред. Марширали смо кроз романтичне пределе по мутном и здраво хладном времену, док не стигосмо око четири сахата по подне пред Власотинце. Ту нас дочека учитељ са упарађеном школом ђака, свештенство са литијом и силан чист, храбар и дичан српски народ. Ту се братски поздравимо па пођемо сви у варош. Попови су ишли напред па певали, за њима ђаци, за овима ми, а за нама народ, те право у цркву. Тронут сам био и до крајности потрешен овим ретким дочеком, а уверен сам да се нисам нигда слађе прекрстио но тада. Крстећи се шаптах ове речи: „Боже праведни и велики, хвала ти што нас доведе здраве и веселе, да избавимо ову јадну но красну браћу нашу турског ига и зулума“.

Одатле одосмо код чувеног газда Стоиљка на квартир. Не само газда Стоиљко, већ и сви његови укућани приме нас братски и искрено: частили су нас свачим у изобиљу. О/в/де нам се штабу прикомандује један поднаредник Сава Коларски и Грк редов Аристид, који је негда био телеграфиста, а уз њих и Италијанац Де ла Бона. штапс-трубач буде одпраћен у јагодинску бригаду, а на његово место буде постављен за наредника и штапс-трубача Павле (Пајче) Нинковић.

Власотинце је мало јуначко гњездо, у коме живе прави Срби чувени са свога патриотизма и јунаштва; док смо ми овде дошли били су они већ Турке моткама, а имали су своје „тојагашке легије“ – „тојагаши“ којима је Влајковић препоручио, да на мотку одозго косу завежу па тако млате Турке. Људи су иначе доста имућни. Предео диван, романтичан, а виногради изредни (чувено власотиначко вино).

Ми смо са Влајковићем свако јутро излазили на позиције испред Грделице, ту смо обилазили страже од једног батаљона пожаревачке брига-

де које је Влајковић вазда храбрио говором „да буду јунаци и да не треба да се боје никога у таким тврдим позицијама, где је у стању шака људи јуначки да се брани“. Те су страже биле на грдним врлетима и висовима, где смо се ми тешком муком на коњма успузали. Међу осталима приметио сам овде и брдску батерију честитог јунака Милоша Чаушевића поруч/ни/ка. Идући тако по позицијама наиђесмо једног дана на једну трупу, која је била састављена из ондашњих сељана који се добровољно јавише. Они су били наоружани пушакама, а кад ступисмо пред њих, поздравише нас они упарађени у две врсте са „пред перси“. И овим је дичним синовима изговорио Влајковић неколико топлих речи, па се онда и честитасмо ту с њима. Они су војници срцем и душом, врше своје послове најтачније и најозбиљније тако, да им се сваки просто дивити мора.

После два дана стигоше нашој команди два комада крста руског ордена Светог Ђорђа, да се даду двојици најбољих добровољаца. Услед тога нареди Влајковић да се по подне упаради трупа изван вароши у пољу, где и ми сви са њим дојашемо. Он узе реч:

„Браћо јунаци!

Његово Императорско Величанство пратило је извесан број крстова Светог Ђорђа, да се разда најзаслу`нијим у српској војсци. Од ових крстова падоше нашој трупи у део два комада.

Ви сте сви јунаци ђецо моја! Ја не знам коме би те ордене између вас пре дао, па да би било свима и сваком право, ја хоћу ђецо моја да ви опште гласате, који је између вас највећи јунак и највреднији да добије, па да дам оном кога ви изаберете. Зато пазите, браћо моја, немојте криво, вас нико не подмићује, но метите руку на срце па реците поштено, јер ево и ја (па показа на прси) носим тај исти крст са поносом, па нећу да га које ко носи. Тај мора бити и поШтен, и јунак и вредан и све. Бирајте дакле“.

- Милош Сандић! Поручник Милош Сандић – повикаше сви у глас.

- Не може бити официр, браћо, већ највише наредник! – викну Влајковић. – Него договорите се остављам вам ¼ сахата времена.

Војници се скупише у гомиле, а нижи се чинови и официри оделише на страну. После ¼ сахата упарадише се опет, кад труба засвира „мирно“.

Влајковић поче опет: „Ђецо моја и јунаци! питам вас кажите ми искрено, који је између вас највећи јунак и најбољи у свему – који је најзаслужнији да добије крст „светог Ђорђа“.

- Наредник Риста Кувађ! Риста Кувађ! – заори се из оба батаљона у један глас.

- Добро ђецо, - рече Влајковић. 'А ко је други?

- Наредник Сава Коларац! – опет сви у један глас.

- Је л баш тако јунаци? – упита опет Влајковић.

- Јесте! јесте!

- Да вас није когод наговорио?

- Није! Није!

- Е онда, изиђи ти Ристо и Саво. Затим се са њима пољуби, честита им, прикачивши сваком својеручно крст на прса. С тим је се свршила ова ретка и лепа војничка свечаност.

Дође и свети Јован, а то беше Влајковићева слава. Ми – његов штаб, наравна ствар да смо били први смо му честитали. Цео дан проведосмо у послу, а увече у пуковниковој соби весеље, у коме учествоваху све добровољачке старешине, и које је трајало до три сахата по поноћи. У то доба се разиђосмоч но тек што легосмо да спавамо, а труба засвира у ходнику ону изванредно чудновату мелодију – „узбуну“. Поскакасмо „као опарени“ и за тили час бесмо на коњима, но пуковник наш беше већ умакао, а ми потрч за њим и стигнемо га. Ову сцену је било и грозно и смешно погледати. Ми трчимо „каријер“ по најжешћој клизавици, а свуда поред нас оружани и за пут – ратно – спремни војници. Чудо! Дошав на зборно место нађосмо већ цео пук упарађен. После неколиких команда, изрази им Влајковић своје највеће задовољство, што су тако ванредно живо изашли на зборно место.

Ка историји добровољаца у нашем другом рату морам придодати, да је се „добровољачки пук“ тек у Власотинцима подпуно организовао, дотле је фигурирао под именом „Х батаљон стајаће војске“. Добровољачки пук пио је састављен овако:

Командант добровољаца дивизијар и пешадијски пуковник Ђока Влајковић.

Ађутант је са чином четовође народне војске.

Као шеф штаба подпоручник Феликс Вајтер-Далековић, Американац. (Од Власотинца прекомандован штабу.)

Писар наредник добровољачки Петар Божовић.

Штапс-трубач Павле (Пејча) Нинковић у чину наредника добровољачког.

Ордонаси каплар Никола Антула и Глиша (Гиле) Стојановић.

Казначеј Никола Стојановић.

Двоја кола са коњима као штабна комора. Влајковићев приватни момак Тодор, сеиз пешак стајаће војске Живојин Пантелић. Поднаредник Сава Коларац, редов Владица, Аристид, подпоручник Де ла Бона (потоња два прикомандовани штабу.)

Командант добровољачког пука пешадијски поручник Лазар Чизмић.

Ађутант Танасије Михајловић, са чином подпоручника.

Комесар Алимпије Савић.

Писари добровољачког пука наредници Петар Николић и Милан Радојевић.

Командант I батаљона пешадијски поручник Коста Кораћ.

Ађутант Јефрем Стевановић.
Командант II батаљона, пешадијски подпоручник Сава Савић.
Ађутант Васа Јовановић-Чврга.
Официри:
Поручник Милош Сандић.
Подпоручник Ника Зека /Зега/
“ Коста Кларић
“ Кутшенбах
“ Коста Бокшан
“ Михајло Лисац
“ Адолф Хиршман.
Наредници:
Мирко Клајић
Риста Кувић, заставник
Сава Коларац, заставник
Глигорије Поповски
Милан Божић
Милутин Главонић
Остоја Галоња (код усташа-„тојагаша“)
Евстатије Петровић
Алекса Богосављевић
Ђорђе Зарић
Александар Сабољевић
Исидор Костић.

Овде имам приметити да се Влајковићва титула „комнадант добровољаца“ или „командант свију добровољаца“, односила и на све усташе који су стајали под његовом управом. Он их је организовао, бирао им команданте, из својих наредника, прикомендовао их по потреби овде или онде, давао им упуства и савета, старао им се за њихове разне потребе итд.

Јануара 8 у недељу пробудисмо се рано. Пошто прегледасмо наше оружје појашемо коње, па пођемо са пуковником и једним батаљоном добровољаца да рекогносцирамо. Ни сам генерал Јоца Белимарковић, који је се налазио на десном крилу ове линије није мислио да ће данас бити боја, јер је издао наредбу да све трупе ћуте у својим позицијама, а ако би се шта десило, то нек им буде главни задатак да бране своје положаје. Но бар код нас добровољаца овамо ствар испаде другчије. Влајковић нам је још успут рекао: „пазите ђецо моја чим дођемо на поље одмах ће се моји добровољци побити с Турцима“. Тако и би. Прећосмо први власотиначки друм, па онда ударисмо у лево друмом који просеца село Орашје и Кукавицу, која ле`и у питомој дољи испод великих грделичких висова, а и иначе са свих страна су окружена грдним висовима. Ми добровољци

са батаљоном пожаревачке бригаде и једном брдском батеријом, сачињавасмо лево крило грделичке бојне линије. Специјално наше лево крило било је испред села Кукавице у теснацу код реке Козаре, а десно од села Орашја; неутрални наш вис био је Сионички-вис на нашем крајњем левом крилу.

Зима је била грозна, коњи падаху под нама клизајући се по глаткој поледици. Сви смо ћутали као убивени; обилазећи страже, где се свуда мало задржасмо, посматрајући преко пута турске колибе, ватре и кретања. Добровољци одоше напред и изгубише се испред наших очију. Дожосмо на последњи вис. Четовођа пожаревачког батаљона са четом поздрави нас по војнички. Влајковић му рече:

- Да се нисте шалили да одовуд штогод радите. Склоните се ту па ћутите, да ми нисте пуцали никако. Ако пак буде нужде ви се повлачите али полако. Јеси разумео?

- Јесам – разумем, господин полковник.

Тек што овај то каза, а и праска пушака одпоче тихо, па на један мах јаче и јаче.

Ето, - подвикну Влајковић – реко ли вам ја да ће се моји добровољци одмах побити? – Па онда ободе коња, а ми за њим у галопу те друмом. Кад бесмо на по друма окрете се он к мени и посла ме на висове да стражама неке заповести издам. Ободем коња и пођем уз грдне стрме врлети, од куд се са прве са коњем заједно скотрљам стрмоглавце у амбис. Узјашем с тешком муком и пођем опет, дошав на други вис погледам свуд около, ал Влајковића нигде. Почех скоро очајавати. У том тренутку рикну топ па други, па одма и трећи – направи се лом, рика топова, праска пушака и зверска дрека јуришајући Турака и Арнаута, преламаше се тако Чудновато по бреговима, да је морала фактично сваког језа да подиђе. Бацим поглед на бојно поље, а оно сво у густом диму, тако да ни не могох видети гадне Арнауте, ал ми њихова дивља дрека још у ушима стоји: Ала! Ала! – ла-ла-ла--. Док сврших издату ми заповест поче и мрак да се вата, а и ватра поче да престаје. Ал ди је Влајковић? Нагнем вијугастим једним путем па куд Бог да. Сретнем три војника па их упитах да л га видоше дегод, а они ми одговоре да је баш сад отишао у Власотинце. Ја нагнем каријером у Власотинце где у нашем квартиру нађем газда Стоиљка, који ми рече да Влајковић није ту већ у Кукавици, а њега је пратио да донесе што за јело и пиће. Тако се вратимо у галопу нас двоје у Кукавицу, где нађемо Влајковића и наше где су се већ у соби раскомотили. После кратког времена пођемо сви у Власотинце на конак. Јахали смо ћутке, ама баш нико не проговори ни једне речи. Мирну и строгу ноћну тишину прекидаше само топот и ржање наших коња, или дубоки уздаси, као једини изрази големог умора. Поледица је била грознач при свем том што сам предострожно седео на

коњу држећи га добро о дизгинима, склизне он, а ја паднем грудма на ледину тако, да су ме морали другови подићи. Од овог другог пада био сам тако телесно потресен, да скоро полумртав стигнем у Власотинце, где ми прва брига беше да потражим кревет, оставив Перу Божовића да сам пише наредбе и извештаје, који је и иначе од свију по администрацији највише радио тако, да су му очи у потоње време биле сама крв и суза.

Освану и историјски значајан 9. јануар. Још пре зоре бесмо сви на коњима и идући право на место јучерашњег разбојишта. Око седам сахата ујутру бесмо већ у селу Кукавици. Тек што седосмо, а један ми војник донесе лонац млека са једним писамцетом. Писмо гласи:

Драги Андрашко,

Ево ти шаљем један лонац млека од биволице. Ти си слаб, то ћете опоравити. Молим те ако буде како писмо од моје Милеве задржи га, па ћеш ми га после борбе где се нађемо дати.

Грделица, 9. јануар 1880 /1878/. год.

Твој брат
Глигорије Поповски
наредник.

Писмо стрпам у нотиц /нотес!/, а млеко попијем на двоје на троје. Погледам хартију писма с лица, ту беше црн оквир, две скршене заставе и натпис: „Слобода или Смрт“. Упитам одмах Перу има л каки писама за Глигорија Поповског; но тек што нађосмо претурајући његово писмо, поче и борба, те га стрпам у џеп.

Ватра отпоче на целој линији. С десног крила бојне линије шумадијски корпус, под личном командом генерала Јоце Бели-Марковића, који је тог дана ручао са трупом у селу Копашници с оне стране Мораве. С тога крила поче жестоко да дејствује артиљеријска ватра, поред учестане пушчане паљбе.

И на нашем крилу поче „очајна несразмерна борба“. Турци су просто нестрашиво кидисали као бесни зверови, пропраћајући своје напредовање дивљом дреком и урлањем. Грозно али и славно је било стати па гледати ову нечувену борбу. И борба и паљба разви се на једној и другој страни целе бојне линије, у највећем максимуму.

Распоред је нашег (добровољачког) кора био овакав.

Пре свега ми (два батаљона добровољаца, батаљон пожаревачке бригаде, брдска батерија) сачињавасмо лево крило целе бојне линије. На завршетку нашег левог крила стајао је поручник Ника Зега у теснацу код реке Козаре са задатком, да брани теснац а са њиме и пролаз за у варош. Њему је заповеђено да се у борбу несме никако упуштати до крајне нужде, а у потоњем случају да се брани лагано одступајући. С њим је био његов наредник, дични црногорски детић, јунак Алекса Богосављевић, дечко од

својих 17-18 година који је на Дрини као добровољац цео рат издржао.

На неутралном вису – Сионички вис – код нашег левог крила, стајао са четом јунак Евстатије Петровић и два топа Милоша Чаушевића.

Испод брега уз село Орашје на нашем десном крилу стајао поруч/н/ик Милош Сандић, као главна резерва са једном добром четом.

Остатак трупе бори се у ланцу.

Главни штаб (Влајковић, газда Стоиљко, Пера, Антула, Гиле, ја и штапструбач) на средини стрмог виса изнад села Кукавице; одакле смо имали леп преглед целе бојне линије.

Борба је као што малочас рекох била очајна, али срећа променљива. У један мах поче газда Стоиљко да кука за његово Власотинце.

- Море не бој се док је мене и ове моје ђеце овде – тешаше га у један мах Влајковићч но газда Стоиљко поче и савете да даје шта и како да се ради. Онда се Влајковић наљути и подвикну на њега:

- Па дај твоје Власотинчане нек они одбране или – ћуте!

Дивљи урлик турски али и наше „ура!“ пресецаше ваздух. Ја сам и сам приметио да су наступили очајни моменти, али бејах ладан као нигда у мом век. – Зашто? – Не знам. Највећа опасност наступи за нас око три схата по подне, кад нас Турци из положаја потискоше заузевши наше ровове. Једно кикавно оделење неправилно одступајући залута у један забран, где их турски коњаници раштркане стигну, неколицину посеку, а двојицу (међу њима један мали дечко) вежу за коње своје па нагну назад к својима. Но јунак Мирко Клајић недаде им умаћи већ опали на целу бежећу гомилу па свали два Турчина, али са њима и оног једног свог везаног војника. Ови дакле остану, а они са дететом умакну. Никола Зега видевши ово чудо и Мирка у опасности не хте се више обзирати на издану наредбу, већ прати Алексу Богосављевића са пола своји људи Мирку у помоћ, а да би ова помоћ била што већа поткрепи свој одред са 200 сељака наоружаних будацима и мотикама, који су ту одрежени били за копање ровова и утврженја. Ови су људи као зверови јуришали па просто млатили Турке вичући одушевљено – „ура“.

У овим најочајнијим моментима опет велим – био сам хладан као стена: прекомерни умор и зима убило је не само у мени, но у сваком сваки страх и осећај. Седео сам на коњу згрчен, шајкачу сам набио на уши чак до врата, а јаку од шињела подигао у вис, па завукао нос и уста, и дувајући као каква машина грејао се. Рукавице нисам имао, па су ми руке већ почеле да отичу од зиме – очајавао сам. У сред оваке несреће, у оваким знатним тренутцима, насмеја се Влајковић из свег срца како се ваљда нигда насмејао није.

- Ха! Ха! Ха! Глете браћо Андру! Глете људи, ха, ха, ха! Е, волео би да је ту фотограф да га сними нег 100 дуката, нег 500 дуката – ха, ха, ха! Па

онда издаде Гилу неке заповести и отпрати га Ники Зеги. Чим то сврши погледа опет у мене и климајући главом рече:

- Е-е-е! Да ми је ту фотограф, само да Андру сними. Ајде Андро да би се загрејао, иди па кажи Милошу Сандићу нек поведе резерву напред.

- Разумем – одговорих – па ободем коња низ брдо. Чим бејах на друму пустим каријер кроз село Кукавицу, па у Орашје где предаме истрча Милош Сандић, са голом сабљом у руци и шињелом на коме је само једно горње дугме закопчано било.

- Шта је? - упита ме још поиздалека.

Ја манем десном руком и повичем:

- Напред! На јуриш у име Бога!

Он ману сабљом па полети напред подвикнув „ура!“, а сва чета за њим, уз непрестано викање „ура!“ Ово беше за Турке потоњи али самртни удар, јер добровољци зазеше понова гробље и шанац, као и све своје изгубљене редове, а Турци се предаше дивљем бекству. Преста дивљи урлик Турака, у место чега је се разлегало српско „ура!“, по страшној и крвавој Грделици, где се сад српски синови „српски“ наплаћиваху за од косовске јаде.

Сад више није требало бринути. Турци беже а добровољци их јуре низ Грделицу на ћуприју где се загуше; ал је Милан Божић умео да прокрчи себи и својима пута, те право у „Грделичке ханове“ где ухвати 55 живих, осим оних који ту и на бојишту оставише главе. Тако добровољци улете први и преноће у „Дервену“.

Но мислим да неће бити ником криво, ако о овој ствари своје поштено и скромно мњење придодам а то је: да имамо благодарити осталој браћи и овој војсци српској, која је са десног крила дејствовала, помажући поглавито артиљеријском ватром да се овако сјајно крунише успех нашег оружија. Не будимо себични, судимо о свему овако значајном, право и поштено, не дајмо своје, али не газимо туђе. Србија нам је свима света и мила мајка. Сви смо се за њу борили као њени синови – као њени војници.

Мрак је се ватао, кад је свршена за историју народна српског славна „грделичка борба“. Цео наш штаб сиђе с брега доле у село Кукавицу. Влајковић ми одмах нареди да се побринем за рањенике.

- Ти си – вели он – водио и до сад о њима бригу, води је и сад.

- Непочасним ни часа, већ ободем коња па право у село Орашје. Тек што бејах при крају села угледам пред једном пространијом кућом два добровољца. Ту сјашем с коња па завирим у кућу и нађем да је доста пространа. Одмах наредим оној двојици да се среди, наложе добру ватру, а и да набаве сламе и сена, па пошто све то изврше, да се не мрдају одатле но да ме чекају. Ту сам кућу одредио за привремено смештање рањеника, док

не набавим кола која ће их даље однести. Узјашем опет коња па пожем н бојно поље. Нисам се измакао ни сто корака, али већ носе једног који је само дахћао. рекоше ми да је у груди рањен. Пођем даље и сретнем опет једног. То беше поднаредник кога су двојица испод пазуха водили.

- Где си ти рањен? – упитам га.
- У ногу, господине.
- Има ли много рањени?
- Има пуно богме.
- А погинули?
- Здраво много, господине. Осакатише нас пси турски.
- Погинуо је наредник Рус. –
- Који Рус?
- Па онај Рус наредник
- Је л Поповски?
- Глигорије.
- Па то Глигорије Поповски. Ej, сирома. А гди погибе?
- У оном вајату. Удари га куршум у сред гркљана. Он беше појурио са „водом“ напред у помоћ па погибе јуначки сирома.

У тај мах донесоше једног који беше рањен у груди и у ногу. Ја наредим да га са осталима одведу у ону кућу коју сам у Орашју за њих спремио. Ту укебам једног сељака кога натерам да рањеницима однесе бакрач ракије. Затим се упутим уз брдо док не дођох до гробља. Ту застанем испраћајући рањенике у Орашје. Ноћ је већ била увелико кад се свратих да обиђем рањенике. Они су лежали једни у трињу и слами поред велике ватре, ћутећки или потмуло јаукајући борили су се са својим грдним болима. Оног поднаредника што је рањен у груди нађох на земљи крај ватре. Један његов војник, мало пијан, беше му свукао блузу, шињел и кошуљу, па му ону грдну рану на грудима затискује неким крпама и ђубретом, наравно као доктор! Жалости грдне! - помислих у себи, зар се овако рањеници негују? Не знам ко је крив што добровољачки кор не имађаше лекара нити икаког трага од каког санитета, услед чега су његови јадни рањеници били вазда као нека пасторчад, остављена случају, срећи, судби или милосрдију овога или онога?

Из ове „надри бараке“ упутим се назад у Кукавицу где је наш штаб остао на конак. Ту дошав испричам пуковнику све што сам видео и радио, па онда одем међу моје. Одма саопштим Пери да је Григорије погинуо, а Пера мени јави новост да су наши заробили 27 Турака. С места стрчим на доњи спрат куће, где су они у једној соби лежали. Ушав међу њих повичем весело:

- Помоз Бог, Турци, бре!

Но они ћутаху. Међу њима приметих два рањена. Један је од њих урлао од болова. Били су низами и „мустафизи“.

Одатле се вратим у собу да одпочинем. Пера је још био будан. Ми се разговарасмо, па из дугог времена извадимо писмо да видимо шта пише Григорију његова жена Милева. Писмо гласи:

Ћуприја, 28. децем. 1877. год.

Слатки Гришко!

Не знам ди ће те ово моје писмо затећи, но ма гди било желим да те затекне здрава и весела. Твоја два писма примила сам из којих видим да си здрав и да се за мене бринеш. Не брини се за мене, мени је овамо у Ћуприји добро, само ми молим те чешће пиши па ма било две речи, јер не знаш са каким нестрпљењем свако твоје писмо изгледам. Кад ми подуже не пишеш мени је стра онда, а нека ми особита сета и слутња обузима срце и душу.

Драги Гришко! Гледај да се покажеш добар и ваљан, па да те твоја Милева што скорије као официра поздрави, па да и ми мало проживимо. Доста смо се мучили и сиротовали, а Бог је добар и милостив. Он сиротињу не заборавља, он ће те чувати и бранити, јер му се ја сваки дан молим. Прими поздрав од мајке и свију, а највише од

Твије љубеће те
Милеве.

Док сам читао писмо гушио сам се у сузама; затим ми беше жао што сам га читао, јер ме је тако тронуло и узнемирило, да при свем грдном умору не могах за дуго заспати. Ej, тужна Милево! Ти чекаш твог Гришка као официра, а он је већ неколико сати мртав. Од његовог тела ни трага више нема, јер су га мртвог дивљи Арнаути у комаде секли. Кад се роди на западу сунце, онда ће ти Гришко с Грделице доћи. Пространа Грделица је његов гроб, а историја грделичке борбе вечни споменик, на коме јуначко дело славан натпис реже – славан за навек.

На овоме месту хоћу да споменем имена оних јунака и соколова на Грделици који су највише фунгирали /?/. Ево их:

Поручник Милош Сандић.

Наредник Мирко Клајић.

Подпоручник Ника Зега.

Наредници: Милутин Главонић, Евстатије Петровић, Алекса Богосављевић и Милан Божић.

Као лични јунаци особито су се одликовали „редови“: Суља Циганин (картарош и кесарош београдски), Михајло (Арапин), поднаредник, Матија Борић, Светозар Трифуновић (погинуо, он је дечко од својих 15-16 година).

Као додатак битке Грделичке сљедује још и ово: јунак и поруч/н/ик Милош Чаушевић много је допринео овој борби. Он је изрио сво поље својим гранатама. Неки господин Никола Срдановић, Црногорац, у зеленој мор-долами, нашао се у Кукавици, кад смо ми тамо дошли, он је био тамо чини ми се као неки народни старешина – једном речи нека власт. У

почетку борбе узе га Влајковић к себи у штаб. Он је стајао и посматрао борбу но дрхтао је од узбуђења као прут. На лицу му се јасно видело да се у својој унутрашњости бори. На један мах ступи пред Влајковића па рече:

- Молим вас, господине, дозволите ми да идем у ланац да пуцам; не могу ја да стојим овдје.

- Иди Милоше, иди брате, – рече Влајковић – ево ти пушке.

Милош зграби пушку, па полети као тигар. После по сахата донеше га рањеног у десну ногу.

Милош Срдановић је висок, крупан, снажан и здрав човек. Велики плави отобољени бркови показују српски тип. Из очију му вири поред поштења велико јунаштво и решителност. У два ма је рекао Влајковић за извесну страну наче војске:

- Милош је онде, не бојим се, - из чега закључујем, да га и Влајковић као јунака познаје.

Још исту ноћ (од прилике око 2-3 сахата) јавио је пуковник Ђока Влајковић, команданту шумадијског корпуса, генералу Јоци Бели-Марковићу „Да је са својим храбрим добровољцима заузео Дервен, а и да се његова трупа ту у хановима на преноћишту находи; да је заробио 55 живих Турака, пет застава, ранаца, цокула, одела и т. п. војничког прибора“.

У уторак 11. децембра устасмо рано и по заповести пуковниковој, спремисмо се за даљи пут. На друму је већ стајала упарађена рудничка брдска батерија, под командом честитога капетана Марка Вукичевића. Подаље напред измакао беш један пожаревачки батаљон. Пре свега изведосмо заробљене Турке. Слабе и старе потрпасмо у једна једина кола која смо имали, а други пођу пешке. Интересантно је било погледати, како они здрави оне рањене носе што но наши веле „на кркаче“.

Напред дакле оде батаљон, за њим наш штаб а за нама батерија. Трубе су свирале, а његова се умилна мелодија чаролијски преламала по грозним врлетима крваве Грделице. Кад престану трубе онда почну гајде, а кад стану гајде онда свирале (фрула), кад свирала стане, онда се окрене честити капетан Марко славним Рудничанима, па их замоли да певају, а један тек подвикну танко гласовито:

Запјевај де, запјевај де, соколе ђевојко

Певај побро те ме разговарај...

Нисмо се измакли ни неколико корака од села Орашја, па већ нађосмо на друму одрубљену главу. Она није имала ни браде ни бркова, а по свему се види да је српска. Пуковник заповеди да је склоне с друма у јендек. Успесмо се уз вис, дођосмо и до гробља које је јуче играло тако значајну улогу, па се пустисмо опет низом, пролазећи непрестано поред самих лешева, од којих ретко који беше обучен и читав, јер су већином голи и нагрђени. Иза сваког грма лежала је грдна гомила чаура, из чега се јасно види како су грозно Турци пуцали. Осим тога био је и цео друм

поливен просто чаурама и пуним патронима. Овде онде нађосмо и читава неодмотана тестета патрона. То што реко за грмове то је заиста интересантно видети, на пример цео грм један сав изрешетан од куршума (наравно наших одовуд), ал ипак иза њега читава гомила чаура, што је доказ да је читава поворка наших куршума удара у грм, ал ипак није наравно могао ни један да погоди скота турског, који се ту заклонио па пуцао комотно колико је хтео. У опште Турчин воли бусију, ту је неустрашим и тешко га је ис ње помаћи. Ди год дође одмах се укопава, макар најмање, само да заклони нос ако ништа друго. При јуришању су такође крозни. Кад кидише, кидише баш зверски ал дад ли се у бекство, то онда бега као стока. Једном речи код њих иде све дивљачки.

На једном великом вису застасмо да се мало поодморимо. Прихватимо се онако на коњу шта је Бог дао и отпијемо мало ракије. Влајковић је наздравио једну здравицу храбрећи и бодрећи војску, која је била ведра и весела. Баш у том тренутку указаше се отуд два мала добровољца и један Турчин. Они су га терали к нама. Дошав пред пуковника стану ова два дечака озбиљно, узму пушке „к рамену“ и рапортирају пуковнику, како су овог Турчина нашли где се вере по бреговима. Овај Турчин је био постар човек – мустафиз, а није знао ни речи српски. Лице му је било одвећ благо и пријатно. Он нам је делио из његове торбе пек симита и дао нам једну џезву за каву и једно ибриче. Ја га станем посматрати и приметим, да је везао врат панталонама јадног Глигорија Поповског. У часу ми полете крв у главу и дође ми мисао да га преполовим на двоје, но пуковник дозва једног који знаде турски, те нам растумачи. да он вели, да је те панталоне доле нашао на друму. Панталоне му буду одмах одузете, а Влајковић заповеди да се испрате Поповсковој жени у Ћуприју. Одатле се кренусмо даље, док не стигосмо пред ћуприју на Морави, која стоји испод „грделичких ханова“. Испред ћуприје видео сам највише мртвих Турака. Просто као да су из облака попадали; па што их је наша војска тукла ни по јада, но што су их сељаци тамошњи моткама млатили ка стоку.

Чим прећосмо ћуприју смотрисмо упарађен фронт добровољаца. У часу се зачу Чизмићева команда:

- Пук! мир-но! К рамену! Пред-перси! Очи надес-но!

У тај мах ударише добоши и засвираше трубе „пред-прси“, али поред тога и бубњеви Турака запљачкани, неке мале пиштаљице и таламбаси. Влајковић дошав пред њих у галопу подвикну и рашири руке:

- Ха, ђецо моја! Бог вам помогао! Одите да вас изљубим!

На мах прште фронт и „синови“ се ови окупише око „оца свога“. Један га је љубио у руку, други у ноге, трећи у шињел, четврти у скут, јер не могоше сви да стигну да га пољубе у руку. Ја сам мислио Бог и душа да ће га свалити с коња доле. Један му је показивао чевре неко, други чибук, трећи две ћурке и цокуле, четврти неки турски фес или џубе. Нинко добошар (чувени Нинко) показиваше му грдан бубањ, а Матија Борић му

се представи у „ново новцатом“ потпуно миралајском оделу. Скупише се застаници па показаху заставе. Начини се једном речи руља весела и гунгула. Сваки је на њега по сто питања управио и тма божија ствари показивао, тако, да није знао на коју ће страну да се окрене.

Сад командова Чизмић „мирно“, јер је ваљало „парадним маршем“ проћи поред команданта. Отпоче и парадни марш. Напред је ишао марцијално Нинко добошар ударајући у велики бубањ. За њим су ишли други трубачи и добошари са таламбасцијама. После су ишли двојица подскакујући у вис, затим четворица скачући на једној нози. Затим петшест загрљених, па онда 10-15 у коло ухваћени. То ти је био један смеј и шала као се само замислити може. Ми смо већ били сјашили, а Коста Бокшан прића гушећи се од смеја па ми рече:

- Видиш ли овај „индијанертанц“.

После овога одемо сви (тј. штаб) у „хан“ да ручамо. Добра кисела чорба, ћурке на подварку, пилећи на пиринцу и „банице“. Можете мислити како нам је добро дошло онако полумртвима од глади. Но баш у по ручка дигоше ме да испратим заробљене Турке – и ја их испратих. Кад сам се вратио већ је и народна војска дошла била. Све је се већ било најело, па се концентрисало око огромних буради вина (30 000 ока) која ту нађосмо. Ту се навратим и ја у подрум где застанем гомилу мојих познаника, па оточнемо пити бакрачина и тенџерама. Но ово нам се уживање и весеље брзо поквари, јер се врата подрумска нагло отворише, а на прагу се указа Влајковић који подвикну.

- Мирно! На коње Муамеда вам вашег! – За тили час бесмо сви на коњима. Пук добровољачки беше такође озбиљно упарађен, па се сви са Влајковићем на челу кренусмо без свирке труба и ударања добоша, сасвим мирно „у двојне редове“ напред у Џеп. Ноћ је била тамна и хладна. Ми смо јахали пред пуком ногу пред ногу, умор је био тако огроман да сам по коњу формално спавао, на превелико чудо целе моје околине. Не знам тачно колико је било сати, ал је била у дубоко ноћ кад стигосмо у Џеп...

РЕЗИМЕ

Станиша Војиновић

КАЗИВАЊА САВРЕМЕНИКА О ОСЛОБОЂЕЊУ ЛЕСКОВЦА, ВЛАСОТИНЦА И ОКОЛИНЕ 1877-1878. ГОДИНЕ

У историји југоисточне Србије један од најважнијих догађаја било је ослобођење од турске власти 1877-1878. године. Најпознатији извори за период ослобођења Лесковца, Власотинца и околине је „Ратни дневник“ Андре (Андреје) Книћанина. Овоме треба додати и књижицу према белешкама лесковачког учитеља Јосифа Хаџи Костића, објављену после његове смрти под насловом „Ослобођење града Лесковца, Власотинца

и околине. Поред овога, занимљива су и сведочења о ослобођењу, савременика из ових крајева. У овом прилогу дати су атентични записи сећања Стоиљка Ђокића-Борнодолца, објављени у листу Исток, у којима су описани догађаји из тих дана.

Друго је казивања Косте Стојановића, које је у најстаријој и најзанимљивијој расправи о Власотинцу забележио Тихомир Р. Ђорђевић.

Ова казивања употпуњују и успомене Андре Книћанина (1853-1882) под насловом „Ратни дневник“

ПРИКАЗИ

Иван М. Бецић

О СРПСКОЈ ПОЛИТИЧКОЈ СЦЕНИ ПОЧЕТКОМ 21. ВЕКА

Небојша Ивановић, Лева обала, Историјски архив Лесковац, Лесковац 2009, 218

Потреба за проучавањем савремених политичких односа и исказивањем сопствене политичке припадности нису обавеза само заинтересованог појединца већ и свих оних организација и партија које јесу или намеравају да буду актуелне на политичкој сцени. Па ипак, број политичких радова који се баве методологијом власти, политичком мултиперспективом, а да нису обични или мало боље скројени политички памфлети – није велик. Мишљења политичких активиста на локалном нивоу најчешће су преточена у медијску или скупштинску презентацију која одређени догађај користи за сопствено експонирање или критику политичког противника, док се на писану реч која може да се преточи у књигу готово не помишља. С друге стране, управо су такви радови потребни историчарима да се својим укључивањем у тумачење садашњице, подстакне реалније сагледавање прошлости, квалитетнија анализа данашњице и тиме иницира друштво као целина на напредак у колективном мишљењу и одређеним нормама које савремене политичке организације морају да поштују. У том погледу појављивање књиге Небојше Ивановића „Лева обала" може имати значај далеко шири од личног исказивања политичког мишљења, јер она у великој мери осликава српску политичку сцену и даје могућност да се анализирају водиље, начин мишљења и изражавања, сагледавање реалности, критичности и самокритичности, реалности домаћег политичког кора.

Књига представља збир од шездесет осам чланака, које је аутор покушао да тематски представи у шест одељака и рад претендује да буде критика политичких странака на власти и истовремено борбени манифест који најављује офанзиву Социјалистичке партије Србије у њеном настојању да поново буде доминантна на политичкој сцени Лесковца и Србије. Први одељак насловљен је са „Шта се дешава; Шта нас очекује?"

и састоји се од три чланка, одељак „За левицу" састоји се од чак двадесет чланака, „Међупартијска сарадња" садржи дванаест чланака, „Нове силе" су представљене са преко шеснаест чланака, „Нека буде што не може бити" броји четрнаест чланака, док је шести одељак, у ствари, епилог у коме је, осим три чланка, присутна и белешка о аутору и списак коришћене литературе.

Не улазећи у мотиве и поруке изнетог мишљења, слагања или не слагања са њима, допадљивости или не, покушаћемо да преко овог рада дамо кратак пресек политичке реалности у Србији. Аутор је јасно дефинисао да наступа са позиција Социјалистичке партије Србије и изнето мишљење исказује у првом лицу множине, чиме „МИ" представља целу политичку странку и јасно се разликује од свих других, који у овом случају постају „ОНИ". Коришћени језик у књизи на најбољи начин осликава језик политичара у Србији XXI века. Политички речник разликује се од књижевног или научног, пре свега по томе што је најчешће бритак, али требало би да буде и одмерен. Критика политичких противника вређањем или омаловажавањем много више дефинише оног ко тако наступа од оних који су на удару таквог речника. Таквим наступом не доказује се политичка или интелектуална супериорност, већ се поставља питање сопственог нивоа интелектуалности и тактичности, што су неопходне особине за модерног политичара. Култура говора пре свега осликава културу мишљења, која је та која треба да направи јасну разлику од хаоса у мислима, који не решава проблеме већ их ствара. Проблем „савремености" је вероватно и најизраженији приликом оцењивања ставова и мишљења о српској политичкој сцени уопште. Промишљање над написаним доводи до уверења да је у Србији и даље у великој мери присутан национални и класни романтизам из педесетих година прошлог века, где се некритички уздижу националне вредности и где је „капиталист крвопија, а пролетер испијени анђео". Овакво набеђено левичарење, разумљиво за раздобље револуционарних промена, данас је погубно. Критика постојећег режима је потреба, чак и обавеза. Али, без самокритичности и сопственог преиспитивања зашто су услови у којима се живи и ради такви какви јесу, где су корени присутних друштвених норми или се једноставно врши прескакање ере када је опозиција била позиција, нема квалитативног напретка. На једној жици не може се вечно свирати и колико год се трудили да критикујемо друге, а о себи производили идеализоване слике, добијаћемо упоредо на плану паралелних историја њихове демонске пандане.

Супротстављање „народа и народне воље", као и „патриотизма", са једне, и „нехуманог" друштва, с друге стране, није ништа друго до враћање „уназад", толико карактеристично за традиционална и неразвијена друштва. Да ли се у Србији прошлост или садашњост могу проуча-

вати или анализирати без идеолошког и политичког комплекса, уз пуну аутономност историчара, социолога, психолога или аналитичара? Наш одговор на ово питање више је негативан него позитиван и очито је да је Србија далеко од зрелог и развијеног друштва. Очито да је још увек актуелна подела на „патриоте" и „издајнике", и то у оба смера, у зависности од идеја које се заступају и понуђених објашњења. Оваква реалност очит је показатељ неспремности да се прихвати плурализам идеја због снажних реликата тоталитаризма. У главама многих и даље је једино могуће начело „једне структуре" која подразумева сатанизовање и елиминисање свих разлика и доминацију „једнога". Одсјаји традиционалних идеја у великој мери искључују могућност рационалног проучавања савремених феномена. Присутна жеља „малих" народа да се отргну од правца и темпа друштвених промена које диктирају водеће светске силе била је неиспуњена током читаве историје људске цивилизације.

Без обзира на то да ли потекла из пера историчара или политичара, историја мора да буде покушај да се један период опише онаквим какав је био, а не само да се изврши препад на њу ради тренутних потреба. С друге стране, посматрајући дело из угла политичке филозофије, очито да око делатних политичких мислилаца постоји читава армија писаца памфлета, коментатора и пропагандиста, чији је задатак да чине смисленим догађаје у повезаности идеја које садрже имплицитне или експлицитне рецепте за осмишљено политичко деловање. Оно чега у овом раду нема и чега је најмање на српској политичкој сцени то су: дијалог, у смислу решавања проблема и доношења одлука говором, разговором и договором; толеранције, као облика заједничког подношења штета и спремности на компромис; компромиса, да би се избегли сукоби и сарадње ради општих интереса и консензуса, у процесу доношења најбитнијих одлука.

Брзина промена на локалној политичкој сцени у знатној мери је многе од чланака довела у ситуацију да постану контрапродуктивни, јер очито је да су настали у тренутку када је политичка странка аутора била у опозицији. Прелазак у коалицију странака на власти, учинио их је проблематичним, јер постаје незамисливо да „анђели" са „ђаволима" склапају савезе и пошто независни посматрач може отворено да постави питање како је коалиција са „онима" уопште могућа. Како на овакве потезе реагују бирачи? Опадањем степена политичког изјашњавања, повећањем изборне апстиненције, презасићеношћу свакодневним проблемима, што неће помоћи да се друштво брже развије и надокнади застој у друштвеним кретањима настао у време изолације од међународне заједнице.

За изнете ставове аутор је навео знатан број дела и чланака из часописа, али иако списак коришћене литературе на први поглед изгледа импозантно, очито је да се на њему превасходно налазе дела социјалистичке

провенијенције, са невеликим бројем радова из савремене политичке историје, што утиче да се, у не малој мери, поглед на друштвену мисао не гледа са позиције савремене политичке мисли. Српска политичка сцена мораће да доживи искрени преображај, јер је очито да се са садашњих позиција неће обезбедити пут у демократичније, стабилније и пожељније друштво.

Голуб Јашовић

О ЛЕСКОВЧАНИМА И ЛЕСКОВАЧКОМ ГОВОРУ

Недељко Богдановић, О ЛЕСКОВАЧКОМ ГОВОРУ, Лесковац 2009, 1-111.

Професор др Недељко Богдановић је један од најзначајних посленика филолошке струке, лингвиста, дијалектолог, лексиколог, али и аутор често пута у више издања објављиваних радова (међу којима је и тридесетак књига) у којима пише о језику, етнологији, историји културе и о књижевности. Посебно треба поменути и то да је Професор Богдановић објавио десетак књига чију садржину чине оригинални књижевни радови (поетске и прозне творевине).

Рођен је у Бучуму код Сврљига 1938. године. Радни век је отпочео запосливши се веома рано у металском предузећу *Напредак* у родном граду, а каријеру завршио са највећим академским звањем у Нишу, у граду у којем и данас живи и ради. Пензионисан је као редовни професор Филозофског факултета у Нишу 2004. године.

После одласка у пензију оснива са групом сарадника, студената и млађих колега, Центар за научна истраживања САНУ и у сарадњи са Универзитетом у Нишу од 2004. године припремио је за штампу и објавио десетак публикација (тематских Зборника и монографија). Већину издања објављених у поменутом центру потписао је или као аутор или као уредник.

У поменутом Центру за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу у суиздаваштву са Лесковачким културним центром припремљена је за штампање и објављена књига професора Богдановића О ЛЕСКОВАЧКОМ ГОВОРУ.

Књига је у ствари зборник радова објављених у периодичним публикацијама у којима се штампају научни и стручни радови уже језичке струке и веома често су недоступни широј читалачкој публици (штампају се у малим тиражима и у дужем временском интервалу). Неки од њих објављени су на страницама гласила која се штампају у Лесковцу: у *Лесковачком зборнику*, у часописима *Помак* и *Наше стварање*.

Садржину књиге чине четири тематске целине: Лесковачки говор у језичкој науци, Лесковачки говор и савремена књижевност, Књижевност на дијалекту и Локални говор неговати ... или?

У другом поглављу књиге под насловом Лесковачки говор и савремена књижевност на више од педесет страна текста аутор, проф. Богдановић, пише о дијалекатским слојевима у прози Саше Хаџи-Танчића, конкретно у књизи *Јеврем сав у смрти*; у књизи Рада Јовића *Наша чаршија* и у књигама Саве Димитријевића: *Цвеће у снегу*, *Баче поголеме од сокаци*, *Подисарчани*. Сви наведени текстови поменутог поглавља досада нису објављивани.

У поменутим прозним творевинама говори се о Лесковчанима, о њиховом животу, трајању, успоменама, емоцијама, искуству, стеченом или доживљеном у лесковачкој чаршији или у њеној ближој околини. Аутори су родом из краја у којем се одвија радња њихових прозних творевина и/или припадају рођењем истом или сличном дијалекатском миљеу.

Професор Богдановић се бави анализом и тумачењем субстандарних лингвистичких јединица у роману *Јеврем сав у смрти* и то на свим језичким нивоима: на фонолошком, морфолошком, синтаксичком и лексиколошком.

У раду Лесковачке принове Саве Димитријевића просто је урађен инвентар лексема типичних за лесковачку чаршију разврстан у односу на припадност одређеној врсти и граматичкој категорији облика. Богдановић на првим страницама текста набраја реченице у којима подвлачи необичне облике глаголских речи, необичне, наравно, у односу на стандардну језичку форму, којима се именују свакодневне догодовштине, радње и дешавања житеља једног лесковачког сокака: аљави, патрави, да блунем, дођували да пооратив, сви пудив децу, мандав ву с руке на сокак, пришти месечина, се удрвило; затим именске облике: кршотине, тутке, притруп, цука, цуцаљка, курдељка, гроздинке, ветрење жито, л`л`нке, замерица, трапир, чаталька зубовадица, струшке, корпиче, дудуче, моровиљка, шљичке, пишаци, илиџија, леденара, шумљак, наберотина, масиљ, очегледац, крч зима, кентра, мучичка, кондирџија и друге чије значење се по некад не може одгонетнути ни уз коришћење свих дијалекатских речника објављених о дијалектима јужне и источне Србије.

Лексема необична облика и значења има у изобиљу и у књигама *Баче поголеме од сокаци* и *Подисарчани*: сваки дан дођује, четвртајасто, око катанац изуплете жице, му давав пиши рупе, у ципеле на тупак, па друсне едну чамовачу, из ћулани узне жар, рупу у чукуриште, да правимо стрвољ, у туј је бајарку бајала, камењи балуштраци, шљива благичка, две тестие на куку брањајку, траве венчарке, врчанке за опанци, прави гологлавске пите, намишћа ишчашотина, шумова дрва и крљке, куде се прави куија

(рупа у некој дечијој игри), крушке масларке, напредица, а кад га аметом оталкају, стално носи погробину, сас Милана природи ћерку, оће да сруши пуњеницу (врста куће), а чеслик је била, и слично. Већина наведених облика или се не налази у Речнику лесковачког говора Бране Митровића или је забележена са другим значењем.

Први и, свакако, најзначајнији тематски блок радова књиге *О Лесковачком говору* садржи пет библиографских јединица: *Лесковачки говор у језичкој науци, Лесковачки говор међу српским дијалектима, Лесковачки говор као лингвистичка реалност, Лексика лесковачког говора* и *Лесковчанин с лица и наличја - у светлу лексичких података*.

Аутор нас на уводним страницама обавештава о досадашњим дијалектолошким и лесиколошко-лексикографским проучавањима испитиваног говора, поменувши, нешто у самом тексту рада, а нешто у фуснотама, имена најзначајнијих проучавалаца ових говора и хронологију објављивања њихових радова. Прве податке о о испитиваном говору налазимо код Норвежанина Олафа Брока 1903. године у књизи *Дијалекти најјужније Србије*, Александра Белића 1905. године у првој књизи Српског дијалектолошког зборника *Дијалекти источне и јужне Србије* па све до радова Павла Ивића, *Дијалектолошка проучавања говора призренско-тимочке зоне* (1994), Јована С. Михајловића, *Лесковачки говор*, Бране Митровића, *Речник лесковачког говора* (1984), Добривоја Каписазовића, *Лесковачки надимци*, Јордане Марковић, *Основне одлике говора Брестовца* (1999) и тако даље.

Богдановић нас у раду *Лесковачки говор међу српским дијалектима* обавештава о границама говора призренско-тимочке зоне, о локализацији самог лесковачког говора указујући на сличности и разлике са говорима који се налазе у његовом окружењу. Посебно се осврће на фонетске и морфолошке особености испитиваног говора.

Радови под насловом *Лексика лесковачког говора* и *Лесковчанин с лица и наличја – у светлу лексичких података* садрже критички осврт на најчешће обрађивани сегмент лесковачког говора, на лексиколошко-лексикографска проучавања.

Говорећи о границама испитиваног говора професор Богдановић их помиње и наводи према Белићевим истраживањима објављеним 1905. године. Већина наших дијалектолога указује годинама да је због измењене етничке структуре становништва на простору Косова и Метохије тешко одрдити прецизнију границу између косовско-ресавских и призренско-тимочких говора.

Прикупљајући ономастичку грађу у околини Куршумлије, на југозападној граници поменутих дијалеката, чули смо у селима Доње Точане, Барлово и Плочник, на простору који представља геоморфолошки и

административно границу између Горње и Доње Топлице, односно између куршумлијске и прокупачке општине, а на том простору се налази и граница између Топлице и Јабланице, појаву експираторног акцента и чешће ремећење синтетичке деклинације, типичних особина источних говора. И јужније, у околини Приштине, у селима: Горња Брњица, Доња Брњица, Угљаре, Кузмин, Племетина, преовладавају особине говора призренско-тимочке зоне. Међутим има испитивача који говоре поменутих села сврставају у прелазне или чак и у косовско-ресавске говоре.

Многе фонетске и морфолошке особине лесковачког говора данас се могу чути и у Угљару и у другим српским селима у околини Приштине. Илустрације ради навешћемо неке од њих: експираторни акценат који се чује на свим слоговима (гра́т, Миларáт, Бре́јсе, шеде́јз, Ч`е́да, П^{и}е́ра, ко́фтор); полугласници су изједначени а потом прешли у а: (да́н, кона́ц, са́н) а у ретким примерима још се чувају (сьѓ); финално л и л на крају слога даје ја: (бе́ја, це́ја, има́ја, виде́ја, је́ја, Бејагра́т, Пре́јаце), али чују се и облици: (пета́л, ђа́вол, во́л, пе́пије).

И у говору Угљара као и у лесковачком говору уопштава се наставак –о у заменичко-придевским речима: (вру́ч`о, тел`е́ч`о); елизија вокала: (пера́ција, патéка, го́дне, вртéно); губљење гласа х: (ора́, уђо́, л`е́ба, Аса́н), или његова супституција вокалима в, ј, к: (дува́н, бу́ва, ле́ја, стре́ја, Микаи́л`е, бру́к); фонема ф се често замењује сонантом в: (ка́ва, ковúн, ко́ва); упрошћавање финалних сугласничких група: (гро́з, ма́з, га́с, ра́дос); метатеза: (кла́јсе, Бре́јсе); нестандардна артикулација вокала: (м^{и}е́со, ж^{и}е́на, дивóјка, замúће).

Заједничка особина лесковачког говора и говора околине Приштине јесте и прелазак именица женског рода на сугласник у мушки род: (тај крв, вел`ики жалос, добар со); прелазак облика из једне категорије у другу: (Момч`и́ла, Ђорђúја, Л`емпúја, Мил`ивóј); употреба енклитичких облика личних заменица: (ни, ви, не, ве, ги, гу); два дипа компаратива (аналитички: по стар, попрв, по јак) и (синтетички: стареји, бржи); одсуство инфинитива; футур у форми енклитика у облику за треће лице помоћног глагола ће+презент (ће идеш, ће прићамо); чују се облици презента типа: (оћем, можем).

На крају треба рећи да књига *О лесковачком говору* проф. др Недељка Богдановића веома сложене дијалекатске особине испитиваног говора тумачи читаоцу на популаран, не превише стручан начин, на пример, уз минимално навођење научне апаратуре, како би на тај начин презентирано штиво било схватљиво ширем кругу читалаца.

Слађана Здравковић

РАТ У СРБИЈИ ВИЂЕН ОЧИМА СТРАНЦА

Катарина Штурценегер, Србија у европском рату 1914 – 1915,
На основу писама, докумената и личних доживљаја и преко 100
оригиналних снимака, Академска књига, Нови Сад 2009, 162

Због свог значаја, политичка и војна историја Првог светског рата детаљно су проучене и објављен је велики број публикација у много држава, како оних које су узеле учешћа у овом догађају, тако и у неутралним и незарађеним земљама. И у српској историографији овај феномен заступљен је замашним историографским опусом, али, иако је прошао готово читав век од почетка рата, и даље остаје велики број непреведених књига страних аутора које описују управо догађаје у Србији. Превођење и објављивање ових радова прилика је да се сазнају или допуне мишљења, сазнања или поимања о Србији и Србима у јавном мњењу неких држава и на тај начин потенцира на значају изградње позитивног међународног угледа Србије, што је веома битно у светлу будућих евроатлантских интеграција.

У склопу проучавања продора српске културе у Европу, немачки културни простор одиграо је изузетно велику улогу, будући да је српско народно стваралаштво ушло у видокруг Европе управо преко немачког културног подручја. Одређену улогу одиграли су и угледни швајцарски културни посленици, попут историчара Јакоба Буркхарта и песника Карла Шпителера. У жижи интересовања Швајцараца Срби су се нашли избијањем Првог светског рата, када су многи притекли у помоћ Србији, попут Арчибалда Рајса, а међу болничким особљем нашла се и Катарина Штурценегер. Иако је у саставу мисије Црвеног крста боравила у Србији и током балканских ратова, Катарина је пала у заборав док јој Владимир Стојанчевић није дао посебну пажњу поводом шездесет година од њене смрти. Он је у целини приказао њен животни пут и констатовао да се „о њој, на жалост, и не малу штету за нашу културну историју, мало зна".

Катарина Штурценегер објавила је више књига и списа о Србији на немачком и француском језику. Једна од њих је и „Србија у европском рату 1914 – 1915", објављена у Цириху још 1915. године, а преведена на српски језик 2009. године.

Свој рад ауторка је поделила у једанаест поглавља у којој прво представља кратку историју знања о Србима и уједно су то важеће премисе о познавању српске историје у Швајцарској. Одмах се могу уочити одређене грешке у хронологији о спознаји Срба, али је могуће и осетити велики пијетет према овој малој балканској земљи. Друго поглавље представља својеврстан историјски извор првог реда јер су приказани текстови аустроугарског ултиматума Србији и текстом ноте српске владе као одговора на ултиматум. Текст је обогаћен одјецима у швајцарској штампи, која је преносила и коментаре из Беча.

Поглавље „Из Цириха на Балкан у олујно ратно време" састоји се од ауторкиног путописа који је настао приликом пута до обала Егејског мора и даље до Ниша, српске ратне престонице. Описани су расположење у Швајцарској када се сазнало за избијање рата, акције Црвеног крста, путовање ка Грчкој, са описом земље у коју је ауторка дошла, све промене у начину живота настале избијањем рата, поглед једне Европљанке на Балкан, који је у њеним очима умногоме био Оријент, сусрет са Србима и њиховим песмама, које је стално истицала као веома вредне. Изузетно квалитетно описана су осећања једне жене пацифисте у ратном кошмару и жеља да се нешто слично не догоди у њеној домовини. Писма из Ниша пуна су описа ратних страхота са којима су се чланови медицинског особља суочавали, уз стручан опис задобијених рана. Ауторка даје преглед и ратних догађаја, а подаци које је изнела показују да је имала стручне консултанте из редова армије. Пуно пажње обратила је ратној пропаганди и истакла настојања аустроугарске војске да лажно прикаже победе у светској јавности, за разлику од Срба.

Померање фронта ка северозападу Србије условило је премештај медицинског особља, тако да наредно поглавље носи наслов „Од Ниша до Крагујевца". Њене импресије умногоме су биле окренуте ка животу. Истакла је своје одушевљење биљним светом, описала време, проблеме са саобраћајем услед бомбардовања непријатеља, плодну земљу, али и чињеницу да су претежно сви мушкарци били у униформи, па су на добрима радили жене и деца. Подробно су описана места кроз која је пролазила, поготово он већа, попут Крагујевца и Београда, у којима је имала прилику да сретне многобројне личности које је упознала у Швајцарској, које су се вратиле кући у жељи да помогну својој домовини. Осим Срба, сусрела се са активистима Црвеног крста, које је упознала приликом разних мисија по свету.

Опис доласка и боравка у српској престоници приказан је у „Београдским писмима". Уједно, то су били први тренуци ауторке у ратној зони, чиме су њени утисци о рату постали још интензивнији, будући да се суочила са њим из непосредне близине. То су тренуци када се човек запита шта је људски живот и шта уопште представља, а као модел самоодржања често се јавља спознаја о његовој минорности. Боравак цивилног лица на ватреној линији даје представу о рату другачијом од војника, а утисци о свакодневном војничком животу урезују се дубоко у психу. Развој ваздухопловне ратне технике повећао је број страдалих војника и цивила и суочавање са родом војске који ће постајати све значајнији. Толерантан, чак предусретљив став Београђана према аустроугарским поданицима почео је да се мења њиховом масовном петом колоном, али и у таквим околностима показано је лице Срба да се не свете онима који су злоупотребили њихово гостопримство.

Наредна два поглавља описују ауторкина путовања из Београда у Ниш и повратак. Описане су борбе око Београда и Смедерева и достојанствено понашање српских војника према погинулим непријатељима. Приказане су све демографске промене, миграција становништва у веће градове, посебно раст броја становника Ниша. Иако су имали велики број сопствених избеглица, Срби су прихватали и избеглице и заробљенике из Аустроугарске. „Српска љубав, која утолико више и ватреније пламти, што је беда већа и што је неопходнија помоћ". Посебна пажња и велико поштовање посвећени су америчкој мисији Црвеног крста која је остала у Београду током краткотрајне окупације 1914. године. Предочени су њихов бунт против постављања вешала, збрињавање великог броја рањеника и рад у потпуно ратном окружењу. Значај битке за Аду Циганлију оставио је додатан утисак на ауторку јер је догађај посматрала са прозора своје собе и била дубоко потресена виђеним.

Део „Из моје болничке праксе у Србији 1914–1915" ауторка је искористила да ода признање за урађено српским женским удружењима попут Кола српских сестара, Женског друштва, Црвеног крста и Удружења кнегиње Љубице, као и исказаном хуманизму и патриотизму. Истовремено, то је прича изнова о патњама и страхотама као сталним пратиоцима рата.

Поглавље „Поново у Нишу" обухвата период с краја 1914. и прве месеце 1915. године. Силовити удар аустроугарске војске изазвао је нови талас избеглица ка југу и мноштво рањених. У помоћ српском санитету стигле су стотине лекара из Грчке, Велике Британије, САД, Русије и Француске које су олакшале ситуацију, али је појава пегавог тифуса узела много живота. Као медицинска сестра, описала је узроке епидемије и њена својства, уз лични доживљај боравка са оболелима у баракама за изолацију.

Поговор је посвећен третману према аустроугарским ратним заробљеницима у Србији и полемикама у страној штампи по том питању. Њено обраћање швајцарској штампи дало је увид о коректности и хуманости поступања према заробљеницима, посебно официрима. Утисак ауторке био је да је цео логор један велики санаторијум, а мишљење да заробљеницима нигде у свету није било боље.

Књига је илустрована са 120 фотографија које дају слике чланова краљевске породице у ратним околностима, медицинског особља разних држава, обичних војника у различитим околностима, материјалних страдања и разарања приватне својине од аустроугарске војске итд. Овај спис Катарине Штурценегер на упечатљив начин сведочи о једном хуманом ангажовању у тешко време када је Србији претила потпуна пропаст. Истовремено, то је спис о љубави и вери у снагу српског народа у тренуцима када страхоте нису биле поштеђене ниједна породица и ниједна кућа.

Иван М. Бецић

ШКОЛА КАО ИЗВОР ЗНАЊА

(Мирослав Каранфиловић, 90 година Основне школе „Васа Пелагић”, ОШ „Васа Пелагић”, Лесковац 2008, 110)

Ниво образованости једног народа није само извор за сагледавање његове просвећености и свесности потребе усавршавања већ чешће показатељ колико је један народ економски, друштвено, социјално и политички сазрео да може да схвати потребу стварања услова за побољшање сопственог образовања. Историјски услови присутни на Балкану условили су да је систем образовања осетно каснио у односу на Западну и Средњу Европу. Чувар националног идентитета, Српска православна црква, наставила је и у периоду османске доминације улогу коју је имала у средњем веку, да буде једина просветна институција на српском етничком простору. Почетком Српске револуције 1804. године са обновом елемената државности јавила се и потреба да се домаћи органи власти ангажују на побољшању просветних прилика. Географски положај Лесковца и његово неприпадање Београдском пашалуку утицали су да су се први учитељи појавили нешто касније, у време Другог устанка и то спорадично, тако да се о организацији наставе првенствено бавио Синод српске цркве. Уласком у састав модерне српске државе у лесковачком крају интензивирано је оснивање школа и њихово устројавање од стране државе, што је за град Лесковац значило и добијање правих школа почетком XX века. Осим прве две школе, у квартовима крај реке и цркве, осетила се потреба да се и на простору код Марвене пијаце подигне школа. Историја управо ове, школе трећег кварта, предмет је истраживања историчара Мирослава Каранфиловића.

Рад је подељен у неколико сегмента који хронолошки прате развој школе, и који су, после предговора, насловљени именима које је ова установа носила током девет деценија свога постојања. Предговор представља кратак историјски преглед школства у лесковачком крају, не улази у дубину

те проблематике, и присутан је, пре свега, да читалац стекне утисак о развоју просветних прилика и да му се наговесте ауторови ставови о потреби образовања. Поглавље „Основна школа III (Ветерничког) кварта" представља историјат установе од борбе за добијање дозволе за њено оснивање, наглашава све личне и материјалне интересе који су утицали на локацију школе, подсећа на проблеме изазване ратовима који су утицали да се школска зграда започета 1912. ни 1918. године није могла да заврши па до почетка рада завршетком Првог светског рата и рад школе до 1931. године. У послератном периоду школа је максимално била ангажована на борби против епидемија, поправци пострадалих просторија приликом бугарске окупације, набавци школског инвентара и стандардизовању броја одељења и упосленика. Отварање забавишта 1926. године дало је једну нову димензију ширини рада ове установе.

Од 1931. до 1945. године школа је носила назив „Основна школа „Скерлић". Аутор се сусрео са великим проблемом око извора за овај период јер школски летопис није вођен. У овом периоду школски простор добио је своју целовитост јер је 1936. године извршен премер терена и јасно оивичило школско двориште. Поменути су и најпознатији ученици ове школе, који су је тада похађали, од којих је један академик Звонко Марић. Рат је и овог пута пресекао рат школе и њена судбина из Великог рата поновљена је и она је постала затвор којим су руководили окупатори. Без обзира на губитак школске зграде настава је вођена по различитим просторима и није прекидана.

Треће поглавље под насловом „Основна школа број 3" обухвата период од завршетка Другог светског рата до 1953. године. Промена друштвеног система у држави утицала је на програм који је примењиван у школи и активности које су у њој спровођене. Школство је у новом систему имало важну улогу у идеологизовању маса тако да је то био период улагања у материјалне основе школа. То је осим оспособљавања за коришћење школске зграде, значило и нов школски инвентар, нову ограду и нове школске просторије. Недовољност простора за потребе образовања значило је и коришћење постојећих од стране других просветних установа, тако да је у згради „Основне школе број 3" неколико година радила и нижа трговачка школа.

Од 1953. до 1961. године школа је радила под именом Основна школа „Васа Пелагић", али је још увек била у нивоу четворогодишње школе. Проблеми су били слични као и у претходном периоду и просторије су дељене са „Металском стручном школом" и „Мајсторском школом". Аутор и у овом поглављу истиче недостатак учионичког простора и вишегодишњи напор који је уложен да се школа надогради, а уродио је плодом 1960. године када се са надоградњом пчело. Нов простор омогућио је да школа

постане осмогодишња и добије изглед који има делом има данас, јер ће доградњивање још једног дела започети деценију касније. У овом поглављу представљене су акције које су се у школи обављале, слободне активности ученика, однос са тадашњим предузећима на остваривању зацртаних активности, рад у специјализованим кабинетима (фото-лабораторија), учешћа ученика на такмичењима, постигнути резултати, школска спрема упосленика итд. Дата је и социјална структура родитеља ученика, тако да је могуће стећи и увид о занимањима становништва дела града који је гравитирао ка овој школи, а извршена је и анализа успеха ученика у појединим периодима.

Поглавље „Школа данас" представља увид у квантум ученика који је у години јубилеја похађају, школски програм који се примењује, даје списак упосленика и органа школе, представља успехе ученика на такмичењима и наводи сва образовна средства и просторе којима школа располаже. У богатим прилозима дати су преглед имена која је школа носила, имена руководећих лица школе и упосленика, број диплома издатих по годинама, успех ученика по предметима на такмичењима а приказан је и одређени број награђених радова на литерарним конкурсима за последње две школске године по избору аутора.

За свој рад аутор је користио као изворну грађу Планове и програме рада школе, записнике са седница наставничког већа, матичну књигу ученика, књигу обавештења и Летопис школе. Користио се и интервјуима са бившим упосленицима и ученицима школе. Од периодике коришћени су прилози из локалног листа „Наша реч", као и доступна литература употребљива за настанак овог рада. Аутор се одлучио да не користи критички апарат у тексту, што је са начином на који је монографија урађена у складу са амбицијом да је књига настала првенствено као дело посвећено свима онима који су повезани на неки начин са овом школом и да нема претензије да буде научно дело. Отуда вероватно и слободнији начин изражавања, пун емоција према установи у којој је запослен и коју очито веома поштује.

Лесковачки зборник
књ. L

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

Одговорни уредник
Срђан Стојановић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Превод резимеа на енглески
Валентина Костић

***

Слог, прелом и техничко уређење
Владимир Тасић

***

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: - Лесковац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд